

БАЛКАНИ
СВОЕ И ЧУЖДО
Книжка 14 (2025)

THE BALKANS
OWN AND FOREIGN
Issue 14 (2025)

ИНСТИТУТ ЗА БАЛКАНИСТИКА С ЦЕНТЪР ПО ТРАКОЛОГИЯ ПРИ БАН

БАЛКАНИ

Рецензирано научно периодично издание
Издава Институт за балканистика с Център по тракология „Проф. Александър Фол“
при Българска академия на науките
ISSN: 1314-4103, E-ISSN: 3033-1056
DOI <https://doi.org/10.62761/103.B.14>

Редакционна колегия

Главен редактор: чл.-кор. проф. Александър Костов, Институт за балканистика с Център по тракология, БАН (ИБЦТ-БАН)

Членове: проф. Лора Тасева (ИБЦТ-БАН) – заместник главен редактор, проф. Юра Константинова (ИБЦТ-БАН) – заместник главен редактор, доц. Иво Топалилов (ИБЦТ-БАН), доц. Калин Стоев (ИБЦТ-БАН)

Научен секретар: гл. ас. Елмира Василева (ИБЦТ-БАН)

Международен борд: проф. Мария Тодорова (Университет Ърбана-Шампейн – Илинойс, САЩ), проф. Галина Вълчинова (Университет на Тулуза, Франция), проф. Франческо Гуида (Университет Рома Тре, Италия), проф. Кристиан Фос (Хумболтов университет, Берлин, Германия), проф. Андрей Тимотин (Практическо училище за напреднали изследвания, Франция), проф. Лукрециу Бирлиба (Университет „Ал. Куза“, Яш, Румъния), проф. Вероник Шанковски (Френско училище в Атина, Гърция), проф. Елеонора Наксиду (Университет „Демокрит“, Комотини, Гърция), проф. Мустафа Саяр (Истанбулски университет, Турция), доц. Юджел Терзибашоглу (Университет Боазичи, Истанбул, Турция), доц. Антонио Д'Алесандри (Университет Рома Тре, Италия), доц. Андреас Либератос (Университет за социални и политически науки „Пандион“, Гърция), д-р Даниел Каин (Институт за Югоизточноевропейски проучвания, Румънска академия, Румъния), д-р Режиc Дарк (Национален център за научни изследвания, Университет Екс-Марсилия, лаборатория ESPACE, Франция)

THE BALKANS

Peer-reviewed scientific journal
Published by the Institute of Balkan Studies & Center of Thracology “Prof. Alexander Foll”
at the Bulgarian Academy of Sciences
ISSN: 1314-4103, E-ISSN: 3033-1056
DOI <https://doi.org/10.62761/103.B.14>

Board of Editors

Editor-in-Chief: Prof. Alexandre Kostov, Corresponding Member of the Bulgarian Academy of Sciences, Institute of Balkan Studies & Center of Thracology – Bulgarian Academy of Sciences (IBCT-BAS)

Editorial Team: Prof. Lora Taseva (IBCT-BAS) – Deputy Editor-in-Chief, Prof. Yura Konstantinova (IBCT-BAS) – Deputy Editor-in-Chief, Assoc. Prof. Ivo Topalilov (IBCT-BAS), Assoc. Prof. Kalin Stoev (IBCT-BAS)

Scientific secretary: Assis. Prof. Elmira Vasileva (IBCT-BAS)

International Advisory Board: Prof. Maria Todorova (University of Illinois at Urbana-Champaign, USA), Prof. Galina Valcinova (University of Toulouse, France), Prof. Francesco Guida (University of Roma Tre, Italy), Prof. Christian Voss (Humboldt-Universität zu Berlin, Deutschland), Prof. Andrei Timotin (École Pratique des Hautes Études-PSL, France), Prof. Lucretiu Birliba (“Al. I. Cuza” University, Iasi, Romania), Prof. Véronique Chankowski (The École française d'Athènes, Greece), Prof. Eleonora Naxidou (Democritus University of Thrace, Komotini, Greece), Prof. Mustafa Sayar (İstanbul University, Turkey), Assoc. Prof. Yücel Terzibaşoğlu (Boğaziçi University, Istanbul, Turkey), Assoc. Prof. Antonio D'Alessandri (University of Roma Tre, Italy), Assoc. Prof. Andreas Lyberatos (Pandion University of Social and Political Sciences, Greece), Dr. Daniel Cain (Institute of Southeast European Studies, Romanian Academy, Rumania), Dr. Régis Darques (Research fellow, CNRS & Aix-Marseille University, UMR 7300 ESPACE, France)

БАЛКАНИ

14 / 2025

ТЕМА НА БРОЯ: СВОЕ И ЧУЖДО

СЪДЪРЖАНИЕ

Александър Костов

Редакционна статия 9
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.00>

СТАТИИ

Рая Заимова

Имагологията или образът на *другия* в
българските изследвания 12
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.01>

Николай Аретов

Доколко е чужда елинската митология?
Наблюдения върху книжнината от XIX век 24
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.02>

Раймонд Детрез

Свое и *чуждото* в „Криворазбраната
цивилизация“: други прочити 42
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.03>

Таня Бучкова

Свое и *чуждо*, локално и глобално в
информационните рубрики на „Цариградски
вестник“ (1848–1862) 51
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.04>

Елмира Василева

Религия и идентичност на Балканите:
историята на Катерина Стефанова-Цилка
(1868–1952) 68
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.05>

Юлия Златкова

Била ли е феминистка Екатерина Каравелова?
..... 82
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.06>

Жоржета Назърска

„Работи само за България“: Българският
женски съюз „Любов към Родината“
(1926–1952) 97
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.07>

Милен Петров

Балканите в немски гербовници от XV в.:
Случаят с Конрад Грюненберг 110
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.08>

Людмила Миндова

Византия в лириката на Радко Радков и Иван
В. Лалич 129
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.09>

Антоанета Балчева

Свое и *чуждо* в литературно-естетическите тър-
сения на Антун Матош 140
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.10>

Тихана Луетич

Хърватският и българският академичен опит в
края на XIX и началото на XX век – паралели,
сходства и връзки 156
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.11>

Татяна Бондаренко

Вилаетнаметата на хетеродоксни мюсюлмански светци, XV–XVII в.: Кой са *другите*?..... 174
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.12>

Калина Пеева

Свое и чуждо в модата на модерна
Турция 194
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.13>

Мария Маркова

Свои и/или чужди – гърците през погледа на българите от Западна Тракия (последната четвърт на XIX – 20-те години на XX в.) 210
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.14>

Ваня Иванова

Торлаците в България и Сърбия – *свои* или *чужди* в границите на националната държава (1878–1902). Кратки историографски бележки 230
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.15>

Гергана Дончева

Западни влияния в българското и в югославското кино през 60-те години на XX век 247
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.16>

СТАРИНА

Ивайло Начев

Ранен документ от 1887 г. за създаването на изчезналата историческа улица „Търговска“ в София и други първоначални стъпки в благоустройство на столицата 259
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.17>

Даниел Иванов

Документ за изграждането на дом на предприемача Тодор Балабанов 264
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.18>

РЕЦЕНЗИИ И ОТЗИВИ

Камелия Христова-Йорданова

Съвременен подход при създаването на речници към средновековни славянски

преводни текстове: Учителното евангелие на Константин Преславски 270
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.19>

Орлин Събев

Принос към историята на протестантските мисии на Балканите 274
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.20>

Християн Атанасов

Ново изследване за книгопечатането в Османската империя 278
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.21>

Малвина Русева

Нов поглед към архитектурата на тракийските сгради под могилен насип 280
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.22>

Веселина Пеневска

Тракийските култови сгради в диалог със съвременната архитектура 284
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.23>

Лиляна Бейлери

В памет на Саня Велкова-Кожухарова 286
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.24>

Бисер Петров

Под знака на 120-та годишнина от установяването на дипломатически отношения между България и САЩ 290
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.25>

Бисер Петров

Нов ракурс от Балканите към войната в Украйна 296
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.26>

Мариян Карагьозов

Нов принос към австрийско-българските отношения по време на Студената война ... 299
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.27>

Симеон Симеонов

Интердисциплинарни подходи към науката и изкуството в Българския Северозапад 304
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.28>

БАЛКАНИСТИЧНИ ХРОНИКИ

Ирина Огнянова

Хървати и българи. Многовековни връзки
и сътрудничество 308
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.29>

Мариус Георгиев

Научна конференция на Института за
балканистика с Център по тракология и
Регионалния академичен център –
Монтана 310
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.30>

Лора Тасева

Церемония за връчване на „Диплом за
чуждестранен член на Българската академия
на науките“ 311
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.31>

ПЕРСПЕКТИВИ

Докторска програма „Нова и най-нова
обща история“ 313

Поредицата *Непознатите Балкани*/
Obscured Balkans 317

THE BALKANS

14 / 2025

TOPIC OF THE ISSUE: MULTIFACETED BALKANS

CONTENTS

Alexandre Kostov

Editorial 9
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.00>

ARTICLES

Raia Zaimova

Imagology or the Image of the *Other* in
Bulgarian Studies 12
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.01>

Nikolai Aretov

How Foreign is Hellenic Mythology?
Observations on 19th-Century Literature 24
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.02>

Raymond Detrez

The *Own* and the *Foreign* in Dobri Voynikov's
"Civilization Wrongly Understood": Alternative
Readings 42
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.03>

Tanya Buchkova

Own and *Foreign*, Local and Global in the In-
formation Columns of "Tsarigradski Vestnik"
(1848–1862) 51
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.04>

Elmira Vassileva

Religion and Identity in the Balkans: The Story of
Katerina Stefanova-Tsilka (1868–1952)..... 68
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.05>

Julia Zlatkova

Was Ekaterina Karavelova a Feminist? 82
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.06>

Georgeta Nazarska

'Work Only for Bulgaria': The 'Love for the
Motherland' Bulgarian Women's Union
(1926–1952) 97
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.07>

Milen Petrov

The Balkans in 15th Century German Ar-
morials: The Case of Conrad Grünen-
berg..... 110
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.08>

Lyudmila Mindova

Byzantium in the Lyrics of Radko Radkov and
Ivan V. Lalić 129
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.09>

Antoaneta Balcheva

Own and *Foreign* in the Literary-Aesthetic
Pursuits of Antun Matoš..... 140
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.10>

Tihana Luetić

Croatian and Bulgarian Academic Experience
at the Beginning of the 20th Century – Parallels,
Similarities and Connections 156
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.11>

Tatiana Bondarenko

Vilayetnames of Heterodox Muslim Saints, 15th –
17th C.: Who are the *Others*? 174
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.12>

Kalina Peeva

Own and *Foreign* in Modern Turkish Fashion . 194
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.13>

Maria Markova
Own and/or Foreign – the Greeks Through the
Eyes of the Bulgarians of Western Thrace
(the Last Quarter of the 19th Century – the
1920^s) 210
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.14>

Vanya Ivanova
Torlaks in Bulgaria and Serbia – *Own and Foreign*
in the Borders of the Nation-State (1878–1902).
Some Brief Historiographical Notes 230
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.15>

Gergana Doncheva
Western Influences in Bulgarian and Yugoslav
Cinema During the 1960^s 247
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.16>

SOURCES

Ivaylo Nachev
A Document from 1887 for the Creation of the
Disappeared Historic “Targovska” Street in
Sofia and Other Initial Steps in the
Development of the Capital 259
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.17>

Daniel Ivanov
Document for the Construction of a Home for
the Entrepreneur Todor Balabanov 264
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.18>

REVIEWS AND RESPONSES

Kameliya Hristova-Yordanova
A Contemporary Approach to Compiling
Dictionaries for Medieval Slavonic Translations:
Constantine of Preslav’s Didactic Gospel 270
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.19>

Orlin Sabev
Contribution to the History of Protestant
Missions in the Balkans (Elmira Vassileva.
Protestant missions in the European provinces

of the Ottoman Empire: the activities of the
American Board of Commissioners for Foreign
Missions 274
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.20>

Hristiyan Atanasov
A New Study of Printing in the Ottoman
Empire 278
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.21>

Malvina Rousseva
A New Approach to the Architecture of the
Thracian Buildings in Tumuli 280
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.22>

Vesselina Penevska
The Thracian Cult Buildings in a Dialogue with
Contemporary Architecture 284
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.23>

Liliana Bejleri
In Memory of Sanya Velkova-Kozhuharova 286
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.24>

Bisser Petrov
Marking the 120th Anniversary of the
Establishment of Diplomatic Relations Between
Bulgaria and the United States..... 290
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.25>

Bisser Petrov
A New Balkan Perspective on the War
in Ukraine 296
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.26>

Marian Karagyozev
A New Contribution to Austrian-Bulgarian
Relations During the Cold War
..... 299
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.27>

Simeon Simeonov
Interdisciplinary Approaches to Science and Art in
Northwestern Bulgaria 304
<https://doi.org/10.62761/103.B.14.28>

<https://doi.org/10.62761/103.B.14.31>

BALKAN STUDIES CHRONICLES

Irina Ognyanova

Croats and Bulgarians. Centuries-old Relations
and Cooperation 308

<https://doi.org/10.62761/103.B.14.29>

Marius Georgiev

Scholarly conference of the Institute of
Balkan Studies with Center of Thracology
and the Regional Academic Center –
Montana 310

<https://doi.org/10.62761/103.B.14.30>

Lora Taseva

Awards Ceremony for the “Diploma for
Foreign Member of the Bulgarian Academy
of Sciences” 311

PERSPECTIVES

Doctoral programme “Modern and Contempo-
rary History” 313

The Series *Obscured Balkans* 317

РЕДАКЦИОННА СТАТИЯ / EDITORIAL

Драги читатели,

Пред Вас е поредният 14-ти брой на сп. „Балкани“. Следвайки утвърдените правила и структура, и тази книжка на списанието Ви предлага солиден подбор от статии, посветени на основната тематика. Този път тя разглежда една може би вечна тема – *своето и чуждото*, която в необятния контекст на Балканите без съмнение е благодатен обект за изследване.

В новата книжка са включени 18 научни разработки, които (не само според мен) съдържат важни приноси. Компетентните автори – изследователи на Югоизточна Европа – „покриват“ различни аспекти от историческата наука, литературата, етнологията, културологията и са представители на български и чужди научни институции – институти от Българската и Хърватската академия на науките, Университета в Гент, музеи в страната. Прилаганите от тях подходи и достигнатите резултати от проучванията им очакват оценката на заинтересованата публика.

Представените индивидуални разработки по един или друг начин са свързани с имагологията – научна дисциплина, занимаваща се с изграждането и интерпретацията на образите на *другия* или *чуждия*. В този смисъл много полезна за читателя е първата статия от „досието“ на броя, която е своеобразно въведение в тематиката. Тя представя развитието на българската научна литература по тази проблематика през последните тридесетина години и проследява процеса на изграждане на национални стереотипи на Балканите.

Сред останалите статии се оформя група, анализираща примери и случаи от периода преди 1878 г. От тях можем да научим как са се възприемали героите и историите от древногръцката митология в българската литература от XIX в., или как едно известно произведение на Добри Войников (комедията „Криворазбраната цивилизация“) получава различни тълкувания в миналото и днес през призмата на защитата на българската национална идентичност и на традиционните български ценности от чужди влияния. Към тази група изследвания може да се причисли и статията, която анализира темата за собственото и чуждото, местното и глобалното въз основа на публикациите в „Цариградски вестник“ преди, по време и след Кримската война от 1853–1856 г. Своеобразно продължение на споменатите работи, но в по-нов период, са проучванията върху творчеството на съвременни български и хърватски поети и писатели. В тях се изтъква изборът на темата за Византия като мост между традицията и модерността в лириката на Радко Радков и Иван В. Лалич, както и корелацията между родното и чуждото в пътеписите и другите белетристични творби на Антун Матос.

Александър Костов, „Редакционна статия“, *Балкани* 14 (2025), с. 9–11 <https://doi.org/10.62761/103.B.14.00>

дата на постъпване: 15.10.2025

финална дата на приемане: 29.10.2025

Във втора група статии в настоящия брой можем да обединим условно работите, които са посветени на различни общности. Научно любопитство предизвиква възприемането на гърците от страна на българите в Западна Тракия от края на XIX в. до 20-те години на XX в. Текстът проследява как се прилагат категориите *свои, различни, други* или *чужди* в процеса на съвместно съжителство. В друго изследване се представят различни възприятия и нагласи по отношение на т.нар. *торлаци* в различни видове публикации, издадени в България и Сърбия в периода 1878–1902 г. Към тази група статии може да се причисли и проучването върху една друга общност или по-точно общности – тази на студентите, които в края на XIX и началото на XX в. получават образованието си в Хърватия и България. В нея сравнителният поглед е насочен към паралелите и връзките между тях през разглеждания период.

Трета група изследвания са посветени най-общо на съдбата на забележителни жени и феминизма. В едно от тях можем да се запознаем с историята на българката Катерина Стефанова-Цилка – протестантска учителка, медицинска сестра и евангелистка, известна по волята на случайността с аферата „мис Стоун“. Друга статия е посветена на видната представителка на женското движение Екатерина Каравелова в контекста на приемането на феминистката идеология в българското общество като част от цялостния проект за модернизация. В трета се хвърля светлина върху една все още слабо известна феминистка организация – Българския женски съюз „Любов към родината“, като се разглежда и влиянието върху нея на набиращите сила крайнодесни идеологии след Първата световна война. В текста *своето* и *чуждото* е потърсено в дейността и личните биографии на участниците и лидерите на организацията.

Интересни са статиите в областта на културологията, разбираана в по-тесен и по-широк смисъл. Първата от тях ни запознава с опитите на държавата да осъществи промени в дрескода в края на Османската империя и в първите години след обявяването на Република Турция. Следващият текст отправя съпоставителен поглед към процесите, развиващи се в българското и югославското кино през 60-те години на XX в. През този период под влияние на Запада в двете страни се появяват филми с явно критично отношение към действителността и с нова естетика.

Най-накрая, макар и да излизам от хронологичния подход, бих искал да насоча вниманието на читателя и към две статии, посветени на периода XV–XVII в. В първата от тях е представен албумът на известния констанцки рицар Конрад Грюненберг, създаден около 1480 г., който е основен източник за западноевропейското разбиране за балканската хералдика. Втората пък се занимава с изображението на православните християни в житията на трима видни мюсюлмански светци и показва еволюцията на образа на *другия* в мирогледа на дервишите от XV до XVII в.

Фактологичните и теоретични приноси в статиите от основното „досие“ на книжката са обогатени и с документалните свидетелства, представени в традиционната рубрика „Старина“. Този път те съдържат сведенията за изграждането на дома на предприемача Тодор Балабанов и за прокарването на изчезналата днес улица „Търговска“ в София.

Богата информация за новоизлезли книги е споделена в рецензиите и отзивите за тях. В рубриката „Балканистични хроники“ може да се запознаете с проведените научни форуми и други прояви през изминалата година, а също и с новата електронна поредица „Непознатите Балкани“ / *Obscured Balkans*. В продължение на предишния брой на сп. „Балкани“ в раздела

„Перспективи“ е отразена дейността на ИБЦТ за подготовка на млади специалисти, тяхното обучение и научна кариера. Този път в нея е дадена информация за Докторската програма „Нова и най-нова обща история“.

С пожелание за приятни мигове с четиринадесетия брой на сп. „Балкани“,
чл.-кор. проф. дин Александър Костов

ИМАГОЛОГИЯТА ИЛИ ОБРАЗЪТ НА ДРУГИЯ В БЪЛГАРСКИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ

Рая Заимова

*Институт за балканистика с Център по тракология
Българска академия на науките, България*

Началото

Всеизвестен факт е, че Първата световна война създава повод за много и различни настроения в Европа. Едно от идейните течения, които се появяват в хуманитаристиката, е т.нар. имагология или представата за *другия*. В редица европейски страни, включително и в България, започват да се правят изследвания за начина, по който е представена историята в съвременната книжнина и какво влияние тя упражнява върху подрастващото поколение. Смята се, че специално учебната литература отразява най-ярко нагласата на дадено общество, особено когато то е преживяло и продължава да изживява сътресения и кризи. През 20-те години на XX в. Уолтър Липман лансира и термина „стереотип“, с който се визира представата на дадена общност спрямо друга¹.

През същите години Йордан Иванов – литератор и историк – участва от българска страна в работата на Фондация „Карнеги“, която провежда анкета за състоянието и духа на учебниците по история, география и литература в Европа и на Балканите. Изследването си за съдържанието на българските учебници публикува на български и френски език в „Училищен преглед“ през 1923 г. Тази книжнина е съставяна още през Възраждането, когато започват да се изучават споменатите предмети по образец на чуждите европейски програми. Авторът разглежда как е отразено гледището на българина спрямо другите народи и констатира, че през втората половина на XIX в. в тях преобладава патриотичното и национално чувство. През следващите години, когато нова България изтърпява балканските войни и Първата световна, от страниците на учебниците лъха съвсем друго настро-

¹ Lipman 2000.

ение. Загубите, които страната е претърпяла, се отразяват и на съдържанието на учебната литература. В нея се усеща омраза към чуждите народи и дух на реваншизъм. Или с други думи, Йордан Иванов формулира един български стереотип, който все пак е временно явление, породено от войните и последиците от тях. Може би той остава основният български изследовател между двете световни войни, който анализира стереотипа и се стреми да му въздейства с международната си научна дейност².

Втората световна война създава нова почва, върху която се изграждат на по-широка основа западно- и средноевропейските изследванията за *другия*. По идея на германски учени започва да се работи за подобряване на учебната литература, като целта е да се превъзмогнат национални заблуди и омраза към други общества и народи. Премахването на нетолерантността и ксенофобията, лъхаци от училищните програми, специално от тези по история, става задача на Съвета на Европа и ЮНЕСКО. Целта е да се акцентира върху правата на човека и ценностите на демокрацията. Резултатите не закъсняват както в Германия, така и във Франция. Стремешът е да се пише за историята и културата с неутрален тон, за да може подрастващите поколения да бъдат възпитани в дух на толерантност спрямо *съседа*³.

Доскоро в Холандия и Франция работеха специални екипи и научни университетски центрове, които се занимаваха само с имагология. Основните им изследвания бяха насочени към анализиране на отделните стереотипи, създадени през различни времена в миналото, и отражението им върху хората и най-вече върху младите от втората половина на XX и XXI в.

На Балканите

През последните десетилетия, когато след 1990 г. паднаха и се преначертаха нови ментални граници, по примера на Западна Европа в балканските страни също започна да се развива подобна дейност и да се създават екипи.

Румънските учени, най-вече в лицето на Александру Дуцу, подемат по-активно започнатата работа още в края на 1980-те години⁴. Образът на *другия* се анализира в контекста на взаимните културни общувания между народите и поставя в основата на изграждането на модерния менталитет на румънците. Трябва да се подчертае, че принципно имагологията има интердисциплинарен характер и като отделно изследователско поле в областта на хуманитаристиката на Балканите се оформя най-напред в Румъния. Нейно основно ядро е сравнителното литературознание. Смята се, че създадените литературни образи отразяват най-първо националните стереотипи и оказват въздействие върху широка аудитория. Може би традиционната връзка на румънците с романския западен свят предопределят развитието на това модерно направление.

Въз основа на сравнение между отделните писмена (Запад – Изток) се извличат в общоевропейски план менталитетът, националните нагласи и мястото на румънците в източния край на православна Европа. Френската страна заедно със своята литература, пътеписи и предпочитания към „малката латинска посестрима“ изиграва важна роля в

² Сред българските автори, проучвали българските образи в чуждите писмена, могат да се споменат и имената на Кръстю Крачунов и Никола Михов. Вж. Gecheva 1974.

³ Danova, Dimova, Kalitzin 1995.

⁴ Duțu 1998.

Фиг. 1. Корица на сборника „Tarih Egitimi ve Tarihte "Oteki" Sorunu“ от 2007 г.

европеизацията на ориенталския свят. От своя страна, малката Белгия се оформя също като страна, приемаща подадените стереотипи за национална идентичност на румънците, разпространени чрез медиите⁵. В годините, предхождащи присъединяването на страната към Евросъюза, произходът не от Влахия, а от Трансилвания се смята за историческа даденост и важен акцент в социален план за формалното влизане в европейските структури. С други думи, в северната съседка изследванията в областта на имагологията се оказаха пионерско дело в полето на балканистиката. Тази тенденция продължава и в наши дни, като обсеget на изследванията е разширен с разглеждане в сравнителен план на балканските литератури. За това спомага и сътрудничеството на българската Асоциация за сравнително литературознание и теоретичните разработки на Румяна Станчева и колеги от други страни⁶.

Интересно е да се отбележи, че Турция предприема инициатива по темата още през 1995 г. Под патронажа на турската Фондация за история (Tarih vakfi) се провежда голям международен симпозиум в Американския университет в Истанбул. Текстовете в първото издание на сборника (1998 г.) са изцяло в превод на турски език. Показателна е корицата на книгата: на снимка от 1908 г. се идентифицират турски, арменски и гръцки духовници пред гръцка църква, където е поставена урната за гласуване. Като цяло идеята е да се покаже ролята на Османската империя в развитието на Югоизточна Европа, мястото ѝ в модерното време, от което произтичат националните настроения на балканските народи, съжителствали в рамките на същата империя⁷. (Фиг. 1)

Знайно е, че 1990-те години са важен преломен момент в развитието на източния дял от Европа. В България политическите събития и по-специално изборите за президент на

⁵ Vlad 2004.

⁶ Stancheva 2011.

⁷ Berkta, Tuncer 1998; Xochellis, Toloudi 2001.

Фиг. 2. Корица на сборника „Представата за „другия“ на Балканите“

Републиката през януари 1992 г. предизвикват у изявен учен като Надя Данова желание за надигане на глас срещу провокациите и липсата на етническа и верска търпимост. Издигнатият лозунг на кандидата от БСП Велко Вълканов гласи „Желев – Доган – турски ятаган“. Изхождайки от постановката, че само една малка част от заобикалящия ни свят е резултат от нашето непосредствено възприятие или от личните спомени, а останалата част са образи и идеи, получени опосредствено, Надя Данова открива нова страница в областта на българската имагология. Колективният проект „Представата за *другия*“ въвежда в процеса на изграждане на националните стереотипи на Балканите, стимулиран от социално-политически, икономически и религиозни фактори. Проследяват се в хронологичен ред сложните механизми в областта на пъстратата мозайка от културни и идейно-политически събития от Средновековието до съвремието⁸. За повече нагледност и въвеждане в съдържанието на книгата снимката на корицата представя фрагмент от „Катедралата“, скулптурна композиция на Огюст Роден (1840–1917) в стила на готическото изкуство. Двете десни ръце от камък, създаващи илюзия за взаимна обвързаност, са различни, тъй както всеки човек е уникален, и като че ли допълващи се една друга в пространството, отнасят ни към индивидуалното и пораждат размисъл у по-наблюдателните. (Фиг. 2)

⁸ Danova, Dimova, Kalitzin, 1995.

През следващите години в България се обръща внимание на отделни балкански и европейски стереотипи, някои от които са разработени в сборниците и монографичните изследвания на тема образът на *другия* и *идентичностите*. Те очертават взаимодействието между Европа и *другата* Европа и между отделните балкански народи. Българското общество, или поне основната част от него, обръна поглед към Западна Европа и към съвременните европейски структури. Тогава неизбежно възникна въпросът за това какви сме „ние“ българите и как Европа е гледала и гледа на нас. Всъщност това е и една от водещите теми, залегнала в българските интердисциплинарни изследвания. Ако хвърлим поглед назад във времето, ще установим, че в чуждото мислене и култура са заложили редица стереотипи спрямо българите и обратното.

Пъстратата мозайка от изследвания доказва, че „тъмните векове“ на османската власт не са толкова мрачни. Този стереотип вече е пречупен и не намира място в учебниците по история и литература. Главната изтъквана причина и аргумент е, че *модерна Европа не ни е забравила през онези години*. Специално българите се споменават в пътеписната и историческа литература, за тях се отделя място и в художествената. Образът им на добри християни се противопоставя на злия мюсюлмански завоевател. Последният е заплаха за християнството и синоним на страха⁹. На фона на османците, които управляват голям брой различни народи, изпъкват страдащите християни от Балканите. Европа изгражда техния положителен образ: те са подчинени на чуждата власт, страдащи християни, които са загубили държавата си, но не и вярата си¹⁰. Установява се, че стремежът им към свобода и независимост през века на Националното (XIX в.) идва като следствие от примера със сърби и гърци, организирали свои национални държави и вписали се в модерната цивилизация¹¹. Западноевропейските стереотипи се изграждат въз основа на съответните интереси на Балканите и зависят от общочовешката дилема мир – война, която става водеща през XX в. Интересно е да се отбележи, че небалканските стереотипи за балканските християни от времето, когато не са имали свои държави, са изключително положителни. Точно обратното се получава в размирията XIX в. и най-вече XX в.

„Авторитетното огледало“ на „големите“ от Запада фокусира българите от XIX в. най-вече в белетристиката и масмедиите с всевъзможни отрицателни стереотипи, които са и преобладаващи¹². Част от изследванията по проблема са правени въз основа на сравнителен анализ на фона на Балканите и техните обитатели, по принцип натоварени с негативизъм. Твърде важна черта на тези изследвания е, че, установявайки политически и мисловни граници в рамките на Европа, те не търсят еднозначни отговори, не дават рецепти за преструктуриране на учебни програми с оглед на заличаване на негативизма¹³.

Прави впечатление, че Западна Европа позабрави своите следвоенни проблеми, които несъзнателно бяха заместени от други, чийто поток донякъде определи формирането на изследователското поле на оксидентализма или на източните представи за Запада. Книгата на Бурума и Маргалит „Оксидентализмът. Кратка история на антизападничеството“ излиза за пръв път през 2004 г., а в български превод през 2006 г. Макар и много нова

⁹ Zaimova 2004.

¹⁰ Zaimova 1992; Andreeva 2001.

¹¹ Danova s.a.

¹² Trendafilov 1999.

¹³ Aretov 2003; Aretov, Danova, Zaimova, Tchernokozhev 2001; Aretov, Tchernokozhev 2001.

за българските хуманитаристи и необичайна за актуалните търсения на европейския път у нас, тя става обект на изследване на Българското общество за проучване на XVIII век¹⁴. Става дума за процеси, чиито корени водят от рационализма и утопиите на Просвещението, които са вдъхновили революции и колонизации и чийто отглас усеща днес, за проблема за толерантността, за преплитането на различни светове и култури. С българските изследователски опити (сполучливи и недотам сполучливи) се стига до извода, че оксидентализмът е „един плодотворен провал“ (Николай Аретов) и „няма почва у нас“, тъй като – по думите на Надя Данова – „за българите от XVIII и XIX век Европа е ключово понятие за обозначаване на пространството, в което е реализирана универсалната програма за човешки прогрес“¹⁵. Все пак, темата за образа на *другия*, зависеща изцяло от геополитически фактори, продължава да занимава български изследователи в теоретичен план като отговор на критиката на Едуард Саид към западния ориентализъм и проблемите, свързани с дихотомията Изток – Запад и т.н.

Междубалканските образи

От важно значение са изследванията за междубалканските образи откъм медийното пространство, погледнати откъм художествената и пътеписна литература. Местонахождението на българите в централните части на полуострова определя и директните връзки и взаимодействия с всички балканци, както и опосредствените им общувания с Централна и Западна Европа. Етноцентризмът, характерна черта за балканските народи, чиито цели са различни, предполага изострянето на задължително негативно отношение към Съседа. „Народната душа“ у гърка заедно с неговия език е израз на единството между елинското и византийското или това е „националното Аз“, което неизбежно противостои на всичко „варварско“ и чуждо¹⁶. Изследванията показват, че българските стереотипи пък за сърбите не са единни по своята същност и варират според времето, носител на определена геополитика и идеологема¹⁷. В тясното балканско пространство, многократно поделено и разделяно от местни и чужди сили, за добро или за зло, периодично се захващат извадени от скрина исторически митове за *другия*, които в българския поглед спрямо сърбите остават устойчиви и непроменени през годините. Подобна констатация или затвърдени стереотипи се установяват и спрямо малцинствата в България като власи, арменци, турци, гърци, цигани и евреи, както и обратното – средноевропейският поглед спрямо българина, който остава постоянен или това е погледът на по-напредналите нации спрямо балканците¹⁸.

Образование и медии

Извън чисто научния подход се оформиха и проекти от университетски среди, насочени към образователното дело. Например колективният труд „Образът на другия“ на фондация „Балкански колежи“ (1998 г.) обхваща проучвания на изследователи от Балканите за

¹⁴ Проведена конференция (2005 г.) с международно участие; част от докладите са публикувани в сп. „Литературна мисъл“, 2005 г., бр. 1 и на сайта на обществото <<https://bulgic18.com/?p=64>> 28.04.2025.

¹⁵ Danova s.a. b.

¹⁶ Velkova 2002; Konstantinova 2022.

¹⁷ Todorov 1996, 1999; Todorov 2000.

¹⁸ Mitseva 2005.

учебниците във всяка една страна. Редом с това се нарежда проектът на „Псохелис“, реализиран в сътрудничество с Отдела за история на педагогиката при Солунския университет „Аристотел“, където работата за изследване на учебната литература в балканските страни и настрояванията, които създава сред юношите, протича под патронажа на Европейския съюз¹⁹.

По всеобщо мнение на анализаторите учебната литература, издавана и популяризирана във всички балкански държави, продължава да показва в различни степени извеждане на преден план на националното за сметка на балканския *друг*. В същото време присъствието на близки европейски и азиатски народи и култури е твърде маргинално. Трябва да се отбележи, че в последно време в България се забелязват известни тенденции за дозирано представяне на националната история в контекста на европейската цивилизация. Колкото до османския период, медийният стереотип за „турско или османско присъствие“ продължава да битува в масовото съзнание и не е заглъхнал. Като че ли различната информация, която тече от телевизионните екрани с турските сериали, наречени „турски сапунки“, възбуди любопитството специално на по-възрастното поколение, израснало със стереотипите за „турско робство“ и жестокия турчин. За разчупването на тези затвърдени представи допринесе лесният и бърз достъп до Република Турция. Нестихващият поток на туристи и търговци, интересът към изгодните цени на тамошния пазар, донякъде позаличи учебникарските стереотипи от миналото.

Същото обаче не може да се отнесе за учебниците по литература, където акцентът пада върху националната, а периферно са застъпени (западно)европейските и руската. Отсъствието на художествени творби от балканските съседи продължава да властва и опознаването на близкия *друг* и неговата култура явно не стои като важен проблем, въпреки големите медийни приказки за многообразието на Европа.

Проблемът опира и до националната митология. Тя като че ли дойде като желана и необходима област на изследване в години, през които вече е възможно да ѝ се направи анализ²⁰. Ще припомним, че Европа изживява своя Ренесанс със съответните национални стереотипи в търсене на себе си няколко века преди Възраждането на балканските народи. Затова и „догонването“ на чуждото от страна на Югоизтока е започнало във времето няколко века след формирането на „голямата“ модерна Европа. Българският вариант на изследване се съсредоточи върху словесността от възрожденския и поствъзрожденския период, който е основен и водещ за поколения наред. Анализите на българските текстове показват различни варианти на похитена вяра, на *свое* и *чуждо* в героизирането на мъченици от миналото и съвременето, зараждането на национални митологеми в контекста на „несъщастната фамилия“ и „криворазбраната цивилизация“ от XIX в., както и за недотам чистия *друг*, идващ като необходим отправен субект в защита на собственото „национално“. В търсене на затвърждаването на българската идентичност се навлиза в света на *другия*, без това да се осъзнава. Осъзнаваме го днес, макар и на мнозина да им е трудно да го приемат и да се отърсят от възрожденския традиционен романтизъм²¹.

¹⁹ Xochellis, Toloudi 2001.

²⁰ Aretov 2006.

²¹ Вж. сайта на проекта „Балкански идентичности“ <<https://balkansbg.eu/bg>> (04.03.2025).

Балкански идентичности

В теоретичните постановки в трите тома от „Балкански идентичности“ Николай Аретов прави опит за обобщение на т.нар. идентичност, формирана като понятие в психологията през XX в., която съдържа мрежа от идентичности с различни аспекти. Етнически, религиозни, социални, полови малцинства заедно с тяхната митология и идентичност представляват най-общо основните теми, които са залегнали в колективните разработки. Те са обект на изследване и през следващите години, най-често въз основа на връзката *свое – чуждо*. Динамиката на днешното общество и поизоставянето на марксистическия подход от недалечното минало наложиха и налагат изследването и преосмислянето му с оглед на реалността и адекватно реагиране на забързаното ни съвремие. Към тази поредица, ръководена от Николай Аретов, трябва да се прибави и проектът с публикуван сборник „Емоционалното съдържание на българската национална идентичност: исторически корени и съвременни измерения“ (2012), реализиран съвместно с колеги литератори, социолози и балканисти. В него са потърсени корените на националното в процесите на XIX в., анализирани са аналогични явления в чуждите култури и методите на работа, изследват се съвременните им измерения в социологичен план. Новата социална ситуация на поставяне на редица общества в процесите на европеизация и глобализация създаде промени в менталните нагласи в началото на XXI в. Разглежданият въпрос за заплахата на националната идентичност показва следното: 1. като цяло градусът на напрежение в обществото у нас е в границите на приемливото и не създава повод за безпокойство; 2. малко повече от половината от респондентите (53,5%) смятат, че българската национална идентичност е под заплахата, докато 37,7% гледат с надежда за интересна промяна; 3. гордостта че си българин и политическата ориентация на респондентите са в пряка зависимост и показват ниски стойности при хората, гласували за Синята коалиция и Ред, законност, справедливост, а най-високи при гласувалите за партиите Атака, ГЕРБ и Коалиция за България; 4. по-възрастните и по-слабо образованите подкрепят интеграцията с Русия²². На обединителния сайт за идентичностите са достъпни всички статии и изнесени лекции от наши и чужди учени²³.

Кат Русия няма втора...

Темата за Русия е обемиста, спирам се на няколко ключови момента и проекти, осъществени в периода 2002–2024, които са дело само на академични учени. По политически причини „Руската емиграция в България“ е частично изследвана и става обект на изчерпателен анализ едва в началото на XXI в. Както е известно, след Октомврийската революция и Гражданската война в Русия тръгва масова емиграция в други страни, от която 35 хиляди се установяват в България. Изследването на Цветана Кьосева въвежда в сложното и многопластово явление, свързано с адаптацията на руската интелигенция, военните и обикновените хора, бягащи от злото и търсещи чужда земя за живот. Промените в политиката на българските власти спрямо тази емиграция от 20-те години на миналия век насетне, непозната и понякога вредна, и намесата на съветските управници във вътрешните работи на България след Втората световна война определят сложната и динамична връзка *свое – чуждо*. Позитивистичният подход на авторката, основаваща се на

²² Areto, Danova, Bojazdieva, Zaimova 2012.

²³ <<https://balkansbg.eu/bg>> (21.04.2025).

документи от ЦДА, допринася за добиване на обективна представа за белогвардейците, като поставя и редица въпроси за решаване в бъдеще²⁴.

Наскоро публикуваният сборник от статии (2023 г.), озаглавен „Русия: погледи от Балканите“, се появи съвсем навреме, т.е. след започналата война в Украйна²⁵. Знаяно е, че всяка война предизвиква важни промени в народопсихологията и поставя ново начало в менталните нагласи и промени в динамичната връзка *свое – чуждо*. Задачата на авторите е изваждането от политическите пристрастия на темата за Русия в българската и общобалканската история. Без да се ангажира с коментари за доскорошни българо-руски изследвания по темата, колективът дава своя принос в отразяване на промените в обществените настроения на Балканите спрямо противоречивата политика на Русия (XIX–XX в.). Академичният характер на сборника допринася за излизане от утвърдените черно-бели балкански представи за Русия и дава възможност за по-рационално възприемане на политиката на Северната империя спрямо югоизточния дял на Европа.

Наред с академичния словесен тон визуалните образи на *другия* внасят допълнителна светлина в изграждането на представите благодарение на мрежата в интернет. Дълбоко залегналото в съзнанието на българина преклонение към Русия – не винаги романтично – се свежда до приноса ѝ за нашето „двойно освобождение“. Тези политизирани стереотипи не са стихвали и продължават да виреят сред нас. Те успешно манипулират масовото съзнание, създавайки криворазбрано усещане за национално достойнство. Опитите за пречупване на тези образи, реално присвоени, се изразяват в успешната реализация на няколко проекта.

Неутралният и позитивистичен тон на сценариста Евелина Келбечева и на режисьора Светослав Овчаров в документалния филм „Второто освобождение“ (2022 г.) се базира на български архивни материали²⁶. Заедно с последвалите дискусии в публичното пространство се внася яснота и достоверност за непознати събития в първите месеци от септември 1944 г. до зимата на 1947 г. Паралелно с това, 80 години по-късно, т.е. през 2024 г. Държавна агенция „Архиви“ публикува на сайта си „Съветската окупация на България, 1944–1947“, изнасяйки на показ архивни документи²⁷.

Вместо заключение

Дотук се опитах да очертая само някои основни проблеми в българската имагология. В колективните разработки от последните години, споменати по-горе, участват и учени от други страни, а преводите на български на някои известни автори като Едуард Саид, Мария Тодорова, Лари Уулф, Весна Голсуърди, Иън Бурума и Авишай Маргалит допълват по свой начин картината на изследваната проблематика. Тъй като имагологията е част от еволюцията на идеите с многоспектърен обхват, зависеща от геополитически фактори, желателно е периодично да се връщаме към изследване на чуждите образи и тяхната променяща се връзка със своето. Времето на XXI в. е изключително динамично, затова

²⁴ Kyoseva 2002.

²⁵ Georgieva, Konstantinova 2023.

²⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=uqAM3Y-tEC8&ab_channel=%D0%94%D1%8A%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B0%D0%B0%D0%B3%D0%B5%D0%BD%D1%86%D0%B8%D1%8F%D0%90%D1%80%D1%85%D0%B8%D0%B2%D0%B8ArchivesStateAgency> (04.03.2025).

²⁷ <<https://sovoccup.archives.bg/>> (04.03.2025).

смятам, че е необходимо да правим равностетка на всеки десет години, очертавайки промените в процесите, които са част от нашето ежедневие. Основите са поставени, намерена е вярната посока, остава да я оправдаем.

Библиография/ Bibliography

- Andreeva 2001: Андреева, Н. Немската литература в България през Възраждането. София: Кралица Маб [Andreeva, N. Nemskata literatura v Bulgaria prez Vazrazhdaneto. Sofia: Kralitsa Mab].
- Aretoy 2003: Аретов, Н. (съст.) Балканските идентичности в българската култура. Т. 4. София: Кралица Маб [Aretoy, N. (sast.) Balkanskite identichnosti v balgarskata kultura. T. 4. Sofia: Kralitsa Mab].
- Aretoy, Danova, Bojzdieva, Zaimova 2012: Данова, Н., Бояджиева, П., Заимова, Р. (ред.), Аретов, Н. (съст.) *...Първа радост е за мене*. Емоционалното съдържание на българската национална идентичност: исторически корени и съвременни измерения. София: Кралица Маб. [Danova, N., Boyadzhieva, P., Zaimova, R. (red.), Aretoy, N. (sast.) *...Parva radost e za mene*. Emotsionalnoto sadarzhanie na balgarskata natsionalna identichnost: istoricheski koreni i savremenni izmerenia. Sofia: Kralitsa Mab].
- Aretoy, Danova, Zaimova, Tchernokozhev 2001: Аретов, Н., Данова, Н., Заимова, Р., Чернокожев, Н. (ред.) Да мислим „другото“. Образи, стереотипи, кризи (XVIII–XX в.). София: Кралица Маб [Aretoy, N. Danova, N. Zaimova, R., Chernokozhev, N. (red.) Da mislim „drugoto“. Obrazi, stereotipi, krizi (XVIII–XX v.). Sofia: Kralitsa Mab].
- Aretoy, Tchernokozhev 2001: Аретов Н., Чернокожев, Н. (съст.) Балкански идентичности в българската култура от модерната епоха (XIX–XX в.). Ч. 1, 2. София: Институт за изследване на интеграцията. [Aretoy N., Chernokozhev, N. (sast.) Balkanski identichnosti v balgarskata kultura ot modernata epoha (XIX–XX v.) ch. 1, 2. Sofia: Institut za izsledvane na integratsiyata].
- Aretoy 2006: Аретов, Н. Национална митология национална литература. София: Кралица Маб. [Aretoy, N. Natsionalna mitologia natsionalna literatura. Sofia: Kralitsa Mab].
- Berkday, Tuncer 1998: Berkday, A., Tuncer, H. C. Tarih egitimi ve tarihte „oteki“ sorunu. Istanbul: Tarih vakfi.
- Danova s.a.: Данова, Н. Образът на гърците, сърбите, албанците и румънците в българската книжнина. – Във: Връзки на несъвместимост между християни и мюсюлмани в България. София: Фондация „Межд. център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия“, 57–136. [Danova, N. Obrazat na gartsite, sarbite, albantsite i rumantsite v balgarskata knizhnina. – V: Vrazki na nesavmestimost mezhdou hristiyan i myusyulmani v Bulgaria, Sofia: Fondatsia „Mezhd. tsentar po problemite na maltsinstvata i kulturnite vzaimodeystvia“, 57–136].
- Danova s.a. b: Данова, Н. Отново за „Оксидентализма“ като образ на „Другия“. [Danova, N. Otnovo za „Oksidentalizma“ kato obraz na „Drugiya“] <https://www.bulgc18.com/occidentalism/Danova_BG.htm> (4.03.2025).
- Danova, Dimova, Kalitzin 1995: Данова, Н., Димова, В., Калицин, М. (ред.) Представата за „Другия“ на Балканите. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 5–9. [Danova, N., Dimova,

- V., Kalitsin, M. (red.) Predstavata za „drugia“ na Balkanite. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“, 5–9].
- Duțu 1998: Duțu, Al. Political Models and National Identities in „Orthodox Europe“. Bucharest: Babel Publishing House.
- Gecheva 1974: Гечева, К. Йордан Иванов. Библиография. София: БАН. [Gecheva, K. Yordan Ivanov. Bibliografia. Sofia: BAN].
- Georgieva, Konstantinova 2023: Георгиева, Т., Константинова, Ю. (съст. и ред.) Русия: погледи от Балканите (XIX–XX в.). София: ИБЦТ – БАН. [Georgieva, T., Konstantinova, Yu. (sast. i red.) Rusia: pogledi ot Balkanite (XIX–XX v.). Sofia: IBTsT – BAN].
- Kyoseva 2002: Кьосева, Цв. България и руската емиграция, 20-те – 50-те години. София: Межд. център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия. [Kyoseva, Tsv. Bulgaria i ruskata emigratsia, 20-te – 50-te godini. Sofia: Mezhd. tsentar po problemite na maltsinstvata i kulturnite vzaimodeystvia].
- Konstantinova 2022: Константинова, Ю. България и Гърция в лабиринт от монолози. София: ИБЦТ. [Konstantinova, Yu. Bulgaria i Gartsia v labirint ot monolozi. Sofia: IBTsT].
- Lipman 2000: Липман, У. Общественото мнение. София: ЛИК. [Lipman, U. Obshtestvenoto mnenie. Sofia: LIK].
- Mitseva 2005: Мицева, Е. (съст.) Пространства на другостта. София: АИ „Проф. Марин Дринов“. [Mitseva, E. (sast.) Prostranstva na drugostta. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“].
- s. n. 1998: Образът на „другия“ в учебниците по история на балканските страни. София: Фонд. Балкански колежи. [Obrazat na „drugia“ v uchebnitsite po istoria na balkanskite strani. Sofia: Fond. Balkanski kolezhi].
- Stancheva 2011: Станчева, Р. Среца в прочита. Сравнително литературознание и Балканистика. София: Балкани. [Stancheva, R. Sreshta v prochita. Sravnitelno literaturoznanie i Balkanistika. Sofia: Balkani].
- Todorov 1996, 1999: Тодоров, В. *И свой своя (не) позна...* Етюди по славянска имажинистика. Ч. 1. Чехи в България – история и типология на една цивилизаторска роля; Ч. 2. Чехи в България – история и типология на една цивилизаторска роля. София: УИ „Св. Кл. Охридски“. [Todorov, V. I svoi svoia (ne) pozna... Etyudi po slavyanska imaginitika. Ch.1. Chehi v Bulgaria. – istoria i tipologia na edna tsivilizatorska rolya. Ch. 2.; Chehi v Bulgaria – istoria i tipologia na edna tsivilizatorska rolya. Sofia: UI „Sv. Kl. Ohridski“].
- Todorov 2000: Тодоров, В. „Знам ги аз тях!“ Сърбия и сърбите в българската литература. София: Херон прес. [Todorov, V. „Znam gi az tyah!“ Sarbia i sarbite v balgarskata literatura. Sofia: Heron pres].
- Todorova 1999: Тодорова, М. Балкани, балканизъм. София: Фонд. „Бълг. Наука и култура“. [Todorova, M. Balkani, balkanizam. Sofia: Fond. „Balg. Nauka i kultura“].
- Trendafilov 1999: Трендафилов, В. Неизличимият образ в огледалото. Актуалната българска рецепция на Англия, англичанина и английската мисъл през XIX и началото на XX век. София: Кралица Маб. [Trendafilov, V. Neizlichimiyat obraz v ogledaloto. Aktualnata balgarska retseptsia na Anglia, anglichanina i angliyskata misal prez XIX i nachaloto na XX vek. Sofia: Kralitsa Mab].
- Velkova 2002: Велкова, С. „Славянският съсед“ и гръцкият национален „образ Аз“. София: Херон прес. [Velkova, S. „Slavyanskiyat sased“ i gratskiyat natsionalen „obraz Az“. Sofia: Heron pres].

- Vlad 2004: Vlad, L. Pe urmele „Belgiei Orientului“. Bucurest: Nemira (Biblioteca de politică).
- Xochellis, Toloudi 2001: Xochellis, P. D., Toloudi, F. L. (eds.) The Image of the „Other“/ Neighbour in the School Textbooks of the Balkan Countries. Athens: G. Dardanos.
- Zaimova 1992: Заимова, Р. Българската тема в западноевропейската книжнина (XV–XVII в.). София: УИ „Св. Кл. Охридски“. [Zaimova, R. Balgarskata tema v zapadnoevropeyskata knizhnina (XV–XVII v.). Sofia: UI „Sv. Kl. Ohridski“].
- Zaimova 2004: Заимова, Р. Пътят към „Другата“ Европа (из френско-османските културни общувания, XVI–XVIII в.). София: Кралица Маб. [Zaimova, R. Pamyat kam „Drugata“ Evropa (iz frensko-osmanskite kulturni obshtuvania, XVI–XVIII v.). Sofia: Kralitsa Mab].

Интернет публикации/ Internet publications

- Балкански идентичности <<https://balkansbg.eu/bg>> (4.03.2025).
- Българско общество за проучване на XVIII в. <<https://bulgc18.com/?p=64>> (4.03.2025).
- Второто освобождение <https://www.youtube.com/watch?v=uqAM3Y-tEC8&ab_channel=%D0%94%D1%8A%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B0%D0%B0%D0%B3%D0%B5%D0%BD%D1%86%D0%B8%D1%8F%D0%90%D1%80%D1%85%D0%B8%D0%B2%D0%B8ArchivesStateAgency> (4.03.2025).
- Съветската окупация на България <<https://sovoccup.archives.bg/>> (4.03.2025).

IMAGIOLOGY OR THE IMAGE OF THE *OTHER* IN BULGARIAN STUDIES

Raia Zaimova

Abstract: The article reviews the Bulgarian scientific literature on the topic of the “image of the *Other*”. It traces the processes in Bulgaria and abroad after the First World War and the hostile moods that provoked the emergence of research on the history teaching literature. International projects established under the auspices of UNESCO after World War II worked to overcome national delusions and hatred of other societies and peoples. This trend has been evident in the Balkan countries since the 1990s. The Bulgarian collective project „Представата за Другия на Балканите“ (The Image of the “Other” in the Balkans) introduces the process of building national stereotypes in the Balkans, stimulated by socio-political, economic and religious factors. The article also examines inter-Balkan images, changes in educational curricula, media activities on the subject, and the image of Russia in academic studies.

Keywords: Imagology, Balkan studies, Bulgarian Historiography, Image of the Other

Raia Zaimova

Institute of Balkan Studies & Centre of Thracology
Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria

rzaimova@balkanstudies.bg

ORCID : 0000-0001-8177-4099

ДОКОЛКО Е ЧУЖДА ЕЛИНСКАТА МИТОЛОГИЯ? НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ КНИЖНИНАТА ОТ XIX ВЕК

Николай Аретов

Институт за литература

Българска академия на науките, България

Провокативно формулираното заглавие на тези наблюдения се опитва да предложи една по-различна гледна точка към отдавна привличащия вниманието на изследователите проблем за българската рецепция на елинската митология. Тази гледна точка тръгва от вече наложената представа за нациите като въобразени общности, оформени в определен исторически момент, в който те постепенно изместват други ментални конструкции, определящи други граници между *ние* и *другите*, *свое* и *чуждо*. Основната по-стара общност е на (православните) християни, за които елинската митология е или би трябвало да е чужда по религиозни, а не етнически или държавни причини. За българите в тази общност, наречена от Р. Детрез „ромейска“¹, в друга терминологична система „поствизантийска“, езиковата чуждост на основните текстове (на първо място новогръцки) остава на по-заден план за сметка на професионалната. С развитието на национализма езиковите и културните различия излизат на преден план. Въпросът тук е в каква степен и доколко това се отнася до елинската митология.

През XVIII и първата половина на XIX в. на български все още липсват основните текстове, които пренасят елинската митология до модерната епоха (Омир, Хезиод, Есхил, Софокъл, Еврипид, Овидий и пр.)². Основни фигури и сюжети от елинската митология все пак стигат до някои българи чрез преводи на други текстове, предимно от гръцки (средновековен и съвременен). Подобни митологични елементи се откриват в преводите на учебни, религиозни, исторически или други по-общ текстове от типа на „Философския мудрости“ на Софроний и пр. Този тип употреби се засилва през целия период, а и по-късно. В немалко случаи в ранновъзрожденската книжнина персонажите и сюжетите от

¹ Вж. Detrez 2015.

² Вж. Beteva 1942; Aleksieva 1979; Aretov 1990.

Фиг. 1. Софроний Врачански. Кирякодромион
сиреч неделник... Римник, 1806.

елинската митология не са категорично маркирани като чужди. По правило те присъстват като примери за някакви универсални явления, мислени в един по-широк контекст.

Характерен ранен пример са преводите на Езопови басни – несъмнено най-популярният, а и най-рано превежданият елински текст в българската култура от първата половина на XIX в., широко разпространен в книжнината и на другите балкански християнски народи. Митическите фигури тук присъстват косвено, преди всичко като елемент от цитирани или преразказани думи и „мъдрости“ на древни автори или относително по-нови техни тълкуватели, които не принадлежат към българското културно пространство, но и не са му напълно чужди.

Процесът на възприемането на фигурите от елинската митология не е еднопосочен. В някои случаи те отпадат, както е при Софрониевия превод на Езоповите басни, най-рано появилия се на новобългарски език. Александър Ничев определя подобни преводачески решения като „модернизиране на някои антични понятия“³ – вместо Зевс (Диа) и Хермес от оригинала в българския вариант се употребява Бог. Макар и в баснята „Змия“ Софроний Врачански да допуска грешка поради непознаване на гръцката митология, изброявайки Диа и Зевс като две божества, все пак той запазва в няколко басни имената на гръцките божества, най-вече на Зевс (Диа) и Ермис („Магарета“, „Змия“, „Зевс и Ермес елински

³ Nichev 1963: 1–122; вж. и Spasova-Topurova 2020: 45.

богове“, „Орел и кантар“). Подобно е присъствието на елинските богове и в следващите преводи на Езоп, дело на З. Круша, П. Берон, Неофит Бозвели, Неофит Рилски, П. Р. Славейков, Р. Попович и др.

Сравнително рано се появява един опит за относително по-цялостно представяне на елинската митология. В „Славеноболгарское детоводство за малките деца...“ (Ч. II, 1835) на Неофит Бозвели и Емануил Васкидович е включен текст, озаглавен „Кратко художословие и кратко баснословие на древните елини“. „Баснословието“ е сравнително по-разгърнато⁴, то несъмнено е превод, най-вероятно от Еклогариона на Дарварис, във второто издание на който има подобен раздел, пропуснат от П. Берон⁵.

Авторът е познавал, поне косвено, „Теогония“ на Хезиод и „Библиотека“ на Аполодор. Във въвеждащата част митологията се тълкува полемично от християнски позиции, като се прави опит да се открие противопоставяне на политеизма още в древността. Най-разгърнато са представени митовите за Крон(ос), Рея и Зевс, а това е началната, същностната част на древната теогония. За разлика от Софрониевия превод на Езоп, в „Баснословието“ елинската митология вече е маркирана като чужда, но и като важна, като част от недефинираната в текста европейска култура.

Десетина години по-късно Емануил Васкидович, един от двамата автори на „Славеноболгарское детоводство“, публикува една автобиографична книга „Прескорбно оправдание“ (Будим, 1846). Вниманието тук не е насочено към „Елинское баснословие“ като такова, но в текста се откриват позовавания или просто споменаване на антични (елински, а и римски) фигури – митични богове, философи и др., нещо, което по това време се среща и при Бозвели, а и при мнозина други книжовници след тях. Тук маркирането на чуждостта остава на заден план или изобщо отсъства. Елинските богове са елемент от реториката на текста и част от ценената от автора споделена европейска култура.

...един се ополчва на всеружием като бога Марса, против брата своего. Другий бива като Нумедийски волк против ближняго своего иний искат человека да буде Протевс, другии го искат Сократ...⁶.

...пророкуваш като Аполонска пития ...и се препираш велегласно като Аполонова пития⁷.

...повече от ботуша не се простирай⁸.

Примерите могат да бъдат продължени и допълнени с откъси от други текстове на Васкидович. Позоваването на антични авторитети и митологични фигури, разбира се не е нещо, присъщо единствено на литературата. Публицистиката, а и учебникарската литература и различни преводни сборници също използват подобни похвати. Не липсват и книги, които продължават традицията учебникарското представяне на антични автори, като „Поучителни речи на старите философи. Превел, [предисловие] А. П. Петрович

⁴ Detovodstvo 1835: 63–68.

⁵ Вж. Genov 1982: 42.

⁶ Vaskidovich 1846: 4–5.

⁷ Vaskidovich 1846: 9, 18.

⁸ Vaskidovich 1846: 18. Това е превод на Sutor, ne supra crepidam - Обущарю, не отивай по горе от обущата! Според Плиний Стари (Естествена история, XXXV, 85) това са думи на художника Апелес (Апел) към един обущар, който, след като разкритиковал обувките, нарисувани на една от Апеловите картини, поискал да критикува и цялата картина.

Гранитский; а издал от братия Димитрия и Христа Х. Иванович Смрикарови, самоковци, които ги посвещаваат самоковскому и цялому болгарского юношеству“ (Цареград, 1854).

* * *

Един характерен тип адаптации на антични текстове представляват започналите още през Средновековието **опити да се обвърже българският етнос с елинската цивилизация**. В тези случаи отпратките са главно към Александър Велики и други исторически лица и събития, а по-късно, може би чак през XX в., този тип дискурс започва да черпи аргументи от митични фигури като Орфей. Първоначално подобен тип адаптации се извършва при превеждането на чужди текстове, по-късно се появяват и оригинални текстове, били те литературни, публицистични или „изследователски“ по жанр. В Македония критиците на една от формите му говорят за „антиквизация“, в България сходни възраженията са отправяни срещу тракийски конструкции.

При съзнателните усилия да се **реконструират или конструират** стари „български“ или „славянски“ митични системи се забелязва, че се следва някакъв античен модел, какъвто е познат по това време и доколкото е осмислен. До някаква степен изборът на образец става несъзнателно, доколкото елинската (и римската) митология е най-познатата по това време подобна структура. От друга страна, съществува и желание да се „изобличат“ неточностите на тази система и тя да бъде заменена с нова, *своя* структура, изградена от същите и сходни елементи.

Отношението към чуждите богове и герои през Възраждането може да се разглежда като ранна проява на съществуващия и днес процес на апроприация на авторитетни чужди фигури, сюжети и други елементи на културата и свързването им със своята култура днес. Много често ресурсите се набавят от класическата древност (елинска и римска), но нерядко погледите се насочват и към други епохи.

В средата на века се наблюдават различни форми на обвързване на елинския пантеон с българите. Двете главни фигури са Йордан Хаджиконстантинов-Джинот – един сравнително маргинален, но интересен книжовник от епохата – и Георги Раковски. И двамата са разпалени патриоти, открити противници на елинизма, изявяват се практически едновременно, а историците обикновено определят Джинот като последовател на Раковски. Съществуват сведения, че двамата знаят един за друг, а и мислят в една посока, като дори Джинот има известен хронологически приоритет.

В творчество на Джинот фрагменти от елинската митология се появяват по различни начини. От една страна, езическите богове са просто знаци за нещо положително, в стихотворението „Рай божий“ те дори са въведени по начина, по който е въведен и библейският Давид:

Рано ставам и радостно поям
сос гуслица Цар Давид двоям [...]
В Копривщица училище главно,
в науките се показва славно. [...]
И во други много учебности,
Минервини много же мудрости [...]
Казанлишко училище чинно,
там Аполло играе умилно [...]

Свищовско е училище главно [...]
И музите в него се китят [...]
Калоферска муза уредена [...]
И Аганипп жива вода води [...]
Филипското училище славно [...]
Напредва как стрелка громовна,
па се стара и Темида славна [...]⁹.

В стихотворението „Труд ми е името“ (Цариградски вестник, год. II, бр. 64, 8 декември 1851) пред лирическия персонаж застават три девойки – мъдростта, „Афродита безсрамна“ и трудът, той пожелава и трите, но накрая все пак избира труда¹⁰. Други неговии стихотворения също са свързани с елинската митология – „Дионис Вакхо“ (Цариградски вестник, год. II, бр. 64, 8 декември 1851) и „Аврора“ (Цариградски вестник, год. II, бр. 88, 21 юни 1852). „Припев от езичества българскаго в Македония“ (Цариградски вестник, бр. 431 от 16 май 1859), „Женитба Ива от Меглена българска войвода“ (Цариградски вестник, бр. 439 от 11 юли 1859).

Джинот пише кратката драматургична творба „Минерва и девет музи и Остримеч се разговарят ради изгубена България“. Тук митическите фигури (между тях е и Меркурий) се явяват, за да поднесат своите дарове на България. Джинот съобщава и за още няколко свои превода или адаптации, също свързани с елинската митология – „Филалокс“, „Дионисий тиран“ и „Дамон и Фидиас ради приятелство“ (Цариградски вестник, год. IV, бр. 150 от 5 дек. 1853), които не са запазени.

Джинот предприема и едно друго своеобразно побългаряване на елинския пантеон, като въвежда българи в него. Нещо характерно за неговата версия е, че някои от елинските богове от различни поколения се оказват женени за българки¹¹. Така в неговата „Хронологическата таблица на най-важните събития от световната история“ (Цариградски вестник, год. II, бр. 91, 12 юли 1852) се съобщава, че са изминали 1632 години „от както Кадмос се ожени за Болгарка, на дедо Илира дщерка му Дала мука“ (Далмация?). Както припомня Лилова, според гръцката митология тиванският цар Кадъм се жени за Хармония, дъщерята на Арес и Афродита. На сватбата присъстват всички богове. В коментар под линия към публикувана пак от него народна песен „Припев още от язичества Болгарскаго в Македония“ пише, че и мрачният господар на подземното царство Плутон е български зет (Цариградски вестник, год. IX, бр. 431, 16 май 1858). Той отвлякъл самодивата жътварка Нева Нивица – „на Невена внучката“. Песента за това събитие била създадена още в Индия, но по-късно елинците я откраднали и заменили българската самодива с гръцкия Персефона.

По начин, напомнящ за стиховете на Джинот, практически по същото време, Пандели Кисимов предприема друг опит за адаптиране на елински митически фигури в книгата

⁹ Hadzhikonstantinov-Dzhinot 1993: 186–188.

¹⁰ Мотивът за избора между три богини и качества, които те олицетворяват, се среща и в други преводни текстове от епохата, като източникът е Лукиан. Вж. Agetov 1990.

¹¹ Вж. Lilova 2003: 211–212.

„Повести сравнения. За приятелството на древните елини и славяни“ (1853). Преводачът Пандели Кисимов не посочва източник и доскоро той не бе установен. Всъщност текстът доста точно следва диалога на Лукиан (II в. от н. е.) „Теоксарис или за приятелството“¹². Това не е първият български превод на древния автор, десетина години по-рано е публикувано и „Соновидение или живот на Лукиана Самосатеа“¹³, преведено вероятно от Константин Фотинов или от Емануил Васкидович и И. Константинов.

„Повести сравнения“ е изградена като разговор между „Мнисин и Стрелко, първий Елин, а втори Скит (Славянин)“. В български контекст двамата персонажи могат да се възприемат и като своеобразни варианти на елински митически фигури, преди всичко на Аполон, който и на други места се появява под подобни имена¹⁴. В оригинала имената са Токсарид и Мнесип. Първият е историческа фигура – скитски мъдрец и лечител (VII–VI в. пр. н. е.), живял в Атина. Двамата разказват истории за прояви на приятелство в своите племена. Отсъства противопоставяне между двата етноса, идеята е обща, а беседата завършва с прокламиране на дружбата между героите. Потърсена е динамичната хармония между славяни и елини. И това е силната страна на творбата – стремежът да се навлезе в две различни морални системи, те да бъдат представени без прибрзани присъди.

Българският вариант на текста следва доста точно оригинала, повечето имена¹⁵ и реалии¹⁶ са запазени, включително и при малобройните отпратки към митични фигури¹⁷. Най-важната промяна е асоциирането на скитите със славяните, то се откроява най-ясно при въведените еднотипни вътрешни заглавия – Повест първая, Повест вторая – като половината (четири) от тях имат пояснението „за скитското, т.е. старославянското приятелство“. Този тип дискретна намеса в текста, която подчертава тезата на Кисимов за близките връзки на славяните и елините, е сходна с опитите да се реконструира старият славянски (български) пантеон по елински образец.

В стремежа си да реконструира един **древен български пантеон** Георги Раковски използва различни елементи – общославянски, фолклорни, индийски, християнски. Всички те са повече или по-малко свободно интерпретирани, за да станат част от една цялостна представа за българите. Най-категорично тези идеи присъстват в „Показалец

¹² Дължа благодарност на Василис Марагоз, който ме насочи към този източник. Сравнението е направено по английския и руския превод на текста.

¹³ Любословие, 1844, № 4–5. За него вж. Aretov 1990: 86 и сл. Вж. и Valcheva 2009.

¹⁴ Етимологията на двете имена е сравнително ясна: Стрелко несъмнено идва от глагола „стрелям“ и може да се тълкува като отпратка към атрибута на Аполон като стрелец с лък. Мнисин може да се свърже с глагола „мня“ (мнѣ, мисля) и безлично „мни ми се“ (струва ми се).

¹⁵ Отделни имена все пак са променени: Белита е станал Велко. От друга страна, когато става дума за река Танаис, преводачът тръгва във вярната посока и говори за „Днестр (Танаида)“; всъщност вероятно става дума за река Дон. Преводът е точен, когато говори за „Амастра, град на Черното море“.

¹⁶ Един интересен пример: петата повест е посветена на Димитър, който учи „философията, наука киническа, от премудраго онаго Родя“ (срв. „Dementrius practicing the Cynic philosophy under the famous sophist of Rhodes“; „Деметрий равностно занимався кинической философией под руководством знаменитаго родоскаго софиста“). На друго място след думата „акинак“ (на англ. sword) е въведено пояснение в скоби „Реч Персийска е, късо и обоюостро ножче, наречено Ханджар по Турски, а кинжал по руски“.

¹⁷ В текста се споменават Орест и Пилад (sic!), Ахилес и Патрокъл, Тезей и Пиритей, „Дия (Зевеса или Юпитера по лат.)“, Анувейски храм. На едно място дори в българския текст се появява „бог Вахх“.

или ръководство как да се изискват и издирят най-стари черти нашего бития, языка, народопоколения, старого ни правления, славного ни пришедствия и проч.“ (1859) в статията „Българското всенародно вероизповедание“ (Българска старина, 1860, № 1) и др.

За своите реконструкции Раковски, несъмнено много по-срудан от Джинот, използва изследвания на руски и европейски учени – Макс Мюлер, Йозен Бюрнуф, Виктор Кузен, както и опитите на някои свои български предходници и съвременници – публикации на К. Фотинов, а и на Й. Хаджиконстантинов-Джинот. Основен източник на Раковски са отговорите на папа Николай I на въпросите на княз Борис, друг цитиран източник е това, „що е св. Димитрие Ростовский за славянско баснословие забележил мимоходом“¹⁸.

Според тази частично възприета и днес реконструкция, която присъства в по-систематизиран вид в замечанията към поемата „Горски пътник“, начело на славянския пантеон стои Перун („бога горму, мълнии и облаков дъждевих“). Следват Волос („бог скотов“), „Позвид, или Похвист, или Вихром, бог въздуха и безгодию“, Лада и сина ѝ Лел („бози веселия и всякаго благополучия“), Купало (Ярило) („бога на земския плодов“), Коляда.

В поемата „Горски пътник“ и в стиховете на Раковски основните митични фигури и въобще елементите от неговата съзнателно търсена и експлицитно заявена митологическа реконструкция се откриват преди всичко в бележките към стихотворния текст, в обръщения към богове и в споменавания в думите на автора и на персонажите му. Сред тях се появяват се и фигури от римския пантеон: „На въздух там близо седи/ Венерино дете с лък –/ Купидон с бодрост варди/ с стрели д’ урани лик“¹⁹, Морфей²⁰, „прекрасна Венера“²¹.

Прави впечатление, че „старобългарските“ митически персонажи се налагат в третата редакция на творбата, в по-ранните все още се откриват фигури от елинския пантеон. Така в първата редакция самият войвода говори за „художество Марсово“²² в думите на Драгой от третата редакция богът на войната вече е друг:

Вила в сърдце ми сила настави
[...]
Торк, бог юнашки, ме изпроводи²³.

При конкретното позоваване на този пантеон Раковски до голяма степен следва моделите на елинския. Във втория вариант на „Горски пътник“ дори се споменава някакъв ритуал, който влюбените, „с брачният венец светло увенчани“, трябва да извършат „в капище Венери“²⁴. Отношението на Раковски към елинската митология е подчертано амбивалентно – от една страна, той я използва като модел и източник на реторични ресурси, от друга страна, в други текстове остро я критикува като вторична, присвоена и неморална.

¹⁸ Rakovski 1983: 310–311.

¹⁹ Rakovski 1983: 166.

²⁰ Rakovski 1983: 167.

²¹ Rakovski 1983: и др.

²² Rakovski 1983: 162.

²³ Rakovski 1, 1983: 171.

²⁴ Rakovski 1983: 171.

Нещо подобно, но и по-различно, се открива във „Веда словена“ (1874, 1881) на Ст. Веркович и Ив. Голганов. Тук елинската митология и история отстъпва на по-заден план, отношението към тях, извън Орфей и Александър, нерядко е негативно, в замяна на това се прави опит, на който не е чужд и Раковски, да се потърсят връзки с древноиндийския пантеон, който в някаква степен е представен като *свой*.

* * *

Към средата на XIX век зачестяват познатите и по-рано опити да се **превеждат имената** на елинските богове, първоначално също при преводи, а след това и в оригинални творби, главно в поезията.

Литературните историци определят Найдено Геров като първи новобългарски поет. През 1852 г. той пише в „Цариградски вестник“ дълга полемична статия срещу нападите на „Босфорски телеграф“, вестник, възприеман като орган на гърцизма. По-късно публикува статията и като отделна брошура. Увлечен в полемиката, на места Геров напуска спокойната аргументация и, увлечен от критиката си към съвременните му панелистични идеи, по същество отхвърля или поне снизява и проблематизира елинската митология. Той нарича гръцкия език цигански, развенчава и Омир. Според него „Илиада“ е компилация от „слепецки песни“ (от омирос, което значи сляп), каквито се срещат при всички народи, а гърците били разбойнически племена, които нападнали Троя за грабеж, никаква Елена не ги била вдъхновила за тоя подвиг. По-късно създали песните, в които лицемерно преиначили събитията. Несговорчиви и страхливи, те са могли да се съюзят само за кражби²⁵.

От друга страна, Найдено Геров на няколко пъти въвежда фигури от елинската митология в своите стихове, за част от които при това са характерни антигръцки настроения, свързани с борбата за независима българска църква. В тези случаи елинските богове не са снизени и проблематизирани, всъщност те са използвани като алегии и като елемент от един по-универсален поетически език, който книжовникът се стреми да овладее. Такъв е случаят и с неговите „Вакхически песни“:

Нек не пият тия,
Които мене са врази;
От тоз нх Вакх да ги лиши²⁶.

В други негови стихотворения се появяват Цирцея, Купидон и Гуслан – превод на Аполон.

Несмислено в веселѣ плуваш,
Цирцеи ведно с теб летат [...]
„На Ч***“²⁷.

Пред твоя днес аз стоя олтар,
На тебе въпия, Гуслане [...]
„Пред твоя днес аз стоя олтар“²⁸.

²⁵ Gerov 1852.

²⁶ Poeziya 1980: 131, 133. Надолу стиховете се цитират по това издание, като в скоби се посочва страницата. За Вакхическата тема в българската поезия от това време, не винаги свързана с елинския бог, вж. Aleksieva 2012: 146–163.

²⁷ Poeziya 1980: 139.

²⁸ Poeziya 1980: 123.

Мене Купидон се хвали,
Че имал сили не мали [...]
„Борба с Купидон“²⁹.

Както е известно, много от Геровите стихотворения не са публикувани приживе и трудно могат да бъдат датирани и поставени в контекста на публицистичните му изяви срещу гърцизма. Все пак, струва ми се, че не става дума за някаква значителна еволюция, а за различен подход в различните жанрове. Безспорно Геров постепенно, но сравнително рано достига до противопоставянето на гърцизма, което обаче не се оказва пречка за използването на фигурите от елинската митология по начин, по който той е наблюдавал и в руската поезия.

Подобни употреби на елински богове се откриват и в поезията на П. Р. Славейков, също несъмнен критик на съвременния му елинизъм, като при него те се срещат много по-рядко.

О, слушай Бакхус, боже наш,
познаващ, що даваш винце, пелинаш...
(Пиянска молитва, Гайда, г. II, бр. 12, 1964)³⁰.

Същото явление се наблюдава и при други книжовници от това време. Един от тях е Спас Зафиров (?–1885), атински възпитаник, добре познаващ и френската литература, той е един от учителите на Иван Вазов, който си спомня за него с добродушна ирония. В неговата стихосбирка „Българска гъсла“ (Цариград, 1857) се появява Любичек – „баснословно божество на любовта, съответства на гръцкия Ерос“ (според бележка на автора); някои изследователи тълкуват въведения тук бог Пуст („басносл. Бог на виното“) като съответствие на Бакхус и дори Лада като вариант на Афродита.

Особен случай представляват писаните на гръцки поеми на Григор Пърличев от 60-те години, в които наред с фигури и отпратки към елинския пантеон има и съзнателно стилизиране по модела на Омир. Най-разгърнато са използвани елински митологични фигури в двете поеми на Григор Пърличев, писани на гръцки, в които авторът съзнателно търси стилизиране в духа на Омир. В превода, който сам Пърличев прави на първата си поема, присъствието на елински митични фигури е категорично:

Време тихо. Вечер е прелотен,
на праг дверний седнала умилно
жена горда, честна, среднолетна,
мъжествена како амазонка
и прелестна како Афродита.
[...]
Сочна младост още я венчава,
нито Кронос на лице ей хукнал³¹.

Любопитно е, че присъствието на подобни елементи е много по-слабо в превода на Андрей Германов „Войводата“ по подстрочник на Ал. Милев:

²⁹ Poeziya 1980: 125.

³⁰ Slaveykov 1978: 84.

³¹ Poeziya 1980: 300–301.

ПРИПАДАШЕ ПРОЛЕТНА ВЕЧЕР.

На праг пред къщи
седеше красива жена
на средни години; и скръстила лакти могъщи
на силните си колена,

оглеждаше тежката пушка, която отлично
бе лъснала с въглен разтрит;
в снагата тя бе амазонка, с лице героично,
с достоен и почетен вид.

Не бяха годините прежната хубост изтрили
не бе тя привела глава,
все още бе сочна и млада, и пълна със сила!³²

* * *

Един любопитен пример свидетелства за друг тип присъствие на древногръцката митология. И в този случай тя се възприема като позната на публиката, отношението и тук не е негативно; „митическото“ и тук е средство за осмисляне на съвременността, но контекстът е коренно различен. В комедията на Добри Войников „Криворазбраната цивилизация“ (1871), вероятно най-популярната българска театрална творба, персонажите, които в никакъв случай не са представени като ерудити, шеговито се назовават с познати имена от елинската митология и то точно при противопоставянето им на цивилизатора грък:

Димитраки: Господа, подобен пример имаме от старата история. Може да сте чели за Троядската война. Старите елени, за да отмъстят на Париса, който бе грабнал прекрасната Елена, младата жена на Минелая, повдигнаха десетгодишната война, която са свърши с развалянието на троядското царство. И отмъщението стана. Тряба прочее, ако сме и ний хора с любочестие, да отмъстим на онзи вагабонтин.

...

Пеню: Бой против Трояда. (*На Митя.*) Ти ще бъдеш героят Ахилей³³.

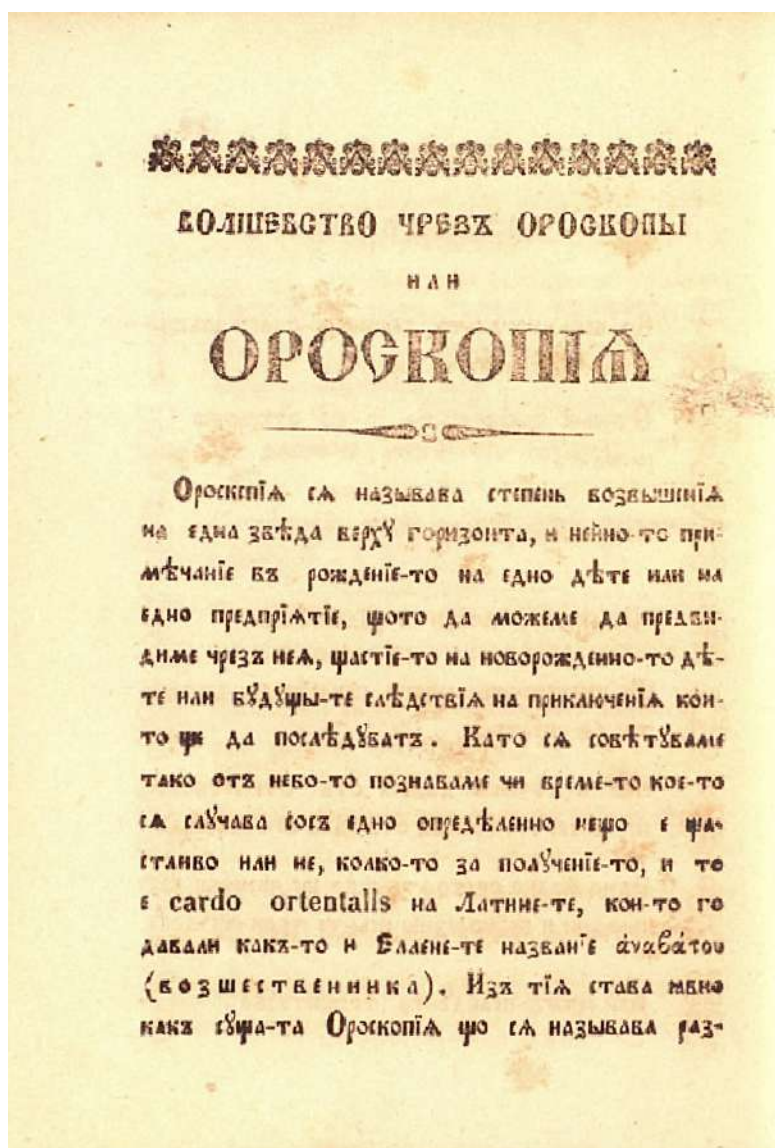
* * *

По-късни литературни творби от XIX век използват относително свободно елински митологически и исторически препратки по начин, който предполага, че те са познати на публиката. Множество подобни примери могат да се намерят в творчеството на Иван Вазов, включително и в каноничния цикъл „Елопея на забравените“ (1881–1884), където те са част от високата патетика на одите.

Константин Величков е приятел на Вазов, двамата дълго време имат общи книжовни начинания. Величков е човек, потопен преди всичко във френската и в класическата литература, по-късно, както и Вазов, той също ще се изявява на политическата сцена като

³² Parlichev 1980: 30. Сравнение между двата превода (на Пърличев и на Германов и Милев) вж. у Detrez 2007.

³³ Voynikov 1978: 162.

Фиг. 2. Пития или гледание за щастие. Превождал от греческии Анастасий П. П. Гранитский. Уроженец Казанский в Болгарии. Напечатана ся сос настояние Георгия Андреевича. В Цариград. 1849.

русофил. В неговата мемоарна творба, посветена на събитията около Априлското въстание, „В тъмница“ (1899) Величков не скрива своята ученост, която го откроява от околните. Той не само се оказва единственият човек, който може да се обърне към чужденците на френски, при това импровизира пламенна реч, която има своя ефект, но и прибегва до класически литературни сравнения. За група затворници от Брацигово се казва: „Ахилес би ги взел за своите мирмидонци. Така трябва те да са изглеждали тъжни, когато са се научили, че войводата им ги осъжда на бездействие под стените на Троя.“ По повод особената килия, в която е затворен поп Тилев, се събужда друга асоциация у автора. „Неволно си наумявах [...] Сократа, тъй както го е представил Аристофан в своите „Облаци“.“³⁴

³⁴ Velichkov 1966: 101, 120.

Наред с доминиращия тип цитиране и адаптиране на елинската митология, който принадлежи към „високите“ пластове на културата, се срещат и някои варианти, свързани с по-популярни жанрове и пластове на книжнината.

Ключово място в популярната рецепция на елинската митология заема непретенциозната книжка „Пития или гледание за щастие“ (1849). Нейният преводач Анастас Гранитски³⁵ съзнателно се насочва към по-масова читателска аудитория. По същото време той издава и „Знаменитата астронома Казамии месяцослов предвещателный“ (1850). Не се изисква много смелост, за да се твърди, че тя би имала доста широка публика и днес. Не заради любопитните стихове в нея, а заради предлаганата система за надникване в бъдещето. С помощта на няколко операции (писане на точки, броене и пр.) читателят може да получи отговорите на 16 съдбовни въпроса. Гадателната процедура напомня за прочутата старокитайска „Книга на промените“ („И дзин“), но всъщност е позната за българската книжнина от миналите векове.

Особено интересно е представянето на астрологията, на която е посветена втората част от книжката. То започва с краткото въведение „Волшебство чрез ороскопи или ороскопия“ (с. 44) и е последвано от също кратки текстове за дванадесетте зодии. От гледна точка на рецепцията на елинската митология е важно да се отбележи обвързването на отделните зодиакални знаци с елински митологични фигури. Те не са задължителен елемент от процеса на предсказването на бъдещето на отделния индивид; всъщност те не са и основен елемент от астрологията, доколкото въобще съществува една „канонична“ астрология. Както е известно, корените на астрологическите идеи са свързани с древна Месопотамия и Вавилон, откъдето се разпространяват в целия древен свят и около III в. пр. н. е. или дори по-рано достигат до Елада, където са радикално преосмислени в духа на Платоновата и Аристотеловата философия. Тук се оформят и представите за дванадесетте зодиакални знаци и техния смисъл, както и връзките с фигурите от митологията. След това зодиакалната символика получава различни варианти, включително във Византия и в Западна Европа от времето на Средновековието³⁶. Връзките между елинските богове и астрологията са част (макар и несъществена) от астрологическите вярвания и практически нямат отношение към същинската елинска митология. Парадоксално е, че началото на популяризирането на елинската митология в България е свързано с подобни не особено представителни адаптации. От друга страна, струва ми се, книжката на Гранитски е един от първите, ако не и първият опит за представяне на астрологията в новобългарската книжнина.

В „Хороскоп на двата пола“ (с. 49–59) има две стихотворения, като и в двете има отпратки към елинската митология. В първата част е поместено четиристишие, в което България е асоциирана с муза от Парнас:

³⁵ За него вж. Aretov: 1991. Конкретно за „Пития“ вж. Aretov 2009.

³⁶ Историческите изследвания на астрологията са многобройни и далеч не единни. За да се избегне навлизането в ненужни за конкретното изследване детайли, тук се следва общата картина, представена в „astrology“ Encyclopædia Britannica. Ultimate Reference Suite. Chicago: Encyclopædia Britannica, 2002.

О ти България! Мати наша мила,
Утеши ся чи приближаваш до Парнаса;
Защо синове твои тичат днес съ сила
Да призват у тебе премудра Мусса.³⁷

Второто стихотворение „Пития, жрица Аполонова, в Делфах просвещена, жена и слугиня прелюбезна“ е по-голямо, без директни отправки към България и може да се предполага, че е превод и е взето от прекия източник, използван от Гранитски.

Читателю мой благоразумний!
не буди ти в жалости прискорбний.
Пития жрица Аполлонова,
тебе благи надежди подоба.
В Делфах богиня просвещена,
жена и слугиня прелюбезна,
Несчастливи щедро утешава,
счастливи же весело забавлява.
Вси нейни изложения са басни;
обаче превосходно са красни;
Понеже она чрез познание,
прилепва добро внимание.
Да би на отчаянни будущност,
возлюблена соделала радость;
Щото да ся чудят премудрому,
дивному промислу Божиему?

* * *

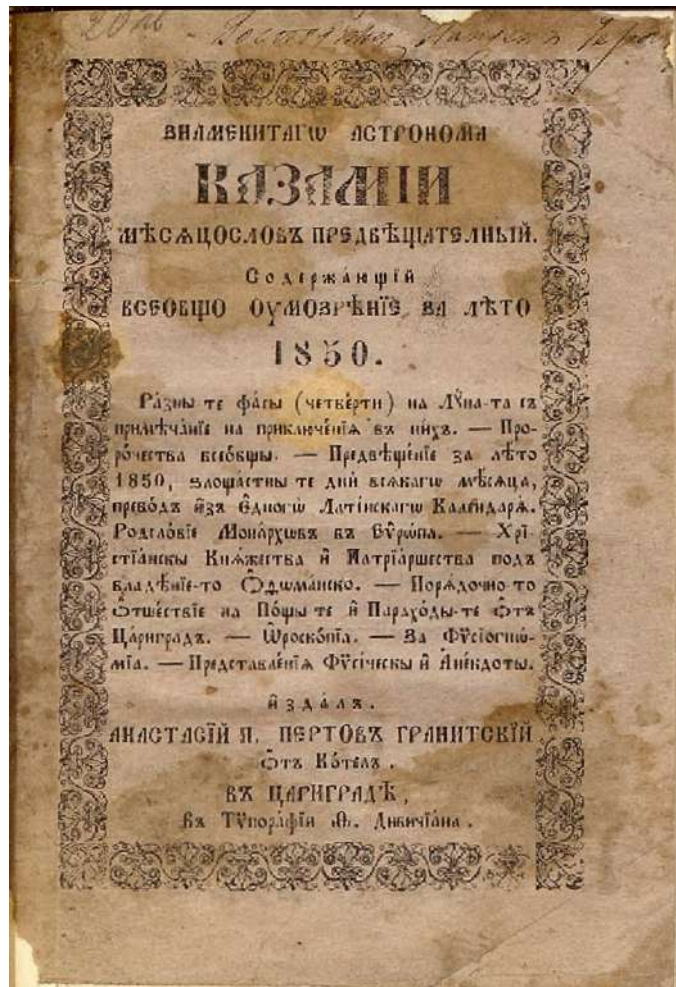
При отношението към фигурите от елинската митология като към нещо *чуждо* или *своє* се забелязват различни тенденции, които до голяма степен съществуват успоредно, очертаването на някаква категорична и еднопосочна еволюционна линия би било прибързано и за сметка на реалните факти. В началото то е съчетано с въвеждането на исторически фигури и сюжети, като разграничаването между митологическо, историческо и фикционално не е ясно прокарано. (Впрочем, рецидиви на подобно неразграничаване могат да се открият и днес.) Използването на елинските митични фигури е разнообразно и съответства на различни актуални цели. Любопитно е, че присъствието на елински митични фигури се открива и в популярни и неканонични текстове, преди още да се появят новобългарските преводи на ключовите древногръцки творби, които пренасят елинските митове от Античността до модерната епоха.

От една страна, реално съществува, поне в по-ранния период, ако не отхвърляне, то поне напрежение между езическата елинска древност и християнството.

От друга страна, през целия период елинската митология повече или по-малко осъзнато се възприема като част от общоевропейската култура, стремежът за приобщаване към нея е подчертан, но не е всеобхватен.

От трета страна, по интересни начини елинската митология, или поне нейни елементи, са използвани при изграждането на българска национална митология. Една

³⁷ Granitski 1849: 12.

Фиг. 3. Знаменитого астронома Казамии месѣцословъ предвѣщательный: содержащий всеобщо умозрѣние за лето 1850. издал Анастасій П. Петров Гранитскій от Котел. Цариград, [1850].

от тях е конструирането на въобразени връзки между елини и българи, като тези връзки трябва да легитимират актуални политически претенции. Но българската национална митология по правило е антигръцка. Наред с различните форми на възприемането на елинската митология като своя се наблюдава и отхвърлянето ѝ не по религиозни, а по националистически мотиви. Според някои изследователи³⁸ това е, ако не универсален модел, то широко разпространена тенденция, протичаща по начин, напомнящ „ресантимана“ на Ницше („Генеалогия на морала“) – желание за едновременно усвояване на някакъв източник на национална идея, който се имитира, и същевременно се отхвърля.

От четвърта страна, фигури от елинската митология попадат в езика и реториката на литературата и публицистиката, като в повечето случаи чуждостта не е открито маркирана или поне не е представяна като важна. И четирите маркирани тук процеси, разбира се, не са специфично български или дори балкански. В някаква степен и под някаква форма те са общоевропейски и дори универсални.

³⁸ Вж. Greenfield 1992; Naxidou 2021.

Аналогични процеси могат да се открият и при християнските светци – много от основните фигури (Св. Георги, св. Димитър, св. Николай и др.), които нямат български етнически произход, започват да се възприемат като *свои*, дори в някои случаи (св. Параскева Епиватска става Петка „Търновска“/Българска) и като българи. Това явление е широко разпространено не само на Балканите.

Извори/ Sources

Detovodstvo 1835: Славеноболгарское детоводство за малките деца: Напечатано с одобрением и издвением Его Светлости Князя Сербскаго Милоша Теодоровича Обреновича (на дар учащегося Болгарской юности) благословением же преосвященнейшаго Сербии Митрополита Господина Петра. Собрано от различни списатели и сочинено на шест части за шест ученичнии чини: первом преведено от елиногреческаго диалекта на славяновболгарскаго и издано от Неофита архимандрита Хилендарца, родом же котлянца. Част первая содержащая познания букви, срицания слогов, обучения добронравних, вещественный имянителник, всedневната детинска молба. В Крагуевце, у Княжеско-сербской типографии. [Slavenobolgarskoe detovodstvo za malkite detsa: Napечатano s odobreniem i izhdiveniem Ego Svetlosti Knyaza Serbskago Milosha Teodorovicha Obrenovicha (na dar uchashteisya Bolgarskoy yunosti) blagosloveniem zhe preosvyashthenneyshago Serbii Mitropolita Gospodina Petra. Sobrano ot razlichni spisateli i sochineneno na shest chasti za shest uchenichnii chini: pervom prevedeno ot elinogrecheskago dialekta na slavyanovbolgarskago i izdano ot Neofita arhimandrita Hilendartsa, rodom zhe kotlyantsa. Chast pervaya soderzhashtaya poznania bukvi, sritsania slogov, obuchenia dobronravnih, veshtestveniy imyaniteln timer, vsednevната detinska molba. V Kraguevtse, u Knyazhesko-serbskoy tipografii].

Gerov 1852: Геров, Н. Няколко мисли за Българский язык и за образованието у Българити. Написано по повод от укорителный член въз Българити, напечатаний в 108, 109, 110, и 111 броеве на дневник „Босфорский телеграфът“. Земено от Цариградский Вестник. Печатня Ц. Вестника. [Gerov, N. Nyakolko misli za Blagarskiy yazik i za obrazovaniето u Blagariti. Napisano po povod ot ukoritelnyi chlen vaz Blagariti, napечатaniy v 108, 109, 110, i 111 broeve na dnevnik „Bosforskiy telegrafat“. Zemeno ot Tsaregradskiy Vestnik. Pечатnya Ts. Vestnika].

Granitski 1849: Пития или гледание за щастие. Превождал от гречески Анастасий П. П. Гранитский. Уроженец Казанский в Болгарии. Напечата ся сос настояние Георгия Андреевича. В Цариград. [Pitia ili gledanie za shtastie. Prevotzhdal ot grecheski Anastasiy P. P. Granitskiy. Urozhenets Kazanskiy v Bulgarii. Napечатata sya sos nastoyanie Georgia Andreevicha. V Tsarigrad].

Hadzhikonstantinov-Dzhinot 1993: Хаджиконстантинов-Джинот, Й. Българин съм. Велико Търново: Абгар. [Hadzhikonstantinov-Dzhinot, Y. Balgarin sam. Veliko Tarnovo: Abagar].

Kisimov 1853: Повести сравнения. За приятелството на древните елини и славяни. Преведе г. Пантелакис Х. К. Кесимов Терновец. В Типографията Ц. вестник. [Povesti sravnenia. Za priyatelstvoto na drevnite elini i slavyani. Prevede g. Pantelaki H. K. Kesimov Ternovets. V Tipografiyata Ts. vestnik].

- Parlichev 1980: Пърличев, Гр. Избрани произведения. София: Български писател. [Parlichev, Gr. Izbrani proizvedenia. Sofia: Balgarski pisatel].
- Poeziya 1980: Българска възрожденска поезия. Съст. К. Топалов. София: Български писател. [Balgarska vazrozhdenska poezia. Sast. K. Topalov. Sofia: Balgarski pisatel].
- Rakovski 1983: Раковски, Г. Съчинения. Т. 1. София: Български писател. [Rakovski, G. Sachinenia. T. 1. Sofia: Balgarski pisatel].
- Slaveykov 1978: Славейков, П. Р. Съчинения. Т. 1. София: Български писател. [Slaveykov, P. R. Sachinenia. T. 1. Sofia: Balgarski pisatel].
- Vaskidovich 1846: Прескорбное оправдание Емманоила Васкидовича, тридесетолетного учителя свищовскаго училища святого Преображения. Иждивением же единого от своих учеников. Будим. [Preskorbnnoe opravdanie Emmanoila Vaskidovicha, tridesyatoletnago uchitelya svishtovskago uchilishta svyatago Preobrazhenia. Izhdivleniem zhe edinago ot svoih uchenikov. Budim].
- Velichkov 1966: Величков, К. Избрани произведения. Т. 2. София: Български писател. [Velichkov, K. Izbrani proizvedenia. T. 2. Sofia: Balgarski pisatel].
- Voynikov 1978: Войников, Д. Избрани произведения. София: Български писател. [Voynikov, D. Izbrani proizvedenia. Sofia: Balgarski pisatel].
- Zafirov 1857: Българска гъсла. Издава се с иждивения на С. Зафирова и Ц. Желева. Цареград. [Balgarska gasla. Izdava sya s izhdivenia na S. Zafirova i Ts. Zheleva. Tsaregrad].

Библиография/ Bibliography

- Aleksieva 1979: Алексиева, А. Гръцката просвета и формирането на българската възрожденска интелигенция. – В: Проблеми на балканската история и култура (Studia Balcanica 14). София: БАН, 156–180. [Aleksieva, A. Gratskata prosveta i formiraneto na balgarskata vazrozhdenska inteligentsia. – V: Problemi na balkanskata istoria i kultura (Studia Balcanica 14). Sofia: BAN, 156–180].
- Aleksieva 2012: Алексиева, А. Българската поезия от 40-50-те г. на XIX век. Роли на субекта. София: Кралица Маб. [Aleksieva, A. Balgarskata poezia ot 40-50-te g. na XIX vek. Roli na subekta. Sofia: Kralitsa Mab].
- Aretov: 1990: Аретов, Н. Преводната белетристика от първата половина на XIX в. Развитие, връзки с оригиналната книжнина, проблеми на рецепцията. София: УИ „Св. Климент Охридски“. [Aretov, N. Prevodnata beletristika ot parvata polovina na XIX v. Razvitie, vrazki s originalnata knizhnina, problemi na retseptsiyata. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“].
- Aretov: 1991: Аретов, Н. Анастас П. Гранитски. – Литературна история 20, 68–79. [Aretov, N. Anastas P. Granitski. – Literaturna istoria 20, 68–79].
- Aretov: 2009: Аретов, Н. Рецепцията на елинската митология в популярната книжнина. Анастас Гранитски и Пандели Кисимов. [Aretov, N. Retseptsiyata na elinskata mitologia v populyarnata knizhnina. Anastas Granitski i Pandeli Kisimov] <<http://liternet.bg/publish8/naretov/recepciiata.htm>> (3.03.2009).
- Beteva 1942: Бетева, Х. Българските преводи на антични автори от 1800 до 1900 г. – Известия на Семинарите при ИФФ на СУ, 85–118. [Beteva, H. Balgarskite prevodi na

- antichni avtori ot 1800 do 1900 g. – Izvestia na Seminarite pri IFF na SU, 85–118].
- Danova 1993a: Данова, Н. Неофит Бозвели и Гръцкото просвещение. – В: Неофит Бозвели и българската литература. София: Издателство на БАН, 24–44. [Danova, N. Neofit Bozveli i Gratskoto prosveshtenie. – V: Neofit Bozveli i balgarskata literatura. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 24–44].
- Danova 1993b: Данова, Н. Още за гръцкия канал за общуване с европейската култура. Случаят К. Фотинов. – Литературна мисъл 37/2, 50–59. [Danova, N. Oshte za gratskia kanal za obshtuvane s evropeyskata kultura. Sluchayat K. Fotinov. – Literaturna misal 37/2, 50–59].
- Detrez 2007: Детрез, Р. Канонизация чрез съперничество: Случаят Григор Пърличев. – Литературна мисъл 50 (1), 61–101. [Detrez, R. Kanonizatsia chrez sapernichestvo: Sluchayat Grigor Parlichev. – Literaturna misal 50 (1), 61–101].
- Detrez 2015: Детрез, Р. Не търсят гърци, а ромеи да бъдат. Православната културна общност в Османската империя. XV–XIX в. София: Кралица Маб. [Detrez, R. Ne tarsyat gartsii, a romei da badat. Pravoslavnata kulturna obshtnost v Osmanskata imperia. HV–HIH v. Sofia: Kralitsa Mab].
- Genov 1982: Генов, К. Славянски и балкански литературни паралели. София: Наука и изкуство. [Genov, K. Slavyanski i balkanski literaturni paraleli. Sofia: Nauka i izkustvo].
- Greenfeld 1992: Greenfeld, L. Nationalism. Five Roads to Modernity. Cambridge Massachusetts: Harvard University Press.
- Lilova 2003: Лилова, Д. Възрожденските значения на националното име. София: Просвета. [Lilova, D. Vazrozhdenskite znachenia na natsionalното име. Sofia: Prosveta].
- Naxidou 2021: Naxidou, E. Bulgarian vs. Greek antiquity: Georgi Rakovski and the origins of the Bulgarian people. – In: Konstantinova, Y. and El. Naxidou (eds.) Greeks and Bulgarians. Parallels and intersections in history and culture. Institute of Balkan Studies & Centre of Thracology - Bulgarian Academy of Sciences, 81–100.
- Nichev 1963: Ничев, А. Софрониевият превод на Езоповите басни. – Годишник на Софийския университет, Филологически факултет 57 (1), 1–122. [Nichev, A. Sofronieviyat prevod na Ezopovite basni. – Godishnik na Sofiyskia universitet, Filologicheski fakultet 57 (1), 1–122].
- Valcheva 2009: Вълчева, Д. Модуси на пренаписването: Пандели Кисимов като преводач на Лукиановия диалог „Токсарис, или приятелството”. – Електронно списание LiterNet 3 (112), 15.03.2009. [Valcheva, D. Modusi na prenapisvaneto: Pandeli Kisimov като prevodach na Lukianovia dialog „Toksaris, ili priyatelstvoto”. – Elektronno spisanie LiterNet 3 (112), 15.03.2009]. <http://liternet.bg/publish23/dr_vylcheva/modusi.htm> (22.07.2025).
- Spasova-Topurova 2020: Спасова-Топурова, А. Антични реминисценции във възрожденската книжнина. София: ИЦ „Боян Пенев“. [Spasova-Topurova, A. Antichni reministsentsii vav vazrozhdenskata knizhnina. Sofia: ITs „Boyan Penev“].

HOW FOREIGN IS HELLENIC MYTHOLOGY? OBSERVATIONS ON 19TH-CENTURY LITERATURE

Nikolai Aretov

Abstract: The report looks at how Hellenic mythology (characters and stories) was received in 19th-century Bulgarian literature and, while not covering everything, identifies examples in works by Sophronius of Vratsa, Anastasios Granitski (1849), Nayden Gerov, Petko Slaveykov, Pandeli Kisimov, Grigor Parlichev, Georgi Rakovski, Yordan Hadzhikonstantinov-Dzhinot, Dobri Voynikov, and others. In some cases, the Hellenic gods are presented as familiar, in a sense, as their own; in others, they are included in constructions that build a kind of Bulgarian mythology; in still others, they appear as in texts with an anti-Greek orientation.

Keywords: Hellenic mythology, translations, Bulgarization

Nikolay Aretov

Institute for Literature

Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria

naretov@bas.bg

SCOPUS Researcher ID: 49660957600

Web of Science Researcher ID: I-2896-2016

ORCID: 0000-0003-0488-5179

СВОЕТО И ЧУЖДОТО В „КРИВОРАЗБРАНАТА ЦИВИЛИЗАЦИЯ“: ДРУГИ ПРОЧИТИ

Раймонд Детрез
Университета в Гент, Белгия

Наште хора ш'ся оправят – отговорих аз. – Азиатското им
е на тях чуждо, но са го много попили. Петстотин години
са туй. Не е шега работа. Но пъп им е другаде фърлен,
нагон ги на другаде влече, душевно им разположение на
другаде бий.

Асенчо си мълчи, но май много-много ми не вярва.

Милен Русков „Възвишение“

В никое друго българско литературно произведение, проблемът на *свое* и *чуждо* не е така остро формулиран, както в „Криворазбраната цивилизация“ на Добри Войников¹. В песента, която се пее накрая като епилог от всички действащи лица, посланието на комедията е изразено категорично: „Младите [...] да са държат у своето прадедно народно име“, понеже „чуждото за нас е странно, че за други е скроено“². В една статия, която излиза в „Училище“, а после се публикува като предговор в печатното издание на пиесата, самият Войников подробно излага своите възражения против чуждото, западноевропейско влияние върху българското общество³. Те са от моралистична, националистична и икономическа природа⁴. Може би поради комичните ефекти в рамките на една комедия, Войников се фокусира върху всъщност доста повърхностни аспекти на европейската цивилизация като модата. Ако съдим само по репликите на действащите лица, които изразяват мнението на автора – особено Марийка – западноевропейската цивилизация изцяло се смята за нещо чуждо, нежелано и ненужно. Войников, който като френски възпитаник бил проевропейски настроен, може другояче да гледа на нещата – заглавието на пиесата подсказва за това, че

¹ Voynikov 1871a. Тук цитираме по Voynikov 1978.

² Voynikov 1978: 170.

³ Voynikov 1871b.

⁴ Daskalov 1988: 24.

различава „криво-“ от „праворазбрана цивилизация“, но това не личи от самата пиеса, която всъщност се подиграва с една карикатура на европейската цивилизация. Какво точно смята за положително в „правата“ западноевропейска цивилизация остава неясно. Пак, ако съдим само по репликите в пиесата, истинската цивилизация за Войников е патриархалният български бит. Съвсем плахо звучат думите на Марийка, че „[п]реди тази цивилизация на модите българите имат нужда от положително учение, наука, просвещение“⁵, ако не се обяснява с какво те се противопоставят против стария патриархален бит. За самия Войников Марийка не е привърженичка на европейската цивилизация (в добрия смисъл на думата), а „представя скромното българско момиче, което пази почест към майка си и има уважение към българщината“⁶.

Войников не е единственият през шестдесетте и седемдесетте години на XIX в., който се тревожи от наклонността на някои категории българи да се отрекат от родното българско и да се увличат от чужди култури. В България подобна загриженост проявяват Петко П. Славейков с пиеската „Малакова“, Тодор Пеев с комедията „Фудулеску“, Райко Жинзифов с поемата „Европаизъм в Шумен“⁷. Светлозар Игов, който в своята „История на българската литература“ се спира съвсем кратко на „Криворазбраната цивилизация“, смята, че тя е репрезентативна за „един основен балкански комедиографски модел“⁸. В Гърция поемата „*Ἠθικὴ στιχουργία*“ (Морално стихосложение, 1794 г.) от Александрос Калфоглу, в Румъния пиесата „*Iorgu de la Sadagura*“ (1844 г.) от Василе Александри, двете комедии със същото заглавие „Београд некад и данас“ от Йован Стерия Попович (1853 г.) и Бранислав Нушич (1933 г.) и дори в Османската империя романът „*Araba sevdası*“ (Автомобилна любов, 1896 г.) от Екрем Риджаизаде критикуват лекомисленото подражание на чужди моди и нрави.

В България от тези чужди култури като най-опасната се смята гръцката. В „Криворазбраната цивилизация“ възплъщението на европейщината неслучайно е гръцкият лекар Маргариди, чиято непрекъсната употреба на френски и други чуждици не само има комичен ефект, но и подчертава именно това негово качество на подвеждащ културен проводник. В своя анализ на комедията Николай Чернокожев изтъква:

[в] оценъчната позиция на Маргариди текстът на Войников активира, без да се позовава на миналото, исторически оформили се стереотипи на отнасяне към гръците, които се актуализират в конкретността на различните епохи⁹.

Не е ясно обаче не само във Войниковото произведение, но и изобщо в българската възрожденска публицистика, дали европейското се отхвърля, защото се възприема като гръцко, или гръцкото се отхвърля, защото представлява европейското¹⁰. Двете версии като че ли взаимно се подсилват.

Действието в „Криворазбраната цивилизация“ се върти около конфликта между хаджи Коста, като представител на българското, и гръка Маргариди, който пропагандира

⁵ Voynikov 1978: 101.

⁶ Voynikov 1978: 92.

⁷ Slaveykov 1979: 127–140; Peev 1976: 107–171; Zhinzifov 1989: 87–90.

⁸ Igov 2002: 223.

⁹ Chernokozhev 2003: 140.

¹⁰ Подробно вж. Detrez 2005.

европейски идеи и обноски. Образите са рисувани в бяло и черно: ясно е кои са *добрите* и *лошите*, или *своите* и *чуждите* или поддаващите се на чуждото. На страната на хаджи Коста са сватовницата баба Стойна и Митю, който е влюбен в Хаджикостовата дъщеря Анка. На страна на Маргариди са самата Анка, майка ѝ Злата (Хаджикостовата съпруга) и брат ѝ Димитраки. Хаджи Коста иска да омъжи дъщеря си Анка за Митю, но тя е влюбена в Маргариди, на когото пристава. Накрая Митю я спасява и убива Маргариди в дуел.

В развитието на действието обаче се появяват някои „поетични волности“, които някак си объркват понятията за *своето* и *чуждото*. Още Петко Р. Славейков забеляза, че „между многото добре схванати и добре представени черти от сегашний български живот“ пиесата имала недостатък, че авторът ѝ „накарва българина да излезе на дуел“, което било „несъгласно инак с действителният български живот.“ Според Славейков, щяло да бъде „повярно по-български“, ако „със сопите да бъдеше попритъпан“ Маргариди¹¹. Обратното може да се каже за приставането на Анка. Виновен за приставането на Анка без съмнение е подлият Маргариди, но самото приставане не е характерно за европейските нрави, които Маргариди иначе въплъщава. То е доста разпространено явление сред българите чак до началото на XX в., без гръцка или западна намеса¹². Постъпката на Анка, предизвикана от Маргариди, всъщност е съвсем *своя*, българска. Както показват коментарите по вестниците, съвременниците на Войников са особено шокирани от поведението на Анка. Един анонимен автор пише:

Сички жени се изпотиха от неочакваното позорище, а мъжете с най-голямо негодувание стояха като попарени. Мислящи, че ще видят нещо поучително, довели си бяха и децата, кои рано-рано бяха злочести да видят как се либи, как се пристава, как бабичките скърбят за мъжец, как се безчести, как най-после обезчестената с най-голяма жаркост се присреща от майка си, ни лук яла, ни на лук мирисало, а на гърка натъпкаха симеря. И само тогава доде на някои вагабонди на ума, че това предствление не било за народа без да го размислят по напред¹³.

Славейков в своя коментар пише, че комедията щяла

да произведе изискваното действие, според целта на съчинението, без да докарва българката до отвратителното унижение на поруганието, защото е доста за сега у българите и туй безчестие, което да ся представило в бягането на една мома с любовника и да я хванат и да я върнат¹⁴.

Общественото мнение май много по-възмутено осъжда приставането на Анка, отколкото нейната слабост към европейската мода. Любопитно е, че грижата за запазването на народността се онагледява чрез запазването на честта на жената. И в другите си пиеси Войников използва сюжета на изкушената и похитената жена, който заема важно място в българската национална митология като цяло¹⁵. В „Криворазбраната цивилизация“, схващането, че момата с непорочното си поведение е пазителката на моралните устои

¹¹ Slavejkov 1979: 413.

¹² Gandev 1983: 309; Todorova 1983: 170.

¹³ Neshto za teatrata 1872.

¹⁴ Slavejkov 1979: 412.

¹⁵ Aretov & Chernokozhev 2006: 301; Aretov 2006: 55–61.

на семейството и оттам и на рода и на цялата общност, се представя като нещо родно, *свое*, българско, докато такова виждане обикновено се смята за характерно по-скоро за ислямската ценностна система. Тук *своето* се оказва доста ориенталско.

За литературоведи като Боян Пенев посланието на пиесата е било еднозначно. Той забелязва:

[н]амерението на Войникова е да подчертае отрицателните черти на гръцкото влияние в нашите градове. Гърците са именно, които разпространяват мнимата цивилизация и сеят по този начин покварата сред българското население в градовете¹⁶.

За хаджи Коста той е категоричен. Той „въплъщава простотата, здравето чувство и здравия разум на българина. В „цивилизованите“ той вижда нещо несериозно, фалшиво, изродено, нещо безнравствено, което подкопава основите на живота и на традицията.“ И Пенев заключава: „Хаджи Коста е един трезвен българин – с непохабен усет за родното, патриархалното“¹⁷. Пенев тълкува пиесата съвсем възрожденски, като набляга на заплахата от гърчезенето, а самата европейска цивилизация той оставя незасегната, понеже гърците разпространяват „мнима“ цивилизация. И за Петър Динев, „Криворазбраната цивилизация“ е посветена на „един много актуален въпрос – защитата на здравата самобитна национална култура против външното подражание на европейските нрави и увлечението по модите“¹⁸.

По-късните интерпретации на пиесата – не можем тук да обръщаме внимание на всички – обикновено са по-нюансирани и се въздържат от морални поучения. Юлия Николова, която прави задълбочен анализ на отделните герои в пиесата, заключава, че хаджи Коста все пак не е „същинският идеал на положителен герой“. Той обикновено се представя като „същински защитник на българския бит, нрави и обичаи“, но „силата на неговия консерватизъм“ стига до „затвореност и изолираност, до изостаналост от времето“¹⁹. На същото мнение е и Николай Аретов, който смята, че „[н]апълно откъснат от народния живот е и бащата на Анка, който се противопоставя не само на криворазбраната цивилизация, но и на всичко ново“²⁰. Той обръща и внимание на знаковата роля на езика на персонажите²¹.

Възможни са и други или по-радикални прочити. Ключово значение за интерпретацията на комедията е възприемането на езика на хаджи Коста. На Пенев и Динев като че ли не им прави впечатление изобилието на турцизми в речта на хаджи Коста; във всеки случай те не ги коментират. Причината може да е, че подобни думи се срещат в прозата на всички възрожденски писатели като вече интегрирани, „нормални“ български думи. Другояче изглеждат нещата, ако изхождаме от това, че Войников е искал не само да критикува представителите на лъжливите „нови моди“, но и едновременно да осмива отживелия

¹⁶ Penев 1878: 68.

¹⁷ Penев 1978: 70.

¹⁸ Dinekov 1966: 382–383.

¹⁹ Nikolova 2004: 235.

²⁰ Aretoв 2009: 242.

²¹ Aretoв 2009: 241

български патриархален и ориенталски бит, който хаджи Коста въплъщава с поведението си като домашен тиранин и с атрибути като чибуци и тем подобни, но именно и с употребата на тези старомодни турски думи и изрази. Подобна функция в комедията изпълнява и баба Стойна с нейните суеверия и „бабешки“ обноси. С други думи, Войников се дистанцира еднакво от това, което той смята за криворазбрана западноевропейска цивилизация, но и от ориенталското в традиционните български нрави.

В подкрепа на такава интерпретация идва понятието балканизъм, както го определя Мария Тодорова²². Според нея, като последица от географското им положение *между* две големи цивилизации – западноевропейската и византийската или ислямската, Балканите се възприемат от западните наблюдатели като засмаща едно особено междинно, преходно, половинчато или „semi“ положение спрямо Запада и Изтока, ту като *свои*, ту като *други*. Като двойка се възприема например религиозната принадлежност на повечето обитатели на полуострова: православието е ту *наши*, европейска религия спрямо исляма, ту *друга*, източна спрямо католицизма.

Изглежда, че и самите жители на Балканите по този начин определят своята идентичност като едновременно „и“ – „и“ или „нито“ – „нито“: осъзнават ориенталското в своя манталитет и бит, но смятат своята идентичност за европейска, при все че усещат, че не принадлежат и не искат да принадлежат напълно нито на Изтока, нито на Запада. В една известна статия от 1873 г., Любен Каравелов ясно определя това междинно положение на българското *свое*, коментирайки възпитанието на жени – една любима тема на възрожденските писатели-мъже:

И така, българинът няма наклонност ни към азиатското сладострастие, ни към западноевропейското идолопоклонство към жените. (...) Азиатското изречение „жена да боится мужа“ и западноевропейското понятие за обязаностите на мъжът и на жената са унизителни, груби, варварски и безчестни за всяка неразвалена народност²³.

Окарикурирайки и осмивайки хаджи Коста, Войников донякъде се дистанцира от неговите остарели патриархални морални схващания, а европейската цивилизация не отхвърля съвсем, след като Маргариди представлява само криворазбрания ѝ вариант. Българското *свое* за него е и едното, и другото, но нито едно от двете „до края“.

В прочита на ранните изследователи на „Криворазбраната цивилизация“ турцизмите не маркират езика на хаджи Коста, а принадлежат към всекидневния речник на възрожденски българин. В балканистичния прочит в смисъла, който дава Мария Тодорова на термина балканизъм, те намекват за остарялото и ориенталското в хаджията на фона на модернизацията или европеизацията на българското общество през XIX в. Възможен е и трети подход към езика на хаджи Коста, при който турцизмите придобиват различен статус. За съвременния български читател турцизмите може да придават на речта на хаджи Коста и на самия него патината на доброто старо възрожденско време. Александър Везенков забелязва за употребата на турцизмите в съвременното българско общество, че „много турски думи [...] днес [...] се ползват с чара на миналото и се радват на умилително

²² Todorova 1997: 15–20.

²³ Karavelov 1985: 251–252.

отношение²⁴. Турските думи в „Криворазбраната цивилизация“ напомнят милото и родно българско и хаджи Коста се явява като неговото въплъщение. Той със своя селски консерватизъм е малко смешен, но това само увеличава привлекателността му. На фона на *наш* хаджи Коста, Маргариди става още по-противния *друг*, нарушаващ с неговите *алафранга* морални схващания идиличния български патриархален свят.

Тук обаче се появява нещо като когнитивен дисонанс. Днешните зрители или читатели на комедията биха били на друго мнение за хаджи Коста и за Маргариди, ако имаха работа с тях не в литературно произведение, а в действителността. Представителят на доброто старо възрожденско време хаджи Коста се държи тиранично с жена си и с дъщеря си. Той решава за кого да омъжи дъщеря си, без да се съобразява с нейното желание, и не търпи възражение: „Тук аз буюрдисвам“²⁵. Той очаква от тях да му служат като робини:

За едение време стане, вий се не сте още готови, манджата ви се още неувряла, се трябва да чакам. Седнем на софра, дъщеря ни... тя се я няма, се има да довършва. От заран насам я няма никаква: да стане и тя с време, като сяко момиче, да земе да полей на баща си, да попримете и поочисти из къщи, да ми приготви кафето, да ми пообърши калеврите²⁶.

Дъщеря му Анка от опит знае какво я чака, ако се омъжи за такъв: „Да зема аз нему да му мета, да му готвя, да му промивам като една слугиня. Да ма прощава негова милост; нямам време да му ставам робиня“²⁷. Към жена си Злата хаджи Коста се обръща с такива реплики: „Мълч, че ти разбивам устата. Гиди патка“ и „Хем стига ми си дърдала. Заре (*дига ръка*) видиш ли? Да н’ти цапна в устата, да ти пръсна зъбите“²⁸. А слугата си Райчо наистина набива²⁹. Любопитно, че критиците и литературоведите, които смятат, че хаджи Коста въплъщава „здравото чувство и здравия разум на българина“, не са проявявали никакви резерви по отношение на този аспект на персонажа хаджи Коста. Впрочем и Войниковите герои Марийка и Митю, които изразяват мнението на автора и порицават Маргариди и други, увличащи се по западната мода, не критикуват поведението на хаджи Коста. И прогресивните възрожденски писатели смятат, че дори и европеизираната жена остава свързана с дома, прикрепена към мъжа, и неспособна да решава собствената си съдба³⁰. Всичко това поставя под съмнение доколко Войников наистина се дистанцира от „остарелите патриархални нрави“, както преди малко допуснахме.

От друга страна, много от твърденията на Маргариди, намислени от Войников като осъдителни, днес за повечето българи звучат съвсем приемливи. Кой би възразявал на това, че едно момиче или една жена може да разговаря свободно с едно момче или с един мъж, или, както се изразява Маргариди, „да приказва *франишман* с един кавалер“. Кои млади хора в наше време не ценят личната свобода („*персоналната и индивидуалната либертате*“) и не смятат, че „старите спират прогреса“³¹. Това, че по време на танци „секи момък, кавалер, си

²⁴ Vezenkov 2010: 305.

²⁵ Voynikov 1978: 126.

²⁶ Voynikov 1978: 96.

²⁷ Voynikov 1978: 119.

²⁸ Voynikov 1978: 127, 128.

²⁹ Voynikov 1978: 138.

³⁰ Daskalova 2022: 94–95.

³¹ Voynikov 1978: 105.

земе по една мома, дама, *парекзампл* (*зема Анка*) така и захване да дансова“ изпълнява хаджи Коста с ужас, но днес не възбужда никакво смущение³². Всички наши съвременници биха се съгласили с мнението на Маргариди, че баща няма „резон да *форсасва* волята на дъщерята“, понеже „волята ѝ е *индепендентна*“ и „когото обича, него трябва да земе“³³. На валидността на възгледите на Маргариди за еманципацията на жените обръща внимание и Николай Аретов, отбелязвайки, че Маргариди ги „използва користно“³⁴. В наше време повечето българи биха възприемали поведението на хаджи Коста като ориенталско и „чуждо“, а идеите на Маргариди като модерни, европейски и *свои*.

Прочитите на „Криворазбраната цивилизация“, които представихме тука, хвърлят любопитна светлина върху разменяемостта на *своето* и *чуждото* в българското самовъзприятие. Пиесата е намислена като защита на едно консервативно, патриархално *свое*, което всъщност в някои отношения е доста ориенталско, против окачествените като „криворазбрани“ ексцеси на западноевропейската цивилизация. Според друг, противоречащ прочит, европейското модерно, пропагандирано от Маргариди, криворазбрано или не, на практика стана вече *свое*, а предишното родно се смята за чуждо, ориенталско. Ако съществува някаква носталгия по него, тя е само по време на четенето и гледането на „Криворазбраната цивилизация“. В пиесата *своето* и *чуждото* се оказват коренно различни от тези в съвременния, действителен живот.

В края на краищата, какво реално значи, „чуждото за нас е странно, че за други е скроено“ – финалът на „Криворазбраната цивилизация“? Българското сегашно *свое* до голяма степен е историческият резултат на усвояването на византийско-християнски, ориенталско-патриархални, европейско-просвещенски и, за определен сегмент от обществото, и руско-болшевишки ценности – все „скроени за други“.

Библиография / Bibliography

- AretoV 2006: Аретов, Н. Национална митология и националната литература. София: Кралица Маb. [AretoV, N. Natsionalna mitologiya i natsionalna literatura. Sofia: Kralitsa Mab].
- AretoV & Chernokozhev 2006: Аретов, Н. & Н. Чернокожев, Българската литература през XVIII и XIX век. София: Ануbис. [AretoV, N. & Chernokozhev, N. Balgarskata literatura prez XVIII i XIX vek. Sofia: Anubis].
- AretoV 2009: Аретов, Н. Българската литература от епохата на националното възраждане. София: Кралица Маb. [AretoV, N. Balgarskata literatura ot epochata na natsionalното vazrazhdane. Sofia: Kralitsa Mab].
- Chernokozhev 2003: Чернокожев, Н. От възраждането към прераждането или изкушаванията на българката. София: Фигура. [Chernokozhev, N. Ot vazrazhdaneto kam prerazhdaneto ili izkushavaniyata na balgarkata. Sofia: Figura].
- Daskalov 1988: Даскалов, Р. Между изтока и запада. Български културни дилеми. София: ЛиК. [Daskalov, R. Mezhdur iztoka i zapada. Balgarski kulturni dilemi. Sofia: LiK].

³² Voynikov 1978: 130.

³³ Voynikov 1978: 151.

³⁴ AretoV 2006: 357.

- Daskalova 2022: Даскалова, К. Жени, пол и модернизацията в България, 1878–1944. София: УИ „Св. Климент Охридски“. [Daskalova, K. Zheni, pol i modernizatsiyata v Bulgariya, 1878-1944. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridksi”].
- Detrez 2005: Детрез, Р. „Погърчване“ и „поевропейчване“ през Възраждането. – Литературна мисъл 42 (1), 7–19. [Detrez, R. “Pogarchvane” i “poevroyeuchvane” prez Vazrazhdaneto. – Literaturna misal 42 (1), 7–19].
- Dinekov 1966: Динеков, П. Добри Войников. – В: Божков, С. (ред.) История на българската литература. Т. 2. Литературата на възраждането. София: БАН, 370–384. [Bozhkov, S. (red.) Istoriya na balgarskata literatura. T. 2. Literatura na vazrazhdaneto. Sofia: BAN, 370–384].
- Gandev 1983: Гандев, Х. (ред.) История на България в четиринадесет тома. Т. 4. София: БАН. [Gandev, H. (red.) Istoriya na Bulgariya v chetirinadeset toma. T. 4. Sofia: BAN].
- Karavelov 1985: Каравелов, Л. Събрани съчинения. Т. 5. София: Български писател. [Karavelov, L. Sabrani sachineniya. T. 5. Sofia: Balgarski pisatel].
- Neshto za teatrata 1872: s.a. Нещо за театрата. – Право 7 (9) (8 май). [s. a. Neshto za teatrata. – Pravo 7 (9) (8 maj)].
- Nikolova 2004: Николова, Ю. Записки по българска възрожденска литература. Пловдив. Хермес. [Nikolova, Yu. Zapiski po balgarskata vazrozhdenska literatura. Plovdiv: Hermes].
- Peev 1976: Пеев, Т. Съчинения. София: БАН. [Peev, T. Sachineniya. Sofia: BAN].
- Penev 1978: Пенев, Б. История на новата българска литература. Т. 4. София: Български писател. [Penev, B. Istoriya na novata balgarska literatura. T. 4. Sofia: Balgarski pisatel].
- Slavejkov 1979: Славейков, П. Р. Съчинения в осем тома. Т. 4. София: Български писател. [Slaveykov, P. R. Sachineniya v osem toma. T. 4. Sofia: Balgarski pisatel].
- Todorova 1997: Todorova, M. Imagining the Balkans. New York: Oxford University Press.
- Todorova 1983: Тодорова, О. Жените от Централните Балкани през османската епоха (XV–XVII век). София: Гутенберг. [Todorova, O. Zhenite v Tsentralnite Balkani prez osmanskata epoha (XV–XVII vek). Sofia: Gutenberg].
- Vezenkov 2010: Везенков, А. Парадоксалната употреба на турцизми в разказа за българското. – В: Дечев, С. (съст.) В търсене на българското: мрежи на национална интимност (XIX–XXI век). София: Институт за изследване на изкуствата. [Vezenkov, A. Paradoksalnata upotreba na turtsizmite v razkaza za balgarskoto. – V: Dechev, S. (sast.) V tarsene na balgarskoto: mrezhi na natsionalna intimnost (XIX–XXI vek). Sofia: Institut za izsledvane na izkustvata].
- Voynikov 1971a: Войников, Д. Криворазбраната цивилизация. Смешна позорищна игра в пет действия. Букурещ: Народна книгопечатница „Отечество“. [Vojnikov, D. Krivorazbranata tsivilizatsiya. Smeshna pozorishna igra v pet deystviya. Bukuresht: Narodna knigopечатnitsa].
- Voynikov 1871b: Войников, Д. Кривпразбраната цивилизация. – Училище 1 (6) (8 февруари), 84–86; 1 (7) (22 февруари), 109–110. [Voynikov, D. Krivorazbranata tsivilizatsiya. – Uchilishte 1 (6) (8 fevruari), 84–86; 1 (7) (22 fevruari), 109–100].
- Voynikov 1978: Войников, Д. Избрани произведения. София: Български писател. [Voynikov, D. Izbrani proizvedeniya. Sofia: Balgarski pisatel].
- Zhinzifov 1989: Жинзифов, Р. За обща майка, за България... София: Български писател. [Zhinzifov, R. Za obshta mayka, za Bulgariya... Sofia: Balgarski pisatel].

THE *OWN* AND THE *FOREIGN* IN DOBRI VOYNIKOV'S "CIVILIZATION WRONGLY UNDERSTOOD": ALTERNATIVE READINGS

Raymond Detrez

Abstract: Dobri Voynikov's comedy "Civilization Wrongly Understood" is generally read as a defence of Bulgarian national identity and Bulgarian traditional values against what is seen as certain excesses of European civilization. However, depending on the interpretation of the obsolete Turkisms in the speech of the main character hadji Kosta, the play can also be understood as an attempt to define Bulgarian national identity both within and outside East and West. The third, contemporary reading, according to which hadji Kosta's speech arouses nostalgic feelings for the "good old days", causes a kind of cognitive dissonance: the moral views of present-day spectators and readers are incompatible with the patriarchal understandings of the play's champion of Bulgarian values hadji Kosta and turn out to be much closer to the liberal ideas of the play's "negative hero" Margaridi.

Keywords: Bulgaria, Voynikov, national identity, Orientalism, Occidentalism

Raymond Detrez

Ghent University, Belgium

Raymond.Detrez@Ugent.be

ORCID: 0000-0002-8055-9829

СВОЕ И ЧУЖДО, ЛОКАЛНО И ГЛОБАЛНО В ИНФОРМАЦИОННИТЕ РУБРИКИ НА „ЦАРИГРАДСКИ ВЕСТНИК“ (1848–1862)

Таня Бучкова

*Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей
Българска академия на науките, България*

Акцентът в текста е поставен върху опозициите *свое и чуждо, локално и глобално*. Самите категории, както и тяхното противопоставяне, безспорно са с ключово значение за изследванията на Балканите. В същото време представите за своето и чуждото, за локалното и глобалното оказват и силно влияние върху политическите, социалните и културните процеси на полуострова. В средата на XIX в. представата за глобалното вече е разпознаваема от повечето поданици на империята, включително и от българите. По това време редица представители на българската общност започват да извличат ползи от различни измерения на глобалното, като обаче запазват и тясната си връзка с локалното – все още до известна степен вписано, адаптирано в глобалното. Към средата на XIX в. в пространството на Османската империя глобалното и локалното все още не са напълно разделени и ясно отнесени към една от двете страни в опозицията *свое - чуждо*.

Българите в малките населени места и градовете далеч от столицата, разбира се, усещат по-интензивно обговорените дихотомии. В Цариград обаче българската интелигенция има възможност да контактува с чуждите търговци, дипломати, учени и преводачи, особено по време на Кримската война, когато в столицата има небивало струпване на западни политици, висши военни и наблюдатели на пресата, носители на различни/чужди културни модели. Светът, от който идват тези модели, не получава определението „чужд“ като „враждебен“, а като слабо познат или изцяло непознат. А най-бързият, евтин и масов начин по онова време голяма група хора да опознае друга културна реалност (или непознатите параметри на собствената си култура) е чрез информацията в периодичния печат. *Свое и чуждо, локално и глобално* се очертават ясно на страниците на периодичния печат в контекста на утвърждаването и/или създаването на идентичност: персонална, национална, в посока навън към света или навътре към своята собствена култура и личност.

Затова тук ще се потърси как опозициите *свое и чуждо, локално и глобално* се вменват в новинарските рубрики на няколко броя от „Цариградски вестник“. Изследването обхваща броеве преди, след и по време на Кримската война, а новините, които се публикуват във вестника, включват известия с различен характер – международен, имперски и чисто български.

Османската империя в средата на XIX в.

През XIX в. процесите на индустриализация се съчетават с интензивни борби за национална независимост и знакови научни открития. Това е период на нововъведения и изобретения (телеграфът, дагеротипията и фотографията, кинематографа и др.), но и на прекрояване на картата на Европа, Балканите и света чрез мащабни военни действия. Тогава започват да се открояват наистина ярко чрез публичните информационни издания дихотомите *свое и чуждо, локално и глобално*, които са символно изражение на процесите през периода и предмет на изследване в настоящата статия.

Пространството на Балканите в началото на XIX в. получава своето название „Балкански полуостров“ благодарение на немския географ Йохан Цойне, а в края на XIX в. то започва да се използва в множествено число („Балкани“) като израз на полиморфното (езиковото, етническо, религиозно и културно) състояние на тази територия. „Балкани“ обединява *свое и чуждо*: общите исторически процеси за различните етноси, общите религиозни практики в контекста на империя с различни такива, общите интереси на балкански народи и силната им привързаност към традиционни и родови ценности в кръга на тяхната общност¹.

Промените – социални, културни и политически – не могат да подминат и балканските територии на Османската империя. През 1838 г. се подготвя проект за реформи и през 1839 г. на 3 ноември е обявен указът, наречен Гюлхански хатишериф, в присъствието на султан Абдул Меджид в т.нар. Павилион на розите (Гюлхане) на султанския дворец. Хатишерифът дава равни права на всички поданици, независимо от техните националност и вероизповедание, гарантира религиозната свобода, неприкосновеността на живота, честта и имуществото. Гюлханският хатишериф е преведен на български език от Неофит Рилски, за да бъде достъпен до българите в империята. Следващият проект е т. нар. Хатихумаюн от 18 февруари 1856 г., непосредствено след Кримската война. Султан Абдул Меджид издава втори указ, който е приет от османското правителство и затвърждава първия. Промените са свързани и с развитието на транспорта и индустрията – белези на модерното общество. Построяват се нови гари и железопътни линии, пощенски станции и пощенски пътища. Търговията се разраства, капацитетът на пристанищата се увеличава, създава се банковата система, за да обслужва новите икономически взаимоотношения. Осъществяват се различни дипломатически мисии, политически и търговски съюзи с европейските държави. Османската империя търгува предимно със селскостопански продукти (зърнени храни, зехтин, стафида, памук, коприна, различни видове вълна, кожи, тютюн, маслодайни растения и др.) и получава готови стоки (платове, машини, инструменти, мебели), а също и колониални стоки (захар, кафе, подправки) и др. Занаятчийството и занаятите се променят, за да отговорят на новите и чужди модели на изработка на стоки и продукти и

¹ Matanov 2022; Hoesch 1998; Kaser 2003.

да удовлетворят желанието на обществото за модерни мебели, дрехи и различни вещи по европейски образец². Жилищата на заможните граждани се обзавеждат по западна мода, а чуждестранните посланици посещават и организират балове и светски събития³. Това начало на модернизация на Османската империя задвижва не само промени в управлението и разпределението на богатата и услугите, но отваря път на все по-интензивно европейско влияние. Своего и чуждото, глобалното и локалното се открояват и преплитат като част от процесите на преосмисляне на идентичността на българите в империята.

Българската общност в Цариград – локално и глобално

Управленската структура на Османската империя е силно централизирана. Султанът е олицетворение на всички форми на властта, а огромната бюрокрация контролира както местното управление, така и цялата икономическата система. Такава източна централизирана система на управление, логично, довежда до концентрация на многобройно и разнообразно население в столицата: българи, гърци, араби, евреи и различни етнически групи от Африка, Азия и Европа⁴. Там са представителите на западните държави и Русия, официалните лица, дипломатите, духовните лица, крупните търговци и фирми. Цариград е космополитен и многопластов, гъсто населен, многоезичен, динамичен и там навлизат по естествен път чуждите влияния. След като османското управление „не може вече да запрети, както в началото на XVIII в. идването на раята в Цариград, защото и то самото сега чувства нужда от нея и вижда ползата, която тя донася със своя труд и своята търговия“⁵, столицата е логичният избор за голяма част от българите, които отиват за търговия, обучение или просто изкарване на прехраната. В Цариград те се смесват, сблъскват, комуникират с новото и глобалното.

През XIX в. установяването на българите в османската столица преминава поне през два етапа. Първоначално то е под формата на трудова и учебна миграция и има временен характер. Самите преселници са мъже, които или се занимават със сезонна работа, занаяти и търговия, или са привлечени към учебните заведения в столицата. Около Цариград се обособяват и няколко български села. Произходът на преселниците е много разнообразен: от Калофер, Котел, Карлово, Клисурса, Сопот, Северна и Източна България, Централен Балкан и Подбалкан, Тракия, Западна България и Македония. Обикновено отсядат в прочутия Балкапан хан, място, превърнало се в средоточие на българи в чуждия космополитен град. След средата на 40-те години българите се настаняват трайно в хана и образуват микрообщност, която едновременно пази своите традиционни ценности и има желанието да се утвърди сред другите етнически общности в столицата⁶. Така това място добива част от символните характеристики на българското свое.

Вторият етап на миграция е след Кримската война. Тогава българското население в Цариград се увеличава, пристигат още търговци, занаятчии, които обособяват две силни икономически групи в града и създават влиятелна общност. Според изследване на Пламен

² Mantran 1999: 490–510.

³ Sadulov 2000: 236–237.

⁴ Hoesch 1998: 112–133.

⁵ Yurdanov 1938: 191.

⁶ Mevsim 2006.

Митев броят на българите в столицата е не по-малко от 30 000 и достига до 50 000 души⁷. Търговците вече се ориентират към външни пазари и културни влияния. Основен предмет на търговия са локалните земеделски и скотовъдни продукти (жито, брашно, розово масло, сирене, кашкавал, овни, кожи, гайтани и др.), а по-късно и колониални стоки.

Европейските търговски представители в османската столица подпомагат и дейността на българските търговци, които постепенно разширяват своите пазари. Те създават сдружения, които внасят и изнасят значителен брой стоки от близки и далечни страни. Един такъв търговец е Гено (Генко) Филев от Каловер, който около 1845 г. основава търговско дружество от 50 души и 10 млн. гроша годишен оборот. За него в „Цариградски вестник“ се съобщава следното: „От три години насам са нахожда в Цариград една търговска компания (другарство) от 50 души все българе, която обръща всяка година по 10 милиона гроша в различна стока. Основачът на това другарство е г. Генко Филев от Каловер. Това е първото търговско другарство, дето са нашите и за това им се пада всяка похвала.“⁸ То обаче не остава единственото търговско дружество.

Други търговци, чиято дейност се свързва с Цариград, са търновските търговци хаджи Николи Минчоолу и Евстати Селвели. Те създават търговското дружество „Н. Д. Минчоолу и Маринович“ през октомври 1856 г. в Цариград с първоначален капитал от 650 000 гроша и изграждат търговска мрежа в Османската империя и Европа. Хаджи Николи Минчоолу живее в Цариград, а Евстати Селвели във Виена. Дружеството има представители в Свищов и Букурещ. В него се включват още Никола Минчев от Търново, Костаки Маринович от Русе и Петър Николаевич от Шумен. Хаджи Николи Минчоолу и Евстати Селвели, съответно във Виена и Цариград, се занимават с търсене на производители и продукти, поддържат контакти с фабрики във Виена и организаторите на Лайпцигския панаир, грижат се за закупуването, продажбата и транспорта на стоки в българските земи и извън тях⁹.

Към средата на XIX в. българските занаятчийски еснафи са повече от 25. Те постепенно придобиват влияние в българското общество в столицата и подпомагат материално църкви и училища. Най-големите еснафи наброяват повече от 1000 души, членовете им са добре заплатени и живеят сравнително свободно и в добро финансово състояние. Българската колония се разраства и стабилизира икономически и социално чрез активните групи на занаятчиите и търговците и работи усилено не само за материално благополучие, но и за културно и духовно израстване и добро образование.

Част от реформите в Османската империя са свързани с промяна на образователната система по европейски модел и вече достъпна за поданиците на империята. В столицата се откриват множество учебни заведения със светска образователна програма, които стават привлекателни и за българите: Търговското училище, Роберт колеж, Френският колеж в Бебек, Султанският лицей, Висшето военно медицинско училище и др. Османската столица става място, където те могат да получат достъпно образование, включително и на гръцки език. Едно такова място е търговското училище на о-в Халки – то се отличава с богата учебна програма и в него се обучава част от българската интелигенция (напр. търговците и меценати Никола и Стоян Тъпчилещови). Друго училище с преподаване

⁷ Mitev 2012: 86–87.

⁸ Tsarigradski vestnik 7/08.03.1848.

⁹ Atanasova 2013–2014: 358–359.

на гръцки език е Богословското, което обучава висши гръцки и български духовници (Григорий Хилендарски, архиепиеп Симеон Варненски и Преславски Митрополит). За известно време в него се преподават черковнославянски и новобългарски език. В представите на цариградските гръци най-висока позиция заема Гръцката велика народна школа в Куручешме – това е най-висшето светско училище, където учат и много българчета. Своето и чуждото са напълно преплетени по отношение на образованието в империята.

През втората и третата четвърт на XIX в. българската интелигенция извършва изключителна работа по отношение на книгоиздаването и периодичния печат въпреки слабата грамотност на населението и недостатъчните средства. В Цариград се отпечатват 509 български книги, 20 вестника и 9 списания¹⁰. Развитието на българския периодичен печат по това време е пряко свързано с динамиката на периода: навлизат различни културни реалности и взаимодействия, нови технологии, възможности за комуникация и влияние върху обществото и върху отделния човек чрез печатното слово¹¹. Османската столица се превръща в средоточие на българската интелигенция. Там са д-р Стоян Чомаков – хирург и силна обществена фигура, д-р Захари Струмски – лекар, Александър Екзарх – общественик, преводач, журналист, Петко Р. Славейков – една от най-колоритните и дейни фигури на Възраждането, Иван Найденов – журналист и просвещенец, Сава Филаретов – общественик и учител, Стефан Богориди – съветник на султана, служителят във Външното министерство Василаки Великов, прочутите търговци и меценати Стоян и Вълко Чалъкови, Гавраил Кръстевич – член на Върховния съд на империята, Константин Райнов – член на Търговския съд, и мн. др. Тази интелигенция се нуждае от средства за влияние и масова информация, чрез които да разпространи идеите си и да ги направи достояние на своите сънародници, които са част от оформящата се българска нация.

Едно от периодичните издания, които допринасят за развитието на книжовната и културна дейност, е несъмнено „Цариградски вестник“. Той е сред първите български периодични издания и е ценно свидетелство за социалния, обществен и културен живот на българското население в Цариград и в империята в средата на XIX в.

„Цариградски вестник“ (1848–1862) – история, структура и съдържание

„Цариградски вестник“ излиза всяка седмица в продължение на петнадесет години от началото на 1848 г. до края на 1862 г. и е изданието с най-продължителен живот без прекъсване през Възраждането. Има 4 страници (много рядко 2 страници) с обособени вестникарски колони и рубрики. Основател и първи редактор е Иван Богоров (1818/1820–1892). Той е роден в гр. Карлово, завършва Ришельовския лицей, учи химия в Лайпциг и придобива медицинско образование в Париж. През 1846 г. в Лайпциг Богоров издава първия български вестник „Български орел“, от който излизат само три броя, поради затруднено финансиране и разпространение. Но тъй като Лайпциг се оказва далеч за българските читатели, Богоров далновидно се премества в Цариград, където по същото време българската колония се разраства и замогва, съществуват потенциални възможности тукашните видни търговци и висши чиновници в империята да подпомогнат съществуването на новия му вестник, а разпространението му би било улеснено от

¹⁰ Borshukov 1976: 402–403; Nachov 1925: 126.

¹¹ Vukov 2024: 72–82.

печатниците, пътищата и пощенски станции от и към града¹². В началото издателят сам превежда актуални политически и интересни новини от чужди вестници и търси различни източници на информация. По-късно в направата на вестника се включват сътрудници и дописници: учители, журналисти, обществени личности, българи, образовани в Европа или Русия. Вестникът се чете в много от градовете на империята и извън нея: Браила, Букурещ, Галац, Одеса, Москва, Търново, Габрово, Свищов, Сливен, Казанлък, Калофер, Шумен, Пловдив, Одрин и др. и има над 150 абоната. Той е насочен към широк читателски кръг от всички възрасти и слоеве на българското общество.

Въпреки натрупания опит и по-благоприятните условия в Цариград, Богоров и тук изпитва сериозни финансови затруднения и през 1850 г. вестникът се поема от Александър Екзарх (ок. 1810–1891), а няколко броя са под редакцията на Тодор Бурмов. Александър Екзарх е роден в Стара Загора и се образова в Париж със стипендия на турското правителство. Известно време е преводач на Жером-Адолф Бланки, който е изпратен от френското правителство на Балканите през 1841 г. Александър Екзарх купува вестника и печатницата, с която междувременно се е сдобил Богоров.

Александър Екзарх не променя структурата на вестника: на първите страници са вътрешните и международни новини. На последните страници са българските новини и занимателните и поучителни четива, авторска поезия, реклами на книги или „чудодейни“ лекове, цените на различни вносни стоки в столицата, курса на валутите (информация, много необходима за търговците, занаятчиите и цариградските българи, които четат вестника) и др. В подлистника се отпечатват преводни литературни произведения: „Чудесиите на Робинсона Крусо“ на Даниел Дефо, „Индийска хижа“ и „Павел и Виргиния“ на Бернарден Дьо Сен Пиер, „Кавказки пленници“ от Ксавие дьо Дьо Местр, „Памела оженена“ от Карло Голдони и др.

Информационните рубрики – свое и чуждо

„Цариградски вестник“ е информационно издание и успешно задоволява новопридобития глад за новости във време, за което Боршуков твърди: „Това е времето на националното и културното пробуждане на българския народ, който е чувствувал нужда от информация за заобикалящия го по-напреднал свят.“¹³

„Цариградски вестник“ е изграден на база на утвърдения в по-напреднала Европа модел на периодично издание с разнообразни новини от различен характер. Информационните рубрики и самият вестник са разделени на глобално и локално, свое и чуждо. Рубриката „Вътрешни новини“ от Цариград (Фиг. 1) и различните градове на империята съдържа официални държавни известия, обръщения към читатели и спомоществатели, цена и разпространение на вестника, актуалните новини в момента (Кримската война, борбата за църковна независимост на българите, подробности по гръцките бунтове и др.), впоследствие се прибавя и метрологичната обстановка в столицата. „Разни новини“ или „Вонкашни новини“ са чуждите новини от всички краища на света (Франция, Австрия, Испания, Италия, Германия, Англия, Гърция, всички балкански области, Русия, Америка, Китай, Индия, Йерусалим и др.). Те са богати и пространни, разделени по градове или

¹² Borshukov 2003: 15.

¹³ Borshukov 1984: 39.

държави или под формата на кратки съобщения за ново научно изобретение, пътуване на императорска особа или турне на известна личност в сферата на изпълнителските изкуства.

Рубриките за локални новини са „Български“, „Български вест“ и „Болгария“. Те съдържат информация от много селища в империята, като се концентрират върху образованието, новите училища, книги и учебници; в тях се дискутират въпроси за българския език и правопис. Появяват се и новини за измами, обири, преследване на престъпници и др., най-често по информация на дописник, но наред с това се казват добри думи за местен общественик, училище или за гражданска инициатива. Българските новини се изпращат до редакцията от множество сътрудници: Стефан Изворски, Емануил Васкидович, П. Р. Славейков, Й. Хаджиконстантинов-Джинот, Тодор Хрулев, Никола Катранов, Тодор Шишков, Анастасий Гранитски и мн. др.

Фиг. 1. „Цариградски вестник“, бр. 123, 30.05.1853, стр. 1, (НБКМ, СтВ 43).

и пак и ги зиреше, што противници на свободството го, и тои членовци са от партија. Дејателности, владеещи.

Главната цел на политическото, което българският цар със свои си прави е, владее, да го претстави на пратеници и владее. И не еспирито у Вилна еспирито било за да се сорудува на австрискиот Нинеритор, за извладение, негово, от смъртта, кон-то межа да му причината. Межау твима уверяват, че Брабанскит Дуал, че са умели за Каленин-та Марја Дотера на Каленин-та Марја Дотера, владее уларското Палатина.

— Въ Соединени-те Шати у Америка не са направили исполнили един железен път, динеско должила 480 долга; и не са поставили между правоземе на рба Магнесни и восточно-магнесни. И за направилието на този път не са направили 310 милиона франки, и не са совершили въ разстояние на 10 години.

— Въ Англия обществото на политическите тилегреси, владее да си поставят по всички Англичан железни телове, през които и пак отдалечени-те и пак мамо негледни-те да имат сношени или да си пишат поглед-то и пак да не пишат на писмата. Остану една пина (6 — 7 пина) за писмата си. Обществото отпреди за направилието на твиз тилегреси телове 250,000 лири стерлинги. Должната на теловите не е 10,000 мили Англичан (или 1500 таса), за кон-то не извладят 125,000 лири стерлинги. Свѣтлата е владее-те годишни доходи не са 104 лири стерлинги, а годишните расходи токомо 52,000 лири стерлинги.

ИСПАНИЯ.

Мадрид, 11 Маи. — Генерал Лорсуади не може оне да мамери министър на инострани дѣла за въ Испания; впрочемъ той си нажда да убѣди Сан-Лонса да приеме това мѣсто, но послѣдния, както си говори, не е возвращение-то на маршала Нарвеса въ Мадридъ, а потому назначение-то му въ Парижъ, като посланикъ; послѣднее-то мѣсто имено танке герцога Альба, роднина на Императора Наполеона.

БЕЛГИЯ.

Белгийскитъ царъ и синъ му стигна на 24 Маи (пн), въ понеделникъ, въ Дрезденъ по четири часа европеецки, тѣ бѣха приети при жълтѣнати-тъ пътъ отъ Саксонскитъ царъ, соудружн съ владее-те.

Министрите, членове-те дипломатически, генералите и др. танке посрѣгнаха августѣнати-те пунѣственици.

Искрѣнитъ пъкъ бѣше улаженъ съ белгийски и саксонски бандери, цѣтѣ и вѣнцы и едно хубаво време увеличи оне по много това блестящо покрѣпане.

Подиръ разни вѣжжани поздравления, Царъ Леополдъ направи съгортъ на войска-та, кон-то го соудружаше.

На сѣтѣ Царѣ-тъ, и Дуна Брабанскитъ извладѣ съ Царѣ-тъ, и Вилане-то саксонски отидоха въ дворецѣ-тъ на обѣдъ.

— И. И. Белгийскитъ Царъ и синъ му трѣнаха за Готъ, гдѣ-то и стигаха благополучно.

Циостранни-те газети извладени съ подробности за междусобна-та война, кон-то проихождатъ сега въ Кина. Назначили-тъ на возстаніе-то Пѣн-ти (или негово-то име не е още извѣстно) прѣдъ тигуа. "Те нингъ" или Велики Кинъ на мирѣ-тъ, първи извладѣ-та Китайска династія Мингъ; той ина до 41 г. високъ и доленъ. Въ едно извладѣ-те обилни змѣнчатици и владее-те правни, очевидно извладени извладѣ-ти, и упомиание за существование-то въ Кина религиозни общества "Трѣдъ", кон-то той

желѣе да приваде самъ себе си; год обилни на рѣдиче-то намери-те си да построи храмѣ-то и крепѣ-те на Вуда и Тау; обилни сестани-та Татарска или Маджурска династія въ неспособностъ да управява, въ владее-те-то разстроено на Кина, въ владее-те на 200 годишното и владее-те, и обилни тутакси побѣдѣ-те-то на Нанкинъ да пристули какъ необходима-те преобразованиа; владее-те-то противъ обилни въ Кина на муа-те да посятъ косъ, кон-то тѣй извладѣ не Китайска а Маджурска. Кинъ цар генерал-те му назначили награда до 10,000 злата монети за владее-те-то, кон-то предѣтъ и 3,000 за глава-та му. Вонска-та на Тѣн-ти, както са владѣ, но добѣ устроены, владѣ на поздравенъ Царъ. Поздравенъ пригласили всички-те жители какъ доброволни пожертвования за да устроитъ военни кораби, кон-то предѣла-та да отирали на Шангаи по Пѣн-ти-киангу да защити Нанкинъ, и да развѣдѣ матежици-те. Той са обилни писмено какъ консула-те англичан, французи, испански, португалски и ганбурски съ просба да му помогнатъ. Англичан консула въ Кина Г. Дж. Ренска отпидѣ, спорѣдъ това, съ владее-те-те си какъ свирѣ; Американскитъ консула прѣдѣ това пригласение по студено, но той си отирали тамъ на Фрегатъ "Суверена".

Казватъ, че и Португалци-те инама направи-те да провадѣтъ помощъ на Кина.

Стихотворения, изписани

отъ

Николая Катранова.

1.

Нашъ твои очи, сава слъто,
какъ сладѣтъ медъ,
И са обили обранъ бѣли.
Какъ съ дробѣтъ ледъ;
А изъ клепачи гледати,
Какъ въ концѣ звѣзди,
И ми сердцето, какъ свѣще въ лѣто,
горитъ съ зари.
Рачи да напишъ, предъ да нааме
моѣ сердце.

2.

Ахъ, немикъ-тъ ти ми видни
на клепачѣ-тъ цѣ нинкиа;
Кога вѣтра отъ прозорѣ-тъ ти ми смѣна;
Ахъ не знаишъ ми на сердце-то
Какъ дълбока дѣта ра а
отъ твой погледъ ядѣнти,
Охъ, на синати остана.

3.

Наша тѣ трѣна вѣтъ отъ мене?
На встанѣ-тъ набухъ азъ?
Изи азъ, уни ми изустни
иона силъ дѣла, сѣки гласъ.
Какъ патнасъ сѣтрѣ-тъ гдѣ нинка
Наизвѣдно въ чистото небе.
Ако вѣдѣ чего чутуши,
у владѣ-тъ свѣти синъ, пѣоръ
Тава разгледѣ съ сардѣ-тъ твою,
моѣ гласъ и въ долъ и въ борѣ въ садъ.
Тебѣ викатъ сѣки мои нѣси
Варна либѣ пакъ вѣзвѣдѣ.

4.

Мѣсѣцъ азъ владѣ мамо дѣто
съ свѣтлина обѣтъ, какъ съ мамо.
Шо твѣ тоѣ мѣсѣцъ четѣ?
Нашъ мене дѣто сладѣ.

Какъ са бѣлаи уморити.

Ако не пакъ дѣтъ, азъ торѣ

Бѣтъ станѣ-тъ бѣлаи азъ

И така ми бѣтъ говорѣти

Дѣти слѣдѣ за вѣ-тъ, азъ

Та сѣдѣ-тъ пакъ на вѣ-тъ, азъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

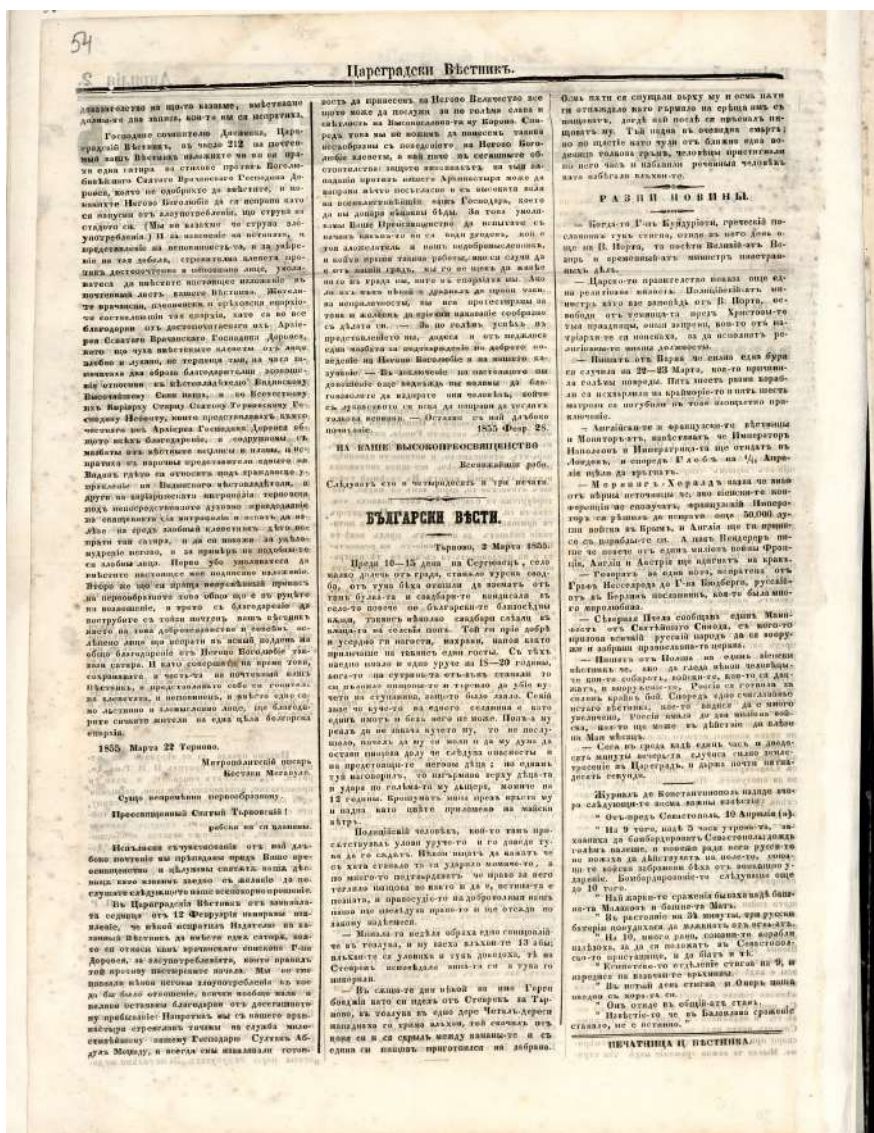
И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

И пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ пакъ

Фиг. 3. „Цариградски вестник“, бр. 123, 30.05.1853, стр. 4, (НБКМ, СтВ 43).

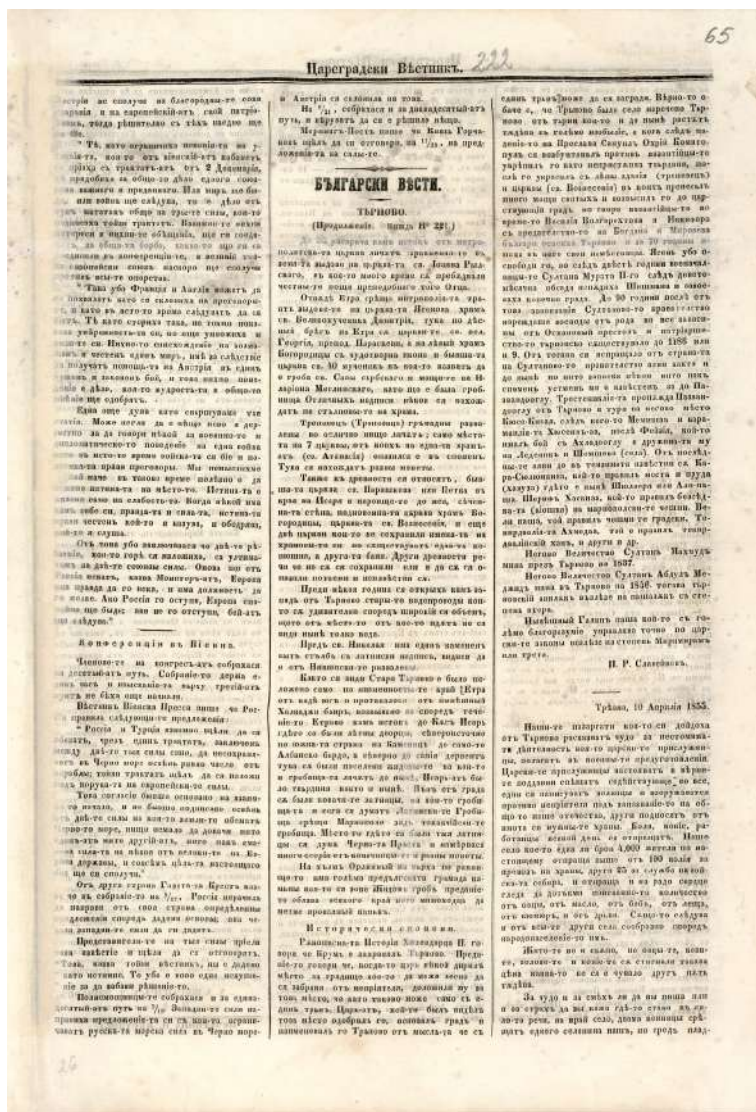
Както може да се види от фиг. 2 и 3, международните новини в „Цариградски вестник“ са в размер на около колонка и половина. Аналогичен обем заемат стихотворенията на Никола Катранов, автор на лирична поезия и преводач, считан за прототип на Инсаров – главен герой в романа „В навечерието“ от Иван Тургенев. „Цариградски вестник“ отделя това място на своя сътрудник в съгласие с балансираната информационна политика, която провежда през всичките петнадесет години на своето съществуване по отношение на чуждите/глобални и своите/локални новини и презентирани на личността наравно с общността.

Фиг. 4. „Цариградски вестник“, бр. 219, 02.04.1855, (НБКМ, СтВ 43).

Дори в годините на Кримската война локалните български новини не се редуцират в нито един брой (Фиг. 4 и 5). По-кратки или по-дълги, присъстват неизменно на фона на обширната информация за бойните действия, която заема всички останали страници и дори изтласква интригуващото за читателите съдържание на подлистника или светските клюки от

международните рубрики. Тези светски клюки са под формата на кратки съобщения, често дори с пикантно съдържание и имат своето значение. Ето един пример: „Наполитанската царица обичала твърде много да си води портрет (кадрото); и тя до сега си е извадила под двадесет разни дрехи. Някой си Фотограф (ресимджия), като помислил, че хората и странните в Рим ся любопитни да видят царицата изобразена гола и без най долната дреха, ризата, той распръснал няколко кадра, които представлявали тази героика (героиня) гола голеничка.“¹⁴ Подобни новини не се публикуват, за да запълнят празно място с незначителна информация, а са част от глобалната мозайка от световни новини, която вестникът създава за локалния си читател в съгласие с горепосочената балансирана информационна политика.

Фиг. 5. „Цариградски вестник“, бр. 222, 23.04.1855. (НБКМ, СтВ 43).

¹⁴ Tsarigradski vestnik 1/01.01.1861.

Функции на „Цариградски вестник“ – наблюдения

Първоначално, вестникът е търговски продукт, но и културен мост по своята същност, това са причините за неговото възникване. Той е следствие на засилващия се икономически и културен обмен между градовете и империите. Появява се вследствие на събирането на полезни търговски новини и интересни вести (особено от Ориента). Такива новини носят материална изгода, „листове“ биват тиражирани в повече екземпляри и информационният вестник става изключително популярен. Информацията вече е широко достъпна, публична, представлява обект на влияние/вливания и полека се превръща в силата, която е днес¹⁵.

Реформите в Османската империя, социалните и политическите промени в самата Европа, Кримската война (1853–1856) и развитието на комуникациите и периодичния печат променят начина на живот на българите, променя се и отношението на човека към самия него и другите, към своето и чуждото. Въздействието на информацията, новостите и тенденциите се увеличава, защото те са по-достъпни¹⁶. Чрез пощите, телеграфа и модернизирания транспорт новото, актуалното и различното навлизат в обществото по-бързо¹⁷. „Пресните“ новини карат повече хора да посягат регулярно, всяка седмица към вестника и да се информират за това, което се случва, често наизустявайки съдържанието. Заедно с това, те усвояват и използват в своята комуникация нови/чужди културни модели, придобиват разбирането, че се намират не извън, а вътре в потока на глобалните събития от съвременния свят. Това катализира желанието на читателя не само да чете за модерния/чуждия начин на живот и да има свой модерен живот и да участва в това глобално, за което чете.

Печатните издания, сред които и „Цариградски вестник“ по българските земи са популярни, съдържат изобилна и разнообразна информация, по-евтини са от книгите и учебниците, достъпни и за малограмотния (често в кръчмата или кафенето грамотните четат и коментират пред останалите слушатели вестникарските новини). За българския читател вестникът е средство за образование, културен медиатор, среда и място за комуникация и задвижване на социални промени, обединяващ фактор¹⁸.

„Цариградски вестник“ притежава още една функция: на паметта. Той умело комбинира комуникативната с културната памет. Комуникативната памет, тази на поколенията, е запечатана чрез публикациите на народно творчество, етнографски описания на населени места, обичаи, традиции, митология. Що се отнася до културната памет, самият периодичен печат е част от нея¹⁹.

¹⁵ Habermas 1995; Andreev 1931.

¹⁶ Първите телеграфни линии в българските земи се изграждат по време на Кримската война, което съвпада с началото на телеграфните съобщения на Балканите. Най-напред се изгражда връзката между Варна и Русе (1855 г.), продължава до Букурещ и чрез електрическия телеграф на Трансилвания стига до Будапеща. Линиите Варна – Цариград и Шумен – Цариград са открити същата година, а през 1857 г. е открита и линията от Пловдив до Одрин. Новините вече могат да пътуват от и до Европа за относително кратко време. Международните новини винаги пристигат с голямо закъснение (от дни до месеци) на страниците на вестника, но по време на Кримската война стигат за един ден и се отпечатват веднага. Цитират се европейските и руските печатни издания по отношение на развоя на войната: английските „Морнинг Пост“ и „Дейли Нюз“, френският „Монитор“, „Виенска Преса“, руският „Крест“ и др.

¹⁷ Rusev 2010: 361–373.

¹⁸ Getova 2005.

¹⁹ Asman 2001: 48–50.

Тази комбинативност на множеството функции е една от причините за силното влияние и популярност на вестника през петнадесетте години на неговото съществуване. Това го прави подходящ инструмент за културно търсене и намиране във време, когато историческите наслагвания и паметта за миналото, най-често славно и загубено, се смесват с възторга от новия свят, достъпа до култури, места и различен технологичен стандарт. На неговите страници се очертават ясно дихотомиите глобално и локално, свое и чуждо, в които човекът на Възраждането получава възможност сам да постави себе си и своите Балкани на картата на света в контекста на Османската империя и извън нея: в Европа.

Пространството на „Цариградски вестник“ – локалното и глобалното, своето и чуждото на Балканите

„Цариградски вестник“ е не само информационно средство, но и гъвкав мост/медиатор. Дотолкова гъвкав и многопластов, че всъщност, може да бъде наречен мрежа от мостове към култури, езици, реалии (свои и чужди). Пространството на вестника медиатор има множество хоризонтални и вертикални измерения (към външни европейски култури, които обществото желае да адаптира за свои, към вътрешни балкански култури, към източни култури – отново и наши, и чужди), които отразяват в себе си различни по тип идеологически конструкции, представящи йерархиите в отношенията на ниво балканско (българско) общество и на ниво глобално (европейско и световно) общество.

Идеята за „Европа“ се свързва с модерното, напредъка и културата от продуктивен, а не съзерцателен тип, идеята за културно превъзходство и политическа сила. Визията за европейското на Балканите се пренася първоначално не само чрез гръцките училища и култура, но чрез самата Османска империя. Желанието за реформи в Империята отваря врати към прогрес, наука, технически напредък и реформи по европейски образец. Източният въпрос е въпрос и за отварянето на Османската империя към Запада: как, доколко, с какви последици за двете страни? Балканите и българските земи в пределите на империята се озовават културно и географски по средата на този Източен въпрос, който води на Запад. Затова и много трудно се осъществяват решаващи културни влияния.

Такива влияния обаче могат да бъдат осъществени не толкова трудно чрез периодичния печат. Глобалното и локалното, своето и чуждото намират своето място на страниците на „Цариградски вестник“, който е, както беше споменато, пространство на адаптация на социалните ситуации и гъвкава мрежа към/от култури. Този тип мрежа се простира от остров Хоншу до село Нагоричино и осъществява не просто медиация и съ-битуване на световите, на различните културни, езикови, социални и географски реалии (от Балканите и света), но и провокира нова самоидентификация на личността като част от такава културна мрежа.

Йордан Хаджиконстантинов-Джинот заявява: „Ке пишем за село Нагоричино от где ся родил Лаханъ цар Болгарски, който от пастир ся попнал на болгарски престол и где убили Константина царя болгарского...“. Там също четем: „Японский остров Нифон пострада на 23 декемврия от голямо едно землетресение, което совсем сосипа Охосана, който е град цветущ и велик. Така и град Гедо много пострада...“²⁰ Тук става въпрос за земетресението в Централна Япония, субрегион Токай, остров Хоншу (Нифон или Ниппон е старото му название) от 1854 г. с магнитуд 8,4 по Рихтер, което предизвиква и разрушително цунами

²⁰ Tsarigradski vestnik 225/21.05.1855.

с хиляди жертви. Пострадалият град Едо е днешен Токио със старо име Едо, т.е. „залив“. По това време в залива Суруга се намира корабът „Диана“ или „Артемидида“ на руския адмирал Евфимий Путятин, който е изпратен в Япония за преговори, след като е получил съобщение за Кримската война. След земетресението руската делегация е блокирана в Япония и това променя хода на войната.

Такива глобални събития стават част от „малкия“ живот на читателя. Полуграмотният занаятчия научава и споделя новината за смъртта на Франсоа Жан Доминик Араго (*François Jean Dominique Arago*)²¹ и колко литра вино се изпиват на година в Париж (1 200 000 хектолитра)²². „Малкият“ локален живот също е показан в неговото многообразие и не отстъпва по интензитет и значение на големите събития. Той присъства пълнокръвно в българските новини на „Цариградски вестник“, които не са статични и монохромни, а отразяват интензивния живот на общността: училищни програми, описания на градове, съобщения за ограбена кръчма, откриване на читалище и др., и са съпроводени с емоционални коментари. Дописник от Пловдив съобщава, че единадесет души хайдуци са уловили двама младежи от Копривщица с искане за откуп. Той изказва своите притеснения относно увеличаването на числеността на разбойническата банда, множеството им грабежи и се надява те да бъдат спрени от властите²³. Всяко събитие намира място на страниците на вестника, дадено е пространство и на Копривщица, и на Париж.

Може да се използва следната метафора: във връзка с предстоящото The Great Exhibition of the Works of Industry of all Nations (Голямото изложение на произведения на индустрията на всички нации), проведено от 1 май до 15 октомври 1851 г. или „Изложението от Кристалния дворец“, наречено така заради конструкцията от стъкло, в която са били разположени щандовете, в „Цариградски вестник“ четем: „Параходът „Нидос“ дошъл понастояще от Александрия и донесъл за всемирното Изложение на разните произведения във вселената, драгоценни неща от Китай и от Восточна Индия... Вестник Англичастий Дели-Ниус казува следуюците за състоянието на въ което ся нахожна днес превеликата Стакляна палата... Ще има тая палата на лице седем врата за вхождане...“²⁴ „Цариградски вестник“ е такава „стакляна палата“, в която всеки може да види света и да бъде видян от него.

Заклучение

Глобалното се настанява трайно на Балканите и донася ползите на разширените икономически връзки и комуникации. Локалното не определя глобалното като чуждо и враждебно, а употребява новите ресурси (културни и социални) за обновяване и задълбочаване на погледа към своето. Културата/културите на Балканите съществуват, под една или друга форма, в контекстите на дихотомииите свое/чуждо, локално/глобално. Самият топоним указва множественост на етнокултурните реалности. „Цариградски вестник“ отчита и пресъздава това множество от етнокултурни реалности на Балканите

²¹ Във вестника записан като Францизк Араго. Френски физик, математик и астроном, министър-председател на Франция от 9 май до 24 юни 1848 г. Умира на 2 октомври 1853 г. в Париж. *Tsarigradski vestnik* 143/17.10.1853.

²² *Tsarigradski vestnik* 143/17.10.1853.

²³ *Tsarigradski vestnik* 100/13.09.1852.

²⁴ *Tsarigradski vestnik* 21/03.02.1851.

и света на своите страници. Той отговаря на потребността на читателя от (пре)откриване на идентичности – свои и чужди. Вестникът успешно осъществява баланса между глобалното и локалното, своето и чуждото и функционира като културен медиатор, обединяващ фактор, катализатор на социални промени и пространство за търсене и намиране на културни модели и идентичности на Балканите. В информационните му рубрики „вечните“ дихотомии се преплитат, делят общо пространство и съставят, както вестникарски колонки, така мрежа от мостове към други светове и към вътрешния свят на своя читател, който чете, не просто за да се информира, но за да се промени.

Извори/Sources

Tsarigradski vestnik, 1848–1862: Цариградски вестник, Цариград (Истанбул), 1848–1862. [Tsarigradski vestnik, Tsarigrad (Istanbul), 1848–1862].

Библиография/Bibliography

- Andreev 1932: Андреев, Б. Българският печат през Възраждането. Заченки и развой. София: Дружество на столичните журналисти. [Andreev, B. Balgarskiyat pechat prez Vazrazhdaneto. Zachenki i razvoy. Sofia: Druzhestvo na stolichnite zhurnalisti].
- Asman 2001: Асман, Я. Културна памет. Писменост, памет и политическа идентичност в ранните високоразвити култури. София: Планета З. [Asman, Ya. Kulturna pamet. Pismenost, pamet i politicheska identichnost v rannite visokorazviti kulturi. Sofia: Planeta Z].
- Atanasova 2013–2014: Атанасова, Св. Участие на търновското дружество „Хаджи Николи Минчоолу и Евстати Селвели и дружие“ в търговията с бубено семе и сурова коприна. – Известия на Регионалния исторически музей-Велико Търново, 18–19, 357–365. [Атанасова, Св. Участие на търновското дружество „Хаджи Николи Минчоолу и Евстати Селвели и дружие“ в търговията с бубено семе и сурова коприна. – Известия на Регионалния исторически музей-Велико Търново, 18–19, 357–365].
- Borshukov 1976: Боршуков, Г. История на българската журналистика. 1844–1877. 1878–1885, 2 доп. изд. София: Наука и изкуство. [Borshukov, G. Istoria na balgarskata zhurnalistika. 1844–1877. 1878–1885, 2 dop. izd. Sofia: Nauka i izkustvo].
- Borshukov 1984: Боршуков, Г. Вестници и вестникари. София: Наука и изкуство. [Borshukov, G. Vestnitsi i vestnikari. Sofia: Nauka i izkustvo].
- Borshukov 2003: Боршуков, Г. История на българската журналистика 1844–1877, 1878–1885. 3. изд. София: Парадокс / УИ „Св. Климент Охридски“. [Borshukov, G. Istoria na balgarskata zhurnalistika 1844–1877, 1878–1885. 3. izd. Sofia: Paradoks / UI „Sv. Kliment Ohridski“].
- Getova 2005: Гетова Е. Вестникът като учебник (за някои аспекти на рецепцията през Възраждането). [Getova E. Vestnikat kao uchebnik (za nyakoi aspekti na retseptsiyata prez Vazrazhdaneto)] <<http://liternet.bg/publish8/egetova/vestnikyt.htm>> (09.01.2005).
- Habermas 1995: Хабермас, Ю. Структурни изменения на публичността. София: УИ „Св. Климент Охридски“. [Habermas, Yu. Strukturni izmenenia na publichnostta. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“].

- Hoesch 1998: Хьош, Е. История на балканските страни. София: Лик. [Hyosh, E. Istorina na balkanskite strani. Sofia: Lik].
- Kaser 2003: Казер, К. Приятелство и вражда на Балканите. Евробалкански предизвикателства. София: Военно издателство. [Kaser, K. Priyatelstvo i vrazhda na Balkanite. Evrobalkanski predizvikatelstva. Sofia: Voenno izdatelstvo].
- Mantran 1999: Мантран, Р. (ред.) История на Османската империя. София: Рива. [Mantran, R. (red.) Istorina na Osmanskata imperia. Sofia: Riva].
- Matanov 2022: Матанов, Х. Средновековните Балкани. Исторически очерци. София: Изток-Запад. [Mevsim, H. Balkapana han. Balgarskiyat mikrokosmos v Matanov, H. Srednovekovnite Balkani. Istoricheski ochertsii. Sofia: Iztok-Zapad].
- Mevsim 2006: Мевсим, Х. Балкапанъ хан. Българският микрокосмос в космополитния Цариград. [Mevsim, H. Balkapana han. Balgarskiyat mikrokosmos v kosmopolitnia Tsarigrad].
- Mitev 2012: Митев, П. Българското възраждане. Лекционен курс. София: Стандарт. [Mitev, P. Balgarskoto vazrazhdane. Lektsionen kurs. Sofia: Standart] <https://liternet.bg/publish18/h_mevsim/balkapan-han.htm> (10.01.2005).
- Nachov 1925: Начов, Н. Цариград като културен център на българите до 1877 г. Сборник на БАН, 19, Клон историко-филологичен и философско-обществен 12, 1–206. [Nachov, N. Tsarigrad kato kulturen tsentar na balgarite do 1877 g. Sbornik na BAN, 19, Klon istoriko-filologichen i filosofsko-obshchestven 12, 1–206].
- Rusev 2010: Русев, И. Кримската война (1853–1856) и изграждането на първите телеграфни линии в българските земи. По новооткрити документи от френските архиви. – В: Косев, К. и др. (ред.) Sine ira et studio. Изследвания в памет на проф. Зина Маркова. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 361–373. [Rusev, I. Krimskata vojna (1853–1856) i izgrazhdaneto na parvite telegrafni linii v balgarskite zemi. Po novootkriti dokumenti ot frenskite arhivi. – V: Kosev, K. i dr. (red.) Sine ira et studio. Izsledvania v pamet na prof. Zina Markova. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“, 361–373].
- Sadulov 2000: Садулов, А. История на Османската империя XIV–XX век. Велико Търново: Фабер. [Sadulov, A. Istorina na Osmanskata imperia XIV–XX vek. Veliko Tarnovo: Faber].
- Vukov 2024: Вуков, Н. Срещата на устното слово с печатната страница: употреби на фолклора в българския периодичен печат от 60-те и 70-те години на XIX век. София: ИК Гутенберг. [Vukov, N. Sreshtata na ustното slovo s pechatnata stranitsa: upotrebi na folklora v balgarskia periodichen pechat ot 60-te i 70-te godini na XIX vek. Sofia: IK Gutenberg].
- Yurdanov 1938: Юрданов, Ю. История на българската търговия до Освобождението. София: Печатница и букволеярница С. М. Стайков. [Yurdanov, Yu. Istorina na balgarskata targovia do Osvobozhdenieto. Sofia: Pечатnitsa i bukvoleyarnitsa S. M. Staykov].

OWN AND FOREIGN, LOCAL AND GLOBAL IN THE INFORMATION COLUMNS OF “TSARIGRADSKI VESTNIK” (1848–1862)

Tanya Buchkova

Abstract: The article analyses the topics of one's own and foreign, local and global, and their presentation and acceptance on the pages of “Tsarigradski Vestnik” (1848–1862). The attention focus of will be on the news: international, Bulgarian and Ottoman Empire official newsletters before, during and after the Crimean War (1853–1856). The noted oppositions are important for the Balkans studies, since in the mid-19th century the boundaries of one's own and foreign, local and global were clearly outlined in the context of the identity acquisition and/or affirmation: personal, national, outward towards the world, inward towards the personality which influenced the processes on the Balkans: political, social and cultural.

Keywords: Balkans, 19th century, newspaper, Bulgarian society, Ottoman Empire

Tanya Buchkova

Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum
Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria
tanya.buchkova@iefem.bas.bg

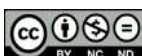
РЕЛИГИЯ И ИДЕНТИЧНОСТ НА БАЛКАНИТЕ: ИСТОРИЯТА НА КАТЕРИНА СТЕФАНОВА-ЦИЛКА (1868–1952)

Елмира Василева

*Институт за балканистика с Център по тракология
Българска академия на науките, България*

Протестантски общности на Балканите (и в българските земи в частност) се създават през XIX в. в резултат на работата на различни мисионерски организации, основно британски и американски. Най-влиятелна сред тях е Американският съвет на пълномощниците на мисиите в чужбина (АСПМЧ), чиито представители работят в земите на Османската империя след 1819 г. Те влагат много средства и усилия в разгръщането на книжовна, просветителска и проповедническа дейност и главен резултат от нея е формирането на протестантски групи сред балканското население. Но въпреки мисионерските стремежи, тези групи не се оказват многочислени. Според американските проповедници основна причина за това са патриотизмът и чувството за национална принадлежност на местните хора, което бива обвързано с традиционното за тях вероизповедание. Всъщност основен аргумент на православно мнозинство за отхвърлянето на мисионерските проповеди е именно обвинението, че те разделят народа. Мисионерите от своя страна се опитват да защитят универсалния и наднационален характер на своите религиозни послания. Успяват и да намерят последователи, които поне донякъде възприемат тази концепция. Изглежда че тези, които стават протестанти, придобиват едно по-отворено към света отношение, оставяйки сякаш на заден план националното. Това дава повод на техните сънародници да ги приемат като чужд елемент и не винаги да ги припознават като свои, макар и да има немалко примери за обратното. И все пак принадлежността към протестантската общност без съмнение става белег за различност и нерядко предпоставка за уникалност. Целта на тази статия е да представи през призмата на връзката свое – чуждо историята на една такава личност, може би най-известната и в същото време непозната българка протестантка – Катерина Стефанова-Цилка.

Катерина е родена в Банско през 1868 г. в семейството на търговеца Димитър (Поп) Стефанов и Елена Мандиева. Тя има общо петима братя и една сестра, всичките по-малки

Фиг. 1. Евангелската църква в Банско (съвременен изглед). (Личен архив на Е. Василева).

от нея. Смята се, че семейството е доста будно, тъй като произхожда от свещенически род, като в същото време майката е евангелистка и възпитава децата си като такива¹. По спомени на самата Катерина обаче (писани в много по-късен етап от живота ѝ) принадлежността на семейството ѝ към протестантската църква се дължи на нейното собствено влияние. Първоначално тя посещава народното (православно) училище в Банско, но не го харесва, тъй като в него има само момчета. По думите ѝ тя сама решава да отиде в съществуващото в селото протестантско училище и убеждава родителите си да ѝ позволят да учи там. Впоследствие продължава образованието си в поддържаната от американската протестантска мисия девическа институция в Самоков. Катерина твърди, че едва тогава се присъединява към протестантската църква, а след това и членовете на нейното семейство правят същото².

По това време Банско вече е селище с утвърдени протестантски традиции, като Евангелската църква там е най-ранната българска такава, основана официално през 1871 г.³ Нейното формиране се дължи основно на проповедническата дейност на мисионерите на АСПМЧ, която те започват да развиват някъде от средата на 60-те години на XIX в. Интересно е да се отбележи, че американците насочват своите усилия към будното планинско село, след като научават, че част от жителите му всяка неделя се

¹ Kozhuharov 1998: 195.

² Cochran 2014: 2–9.

³ TsDA, KMF 19, Inv. № 550/ 2, Annual Report of Samokove Station for the year ending July 1872.

събират в дома на един от тях, за да четат и тълкуват Евангелието, обявявайки се също против народните суеверия, „калугерството“, постенето⁴. Така мисионерите приемат, че просто подкрепят едно самородно местно движение за църковна реформация. Основаването на евангелска църква в селото обаче води до конфронтации с православно население и това става причина за организирането на протестантите през 1882 г. в отделна община. Те получават правото да плащат своите данъци и изпълняват своите политически задължения с посредничеството на избран от тях кмет⁵. Към края на 80-те и началото на 90-те години на XIX в. в Банско вече има стабилна евангелска църква, ръководена последователно от пасторите Иван Я. Сечанов, Георги Седлоев, Иван Цаков и Атанас Христов, с конгрегация от повече от 200 души (по това време най-голямата в европейската част на Османската империя). Въпреки това обаче поради наличния антагонизъм между православни и протестанти принадлежността към една различна от тази на мнозинството вяра си има своите предизвикателства.

След като завършва образованието си в Самоков през 1889 г., Катерина се завръща в родното си село и преподава в продължение на три години в протестантското училище там. То е най-важната институция, поддържана от Евангелската църква в Банско, осигуряваща начално образование за децата на протестантите и съществува до 1912 г., когато се слива с народното училище⁶. Катерина оставя спомен у своите ученици като весела и засмяна учителка, която си играе с тях на любимите им игри „чилици и топка“⁷. Но за разлика от повечето от момичетата на нейната възраст, тя стига до извода, че образованието, което притежава, не е достатъчно и иска да продължи да учи. Очевидно общуването с американските мисионери не само разширява кръгозора, но и я окуражава, че е възможно осъществяването и на най-амбициозните мечти. Така, със спестените от учителстването пари тя решава да замине за САЩ. Пристига в Ню Йорк през лятото на 1892 г. като първите няколко месеца не са никак леки. Настанява се в един пансион с посредничеството на своя преподавателка от Самоков, но вместо да работи като учителка, на което се е надявала, е принудена да върши тежка домакинска работа. В крайна сметка обаче успява да постъпи със стипендия в Девическата семинария в Нортфийлд, Масачузетс. Въпросната институция е основана от известния евангелистки пастор Д. Л. Муди с цел да дава образование на момичета от бедни семейства. Катерина прекарва там следващите три години и получава подготовка за учителска и евангелска работа. Тя има желанието да продължи своето развитие и да следва медицина, но няма необходимите средства за това. По съвет на свои приятели през 1896 г. се включва в един неизискващ заплащане курс за медицински сестри към Презвитерианската болница в Ню Йорк, който завършва успешно след още три години⁸.

В Америка Катерина се превръща в самостоятелна и справяща се с живота жена, уверено отговаряща на изискванията на Новия свят. Ето защо, когато там последователно пристигат трима от по-малките ѝ братя, също с желанието да учат, те разчитат на нейния опит и съдействие. Преодолявайки различни трудности, те успяват да получат образование и да намерят добра реализация. Най-известен сред тях е проф. Константин

⁴ Kančov 1970: 321.

⁵ Annual Report ABCFM 1883: 33; Arhiv Bansko.

⁶ Kulichev 1994: 147.

⁷ Arhiv Bansko.

⁸ Cochran 2014: 14–18.

Фиг. 2. Елън Стоун и участници в библейски клас в Банско.

Източник: <https://muzejbitola.mk/en/mary-matthews/>

Стефанов, който завършва английска литература в Йейлския университет, специализира философия в Берлин и впоследствие е дългогодишен преподавател по английски език в Софийския университет⁹. Сведенията за личния живот на Катерина в този период обаче не са много точни. Така една статия в американско издание от 1901 г. твърди, че още на 13-годишна възраст родителите ѝ уговарят да я омъжат, но тя проявява силна воля и отказва, настоявайки да продължи образованието си¹⁰. Дали тази информация е достоверна или просто иска да покаже как ползотворно повлиява на младото момиче нейното протестантско възпитание е трудно да се каже. Всъщност, според някои сведения Катерина е сгодена по времето, когато учителства в Банско. Нейният годеник е Лазар Кючуков, също член на местната протестантска общност, който заминава да учи в Съюзната богословска семинария в Ню Йорк, а тя го последва в Америка¹¹. Според други сведения обаче, те се сгодяват по-късно, когато и двамата са в САЩ¹². Но този брак така и не се осъществява, понеже Лазар заболява и умира. Виждайки вероятно своето бъдещо развитие в осъществяването на протестантска мисионерска дейност, Катерина решава скоро след това да се омъжи за друг студент от същата семинария и това е албанецът Григор Цилка.

⁹ Gadzhev 2003: 242–244.

¹⁰ Congregationalist.

¹¹ Arhiv Bansko.

¹² Cochran 2014: 17.

Григор Цилка е родом от Битоля, където е привлечен от проповедите на работещите в града американски протестантски мисионери. Той се отличава като един от будните младежи, на които мисията възлага надежди за разгръщане на работата сред местните хора. С тази цел през 1889 г. е изпратен да се обучава в мисионерското училище в Самоков и вероятно още тогава се запознава с Катерина. След като завършва обучението си, Григор Цилка е нает от американската мисия да работи като проповедник сред албанците в Корча. Но за да получи по-добра подготовка, през есента на 1897 г. заминава за САЩ и постъпва в Съюзната богословска семинария в Ню Йорк¹³. Три години по-късно се жени за Катерина, което поставя началото на нов и много различен етап в нейния живот, посветен на протестантската дейност на Балканите и благоденствието на албанския народ.

През лятото на 1900 г., след като сключват брак, Катерина и Григор Цилка напускат Америка с намерението да се установят в Корча. Градът повече от десетилетие е център на протестантската мисионерска дейност сред албанците, въпреки че по това време тя все още няма голямо развитие. Тази дейност, макар и ръководена от американските мисионери, резидиращи в Битоля, се осъществява в голяма степен благодарение на представителите на битолското албанско семейство Кириас (Кирязи). Първият от тях, който се ангажира с мисионерска работа, е Герасим Кириас, възпитаник на Американския научен и богословски институт в Самоков, ръкоположен през 1890 г. за пастор. Впоследствие към мисията се присъединява сестра му Севасти, завършила мисионерското училище за девойки в Битоля, а след това и Американския девически колеж в Истанбул, както и техните по-малки брат и сестра Георги и Параскеви, получили образование в същите институции¹⁴. Основно постижение на тяхната дейност е основаването през 1891 г. на училище за албански девойки, първото такова по рода си. Макар и изправено пред редица изпитания, то се развива успешно, като към него е организиран и пансион. Но през 1894 г. мисията сред албанците преживява тежък удар поради ненавременната смърт на Герасим Кириас.

Когато семейство Цилка пристигат в Корча, те очакват да работят като учители в мисионерското девическо училище и да подпомагат разгръщането на протестантската мисия сред албанците. Отдават се с ентузиазъм на работата, а Катерина започва усилено да учи албански език. Освен това предоставя медицински услуги, които се оказват много търсени, ценени дори от представителите на османските власти. Отчитайки липсата на адекватни медицински грижи в района, тя чертае планове за отваряне на болница, в която също така да се обучават момичета за медицински сестри¹⁵. Съдбата обаче отнема друго и променя драстично всички предварителни намерения.

През лятото на 1901 г. Цилка се отправят към Банско, за да посетят семейството на Катерина, което тя не е виждала от десетилетие и да го запознаят със своето първо дете Виктор, роден няколко месеца преди това. Там обаче започват големите проблеми за тях. Най-напред синът им заболява и скоро след това умира, а самата Катерина, която също се разболява, се възстановява трудно. Въпреки това в края на август тя взема участие в организирания от известната мисионерка Елън Стоун курс за библейски работнички.

¹³ TsDA, KMF 19, Inv. № 550/8, Report of Monastir Station for the year of nine months ending April 6. 1898.

¹⁴ За работата на сем. Кириас вж. Kyrias 2014; Quanrud 2016; Kyrias-Dako 2022.

¹⁵ Cochran 2014: 20–23.

Miss Stone. M. Gargulo. M. Ligord. Mme Tsilka Ligord.
Rencontre de Mme Tsilka Ligord et de son mari, à la passe de Chipelli, près de Stroumnitza.

Фиг. 3. Срещата на Катерина Цилка със съпруга ѝ след нейното освобождаване. L'Illustration (15 март 1902 г.)

След края на курса семейство Цилка трябва да се върнат в Корча, а Е. Стоун – в Солун, така че напускат заедно Банско с още няколко учителки. По пътя обаче са пресрещнати от четници начело с Яне Сандански и Христо Чернопеев, които отвличат американската мисионерка с цел получаване на откуп, а за да се спазят нормите на благоприличието, вземат също така Катерина Цилка за нейна придружителка¹⁶. Ситуацията се утежнява допълнително от първоначално неизвестния факт, че Катерина е бременна. Тъй като преговорите за получаването на подкупа се забавят значително, тя е принудена да роди своето момиченце Елена, докато е заложница, при едни много трудни условия в овчарска колиба в планината, заобиколена от четниците. Двете жени остават в плен шест месеца и са освободени заедно с новороденото бебе, след като нужните средства са събрани при една безпрецедентна дарителска кампания в САЩ, а откупът е предаден успешно от американските мисионери на комитаджиите по начин, достоен за шпионски трилър.

След като е освободена, Е. Стоун се завръща незабавно в Америка, а семейство Цилка се настаняват най-напред в Битоля и след това отново в Корча, където подновяват работата си. Те обаче имат определени проблеми с османските власти, тъй като остава подозрението, че, ако не двамата, то поне Григор Цилка е участвал в планирането на отвличането и е получил част от парите за откупа. През пролетта на 1903 г. те се отправят към САЩ, където

¹⁶ За добилия световна известност случай с отвличането на мис Стоун вж.: Pandev, Vaptsarova 1983; Makdermot 1987: 64–88; Sherman 1992; Carpenter 2004.

Фиг. 4. Катерина и Григор Цилка с бебето Елена. Източник: <https://muzejbitola.mk/en/mary-matthews/>

на Катерина е обещана една голяма сума за изнасянето на поредица от лекции в цялата страна. Подобно турне преди нея прави и мис Стоун, но Катерина се оказва по-добър лектор¹⁷. И двете не казват нищо лошо за своите похитители, а обвиняват за събитията османските власти и тяхната неспособност да осигурят добър живот на поданиците си, като по-въздържаната в изказванията си е Катерина. Макар и американската публика да не се вълнува особено от политическата страна на въпроса, и двете успяват да наберат средства, които да се използват за благотворителни и мисионерски нужди.

През есента на 1905 г. семейство Цилка се връщат към своята мисионерска работа в Корча¹⁸. В следващите няколко години именно те заедно с основателката на девическото училище в града Севасти Кириас са основните двигатели на евангелисткото дело сред албанците. Тази тяхна роля не се променя, дори когато в албанските земи се установяват американски мисионери, специално назначени за работата в това „поле“. Но те отново имат проблеми с властите – този път във връзка с разгръщането на албанското национално движение и борбата за утвърждаване на единна албанска писменост. Всъщност Григор Цилка е един от видните радетели на това движение, като той поддържа връзки с албанците в България и насърчава техните патриотични организации¹⁹. По това време мисионерското училище в Корча е единственото такова за албански девойки, а Григор Цилка се опитва да разшири дейността му, като започва да преподава и на албански момчета, надявайки се

¹⁷ Carpenter 2004: 196–197.

¹⁸ TsDA, KMF 19, Inv. № 550/14, Annual Report of Monastir Station, April, 4 1906.

¹⁹ Skendi 1967: 156.

впоследствие да организира отделно училище за тях. Заради използването на албански език училището е нарочено от страна на гръцкото духовенство и османските власти и през 1907 г. е издадена заповед от великия везир за неговото затваряне²⁰. Семейство Цилка и Севасти Кириас не се подчиняват, разчитайки на влиянието на американските мисионери и възможностите им да осигурят закрила. Такава обаче не получават и през март 1908 г. Григор Цилка е арестуван и изпратен в затвора, където остава следващите няколко месеца²¹. За Катерина това е много труден период, защото трябва сама да се грижи за четирите им деца (последното от които се ражда, докато Григор е лишен от свобода) и в същото време да се опитва да издейства освобождаването на съпруга си. Тя разчита на подкрепата на междувременно пристигналите в Корча американски мисионери Финиъс и Вайълет Кенеди. Те опитват да ангажират дипломатическия представител на своята страна в защита на Г. Цилка като служител на мисията, когото грози сериозната опасност от 15-годишна присъда, но без резултат²². Той излиза на свобода едва след Младотурския преврат от 10/23 юли 1908 г. и настъпилите промени.

Превратът и широко прокламираните лозунги за свобода дават надежда, че със спирането на забраната за използване на албански език, мисионерската работа ще получи възможност за бърз напредък. Много съществен въпрос за албанците в следващите месеци е установяването на официална азбука и писмен албански език. За целта през ноември 1908 г. в Битоля се провежда общоалбански конгрес, на който присъстват делегати от всички краища на албанските земи и представящи трите основни религии в страната. Важно място в този конгрес заема Григор Цилка, който е включен в 11-членна комисия, натоварена да вземе окончателното решение за вида на азбуката²³. Но въпреки всичко се оказва, че и при новата власт албанското движение не се радва на подкрепа, а заедно с него протестантската мисионерска дейност в Корча и семейство Цилка в частност продължават да имат проблеми. Така през лятото на 1911 г. сградата на девическото училище е претърсена от представители на властите и са иззети книги и други книжа, а Григор отново е арестуван. Този път обаче американските мисионери успяват да осигурят необходимата помощ и да издействат неговото освобождаване²⁴.

Началото на Балканската война през есента на 1912 г. коренно променя обстановката в албанските земи. Те са окупирани от сръбски и гръцки сили, като формираните преди това два центъра на протестантската дейност – в Корча и Елбасан се оказват в територии под различна юрисдикция. Още от есента на предишната година семейство Цилка се намират в Елбасан, където работят заедно с американския мисионер Чарлс Т. Ериксън и съпругата му. Установяването на сръбски власти в града обаче внезапно слага край на тяхната дейност. И докато американецът е помолен да напусне града заедно със семейството си в най-кратък срок, то Григор Цилка е арестуван. Причината за това, по думите на жена му, е, защото е протестант и албански патриот²⁵. Той остава в затвора

²⁰ TsDA, KMF 19, Inv. № 550/14, Annual Report of the Monastir Station (1906–1907).

²¹ TsDA, KMF 19, Inv. № 550/14, Report of Monastir Station for the year ending April 1908.

²² TsDA, KMF 19, Inv. № 550/14, Report of Kortcha Sta. before the Annual Meeting of the Eu. T. Mission in Kortcha April 9th, 1909.

²³ TsDA, KMF 19, Inv. № 550/14, Report of the Albanian Congress held in Monastir on 14th of November, 1908.

²⁴ TsDA, KMF 19, Inv. № 566/ 1, Annual Report of Kortcha Station presented at Sofia April 3rd 1912.

²⁵ Cochran 2014: 47.

Girls' School at Körtcha, Albania.

Фиг. 5. Девическото училище в Корча (1908 г.). Източник: Уикипедия.

в продължение на няколко месеца (до април 1913 г.), вследствие на което се влошава здравословното му състояние.

През 1913 г. семейство Цилка продължават да пребивават в Елбасан и да работят за протестантската мисия, доколкото това е възможно при създадените условия. Съвместно с американските мисионери семейство Кенеди те се посвещават на помощна дейност в полза на бежанците и пострадалите от войните²⁶. И докато Григор заедно с Финиъс Кенеди обикаля в околни селища, то Катерина остава в града, където с г-жа Кенеди и няколко местни жени правят юргани и раздават облекла на нуждаещите се. Според доклада на американците Катерина върши чудесна работа и има голямо влияние сред местните жени²⁷. Положението в албанските земи обаче става твърде несигурно. Обявеното създаване на независима албанска държава не води до стабилност, понеже нейното формиране е затруднено, както от вътрешни проблеми, така и от вмесителство от страна на съседните страни, претендиращи за определени територии, включени в нейните граници. Така през април 1914 г. Корча е атакувана от гръцки сили. Представителите на протестантската мисия в града се опитват да защитят Девическото училище, а в тяхна помощ от Елбасан пристига отряд от 15 човека, воден от Григор Цилка²⁸. Албанците успяват да запазят контрола си над Корча за известно време и в този период мисионерското училище е превърнато в импровизирана болница, в която междувременно пристигналата там Катерина се грижи за ранени жени, християнки и мюсюлманки²⁹. Но след няколко месеца на кръвопролития районът все пак е овладян от гърците, а албанските му защитници са принудени да бягат.

Бидейки един от видните представители на албанското национално движение, към лятото на 1914 г. Григор заедно с редица други негови водачи се озовава в Бари, Италия.

²⁶ TsDA, KMF 19, Inv. № 566/ 1, Comprise Report for Albania, given at Samokov, Bulgaria, 16 April 1914.

²⁷ Пак там.

²⁸ Dako 1919: 194-95; Kyrias-Dako 2022: 200–201.

²⁹ ABAI ABANEM041002028, G. Tsilka to W. W. Peet, Körtcha, 13 May 1914.

Фиг. 6. Катерина Цилка.
Източник: Уикипедия.

Катерина остава с децата си в Елбасан, където сама трябва се справя с редица проблеми, а в продължение на почти половин година няма никаква връзка със съпруга си³⁰. В същото време и двамата поне формално продължават да са служители на мисията на АСПМЧ. Всъщност, въпреки избухването на Първата световна война и все по-усложняващата се политическа ситуация в албанските земи, надеждите за осъществяването на успешна мисионерска дейност там не изчезват и към края на 1914 и през 1915 г. американските мисионери все още чертаят големи планове. Ч. Т. Ериксън и семейството му се установяват в Италия, където работят сред многобройните албански бежанци в страната. Григор Цилка е в постоянна връзка със своите американски колеги и след като му издействат едно позволително за пребиваване в страната, се присъединява към тяхната дейност като учител. Катерина, макар и да поддържа контакти с тях, все още се намира в Елбасан, където се грижи за болни и ранени и допринася за мисионерската дейност според силите си в очакване да намери начин също да замине за Италия. Тя дава сведения на американските мисионери за ситуацията в града, въз основа на които те планират възобновяването на своята дейност там и отварянето на болница, като дори са намерени кандидати за работа в нея. Мисията разчита изключително много на Катерина за осъществяването на тези планове, като се позовава на немалкия ѝ медицински опит и освен това предвижда тя да направлява и учи на езика очакваните две американски медицински сестри³¹. Но обстоя-

³⁰ TsDA, KMF 19, Inv. № 566/3, C. T. Erickson to J. L. Barton, Rome, 15 Nov. 1914.

³¹ TsDA, KMF 19, Inv. № 566/3, C. T. Erickson to J. L. Barton, Rome, 14 July 1914.

телствата бързо се променят. През лятото на 1915 г. Григор Цилка отива в София със задачата да организира от там прибирането на най-голямата им дъщеря Елена, която учи в Истанбул. Малко след това Катерина и останалите три деца също успяват да напуснат Елбасан и така цялото семейство се събира в българската столица. Поради развитието на войната става невъзможно за тях да се върнат в Албания. Оказва се обаче, че преместването им повлиява значително на развитието на протестантската мисия в албанските земи и плановете на американците за разгръщане на мащабна дейност в мисионерския център в Елбасан остават неизпълнени³².

Семейство Цилка се установяват в България за военния период вероятно с намерението след нормализирането на обстановката да се завърнат към работата си в Албания. Но през октомври 1918 г. Григор заболява от испански грип и скоро след това умира в София. Катерина остава вдовица с четири деца – дъщерите Елена и Афродита и синовете Скендер и Стефан. След смъртта на съпруга си тя живее няколко години в родното ѝ Банско. Изявява се като активен член на местната протестантска общност и настоятел на Американското училище в Самоков³³. Впоследствие обаче тя избира да се установи в Тирана. Там работи като медицинска сестра в местната държавна болница, чието начало е поставено от американския Червен кръст. От 1927 г. вече е директор на сиропиталище към албанския Червен кръст³⁴. Отглежда децата си сама, сблъсквайки се с много затруднения, но те получават добро образование, разчитайки на мисионерските училища и помощ на приятели от Америка.

Децата на Катерина Цилка получават като цяло добра реализация в живота. И двете дъщери, след като първоначално учат в мисионерското училище в Самоков, успяват да завършват Американския девически колеж в Истанбул, макар и с цената на много лишения и бидейки принудени да работят през ваканциите. Но по-голямата от тях, Елена, има трагична съдба. Всъщност за живота ѝ се знае малко, като има сведения, че е била сгодена за комунист от Банско на име Георги, разстрелян през 1923 г.³⁵ Малко по-късно тя се омъжва за чиновник от американската легация в Тирана, който полага усилия да я излекува от туберкулоза, изпращайки я в санаториум в Австрия, но без успех. Умира едва 23-годишна. Другата дъщеря – Афродита – се ориентира към журналистическата професия, жени се за албанец и се установява в САЩ³⁶. По-големият син Скендер получава икономическо образование в САЩ, а по-малкият Стефан става лекар и живее в София³⁷. Макар и да продължава да посещава родното си място, Катерина остава до края на живота си в Тирана, където умира през 1952 г.

Катерина Стефанова-Цилка става известна поради една случайност, превръщайки се в героиня в сензационната „афера мис Стоун“. Но не за това е интересна историята ѝ, а защото е разказ за дългия и пълен с перипетии път на една забележителна жена. Тя обаче е и един добър пример за това как принадлежността към протестантската общност отваря вратите за редица възможности. Благодарение на своя избор и контактите си с американските

³² TsDA, KMF 19, Inv. № 566/3, C. T. Erickson to J. L. Barton, Naples, 14 Sep. 1915.

³³ s.n. 1921: 2.

³⁴ Cochran 2014: 47.

³⁵ Carpenter 2004: 204.

³⁶ Krasteva 2017: 360–361.

³⁷ Ibid.

мисионери, Катерина получава възможност не само да излезе отвъд родното си село, но и да опознае света, стигайки до далечна Америка, да получи добро образование, да сключи брак и да се реализира като активен член на общността. Освен това тя показва качества като предприемчивост, отговорност и самостоятелност, формирането на които може да се припише в голяма степен на протестантското ѝ възпитание. Така по спомените на сина ѝ д-р Стефан Цилка, тя е удивителна жена, със силен характер и воля, която през целия се живот се бори за себе си, за братята си, за децата си³⁸.

Интересен обаче е въпросът за нейната идентичност. Според някои сведения западният начин на живот, който Катерина започва да демонстрира вследствие на дългогодишното си пребиваване в Америка, значително я отличава в рамките на родното Банско³⁹. Освен това се твърди, че до края на живота си тя не усвоява българския език писмено⁴⁰. В същото време, тъй като се омъжва за албанец и посвещава голяма част от живота си на работа сред албанците, научава езика и вероятно се вписва в особеностите на местната култура. Но от друга страна, принадлежността ѝ към специфична и нетрадиционна за Балканите религиозна група я поставя в една наднационална категория, за която именно вярата е основен определител, оставяйки на заден план характеристики като език и култура. Така, макар и никога да не прекратява връзката с родното си място или да отрича своите български корени, тя като че ли отдава предимство на своята религиозна принадлежност. В крайна сметка тя е българка протестантка с американско образование и албански съпруг и семейство, което я поставя в една уникална позиция и прави отговора на въпроса своя ли е или чужда (от българска гледна точка) нееднозначен.

Извори/ Sources

ABAI ABANEM041002028: American Board Archives in Istanbul. <<https://archives.sal-tresearch.org/handle/123456789/1>> (31.05.2025).

Annual Report ABCFM 1883: Seventy-third Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions. Boston, 1883.

Архив Банско: Архив на Евангелска църква в гр. Банско. Записки за евангелска, културно-народностна, въздържателна и просветна дейност на евангелските съборни църкви в България от пастир Герасим Н. Попов (ръкопис) [Архив на Evangelska tsarkva v gr. Bansko. Zapiski za evangelska, kulturno-narodnostna, vazdarzhatelna i prosvetna deynost na evangelskite saborni tsarkvi v Bulgaria ot pastir Gerasim N. Popov (rakopis)].

Congregationalist: The Congregationalist and Christian World 2.11.1901.

TsDA, KMF 19, Inv. № 550/ 8, 14: Централен държавен архив (ЦДА), КМФ 19, Инв. № 550/ 8, 14 [Tsentralen darzhaven arhiv (TsDA), KMF 19, Inv. № 550/ 8, 14].

TsDA, KMF 19, Inv. № 566/ 1, 3: Централен държавен архив (ЦДА), КМФ 19, Инв. № 566/ 1, 3 [Tsentralen darzhaven arhiv (TsDA), KMF 19, Inv. № 566/ 1, 3].

³⁸ Cochran 2014: 49.

³⁹ Carpenter 2004: 202.

⁴⁰ Krasteva 2018: 188.

Библиография/ Bibliography

- Carpenter 2004: Carpenter, T. The Miss Stone Affair. America's First Modern Hostage Crisis. New York-London-Toronto-Sidney: Simon & Schuster.
- Cochran 2014: Cochran, R. M. Katerina Dimitrova Stephanova Tsilka. Tirana: Institute for Albanian & Protestant Studies.
- Dako 1919: Dako, C. A. Albania. The master key to the Near East. Boston: Grimes.
- Gadzhev 2003: Гаджев, И. История на българската емиграция в Северна Америка. Поглед отвътре. Т. 1. 1860–1944. София: ИК „Гутенберг“ [Gadzhev, I. Istoria na balgarskata emigratsia v Severna Amerika. Pogled otvatre. T. 1. 1860–1944. Sofia: IK „Gutenberg“].
- Kanchov 1970: Кънчов, В. Избрани произведения. Т. 1. София: Наука и изкуство [Kanchov, V. Izbrani proizvedenia. T. 1. Sofia: Nauka i izkustvo].
- Kozhuharov 1998: Кожухаров, Б. Първата евангелска църква в България, 1868 г. в Банско. София: Изд. „Нов човек“ [Kozhuharov, B. Parvata evangelska tsarkva v Bulgaria, 1868 g. v Bansko. Sofia: Izd. „Nov chovek“].
- Krasteva 2017: Кръстева, М. Катерина Цилка – една (не)позната българка. – Общество на знанието и хуманизмът на XXI век. София: За буквите, 356–362 [Krasteva, M. Katerina Tsilka – edna (ne)poznata balgarka. – Obshtestvo na znaniето i humanizmat na XXI vek. Sofia: Za bukвите, 356–362].
- Krasteva 2018: Кръстева, М. Мемоарите на Катерина Цилка. – В: Малинова, Л. (съст.) Жените в българската литература и култура. София: УИ „Св. Климент Охридски“ [Krasteva, M. Memoarite na Katerina Tsilka. – V: Malinova, L. (sast.) Zhenite v balgarskata literatura i kultura. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“].
- Kulichev 1994: Куличев, Х. (ред.) Вестители на истината. История на евангелските църкви в България. София: Изд. Българско библиейско дружество ООД [Kulichev H. (red.) Vestiteli na istinata. Istoria na evangelskite tsarkvi v Bulgaria. Sofia: Izd. Balgarsko bibleysko druzhestvo OOD].
- Kyrias 2014: Kyrias, P. The School for Girls, Kortcha, Albania. Tirana: Institute of Albanian Protestant Studies.
- Kyrias-Dako 2022: Kyrias-Dako, S. My Life: The autobiography of the pioneer of the female education in Albania. Tirana: Institute of Albanian and Protestant Studies.
- Makdermot 1987: Макдермот, М. За свобода и съвършенство. Биография на Яне Сандански. София: Наука и изкуство [Makdermot, M. Za svoboda i savarshenstvo. Biografia na Yane Sandanski. Sofia: Nauka i izkustvo].
- Pandev, Vaptsarova 1983: Пандев, К., Вапцарова, М. (съст.) Аферата „Мис Стоун“. София: Издателство на Отечествения фронт [Pandev, K., Vaptsarova, M. (sast.) Aferata „Mis Stoun“. Sofia: Izdatelstvo na Otechestvenia front].
- Quanrud 2016: Quanrud, J. Gerasim Kyrias and the Albanian National Awakening 1858–1894. Tirana: Institute of Albanian & Protestant Studies.
- Sherman 1992: Шерман, Л. Б. Пожари в планината. Македонското революционно движение и отвличането на Елен Стоун. София: Изд. на БАН [Sherman, L. B. Pozhari v planinata. Makedonskoto revolyutsionno dvizhenie i otvlichaneto na Elen Stoun. Sofia: Izd. na BAN].
- Skendi 1967: Skendi, S. The Albanian National Awakening. Princeton University Press.

s.n. 1921: Отчет на Българското евангелско благотворително дружество за 1920–1921 г.
Пловдив: Печатница Хуршид [Otchet na Balgarskoto evangelsko blagotvoritelno družestvo za 1920–1921 g. Plovdiv: Pechatnitsa Hurshid].

RELIGION AND IDENTITY IN THE BALKANS: THE STORY OF KATERINA STEFANOVA-TSILKA (1868–1952)

Elmira Vassileva

Abstract: The purpose of this article is to present the story of Katerina Stefanova-Tsilka, a Protestant Bulgarian teacher, nurse and evangelical worker, who was well known, because of her involvement in the notorious case of the Miss Stone's kidnapping. But her life was an interesting one, because she had converted to Protestantism and due to it she was given the opportunity to leave her home village and explore the world, to receive a very good education, to get married and to become an active member of the society. Her identity was unique as she was a Bulgarian Protestant with an American education and an Albanian husband and family.

Key words: Protestantism, American missionaries, Bulgarians, Albanians

Elmira Vassileva

Institute of Balkan Studies and Center of Thracology
Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria

elmira.vassileva@balkanstudies.bg

ORCID: 0009-0003-5889-0800

БИЛА ЛИ Е ФЕМИНИСТКА ЕКАТЕРИНА КАРАВЕЛОВА?

Юлия Златкова

*Институт за балканистика с Център по тракология
Българска академия на науките, България*

Името на Екатерина Каравелова е включено в *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms* заедно с имената на още осем български жени, обявени за „феминистки“¹. Българският феминизъм в речника е представен и от един мъж – деверът ѝ Любен Каравелов². Красимира Даскалова определя Каравелова като едно от най-видимите лица на либералния или „буржоазен“ феминизъм в България наред с Юлия Малинова и Димитрана Иванова³. Спорно е обаче дали терминът „феминизъм“ е подходящ за означаване както на дейността ѝ, така и на идейните ѝ убеждения. В Юбилейния сборник, издаден в нейна чест през 1929 г., Елена Стоянова твърди, че Каравелова никога не е била феминистка, и подкрепя твърдението си с красноречиви цитати от речи на самата юбилярка⁴. Настоящата статия е посветена на въпроса коя от двете противоречащи си тези е по-достоверна. Въз основа на анализ на възгледите и на поведението на Екатерина Каравелова както в рамките на женското движение, така и в семейството и социалната среда като цяло, изследването стига до извода, че тя не може да бъде определена като феминистка. Парадоксален на пръв поглед е фактът, че Каравелова е една от най-образованите, еманципирани и влиятелни българки, но същевременно се обявява в защита на традиционните ценности и джендър роли. Привидното противоречие не е свързано с опозицията модерност – традиция, а по-скоро има отношение към характера, личността и драматичната ѝ житейска съдба.

Феминисткото движение възниква през XIX век и е вдъхновено от просветителските идеали за свобода, равенство и братство. Тези идеали се възприемат от българската

¹ Roshkeva 2006: 230–234.

² Nazarska 2006: 226–229.

³ Daskalova 2012: 205.

⁴ Stoyanova 1929: 35.

Фиг. 1. Екатерина Каравелова ок. 1886 г. (НБКМ-БИА С 4394)

възрожденска интелигенция, която за пръв път поставя „женския въпрос“ в периодичния печат. Ангажираността на публицистите от предосвободенската епоха с темата за женското образование и възпитание трудно може да се дефинира като „литературен феминизъм“, тя по-скоро се определя като „полово настояничество“⁵. Връзката между национализъм и феминизъм е повече от пряка. И двете движения са вдъховени от модерните европейски идеи за еманципация и равноправие (национално и полово), но в български контекст женските организации понякога се поставят в услуга на националното движение. Образованието и издигането на социалната роля на жената се възприемат като необходими и подкрепящи националната кауза.

В първата фаза от развитието си феминизмът е фокусиран основно върху въпроса за женското равноправие чрез пренебрегване на половите различия⁶. Тъй като дейността на Екатерина Каравелова принадлежи хронологически към тази първа вълна на феминизма, под „феминизъм“ ще разбираме политическо движение за извоюване на социални и политически права на жените – право на глас, образование, труд и равно заплащане, наследяване, равенство пред закона.

Още по време на обучението ѝ в Русия от 1870 до 1878 г. Екатерина Каравелова е повлияна от „новото весние“ в обществения живот, свързано с еманципацията на жената чрез образование и научна кариера. Там тя се запознава със София Ковалевска, която е първата в света жена професор по математика в Стокхолмския университет. Освен

⁵ Alexandrova 2012: 46–47.

⁶ Kristeva 1997: 22–25.

математичка, Ковалевска е и писателка, както и една от първите руски феминистки⁷. Екатерина иска да учи в Медицинската академия в Петербург, но плановете ѝ да стане лекарка се провалят заради брака ѝ с Петко Каравелов.

Като съпруга на такъв изявен български държавник тя има силно влияние върху политическите му решения, а дори и след смъртта му участва във важни дипломатически мисии, възложени ѝ от цар Фердинанд. Това я откроява сред останалите участници в женското движение, защото общественно-политическата ѝ дейност не е свързана само с него, а има общонационален характер. В това отношение Каравелова е изключение не само за българските условия, но и в световен мащаб, защото във време, в което жените са изключени от участие в политическия живот, тя не само участва, но в някои случаи наемска ѝ е решаваща за развитието на България⁸.

Възможностите за политическа изява на жените тогава са били главно в рамките на женските организации. Екатерина Каравелова взема активно участие в работата на различни женски дружества, но не се бори за никакви специфично женски права. Най-силното си влияние върху политиката тя оказва не като член или председател на женско дружество, а като съпруга на Петко Каравелов. Тя никога не се е чувствала ограничена в обществената си дейност, както не е била ограничавана в семейството, и смята, че мястото, което заема жената в общата културна работа на нацията, се определя от личните ѝ дарби и способности:

Преди да се чуе за женско движение, за Женски Съюз, преди думата феминизъм да краси нашата реч, имаше много българки между получилите образование и между безграмотните, които не се считаха безправни, нито ограничени от мъжете, достойно да носят тежкия кръст на живота⁹.

През 1902 г. Каравелова е избрана за председателка на софийското благотворително дружество „Майка“, което ръководи дълги години. Дружество е основано в 1869 г., като през 1893 г. към него е създадено първото професионално училище за девойки „Мария Луиза“. Под нейно ръководство дружеството развива особено активна дейност по време на Първата световна война, когато изготвя и изпраща войнишки униформи и санитарни материали за фронта. По примера на Софийското училище подобни професионални училища за млади момичета са създадени и в много провинциални градове¹⁰.

Каравелова членува и в създадения през 1901 г. Български женски съюз (БЖС), който е най-голямата женска организация в България с клонове в цялата страна. На Четвъртия конгрес на съюза през 1905 г. тя е избрана за член на управителния комитет, но отказва да влезе в него с аргумента, че е твърде ангажирана с дейността си в „Майка“ и по семейни причини. Участва в конгресите на съюза, на които подкрепя тези негови членки, които се обявяват за запазването на надпартийността му. През 1915 г. Каравелова е избрана за подпредседателка на БЖС и остава на този пост до 1925 г. Поради доброто

⁷ Muratova 2019: 265–276.

⁸ Така напр., Каравелова има съществена роля за разрива между Петко Каравелов и Стефан Стамболов и напускането на регентството от съпруга ѝ през 1886 г. (Radev 2015: 112–113). Поради активната ѝ намеса в политическия живот тя е дадена под съд от Стамболов през 1891 г. Обвинението настоява за смъртна присъда, но Каравелова е оправдана след блестящата защита на адвоката ѝ Константин Стоилов.

⁹ Karavelova 1910: 62.

¹⁰ Drenkova 1984: 409–410.

Фиг. 2. Екатерина Каравелова, Димитрана Иванова и Юлия Малинова сред делегатки на XIX редовен конгрес на БЖС, София, 1925 г. (НБКМ-БИА СIV 668).

владее на чужди езици и контактите ѝ в чужбина до 1920 г. тя води международната кореспонденцията на съюза. На юбилейния му конгрес през 1926 г., на който не присъства, защото е в Дъблин за участие в конгреса на Международната женска лига за мир и свобода (МЖЛМС), тя е избрана за почетна членка¹¹.

Възгледите на Каравелова по отношение на феминизма и женската еманципация се открояват особено ясно при сравнението им с тезите на други участнички в женското движение. По отношение на Ана Карима – първата ръководителка на БЖС – тя пише в дневника си:

Женският конгрес – Карима, пустота, претенция... Рефератът на Карима – брътвеж, жената с един мах всичко катурва и прави: и обичаи, и църковни канони, и закони. Лутание в мъгла¹².

Този, на пръв поглед, скептицизъм към амбицията на „равноправката“ да промени установения социален и законов ред, е по-скоро реализъм. Съобразяване с историческите условия и общественото развитие, които предполагат бавно и постепенно постигане на женската еманципация и равноправие. Карима от своя страна отбелязва, че на конгреса на БЖС през 1905 г. Каравелова се обявява против женското равноправие и дори се подиграва на английските „боркини“ за права¹³.

¹¹ Ivanova 1929: 170.

¹² Drenkova 1984: 129.

¹³ Karima 1998: 209.

Каравелова влиза в задочен спор с Ана Карима и в речта си, изнесена по време на тържественото честване на собствената ѝ 50-годишна обществена дейност. В нея тя заявява:

Карима ме обвинява и до днес, че не съм разрешила, когато съм имала възможност, въпроса за женските права. Какви права? Аз винаги съм имала права. Правото да работя – то е най-важното – такава феминистка съм аз. А че не съм могла да вляза в Народното събрание... Право да ви кажа, в тази говорилня не искам и не съм искала да вляза. Там само приказват. И много глупости се приказват¹⁴.

В същата реч Екатерина отбелязва:

Жената трябва да има права, но трябва да ги заслужава, но това не значи, че всички мъже заслужават своите права... Ръководство в живота ми е било: моят мъж да е доволен, никога да не чувства незадоволство... И това би било най-голямото достойнство на жената¹⁵.

В цитираното изказване Каравелова се определя като феминистка, но тази декларация не е достатъчна, за да бъде обявена за такава, защото противоречи на други нейни изявления и действия. По отношение на един от най-важните въпроси, които занимават феминистките по това време – този за избирателните права на жените, тя застава на антисуфражетски позиции.

Каравелова твърди, че е разполагала с правото да работи, и до смъртта на съпруга ѝ на 24 януари 1903 г. тя наистина работи 14 години като учителка в Русе, Пловдив и София. Оказва се обаче, че според българското законодателство това е било невъзможно, защото от 1899 г. до 1904 г. законът е забранявал на омъжените учителки да преподават¹⁶. Тази т. нар. брачна забрана/ *marriage bar* е въведена по примера на Англия, Германия и други европейски държави, където се обяснява с това, че „отговорностите на брачния живот не могат да се съчетават с посвещаването на цялото време и енергия на жените на служебните им ангажименти“¹⁷. Като съпруга на министър-председател Каравелова преподава, без да получава заплата¹⁸. След смъртта му тя е принудена да се пенсионира, въпреки че е едва 42-годишна и иска да продължи да упражнява учителската професия, която смята за свое призвание. Законът обаче я лишава от тази възможност, а парламентът ѝ гласува народна пенсия, която е намалена наполовина през 1911 г.¹⁹ Въпреки че е лично засегната от рестриктивното законодателство по отношение на женския учителски труд, Каравелова не участва в инициативи за промяната му в полза на жените за разлика от други учителки и активистки, като Димитрана Иванова, Лидия Шишманова и Вела Благоева.

Димитрана Иванова ръководи БЖС от 1926 до 1944 г., а от 1920 до 1944 г. е главна редакторка на съюзния орган в „Женски глас“, в който се застъпва за равнопоставеността на жената в семейството, образованието, професията, наследяването, а също и за правото ѝ

¹⁴ Drenkova 1984: 454.

¹⁵ Drenkova 1984: 455.

¹⁶ Daskalova 2021: 502.

¹⁷ Daskalova 2012: 358.

¹⁸ Ganeva 1929: 71.

¹⁹ Drenkova 1984: 157.

Фиг. 3. Екатерина Каравелова,
март 1904 г. (НАМ-КМ „ПП
Славейкови“, инв. № 145).

на глас. Тя се обявява за въвеждането на граждански брак и за републиканско управление на България²⁰. По радикалността, с която се бори за женските права, Димитрана Иванова прилича на Ана Карима, въпреки че те споделят различни политически виждания. Двете си приличат и по това, че често стават прицел на присмех и подигравки в пресата. В това отношение по-засегната е Карима, която е избрана за прототип на героини в литературни произведения като комедията „Мъжемразка“ от Стефан Костов и Яворовият пътеписен очерк „В тренът“.

Каравелова има вербален, но и идеологически конфликт и с Димитрана Иванова, която споделя в спомените си, че на конгреса на БЖС в Плевен през 1911 г.:

при едно иронизиращо апострофиране от страна на г-жа Ек. Каравелова против разпалилите ми слова за равноправието на жената, аз не можах да се овладеем и възбудено ѝ отговорих: Да, такава демокрация поддържате, която изби толкова невинни граждани в Русе по сватбата на кадънката с български гражданин!²¹

Иванова визира трагичните събития от 28 февруари 1910 г., когато по време на сватбата на туркинята Емине Саафет с българина Йордан Стефанов са избити 27 души при опит момичето да се върне на турските му роднини. Тъй като полицията е безсилна

²⁰ Ivanova 2021: 565, 571.

²¹ Ivanova 2021: 550.

Фиг. 4. Екатерина Каравелова и
Димитрана Иванова на излизане от
БАН, 1942 г. (НБКМ-БИА С 3864).

да се справи, по нареждане на вътрешния министър Михаил Такев са изпратени войници, които извършват масовото убийство, потопило в траур цялата страна²². По това време на власт е създадената от Петко Каравелов Демократическа партия. Дори и след смъртта на съпруга си Екатерина продължава да има активна роля в партията, поради което Димитрана я държи отговорна за смъртта на избитите русенци. Премиер е Александър Малинов, но руският пълномощен министър Анатолий Несклюдов твърди, че не той, а Екатерина Каравелова е първият човек в партията²³. Тя определя убийството на сватбарите в Русе като „нещастна случка“ и се възмущава от обществените реакции срещу правителството, които се изразяват в масови улични демонстрации и невъздържани критики в пресата²⁴.

Впоследствие Димитрана съжалява за тона си срещу Каравелова, която е била нейна учителка по български език в Русенската гимназия, но признава, че „такъв ми беше начинът на действие, особено когато се отнася до въпроса за правата на жената“²⁵. Според Иванова много от членките на БЖС „са все още чужди“ на неговата главна цел – равноправието на жените²⁶. Без съмнение, сред тях е и учредителката Каравелова, която твърди:

²² Kremen 1985: 206–207.

²³ Nekludoff 1920: 166

²⁴ Karavelova 1910a: 94–95.

²⁵ Ivanova 2021: 550.

²⁶ Daskalova 2012: 387.

Фиг. 5. Екатерина Каравелова с Леон Ламуш и членки на дружество „Майка“ пред стопанско училище „Мария Луиза“. (НБКМ-БИА CV 464).

Равноправието е блян за жените в много по-културни страни, които са заживели свободен политически живот от стотици години. Та ние няма защо да си болим главата за него. Комуто това равноправие не калесано се е стоварило, не е много прокопсал²⁷.

Под „равноправие“ в случая се разбира правото на глас на жените, което се е обсъждало на конгреса. Димитрана Иванова е една от най-ревностните му поддръжнички, докато Каравелова смята, че то е без значение за живота на жените. В това отношение Екатерина прилича на французойките, които, за разлика от англичанките, не настояват за изборителни права. Суфражизмът не е особено развит във Франция. Войнстващата английска суфражетка Емелин Панкхърст обяснява колебливата позиция на френските феминистки по отношение на правото на глас на жените с това, че французойките вече имат обществено влияние. Друга британска авторка – Вайълет Стюарт Уъртли – твърди, че френските жени са „властта зад трона“ и имат по-голямо значение от англичанките – както в семейството, така и в бизнес делата²⁸. Не само положението на Каравелова, но и това на мнозинството българки, е по-близо до това на французойките, отколкото на англичанките. Демократизмът на българското семейство и егалитарността на българското общество са сред основните причини за по-голямото полово равенство и свобода на българската жена²⁹. Сравнително равноправното положение на българката се дължи до голяма степен на факта, че тя работи наравно с мъжете в условията на земеделски труд и стопанство. Каравелова също обръща

²⁷ Karavelova 1910: 63.

²⁸ Offen 1989: 90.

²⁹ Daskalov 2005: 324.

внимание на това, че българката никога не е била в тежест на мъжа си, а е допринасяла съществено за издръжката на семейството³⁰.

Според нея жените не са достатъчно подготвени, за да получат изборителни права. Тя смята, че те ще получат своите права не по революционен, а по еволюционен път – когато самите условия на живот и общественото развитие го наложат³¹. За разлика от Каравелова, активистката на женското движение Мария Джидрова смята, че много мъже също не са подготвени да упражняват правото си на вот и често продават гласа си за чаша вино и тръгват като стадо подир всяка партия, дошла на власт, но не са лишени поради това от изборителни права³².

За пръв път българки изиявяват желание да участват в парламентарни избори още в 1884 г., когато три жени от Русе се явяват да гласуват, но бюрото не ги допуска³³. През 1910 г. активистки на създадения от Ана Карима съюз „Равноправие“ изпращат петиция до НС с искане жените да бъдат допуснати до участие в изборите. Петицията е приета с насмешка от депутатите, които използват небрежния външен вид на Карима, за да атакуват каузата ѝ: „Всичко Ана втасала, само не се сресала“³⁴. С тези подигравателни слова, които не се различават особено от днешната политическа реторика спрямо жените, народните избраници отказват да разгледат исканията на „равноправките“.

Заслужава да се отбележи ранната поява на самия термин *феминизъм* в българския литературен и социален контекст – още в края на XIX век, когато започва и употребата му във Франция, откъдето произхожда³⁵. Той се използва както от активистки на женското движение, така и от негови противници, които го представят в комична светлина на страниците на периодичния печат и в цели литературни произведения. В това отношение особено се отличава хумористичното списание „Българан“, в което се публикуват карикатури на феминистки и стихотворения, осмиващи женското еманципаторско движение. Забележително е, че сред авторите на карикатури има и две жени – Анета Ходина и сръбската художничка Бета Вуканович³⁶.

В отношението към дъщерите си Каравелова се проявява по-скоро като традиционалистка, отколкото като феминистка. Тя избира брачните им партньори по политически причини, като на Лора този избор е наложен против волята ѝ. По време на бракоразводния процес между нея и първия ѝ съпруг Иван Дренков, Екатерина застава на страната на зет си и против дъщеря си. Тя оказва натиск върху Светия синод да не ѝ дава развод и се противопоставя на брака ѝ с Яворов. Години по-рано тя не ѝ разрешава да сключи брак с първия ѝ кандидат Петър Нейков³⁷.

В речта си „София преди 30 години и днес“, изнесена пред дружество „Майка“ и публикувана във в. „Семейно огнище“ през април 1910 г., Екатерина се разкрива като поддръжничка на традиционния патриархален морал и противничка на новия

³⁰ Karavelova 1910: 60.

³¹ Drenkova 1984: 441.

³² Dzhidrova 1998: 236.

³³ Radev 1990: 432.

³⁴ Daskalov 2005: 325.

³⁵ Daskalova 2012: 175; Offen 1988: 126.

³⁶ Georgieva 2018: 393–395.

³⁷ Zlatkova 2023: 53–71.

Фиг. 6. Екатерина Каравелова, 1926 г.
(НБКМ-БИА СІ 3214).

индивидуалистичен мироглед. По това време дъщеря ѝ Лора е в Лондон, след като напуска съпруга си и невръстния си син. Позицията на Каравелова вероятно е повлияна от личната ѝ семейна драма, в която тя се смята за „неповинна“, въпреки обвиненията от страна на дъщеря ѝ. Тя дава пример:

Нашите бащи и майки, необразовани, безхитростни жени и добри стопанки, не знаеха приказката за индивидуален живот, за права, за самостоятелност. Обаче те съвестно изпълняваха своя дълг спрямо децата, като им предаваха несложния кодекс на старата българска морал: да се пазят от грях пред Бога и от „срам“ пред хората³⁸.

Каравелова обявява *българановците* за глашатаи на новия морал, който не иска да се съобразява с традициите на послушание пред авторитетите и семейните ценности. Нейните нападки към хумористичното издание се дължат също на факта, че сред сътрудниците му е Петър Нейков, който, въпреки че е женен, поддържа интимни отношения с Лора, дори по време на брака ѝ с Иван Дренков. Каравелова идеализира старите нрави и добродетели и критикува модерните еманципаторски идеи и в речта си „Дружество Майка и БЖС“, както и в литературно-критическата студия „Българката в нашите народни песни и в нашата белетристика“³⁹.

В отношението към дъщеря си Екатерина е непреклонна, подобно на Ирина Славейкова, която не разрешава на сина си Христо да се ожени за вдовица с дете. За разлика от Лора, той не се подчинява на майчината воля и единствен от седемте ѝ деца

³⁸ Karavelova 1910a: 92.

³⁹ Karavelova 1900.

Фиг. 7. Екатерина Каравелова с членки на МЖЛМС. (НБКМ-БИА СІ 3213).

продължава Славейковия род. „Добрата българка“ баба Славейковица до края на живота си не позволява на избраницата на сина си да прекрачи прага на дома ѝ и не я признава за снаха⁴⁰. Забележително е, че Ирина Славейкова е една от редките жени, към които Екатерина се отнася с почит и уважение. Мнението ѝ за голяма част от представителките на „женския елит“, вкл. за активистки на женското движение като Юлия Малинова и Лидия Шишманова, е пренебрежително и критично. Възгледите ѝ по отношение на жената и мястото ѝ в обществото и семейството приличат повече на тези на Фани Попова-Мутафова, отколкото на „равноправките“ – феминистки. Това, че и двете са обществено активни жени – едната повече в сферата на политиката, а другата на литературното поприще, не им пречи да застават на консервативни позиции и да защитават патриархалния морал⁴¹. Каравелова формулира позицията си по отношение на „женския въпрос“ и феминизма по следния начин: „Ние, жените, не представляваме някаква отделна, отрязана част от обществото, човечеството, та да се обявяваме за воюваща страна, въоръжен лагер“⁴². Жените са интегрална част на обществото и изследването им в исторически план би трябвало да се стреми да ги впише в общата история, в която те винаги са били значими, макар и често пренебрегвани участници. Разглеждането им сами за себе си – откъснати, изолирани и враждебни на „мъжкия“ свят – не дава адекватна представа за женското участие в историята и отношенията между половете. Жените винаги са били по-тясно свързани с родствениците си мъже, отколкото с „посестримите“ си от женски пол.

Изследователката на историческите феминизми Карен Офън отбелязва, че „да си феминист/ка означава непременно да си в противоречие с доминираната от мъжете

⁴⁰ Drenkova 1984: 485.

⁴¹ Каравелова се изявява и като писателка и преводачка, но обществено-политическата ѝ дейност е с по-голяма тежест

⁴² Karavelova 1910: 62.

култура и общество⁴³. От направения преглед на идеите и дейността на Екатерина Каравелова може да заключим, че, въпреки че членува в женски организации, някои от които ръководи, тя не е била феминистка по смисъла на цитираното определение. Като участник в женското движение тя не се бори за женските права, а работи главно за националната кауза. Това най-ясно се вижда в дейността ѝ като лидер на Българската секция на международната Женска лига за мир и свобода. В рамките на организацията тя предприема пътувания до САЩ, Канада и Ирландия за участие в международните женски конгреси, на които нито веднъж не поставя въпроса за женските права и свободи. В речите си пред чуждестранните делегатки тя говори за несправедливостта на мирните договори и за тежкото положение на българските бежанци и малцинства, останали в съседните страни след Първата световна война, но не и за специфично женски проблеми. Каравелова излага приоритетите си в обществената дейност в статията си „Жените и мирът“, в която отбелязва, че „преди да бъдем интернационалистки, ние трябва преди всичко на света да обичаме нашата родина“⁴⁴. С присъщия ѝ авторитарен маниер тя налага нов дневен ред в Българската секция на МЖЛМС, в който феминизмът присъства само номинално⁴⁵. Дейността ѝ като ръководителка на организацията е хармонизирана с правителствената политика на Андрей Ляпчев, който е неин близък семеен приятел. Определянето ѝ като „феминистка“ е базирано на погрешното схващане, че щом участва в женски дружества, тя по подразбиране трябва да е феминистка. То се дължи на липсата на разграничение между термините „феминистки“ и „женски“, и на проецирането на съвременни възгледи и теории върху миналото⁴⁶. България има своите феминистки още в края на XIX и началото на XX век, но Екатерина Каравелова не е сред тях.

Библиография/ Bibliography

- Alexandrova 2012: Александрова, Н. Робини, кукли и чловеци. София: Издателство Сонм. [Aleksandrova, N. Robini, kukli i chelovetsi. Sofia: Izdatelstvo Sonm.]
- Daskalova 2012: Даскалова, К. Жени, пол и модернизация в България 1878–1944. София: УИ „Св. Климент Охридски“. [Daskalova, K. Zheni, pol i modernizatsia v Bulgaria 1878 – 1944. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“].
- Daskalova 2021: Даскалова, К. Спомените на Димитрана Иванова – източник за историята на женското движение в България. – В: Даскалова, К., Назърска, Ж., Рошкева, Р. (съст.) От сянката на историята: Жените в българското общество и култура. Т. 2. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 499–517. [Daskalova, K. Spomenite na Dimitrana Ivanova – iztochnik za istoriyata na zhenskoto dvizhenie v Bulgaria. – V: Daskalova, K., Nazarska, Zh., Roshkeva, R. (sast.) Ot syankata na istoriyata: Zhenite v balgarskoto obshtestvo i kultura. T. 2. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 499–517].

⁴³ Offen 1988: 152.

⁴⁴ Karavelova 1924: 2.

⁴⁵ Nazarska 2022: 153–154.

⁴⁶ Някои изследователи и изследователки правят разграничение както между термините „феминизъм“ и „женско движение“, така и между „феминизъм“ и „женски права“ (Offen 1988: 133). Различията между термините „феминистко“, „женско“ и „женствено“ са анализирани от Торил Мой (Moi 1997: 82–99).

- Daskalov 2005: Даскалов, Р. Българското общество 1878–1939. Т. 2. Население, общество, култура. София: ИК „Гутенберг“. [Daskalov, R. Balgarskoto obshtestvo 1878–1939. T. 2. Naselenie, obshtestvo, kultura. Sofia: IK „Gutenberg“].
- Drenkova 1984: Дренкова, Ф. (съст.) Като антична трагедия. Съдбата на Екатерина Каравелова и нейното семейство в писма, дневници, фотографии. София: Наука и изкуство. [Drenkova, F. (sast.) Kato antichna tragedia. Sadbata na Ekaterina Karavelova i neynoto semeystvo v pisma, dnevnitsi, fotografii. Sofia: Nauka i izkustvo].
- Dzhidrova 1998: Джидрова, М. Исканията на българката. – В: Даскалова, К. (съст.) От сянката на историята: Жените в българското общество и култура. София: ЛИК, 230–244. [Dzhidrova, M. Iskaniyata na balgarkata. – V: Daskalova, K. (sast.) Ot syankata na istoriyata: Zhenite v balgarskoto obshtestvo i kultura. Sofia: LIK, 230–244].
- Ganeva 1929: Ганева, Р. Из историята на I Софийска девическа гимназия. – В: Юбилеен сборник Екатерина Каравелова (1878–1928). София: Държавна печатница, 70–72. [Ganeva, R. Iz istoriyata na I Sofiyska devicheska gimnazia. – V: Yubileen sbornik Ekaterina Karavelova (1878–1928). Sofia: Darzhavna pechatnitsa, 70–72].
- Georgieva 2018: Георгиева, М. „Женският въпрос“ в карикатурите на в. „Българан“ (1904–1909) – сексизъм или страх? – В: Малинова, Л. (съст.) Жените в българската литература и култура. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 380–400. [Georgieva, M. „Zhenskiyat vopros“ v karikaturite na v. „Balgaran“ (1904–1909) – seksizam ili strah? – V: Malinova, L. (sast.) Zhenite v balgarskata literatura i kultura. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 380–400].
- Ivanova 1929: Иванова, Д. Екатерина Каравелова и Българският женски съюз. – В: Юбилеен сборник Екатерина Каравелова (1878–1928). София: Държавна печатница, 169–172. [Ivanova, D. Ekaterina Karavelova i Balgarskiyat zhenski sayuz. – V: Yubileen sbornik Ekaterina Karavelova (1878–1928). Sofia: Darzhavna pechatnitsa, 169–172].
- Ivanova 2021: Иванова, Д. Спомени. – В: Даскалова, К., Назърска, Ж., Рошкева, Р. (съст.) От сянката на историята: Жените в българското общество и култура. Т. 2. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 520–604. [Ivanova, D. Spomeni. – V: Daskalova, K., Nazarska, Zh., Roshkeva, R. (sast.) Ot syankata na istoriyata: Zhenite v balgarskoto obshtestvo i kultura. T. 2. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 520–604].
- Karavelova 1910: Каравелова, Е. Дружество „Майка“ и Българският женски съюз. – Семейно огнище 1 (4), 58–64. [Karavelova, E. Druzhestvo „Mayka“ i Balgarskiyat zhenski sayuz. – Semeyno ognishte 1 (4), 58–64].
- Karavelova 1910a: Каравелова, Е. София преди 30 години и днес. – Семейно огнище 1 (6), 87–96. [Karavelova, E. Sofia predi 30 godini i dnes. – Semeyno ognishte 1 (6), 87–96].
- Karavelova 1900: Каравелова, Е. Българката в нашите народни песни и в нашата белетристика. София: Печатница на Г. А. Ножаров. [Karavelova, E. Balgarkata v nashite narodni pesni i v nashata beletristika. Sofia: Pechatnitsa na G. A. Nozharov].
- Karavelova 1924: Каравелова, Е. Жените и мирът. – Женски глас 3–4, 15. XII., 1–2. [Karavelova, E. Zhenite i mirat. – Zhenski glas 3–4, 15. XII., 1–2].
- Karima 1998: Карима, А. Женското движение у нас. – В: Даскалова, К. (съст.) От сянката на историята: Жените в българското общество и култура. София: ЛИК, 196–217. [Karima, A. Zhenskoto dvizhenie u nas. – V: Daskalova, K. (sast.) Ot syankata na istoriyata: Zhenite v balgarskoto obshtestvo i kultura. Sofia: LIK, 196–217].

- Kristeva 1997: Кръстева, Ю. Времето на жените. – В: Дамянова, П. (съст.) Времето на жените. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 16–40. [Kristeva, Yu. Vremeto na zhenite. – V: Damyanova, P. (sast.) Vremeto na zhenite. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 16–40].
- Kremen 1985: Кремен, М. Романът на Яворов. Т. 1. София: Български писател. [Kremen, M. Romanat na Yavorov. T. 1. Sofia: Balgarski pisatel].
- Мої 1997: Мой, Т. Феминистко, женско, женствено. – В: Дамянова, П. (съст.) Времето на жените. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 82–99. [Moy, T. Feministko, zhensko, zhenstveno. – V: Damyanova, P. (sast.) Vremeto na zhenite. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 82–99].
- Muratova 2019: Муратова, Н. Любов и математика. София Ковалевска, науката и борбата за щастие. – *Balkanistic Forum* 2, 265–276. [Muratova, N. Lyubov i matematika. Sofia Kovalevska, naukata i borbata za shtastie. – *Balkanistic Forum* 2, 265–276].
- Nazarska 2022: Назърска, Ж. Феминистки мобилизации за мир: Българската секция на Международната женска лига за мир и свобода (1918–1952). – *Balkanistic Forum* 3, 146–162. [Nazarska, Zh. Feministki mobilizatsii za mir: Balgarskata sektsia na Mezhdunarodnata zhenska liga za mir i svoboda (1918–1952). – *Balkanistic Forum* 3, 146–162].
- Nazarska 2006: Nazarska, G. Lyuben Karavelov. – In: De Haan, F., Daskalova, K., Lutfi, A. (eds.) *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms. Central, Eastern and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*. Budapest – New York: CEU Press, 226–229.
- Nekludoff 1920: Nekludoff, A. *Diplomatic Reminiscences. Before and during the World War, 1911–1917*. London: John Murray, Albemarle Street, W.
- Offen 1989: Offen, K. Thoughts on “Culture et Pouvoir des Femmes”. – *Journal of Women's History* 1 (1), 89–91.
- Offen 1988: Offen, K. Defining Feminism: A Comparative Historical Approach. – *Signs* 14 (1), 119–157.
- Roshkeva 2006: Roshkeva, R. Ekaterina Karavelova. – In: De Haan, F., Daskalova, K., Lutfi, A. (eds.) *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms. Central, Eastern and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*. Budapest – New York: CEU Press, 230–234.
- Radev 2015: Радев, С. Лица и събития от моето време. Т. 4. София: „Захарий Стоянов“. [Radev, S. Litsa i sabitia ot moeto vreme. T. 4. Sofia: „Zahariy Stoyanov“].
- Radev 1990: Радев, С. Строителите на съвременна България. Т. 1. София: Български писател. [Radev, S. Stroitelite na savremenna Bulgaria. T. 1. Sofia: Balgarski pisatel].
- Stoyanova 1929: Стоянова, Е. Екатерина Каравелова (Скици за биография). – В: Юбилеен сборник Екатерина Каравелова (1878–1928). София: Държавна печатница, 9–43. [Stoyanova, E. Ekaterina Karavelova (Skitsi za biografia). – V: Yubileen sbornik Ekaterina Karavelova (1878–1928). Sofia: Darzhavna pechatnitsa, 9–43].
- Zlatkova 2023: Златкова, Ю. Лора Каравелова – Иван Дренков или историята на един нещастен брак. – *Литературна мисъл* 2, 53–71. [Zlatkova, Yu. Lora Karavelova – Ivan Drenkov ili istoriyata na edin neshtasten brak. – *Literaturna misal* 2, 53–71].

WAS EKATERINA KARAVELOVA A FEMINIST?

Julia Zlatkova

Abstract: Contemporary researchers of the women's movement consider Ekaterina Karavelova to be one of the most prominent figures of liberal or "bourgeois" feminism in Bulgaria at the end of the 19th and the first half of the 20th century. However, her contemporaries claimed that she was not a feminist and based their statements on quotes from her speeches and writings. By analyzing Karavelova's actions and beliefs, this study determines which of these conflicting opinions is more accurate. It also examines the reception of feminist ideology in Bulgarian society, as a part of the overall modernization project, based on Enlightenment and socialist ideas.

Keywords: Ekaterina Karavelova, feminism, women's movement, history of women, mentality

Julia Zlatkova

Institute of Balkan Studies & Center of Thracology

Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria

julia.zlatkova@balkanstudies.bg

ORCID: 0009-0005-5349-634X

„РАБОТЪ САМО ЗА БЪЛГАРИЯ“: БЪЛГАРСКИЯТ ЖЕНСКИ СЪЮЗ „ЛЮБОВ КЪМ РОДИНАТА“ (1926–1952)

Жоржета Назърска

Университет по библиотекознание и информационни технологии, България

Увод

Методологическа рамка. Предмет на статията е една понастоящем слабо проучена¹ организация – Български женски съюз „Любов към Родината“ (БЖСАР), който се изследва като пример за феминистка организация, формирана след Първата световна война под влияние на крайно десни идеологии с авторитарен характер. Основна задача на изследването е да проследи взаимодействията между национално и интернационално, традиционно и модерно, свое и чуждо в идеологията, практиката и персоналните биографии на участниците и лидерките на организацията. В статията се използват подходите на социалната история и историята на жените, като е направен исторически анализ на първични и вторични източници.

Политически и социокултурен контекст. БЖСАР се появява в десетилетието след Ньойския договор (1919 г.), когато партийно-политическата система се преобразува: либералните формации неуспешно търсят начини за оцеляване, а превес вземат левите и крайно левите партии БЗНС и БКП (т.с.) – секция на Коминтерна². В политиката се включват извънпарламентарни формации и бележат възход разнообразни крайно десни организации: паравоенни, националистически, подражаващи на фашизма, съчетаващи авторитарни и религиозни визии. Те залагат на реваншизма, гарнирайки го с лозунги за силна власт и просперираща нация.

¹ До момента съществува по-подробно изследване за ямболския (Ivanov 2020) и частично за русенския клон (Daskalova 2012: 246–247). Кратки обзори на организацията правят Velichkova 2002: 227; Daskalov 2005: 328–329; Daskalova 2012: 215, 245–247.

² От 1938 г. БКП (т.с.) се преименува на БРП (к), а от 1948 г. – на БКП.

Появата на БЖСАР съвпада и с тоталната морална криза сред Първата световна война, засегнала две поколения и рефлектирала най-вече върху образованите елити, които дълго търсят обяснение за военния крах и приписват вината за националната катастрофа на външните сили. Някои от тях намират изход от духовния колапс в „родното“: историята, езика и фолклора, изконните патриархални и религиозни ценности и монархическата институция³.

През 20-те години на XX в. се наблюдава и интензивен пренос на идеи и практики от чужбина в българска среда. Така тук намира последователки релационният феминизъм, имащ горещи поддържници сред авторитарните и тоталитарните страни в Централна Европа, който ясно разграничава различията между мъжете и жените, акцентира върху половойерархичните отношения и задълженията на жените да бъдат съпруги и майки, реабилитира „женствеността“ и традиционните полови роли⁴.

На последно място, БЖСАР се формира в същата година, когато в Италия фашизмът окончателно се легитимира във властта. Следващите години са „пик“ на неговата популярност особено в победените страни като своеобразна „рецепта“ за решаване на наболели икономически и национални проблеми.

Създаване и организационно развитие

БЖСАР е основан официално на 3 януари 1927 г., въпреки че точно година по-рано са сформирани дружества в София, Русе, Варна и Пещера⁵. Както отбелязват самите му ръководители, той фактически престава да действа след бомбардировките и деветосептемврийския преврат (1943–1944 г.), влива се в Българския народен женски съюз и е формално закрит през юли 1952 г.⁶

Организацията създава свои клонове в столицата, в гарнизонни градове (Варна, Пловдив, Русе) и в по-малки селища с бежанци (Пещера, Ямбол, Кърджали, Добрич, Горна Джумая и др.)⁷. През 1939 г. вече има 11 звена с 1437 членки, а след 1941 г. такива са основани и в Новите земи⁸. Структурата включва Върховно управление, избрано през две години на редовни конгреси в София и Варна, управителни съвети и общи събрания на местните клонове (Приложение)⁹. Орган на БЖСАР е в. „Българка“, излизал само през 1927 г., и по-късно в. „Любов към Родината“ (1943).

³ Elenkov 1998: 122–143; Daskalov 2005: 395–406; Yakimov 2023.

⁴ Daskalov 2005: 328.

⁵ Vestnik 1927; DA – Sofia, f. 3K, op.1, a.u. 303, l. 3; a.u. 177, l. 2. По тази причина приемам за дата на основаване 1926 г.

⁶ Ibid, l. 1, 20; a.u. 177, l. 3; TsDA, f. 7. op. 1, a.u. 24, l. 7.

⁷ DA – Varna, f. 837K, op.1, a.u. 1, l. 1.

⁸ Daskalov 2005: 328–329; Trakiya 1942.

⁹ Poppetrov 2009: 278–279.

Фиг. 1. I конгрес, 1929. (ДА – Варна, ф. 837К, оп. 1, а.е. 3, л. 1).

Фиг. 2. II конгрес, 1930, Варна. (ДА – Варна, ф. 837К, оп. 1, а.е. 3, л. 2).

Фиг. 3. III конгрес, 1931, София. (ДА – Варна, ф. 837К, оп. 1, а.е. 3, л. 3).

В състава на местните клонове мнозинство имат офицерските съпруги и дъщери, но участват също учителки, лекарки, домакини, пенсионерки и др. Те представят почти поравно три поколения. Родените през 60-70-те год. на XIX в. се ръководят от традиционализма на патриархалното общество, въпреки придобитото средно и дори висше образование. В генерацията на 90-те год. на XIX в. – началото на XX в. се числят високо образовани жени, повечето домакини и по-рядко лекарки, учителки и журналистки, които одобряват релационния феминизъм по различни причини: следвайки семейните си традиции или под идейни влияния в чуждестранна среда. Третата генерация, родена през 10-те год. на XX в., е приета през 40-те години, но нейният социодемографски профил не бележи значими различия с този на втората.

БЖСЛР е дъщерна структура на Съюз „Българска Родна защита“ (СБРЗ), основан през 1924 г. от военни дейци. До края на десетилетието той става масов със 70–100 хил. души в 858 местни клона. След разцеплението си (1931 г.) е закрит от авторитарните режими (1934–1936 г.). Формацията копира фашизма в символите и идеологията си: обявява се против либералната демокрация и парламентаризма, акцентира на народното единство, „борческия дух на българина“ и за новото политическо възпитание на обществото, обявява се за защита на БПЦ от сектите и на националната икономика от чужденците и евреите и масоните¹⁰.

Идеология и дейности

БЖСЛР заимства не само организационни подходи, но и идеи от своята формация „майка“. За разлика обаче от СБРЗ, при него не са изведени на преден план реваншистките, антилибералните, антимаарксистките, антикомунистическите и антимаасонските лозунги. Още в първия устав на БЖСЛР (1926 г.) е записано, че той си поставя културно-просветни, благотворителни и „родолюбиви“ задачи. Във фокуса е поставен преди всичко национализмът: повдигане „на българския дух и народна гордост“, ратуване за „запазване на религиозното чувство“, възпитание в обич и ценене на „българското“, материално благополучие на българския народ, насаждане на „истинско родолюбие, народно съзнание, гордост и граждански добродетели“¹¹. Едва след него се нареждат консерватизмът и решаването на женския въпрос.

Етнически (културен) национализъм. Според уставите си БЖСЛР приема в редовете си само българки, които да предпази от „чуждите пакостни влияния“¹². С основаването си формацията съединява ксенофобия с антисемитизъм, формиран повече на местна почва, отколкото „вносен“. През 1926 г. тя провежда успешна кампания за отстраняване на украинската еврейка Юлия Малинова от председателския пост на Българския женски съюз (1926 г.)¹³. Впоследствие агитира против чужденците само като съперници на

¹⁰ Altankov 2004: 111–117; Velichkova 2002: 194–252; Poppetrov 2008: 40–41; Poppetrov 2009: 215–276.

¹¹ Ibid: 277–280.

¹² Ibid: 277, 279.

¹³ Daskalova 2012: 215, 247. През 1911 г. Елена Ушева – основателка на БЖСЛР и почетна негова членка, пише по повод субсидията от 12 хил. лв., дадена от Столичната община на Дружество „Женски труд“ начело с Юлия Малинова: „За Бога, недейте оставяйте на чужденки, феминистки при това, да положат основата на възрождаването на това наше родно творчество! Не тяхното име трябва да бъде вписано ... Българката не бива да търпи това унижение!“ (Nazarska 2025).

трудова пазар във време на икономическа депресия и за покровителство над българското производство¹⁴.

Съюзът работи за утвърждаване на „извечно“ националното по разнообразни начини. За да „защити“ българския език, предлага надписите на стоките да са само на него (1932 г.)¹⁵. По същата причина усърдно пропагандира българската история: избира за съюзни празници Деня на народните будители (1926 г.) и 3 март; посвещава на „славното минало“ редица публични сказки пред местните клонове в прослава на националните герои и падналите за отечеството¹⁶; организира в тяхна чест нарочни тържества, като това за Райна Княгиня в столицата (1935 г.)¹⁷. През 1941 г. БЖСАР търси германско съдействие за благотворителни концерти в полза на българските военни гробища в чужбина, съхранили останки „на герои“¹⁸. „Родното“ е показано и чрез националните костюми, носени от членките по празнични поводи и чиито елементи те вплитат в ежедневното си облекло.

БЖСАР гледа на жените изцяло през национална перспектива. На „българката“ (наричана така есенциално) и на нейните изконни добродетели са посветени различни сказки и публикации в съюзния вестник. Там през 30-те години в резонанс с асимилационните замисли на авторитарния режим се появява образът и на българката мюсюлманка¹⁹.

Според устава си БЖСАР общува само с „родолюбиви“ организации²⁰. Той координира усилията си с Македонския и Тракийския женски съюз, а през 30-те години подпомага Всебългарския съюз „Отец Паисий“ (ВСОП) при издаването на книга за Ньойския договор и на сп. „La Revue Bulgare“²¹.

Националната държава също е желан партньор в работата на организацията. Отчетите на местните клонове показват, че те финансират своите дейности не толкова от собствени приходи, а основно (от 52–82%) чрез субсидии от общините, областните управи, Съюза „Обществена подкрепа“ и Дирекцията на труда²². Това взаимодействие се засилва след влизането в действие на т.нар. „Наредба-закон за общественото подпомагане“ (1934 г.).

Консерватизъм. БЖСАР отъждествява „националното“ с традиционното общество, основаващо се на ред, йерархия, религиозност („запазване на православната християнска принадлежност“) и зачитане на монархията.

Основно място заема консервативната аксиология, която набляга на „завръщане към корените“, т.е. от жените се очаква да следват примери от миналото и да се превърнат в образец за нравственост и добродетелност за своите деца. Подобна визия не е прецедент в страната, където още през 1911 г. в Пловдив е учреден Дамски комитет за борба против

¹⁴ Popetrov 2009: 277, 279.

¹⁵ DA – Sofia, f. 3K, op. 1, a.u. 303, l. 8-8rp.

¹⁶ Ivanov 2020.

¹⁷ TsDA, f. 3K, op. 12, a.u. 1038, l. 1. За случая Теодора Пейкова специално превежда автобиографията ѝ от руски.

¹⁸ BIA – NBKM, f. 219-A, op. 1, a.u. 127, l. 9–10.

¹⁹ Zografova 2022: 215, 220.

²⁰ Popetrov 2009: 279.

²¹ Daskalova 2012: 212: 347. СБРЗ е колективен член на ВСОП още от 1927 (Altankov 2004: 116).

²² DA – Varna, f. 837K, op. 1, a.u. 1, l. 1.; op. 2, a.u. 24, l. 1; Ivanov 2020.

модите, разточителността и тщеславието²³, и където през 20-те години протестантски мисионери и представители на Новите религиозни движения широко пропагандират идеите на квакерството и аболуционизма²⁴.

Първоначално БЖСАР плахо издига глас за използване на семпло, женствено и народно облекло вместо модерни кройки и модели и за забрана на тютюнопушенето като „престъпление срещу майчинството“. През март 1929 г. варненският клон излиза с открит протест против местното Журналистическо дружество, организиращо бал за избор на „Мис Варна“. То е заклеено от различни посоки: в „незрялост“ и „липса на обществено съзнание“; в подражание на чуждото (защото е назовало конкурса не „Г-ца Варна“, „между нас не живеят американци!“) и „престъпна ирония със стремежите на българското племе“; в профанизиране на човешките светини, „продажба за лъжливи сребърници“ и светотатство, понеже вместо да се „почита красотата като Дар Божи“ тя се използва като средство за постигане на материални блага. Съюзът се обръща към родителите – да не позволяват участие на дъщерите си, към верските и светските организации – да въздействат според силите си, и към общинските и държавните власти – да забранят събитието²⁵.

Грижата за младежта е изведена като водеща задача от III конгрес на БЖСАР (1932 г.). Тя намира израз в протестите му против издаването и разпространението на порнографска литература и в настояването за контрол над филмовата и книжовната продукция²⁶. През 30-те години варненският клон изпраща няколко апела към премиера и министъра на народното просвещение, в които сигнализира, че държавното ученическо кино в града прожектира „неморални, възбудителни, порнографически, авантюристични, съблазнителни и рекламни“ филми, с които „търгува с детските души“, легализира обществената поквара и убива морала. Клонът предлага то да премине под контрола на варненското гражданство или родителско-учителския комитет, като 5% от приходите му се пренасочат за благотворителни цели²⁷. През 1932 г. БЖСАР призовава Съюза на журналистите да задължи пресата да не публикува новини за убийства и самоубийства²⁸.

През 1927 г. варненският клон съвместно с православната Митрополия, православните братства при градските храмове, благотворителни женски организации, филантропични институции, бежански формации, родителско-учителския комитет, Търговско-индустриалната камара, Стоковата борса, дружествата на манифактуристите и галантеристите, Дружеството на запасните подофицери, както и редица десни „родолюбиви“ организации, настоява в изложение до Министерството на финансите да бъдат закрити хазартните игри. Те са наречени порок, водещ до гибел и страдания. Обявявайки „борба със злото“, подписалите се изискват най-строго преследване и порицание и предлагат да се въведе стриктно държавно регламентиране²⁹. Позивът е изпратен и до депутатите от 22

²³ Stopanski 1911.

²⁴ Shishmanova 1936, 1937.

²⁵ По конкурса 1929; DA – Varna, f. 837K, op. 2, a.u. 6, l. 1-1гр.

През 1929 г. и СБРЗ протестира срещу конкурса за софийски красавици, окачествявайки го като „падение“, като „хлъзгав път на изкушението и съблазнител“, призовавайки за намеса на „българските майки“ и за „трезвост и родолюбие“ (Hristiyanka 1929).

²⁶ DA – Sofia, f. 3K, op. 1, a.u. 303, l. 8-8гр.

²⁷ DA – Varna, f. 837K, op. 2, a.u. 12, l. 1-2.

²⁸ DA – Sofia, f. 3K, op. 1, a.u. 303, l. 8-8гр.

²⁹ DA – Varna, f. 837K, op. 2, a.u. 2, l. 1-2.

ОНС с апел да преработят закона за хазартните игри, който улеснявал „юдинското хоро“ над „нашето национално нещастие“³⁰.

Релационен феминизъм. Релационният феминизъм прокарва ясно разграничени различия между мъжете и жените, набляга на „женствеността“ и извежда като обществен приоритет майчинските задължения. БЖСЛР помества идеологията си в тези рамки. Той разчита на „добрите българки“ да станат гласоподавателки (1939 г.) като „майки на народа“ с цел да „защитят и подпомогнат семейството, майката и детето“³¹ и им вмения майчинството като патриотичен дълг и като „завръщане“ към исторически автентичната роля на българката. В синхрон със съвременни тенденции в Западна Европа и с действията на други български феминистки структури формацията се концентрира над „нравствено и физическо укрепване на подрастващото поколение“, като организира сказки за брака и възпитанието на младото момиче, ученически клубове, курсове по готварство за девойки и др.³²

Членките предпочитат традиционните женски роли и затова ориентират дейностите на формацията почти изцяло към благотворителни инициативи: откриване и поддържане на сиропиталища, трапезарии, млечни кухни, приюти за деца с увреждания³³, занимални за бедни деца, набиране средства за стипендии на ученици от селата и др.³⁴ За целта БЖСЛР си сътрудничи на локално ниво с БЧК, православните християнски братства, женските асоциации и филантропични сдружения на евреите, мюсюлманите и арменците³⁵. Формацията използва и колективното си членство в Съюза за закрила на децата в България за взаимодействие в различни акции, напр. събирането на помощи за пострадалите в Чирпанското земетресение (1928 г.)³⁶.

Персоналии

В първата част беше представен социокултурният генерационен профил на БЖСЛР. Тук чрез метода на микроисторията и въз основа на биографични примери на негови членки и ръководителки се анализират мотивите за членство и активизъм на различните поколения.

През 1931 г. Елена Ушева (1869–1944) е избрана за подпредседателка и почетна членка на БЖСЛР. В цялостната си дейност на директорка на Стопанското училище „Княгиня Мария Луиза“ (1893–1898), организаторка на курсове за шев на модерно облекло и на създателка по същество на българското професионално девическо образование тя набляга на националното: дейна участничка е в декоративни изложби и международни изложения, където излага местните занаятчийски произведения; издателка и редакторка е на сп. „Мода и домакинство“ (1897–1906), „Ръководно списание“ (1905 г.), „Домакинско илюстрировано списание“ (1907–1908) и „Седянка“ (1910 г.), в които пропагандира запазването и „възраждането“ на народната шевица и българското взмо, основателка е на Дамския

³⁰ Ibid: а.у. 3, л. 1-1гр; а.у. 4; Pryaporets 1927; Otvoreno pismo 1928.

³¹ Poziv 1939.

³² Ivanov 2020.

³³ Daskalova 2012: 246.

³⁴ Daskalova 2012: 246; Ivanov 2020; DA – Sofia, f. 1K, op. 4, а.у. 1118, л. 96.

³⁵ Otchet 1930.

³⁶ Daskalova 2012: 246.

комитет „Българка“ (1913 г.), който трябва за „брани“ „родното“ от попъзновенията на чужденците и на евреите. На честването на нейната 45-годишна професионално-просветна дейност (1938 г.), организирано от БЖСЛР, председателката Зл. Лазарова подчертава именно националните заслуги на юбиларката³⁷.

Вера Бояджиева-Фол (1893–1989) се числи към второ поколение на БЖСЛР. Нейното приобщаване към него е резултат от привързаността ѝ към немската култура, култивирана чрез семейството и следването в Германия, чрез професията ѝ на педагожка и учителка, а също и на база силната ѝ религиозност. Трайното посвещаване на децата – като членка на Дружество на детските писатели, създателка на детския радотеатър и ръководителка на детски театрални трупи и кръжоци, прави Бояджиева търсена лекторка от местните клонове на БЖСЛР³⁸.

Писателката Мара Михайлова (1901–1989) принадлежи също на второто поколение в организацията. Нейните траектории към БЖСЛР минават главно през бежанския ѝ произход от Беломорска Тракия и участието в женското движение като основателка и секретарка на Тракийския женски съюз (1933 г.). Нейното родолюбие се проявява предимно в локални форми: на дейна краеведка и издирвачка на етнографски материали, на авторка на публицистични материали живота на родопското население във в. „Арда“, „Празничен дневник“ и др.³⁹ Неслучайно издаваният от нея в. „Тракия“ (1942–1944) подробно отразява работата на БЖСЛР. На страниците му българката е портретувана в духа на фашизма преди всичко като патриотка, като добра майка и като съпруга – „весталка“ на домашното огнище. В редица статии и дописки градското официалното облекло и грижи за красотата са порицавани като родоотстъпнически за сметка на фаворизирането на народната носия и семплите модели; тютюнопушенето се заклеймява като „модерна“ привичка, крайно опасна за бъдещите майки⁴⁰.

Фиг. 4. Делегатки на IX конгрес, 21.04.1942 г., София, ресторант „България“. В центъра отдясно е Ф. Попова-Мутафова. (ДА – Варна, ф. 837К, оп. 1, а.е. 3, л. 4).

³⁷ Nazarska 2025; TsDA, f. 235K, op. 1, а.и. 93, л. 2, 6-7.

³⁸ Nazarska 2019.

³⁹ Mihailova 1996.

⁴⁰ Trakiya 1942-1944.

Част от втората генерация е и Фани Попова-Мутафова (1902–1977), макар пътят ѝ до БЖСАР да е по-различен⁴¹. Нейният национализъм е формиран първоначално в семейна среда: баща ѝ Добри Попов и вуйчо ѝ Стефан Нерезов са генерали, болезнено преживели Ньойския договор; ген. Попов анализира в специален труд причините за националните катастрофи и се записва в организацията „Българска орда“, обединила група патриоти около „древнобългарството“ като панацея за лекуване на националните травми⁴². Мутафова също влиза в тази организация⁴³, а в своята белетристика преднамерено представя българското средновековно и възрожденско минало като галерия от „идеални“ образи – средство за възпитание в родолюбие. Възгледите ѝ се моделират и в чуждестранна среда: свързаността с италианската култура я прави запалена почитателка на фашизма още с неговата поява; следването ѝ в Мюнхен по време на острата следвоенната икономическа, политическа и духовна криза (1922–1925) я превръща в последователка на идеите за силна власт и страстна германофилка, което през 40-те години я мотивира да оглави българския клон на създадения от нацистите Европейски писателски съюз⁴⁴. Националистическите и авторитарните идеи у Мутафова се допълват от непоносимост към комунизма, убил вуйчо ѝ в атентата през 1925 г., и към либералдемократията, хвърлила баща ѝ в затвора (1923–1925). Мутафова е почитателка на традиционните семейни ценности – след омъжване прекъсва следването си по музика и остава домакиня, макар че писателските ѝ хонорари почти изцяло издържат семейството. През 1928 г. тя се записва в БЖСАР, след което е избрана за съветничка, председателка и главна редакторка на в. „Българка“. Подава оставка по искане на вътрешния министър Петър Габровски (1942 г.), но веднага се пренасочва към друга крайно дясна, този път пронацистка организация – със съпруга си влиза в Централния комитет на Съюза на българските национални легиони, сътрудничи на органа му в. „Народен водач“, назначена е за водачка на жените при неговото Единно водачество (1942–1943)⁴⁵.

Заклучение

Идеологията и практиката на БЖСАР е следствие от западноевропейския културен трансфер в рамките на три поколения български интелектуалки. Те отразяват социокултурния контекст в Югоизточна Европа и България през 20-40-те години на XX в. и третираат проблема *свое – чуждо* в пряка зависимост от местния национализъм и национални политики и с оглед на степента на социална модернизация.

Съюзът пропагандира преди всичко радикален национализъм, настоявайки за връщане към традициите, поставяйки на пиедестал реда и йерархията и изключвайки от националното „тяло“ етнически различните и чужденците. В този смисъл е обосновано лобирането му за забрана на хазарта, порнографията, тютюнопушенето и конкурсите за красота. Този краен пуризм към публичната среда цели да парира настъплението на либерализма, да пресече чуждопоклонството и да възвърне позициите на патриархалния ред.

⁴¹ За биографията и творческия ѝ път вж. Daskalova 2002.

⁴² Trifonova 2004: 291.

⁴³ Zografova 2022: 215, 220.

⁴⁴ Trifonova 2004: 280, 283.

⁴⁵ DA – Sofia, f. 1449, op. 1, a.u. 161, l. 170a-174rp.; Zografova 2022: 215–220, 226–229.

БЖСАР е обединение на дейни застъпнички за решаване на женския въпрос, но от перспективата на релационния феминизъм. В техните виждания естествената среда за „втория пол“ са домът и семейството, а публичната изява на жените е уместна не заради преследване на професионална кариера или обществени постове, а като продължение на „половите им роли“ и за осъществяване на религиозни и благотворителни каузи.

Приложение: Ръководителки на БЖСАР

Национално ръководство – председателки: Александра Б. Райнова (1927), Т. Стойнова (1932), Евгения д-р А. Попова (1934), Злата ген. Лазарова (1940), Фани Попова-Мутафова (1942); почетна председателка: Елена Ушева (1931); подпредседателки: Райна Кожухарова (1927), Пенка Радославова-д-р Георгиева (1932), Фани Попова-Мутафова, Нед. д-р Енчева и Елена Ушева (1934); секретарки: М. Неделчева (1927), Величка Пашева и Цветана Ангелова (1932), Елена Тончева (1934); касиерки: М. Цонева (1927), Велислава Чохаджиева (1934); настоятелки: Шанка Петрова, Роза Великова, Мара д-р Иванова, Пенка д-р Георгиева, Елена Бояджиева, Катя Панайотова, Цветана Ангелова, Н. Василева (1934) (DA – Sofia, f. 3K, op. 1, a.u. 303, l. 2-4, 8-8гр.; Zografova 2022: 215, 220).

Софийски клон – председателки: Райна Кожухарова (1926), Злата Танилова-полк. Азманова (1933); подпредседателки: Надежда Николова (1926), Неда полк. В. Петева (1933); секретарки: М. Тинева (1926), Еленка Константинова (1933); касиерки: Е. Минова (1926), Мария Кожухарова (1933); настоятелки: З. Кинтишева, Ст. Кинтишева, Ст. Каролеева, Ел. Радушева, М. Чаракчиева (1926), Сийка Тодева, Вера Павлова, Недка Калева, Надежда Петкова, Мара Станкова (1933) (DA – Sofia, f. 3K, op. 1, a.u. 177, l. 2, 3).

Варненски клон – председателки: Ирина Грозева-Бръчкова (1927), Живка Родева (1944); подпредседателки: секретарки: Величка Пашева (1927, 1944); касиерки: М. Станева (1944) DA – Varna, f. 837K, op. 2, a.u. 24, l. 1; a.u. 2, l. 1-2).

Пловдивски клон – председателка: Александра Р. Калчева (1935), Тодора Манева, Елисавета Бошнакова, Екатерина Сирманова; секретарки: Мария Драганова, Велика Зумпалова, Пеша Сотирова (1935); касиерка: Ел. Иванова-Бойкинова (1935); настоятелки: проф. Тороманова, ген. Раева, Мара полк. Бойдева, Анна Писарева, Невена Габровска; контролна комисия: Тодорка Попова, Стефана Бойчева, Вяра Ибишева, Катя Цвяткова (1935).

Ямболски клон – председателки: Екатерина Апостолова (1936), Милица Илиева (1936), Мария Ангелова (1938), Мара Василева (1940, 1942); подпредседателки: Мария Ангелова (1936), Екатерина Апостолова (1938, 1940), Екатерина Бояджиева (1938), Милица Илиева (1940), Е. Атанасова (1942); секретарки: Величка Найденова (1936), Недялка Петрова (1936), Николина Бакалова (1938, 1940, 1942), касиерки: Н. Петрова (1936), Трайка Ноденска (1938, 1940), Марина Паспалджиева, Сия Генова (1942); домакинка: Марина Паспалджиева (1938); настоятелки: Екатерина Апостолова, Златина Стоичкова, Величка Найденова, Н. Балабанова, Пенка Кючукова, Н. Теодорова, В. Димитрова, Н. Мушкова (1936), Маня Паскалева, Надя Златоустова, Мара Митева, Сия Генова, Лиляна Байчева, Недялка Тодорова, Спасена Кулова, Жана Вълчева (1940), Недялка Тодорова, Мара Панчева, Спасена Кулова (1942) (Ivanov 2020).

Извори/ Sources

- BIA-NBKM, f. 219-A: Български исторически архив – Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (БИА-НБКМ), ф. 219-A. [Balgarski istoricheski arhiv – Natsionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“ (BIA-NBKM), f. 219-A].
- DA – Sofia, f. 1K, 3K, 7; 1449: Държавен архив – София (ДА – София), ф. 1K, 3K, 7; 1449. [Darzhaven arhiv – Sofia (DA – Sofia), f. 1K, 3K, 7; 1449].
- DA – Varna, f. 837K: Държавен архив – Варна (ДА – Варна), ф. 837K. [Darzhaven arhiv – Varna (DA – Varna), f. 837K].
- TsDA, f. 3K, 235K: Централен държавен архив (ЦДА), ф. 3K, 235K. [Tsentralen darzhaven arhiv (TsDA), f. 3K, 235K].
- Hristiyanka 1929: сп. „Християнка“, 1929, № 1, с. 32. [sp. „Hristiyanka“, 1929, № 1, s. 32].
- Mihailova 1996: Михайлова, М. Етнографски проучвания на Източните Родопи. Кърджали: ИМ. [Mihaylova, M. Etnografski prouchvania na Iztochnite Rodopi. Kardzhali: IM].
- Otchet 1930: Отчет за 10-годишната благотворителна дейност на клона и организациите, членуващи в него. Русе: Съюз за закрила на децата. [Otchet za 10-godishnata blagotvoritelna deynost na klona i organizatsiite, chlenuvashti v nego. Ruse: Sayuz za zakrila na detsata].
- Otvoreno pismo 1928: Отворено писмо до Министъра на народното просвещение. Варненски кореняк, № 1, 1.05.1928. [Otvoreno pismo do Ministara na narodното просвещение. Varnenski korenyak, № 1, 1.05.1928].
- Po konkursa 1929: По конкурса за избиране на Мис Варна. Варненска поща, № 3593, 04.03.1929. [Po konkursa za izbirane na Mis Varna. Varnenska poshta, № 3593, 04.03.1929].
- Poppetrov 2009: Поппетров, Н. (съст.) Социално наляво, национализъмът – напред. Програмни и организационни документи на български авторитаристки националистически формации. София: Гутенберг. [Poppetrov, N. (sast.) Sotsialno nalyavo, natsionalizmat – napred. Programni i organizatsionni dokumenti na balgarski avtoritaristki natsionalisticheski formatsii. Sofia: Gutenberg].
- Poziv 1939: Позив към жените избирателки от Варненската община. [Poziv kam zhenite izbiratelki ot Varnenskata obshtina]. <http://catalog.libvar.bg/view/show_photos.pl?id=162518&SC=pcTitle&RC=4&SRV=true&LANG=bg&SA=%F0%E4%E8%ED%E0%F2%E0> (23.05.2025).
- Pryaporets 1927: в-к „Прыaporeц“, № 280, 12.12.1927. [v-k „Pryaporets“, № 280, 12.12.1927].
- Shishmanova 1936: Шишманова, Л. Жената и общественият морал. – „Вестник на жената“, № 670, 09.01.1936. [Shishmanova, L. Zhenata i obshtestveniyat moral. – „Vestnik na zhenata“, № 670, 09.01.1936].
- Shishmanova 1937: Шишманова, Л. Борба против порнографията, прекалените моди и негърските танци. – „Вестник на жената“, № 671, 16.01.1937. [Shishmanova, L. Borba protiv pornografiyata, prekalenite modi i negarskite tantsi. – „Vestnik na zhenata“, № 671, 16.01.1937].
- Stopanski 1911: сп. „Стопански преглед и домакинство“, 1911, № 3, с. 59. [sp. „Stopanski pregled i domakinstvo“, 1911, № 3, s. 59].
- Trakiya 1942: в-к „Тракия“, № 3, 29.03.1942. [v-k „Trakia“, № 3, 29.03.1942].
- Trakiya 1942–1944: в-к „Тракия“, 1942–1944. [v-k „Trakia“, 1942–1944].
- Vestnik 1927: „Вестник на жената“. № 277, 7.04.1927. [„Vestnik na zhenata“. № 277, 7.04.1927].

Библиография/ Bibliography

- Altankov 2004: Алтънков, Н. Нарекоха ги фашисти. Легионери, отецпаисиевци, ратници, бранници, родозащитници, кубратисти. София: Тангра-Танакра. [Altankov, N. Narekoha gi fashisti. Legioneri, otetspaisievtsi, ratnitsi, brannitsi, rodozashtitnitsi, kubratisti. Sofia: Tangra-Tanakra].
- Daskalov 2005: Даскалов, Р. Българското общество, 1878–1939. Т. 2. София: Гутенберг. [Daskalov, R. Balgarskoto obshtestvo, 1878–1939. T. 2. Sofia: Gutenberg].
- Daskalova 2002: Daskalova, K. Fani Popova–Mutafova. Gender&History. Vol. 14, 321–339.
- Daskalova 2012: Даскалова, К. Жени, пол и модернизация в България, 1878–1944. София: УИ. [Daskalova, K. Zheni, pol i modernizatsia v Bulgaria, 1878–1944. Sofia: UI].
- Elenkov 1998: Еленков, И. Родно и дясно. Принос към историята на несбъднатия десен проект в България между двете световни войни. София: ЛИК. [Elenkov, I. Rodno i dyasno. Prinos kam istoriyata na nesbadnatia desen projekt v Bulgaria mezhdu dвете svetovni voyni. Sofia: LIK].
- Ivanov 2020: Иванов, Ст. Български женски съюз „Любов към Родината“ – Ямбол. на ВТУ, Исторически факултет 36, 483–490. [Ivanov, St. Balgarski zhenski sayuz „Lyubov kam Rodinata“ – Yambol. Godishnik na VTU, Istoricheski fakultet 36, 483–490].
- Nazarska 2019: Назърска, Ж. Интелектуалката Вера Бояджиева-Фол (1893–1989). Thracia, 24, 46–85. [Nazarska, G. Intelektualkata Vera Boyadzhieva-Fol (1893–1989). Thracia, 24, 46–85].
- Nazarska 2025: Nazarska, G. Safeguarding of the Bulgarian Applied Folk Art: Helene Oucheff. In: Ashton, J. C. (ed.) The Routledge International Handbook of Heritage and Gender. Oxon&New York: Routledge, 64–74.
- Poppetrov 2008: Поппетров, Н. Фашизмът в България. Развитие и прояви. София: Кама. [Poppetrov, N. Fashizmat v Bulgaria. Razvitie i proyavi. Sofia: Kama].
- Trifonova 2004: Трифонова, Ц. Фани Попова-Мутаfoва. Чавдар Мутафов. В: Трифонова, Ц. Писатели и досиета. Политико-литературни очерци и документи. София: Фабер, 244–302. [Trifonova, Ts. Fani Popova-Mutafova. Chavdar Mutafov. V: Trifonova, Ts. Pisатели i dosieta. Politiko-literaturni ocherts i dokumenti. Sofia: Faber, 244–302].
- Velichkova 2002: Величкова, Г. Пропаганда на фашизма в България, 1922–1934. София: Тилия. [Velichkova, G. Propaganda na fashizma v Bulgaria, 1922–1934. Sofia: Tilia].
- Yakimov 2023: Якимов, Г. Българското образование (1934–1939): реформи, национализъм, държавно-гражданско възпитание. София: УИ. [Yakimov, G. Balgarskoto obrazovanie (1934–1939): reformi, natsionalizam, darzhavno-grazhdansko vazpitanie. Sofia: UI].
- Zografova 2022: Зографова, К. Фани Попова-Мутаfoва. Житие и страдание. Севлиево: М-прес. [Zografova, K. Fani Popova-Mutafova. Zhitie i stradanie. Sevlievo: M-pres].

‘WORK ONLY FOR BULGARIA’: THE ‘LOVE FOR THE MOTHERLAND’ BULGARIAN WOMEN’S UNION (1926–1952)

Georgeta Nazarska

Abstract: The article is dealing with a currently poorly studied organization – the ‘Love for the Motherland’ Bulgarian Women’s Union, which is examined as an example of a feminist organization formed after the First World War under the influence of far-right authoritarian ideologies. The main task of the study is to trace the interactions between national and international, traditional and modern, ‘own’ and ‘foreign’ in the ideology, practice and personal biographies of the participants and leaders of the organization. The article uses the approaches of social history and women’s history, making a historical analysis of primary and secondary sources.

Keywords: feminism, Bulgaria, nationalism, authoritarianism, ‘Love for the Motherland’ Bulgarian Women’s Union

Georgeta Nazarska

University of Library Studies and Information Technologies, Bulgaria

g.nazarska@unibit.bg

ORCID: 0000-0002-6448-3692

БАЛКАНИТЕ В НЕМСКИТЕ ГЕРБОВНИЦИ ОТ XV ВЕК: СЛУЧАЯТ С КОНРАД ГРЮНЕНБЕРГ

Милен Петров

*Институт за балканистика с Център по тракология
Българска академия на науките, България*

Хералдиката е един от най-разпознаваемите визуални елементи на западноевропейската средновековна култура: двуглави орли, грифони, лъвовете, мечки и всякакви други животни, стилизирани сгради и антропоморфни образи, както и най-различни комбинации от геометрични фигури красят знамена, щитовете, стени на сгради, а също и страниците на така наречените гербовници, представляващи колекции или каталози на гербове. Този тип книги се появява на границата между XII и XIII в. и бързо се превръща в търсен и широко предлаган продукт, а следващите две столетия са белязани от истински разцвет на жанра, особено в земите на Свещената римска империя, върху които се концентрира настоящото изследване. Гербовниците могат да бъдат структурирани по различен начин в зависимост от идеята, стояща зад тяхното съставяне. В тях могат да бъдат представени гербовете на участници във военна кампания или турнир¹, васалите на даден владетел, въображаеми символи на съществуващи или измислени крале, императори, библейски персонажи и т.н.²

¹ Например съхраняваният в Кралската библиотека на Нидерландия *Beyeren Wapenboek* (KB 79 K21) от началото на XV в., в който са включени гербовете на участници във военни конфликти между владетелите на Долна Бавария-Щраубинг-Холандия и Фризия през 1396 и 1402 г., както и тези на участници в турнири от 1238 и 1310 г.

² Filip 1997. Гербове получават най-различни личности, сред които библейски персонажи, антични герои и владетели, а в някои ръкописи е включен дори и герб на Иисус Христос, например в кьолския *Hyghalmen Roll* (ср. на XV в.) – вж. Denny 1975: 97–98. Често срещани са гербове на персонажи от кръстоносните цикли и от рицарската литература. Интересен пример представлява непубликуван френски ръкопис от 1673 г., съхраняван в библиотеката на Румънската академия на науките, в който накратко е разказана историята на рицарите на кръглата маса и крал Артур (Fr. 203: f. 3r–7r), след което са представени общо 177 техни герба.

Фиг. 1. Гербът на Хървое Вукчич Хърватинич (Missale glagoliticum Hervoiae ducis Spalatensis, след 1407 г.).
Източник: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/a8/Hrvojev_misal.jpg

По-различна е ситуацията на Балканите. Въпреки че сред православните държави в региона има засвидетелствани немалко примери за използването на владетелски символи, най-вече двуглави орли, които се срещат сред множество местни династии: Палеолози, Асеневци, Мърнявчевичи, Църноевичи, Лазаревичи, Бранковичи, то дори за любители в областта на хералдиката е видимо, че употребата им е различна³. Има данни в България, Византия, Сърбия, Влахия и Молдова да се използват знамена, да се срещат изображения на истински и фантастични животни, но несъмнено техните социални, политически и културни функции не са същите като тези в латинския свят. Макар и географски отдалечен, пример за начините на употреба на гербове в т. нар. „византийска общност“ и за ясното разграничение между символ и хералдика може да бъде даден с Московското княжество, където двуглавият орел започва да се използва като хералдически символ не в годините непосредствено след брака на Иван III със София Палеологина през 1472 г., а под влияние на започналите две десетилетия по-късно дипломатически отношения между Хабсбургите (които също използват двуглав орел) и Москва. Употребата на двуглавия орел като хералдически символ отразява опита на руските владетели да опонират на австрийските херцоzi чрез адаптацията на византийския символ към собствената си външнополитическа пропаганда, но по начин, който е познат в латинския свят⁴. За сравнение, двуглавият орел

³ Soloviev 1935: 129–164.

⁴ Alef 1966: 14–15, 21.

наистина се използва на Балканите, но единствено като символ на самата императорска власт, а не на държавата, конкретна династия или личност⁵.

Освен чрез италианските държави и Полша, която е сюзерен на Молдовското княжество, в периода XIV–XV в. западноевропейски хералдически традиции могат да бъдат открити сред балканските страни и земи, които са династично свързани с Унгария: Хърватия, Славония и Далмация, а също и в населените със славяни територии на Хабсбургите в Карниола и Щирия. Западно влияние има и върху страни като Сърбия, Босна и България, които в определени периоди са частично или изцяло подвластни на унгарските крале. Например, елементи на европейската хералдика се откриват в босненските земи, както е видно от миниатюрите към глаголическия мисал на Хървое Вукчич Хърватинич и от печатите на босненските крале⁶. В Сърбия и Дунавските княжества също са засвидетелствани гербове по „западен модел“, основно върху печати⁷. Данните по отношение на България са по-малко. Важно е да се споменат унгарското хералдическо влияние върху монетите на Йоан Срацимир във Видин през XIV в.⁸ и някои примери от Търново⁹, но също и западното влияние, което навлиза след Четвъртия кръстоносен поход¹⁰. Въпреки това сред православните балкански аристократични семейства гербовници и йерархизирана система на гербове липсват.

Независимо от обстоятелството, че страните от т. нар. Византийска общност остават по-слабо докоснати от западноевропейския опит в хералдиката (някои повече от други) и не развиват своя аналогична строго нормирана система, самите те неизменно присъстват в европейските гербовници още от зараждането им през XIII в. В подобни съчинения биват включени до голяма степен въображаеми гербове на различни балкански държави, като именно те са обектът на тази статия. В България сериозните изследвания върху средновековната и ранномодерната хералдика започват в началото на XX в., като първото, засягащо основният обект на тази статия – създадения в края на XV в. гербовник на Конрад Грюненберг от Констанц (починал ок. 1494 г.), е публикувано през 1906 г.¹¹ През следващите десетилетия са направени известни опити за проучване на различни аспекти от предмодерната хералдика, но първият ѝ сериозен изследовател е Христо Дерменджиев, който работи след Втората световна война. Въпреки това дори той не успява да напише обобщаващ труд, в който да бъде разгледано мястото на България и Балканите в средновековната и ранномодерната хералдика.

Опит за представяне на гербовете и науката за тях предлага Георги Ковачев през 2005 г. Макар и важна стъпка в изследването на тази проблематика в България, книгата му е твърде малка по обем и е с ясна научно-популярна насоченост¹². По-сериозна стъпка е направена през 2017 г. от Иван Войников, който успява да систематизира немалък

⁵ Ousterhout 2009: 159–160.

⁶ Jagić, Thallóczy, Wickhoff 1891: 87.

⁷ Например, върху договора за съюз между влашкия войвода Мирчо Стари и полския крал Владислав II от 1390 г. – DRH 1977: Pl. V, 507. Текстът на договора е публикуван в DRH 1977: No. 75, 122–123.

⁸ Atanasova 1998: 147.

⁹ Popov 1985.

¹⁰ Проблемът е коментиран в Yordanov 2019.

¹¹ Voynikov 2017: 53.

¹² Kovachev 2005.

обем от данни за миналото на българския герб от Средните векове до наши дни. По отношение на Югоизточна Европа трябва да бъдат отбелязани скорошните изследвания на босненския историк Емир Филипович, който разглежда най-вече Западните Балкани. Също така е нужно да бъде споменато, че единственият публикуван в България гербовник (под формата на критично издание) е добре познатата „Стематография“ на Христофор Жефарович от 1741 г., която оказва значително влияние върху разбиранията и развитието на хералдиката в България през XIX–XX в.¹³

След казаното до момента е време по-ясно да се очертаят параметрите и задачите на настоящата статия. На първо място трябва да бъде отбелязано, че това не е хералдическо или вексилologisch изследване в класическия смисъл. Целта не е да се изследват модели на представяне на гербове или визуалните им характеристики, нито разликите между преписи на едно и също съчинение. Както вече беше споменато, голяма част от балканските гербове, които се съдържат в ръкописи от Късното средновековие и Ранната модерност, са измислени от съставителите и често следват определени културни и/или литературни модели и разбирания. Целта на тази статия е да бъде анализирано мястото на страните от Балканите във вътрешната структура на сбирките, както и представите за тях в европейската книжнина, която е повлияла на съставителите. Разглеждането на балканските гербове извън контекста на самите произведения, както и търсенето на точни еквиваленти на всяко съдържащо се в гербовниците владение в Югоизточна Европа, независимо дали става въпрос за ръкописите от Бодензее, Илирийските гербовници или която и да е друга група извори, би могло да доведе до обърквания или грешни заключения¹⁴.

В такъв случай е важно да бъде направено уточнението, че целта на изследването е тези аспекти на хералдиката да бъдат разгледани най-вече през призмата на културната и литературна история. Географски акцентът на изследването пада най-вече върху Сърбия, Босна и Херцеговина, Хърватия, Словения, България, Влахия и Молдова. Гербове на владетели от албанските и черногорските земи липсват в разглежданите извори, а Османската империя и Византия представляват прекалено големи подтеми, заслужаващи по-обширно самостоятелно изследване, поради което ще бъдат коментирани единствено в контекста на другите страни от Югоизточна Европа.

Конрад Грюненберг

Основен обект на изследване е създаденият в края на XV в. гербовник на Конрад Грюненберг и най-вече съхраняваният в Баварската държавна библиотека негов препис Cgm 145. Той принадлежи към група извори, създадени в Южна Германия, най-вече в Швабия, Елзас и Бавария, която шведският изследовател Стеен Клеменсен нарича

¹³ Книгата на Жефарович е публикувана на български през 1986 г. и през 2023 г. Влиянието на това съчинение се вижда дори по време на работата на Учредителното събрание през 1879 г., по време на което е взето решение българският герб да следва този, който е представен в „Стематография“, вж. Voynikov 2017: 192.

¹⁴ Например не е изключено една страна да присъства повече от веднъж, като не е задължително това да е непременно грешка или заблуждение от страна на съставителя. Например в гербовника на Грюненберг емирство Гранада е представено веднъж сред държавите в Европа – *der kung von granat* (Cgm 145: p. 24) и отново сред подвластните на мамелюците владения, но с по-различно име – *Kung von cronaria* (Cgm 145: p. 63).

гербовници от Бодензее. Други произведения от същата група са Уфенбаховият гербовник, гербовникът на Ханс Бургграф, Милтенбергския гербовник, Хрониката на Констанцкия събор от Улрих фон Рихентал и гербовникът на Йорг Рюген от Бавария¹⁵.

Конрад Грюненберг е роден през първата половина на XV в. в свободния имперски град Констанц и семейството му е част от градския патрициат. През 60-те години служи в двора на император Фридрих III Хабсбург (1440–1493). Членува в една от констанцките гилдии и в рицарското общество „При котката“ (*Zur Katz*)¹⁶. Запазени са три негови текста: пътепис и два гербовника. Споменатият вече „Гербовник на Конрад Грюненберг“ е едно от тях, а другото представлява хералдическа история на Австрия, създадена през 70-те години на XV в. През 80-те години Грюненберг пише и пътепис, разказващ за поклонническото му пътуване до Йерусалим, като от особен интерес за изследователите несъмнено са илюстрациите към съхраняваните в Карлсруе и Гота ръкописни варианти. Интересуващият ни гербовник също е създаден през 80-те години, като са запазени два ранни негови преписа, съхранявани в Берлин (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, VIII. NA, II 21) и Мюнхен (Bayerische Staatsbibliothek, Cgm 145). Няколко по-късни ръкописни версии се намират в библиотеки и архиви в Линц (Oberösterreichische Landesarchiv, Cod. 102), Констанц (Rosgartenmuseum, Hs. 1972/54), Цюрих (Zentralbibliothek, MS. A 42) и Мюнхен (Bayerische Staatsbibliothek, Cgm 9210)¹⁷.

След няколко несполучливи опита през първата половина на XIX в. пруският граф Рудолф фон Щилфрийд успява да направи многотомно издание на Берлинския препис в периода 1875–1884 г. Това не е просто факсимиле на оригиналния ръкопис, тъй като с помощта на художника Адолф Матиас Хилдебранд всички изображения са професионално прерисувани¹⁸. Стеен Клеменсен прави ново издание на берлинския ръкопис през 2009 г., в което са включени и съпоставки с Мюнхенския Cgm 145¹⁹. Въпреки историографския интерес към Берлинския препис за настоящото изследване, както вече беше споменато, е използван най-вече съхраняваният в Баварската държавна библиотека Cgm 145. Ръкописът е създаден в края на XV в. и обхваща общо 363 страници (направена е съвременна пагинация), върху които са изобразени над 2200 герба. Според Кристоф Ролкер именно този кодекс е значително по-близък до оригинала на Грюненберг²⁰. Най-важен аргумент в тази насока и причина именно той да е във фокуса на тази статия, е ясната йерархична подредба на всички държави и владетели, която липсва в по-хаотичния Берлински препис. Мюнхенският започва с гербовете на т. нар. Деветима достойни, влѣхвите и римските императори, последвани от тези на владетелите в Свещената римска империя. Кралствата в католическа Европа са на трето място, след което са поместени множество въображаеми гербове на императорите на Индия, Китай, Етиопия и османските султани заедно с техните подвластни земи. След тях са множество гербове на европейската аристокрация, а на последно място са гербовете на т. нар. рицарски общества (*Turnieradel*) от Южна Германия и минезингерите²¹.

¹⁵ Допълнително по темата вж. въведението към Clemmensen 2009.

¹⁶ Rolker 2014b: 26–27.

¹⁷ Ръкописите са коментирани в Clemmensen 2009: 6–8 и Rolker 2014a.

¹⁸ Rolker 2014a: 193–194.

¹⁹ Clemmensen 2009; Rolker 2014a: 198–200.

²⁰ Rolker 2014a: 197–198.

²¹ Clemmensen 2009: 15–32.

Фиг. 2. Императорски орли в късен препис на гербовника на Грюненберг (Cgm 920, ок. 1602–1604 г.).

Източник: https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Gr%C3%BCnberg_Wappenbuch#/media/File:Triple-headed_eagle_by_grunenberg_1483.jpg

Мястото на Балканите в гербовника на Грюненберг

Най-лесни за идентифициране и анализ са гербовете на католическите страни от Западните Балкани. На първо място това са Хърватия и Далмация, които са представени сред страните на Западна Европа и са поставени между владетелите на Гранада и Кипър²². Исторически двете владения се свързват с властта на унгарските крале, които влизат в лична уния с Хърватия през 1102 г. (*Pacta Conventa*), продължаваща до разпадането на Австро-Унгария през октомври 1918 г. Хърватия е представена с три короновани лъвски глави на червен фон, а разликите със съвременния хърватски герб не бива да бъдат учудване, тъй като бяло-червеното шахматно поле се появява за пръв път през 1495 г. и е свързано с австрийските хералдически традиции²³.

На една от предшестващите страници е изрисуван гербът на графовете на Цили, управляващи значителни части от днешна Словения, които са поставени сред аристокрацията на Свещената римска империя. Формално погледнато, като васали на Хабсбургите, които през 1341 г. стават графове, а след 1436 г. и имперски принцове, те са именно такива²⁴. Нещо повече, през петнадесетото столетие се развива концепцията, че Свещената римска империя е съставена от десет части или съсловия – херцоози (*des reichs vier hertzen*), маркграфове (*Vier marggraue*), ландграфове (*Wier lantgrauen*),

²² Cgm 145: p. 49.

²³ Нче 1993: 132–135.

²⁴ Kurelić 2006: 143–144.

бургграфове (*Vnnd vier burggrauenn*), графове (*vier grauen*), рицари (*vier Ritter*) и свободни благородници, градове (*vier stet*), села (*Vier dorffer*) и селяни (*Mer vier des reichs gepauwern*), оформящи имперската структура (*Quaternionen der Reichsverfassung*)²⁵. Разбира се, тази символична схема не отразява истинската управленческа рамка на империята, но въпреки това в нея Цили (*graff von tzily*), заедно с владетелите на Клеве (*Kleff*), Савоя (*Saffoy*) и Шварцбург (*graff von schwarzemberg*) формират съсловието на графовете (*deß reichs vier grafen*), както е изобразено и в гербовника на Грюненберг²⁶. Макар че те са представени като интегрална част от немската аристократична йерархия, земите им обхващат територии от днешна Словения, Хърватия и Босна, а през XV в. семейството се превръща в един от най-важните фактори в унгарската политика, след като крал и император Сигизмунд Люксембургски се жени за Барбара Цили, която ражда и единствения му наследник – унгарската кралица Елизабета²⁷. Макар че последният мъжки представител на рода е убит през 1456 г., влиянието на семейството върху словенската хералдика е значително и може да бъде видяно в трите звезди, присъстващи в съвременния герб на страната, които са наследство именно от графовете Цили.

С това се изчерпват по-добре познатите в Средна Европа „балкански“ владения. Гербовете на намиращите се в Западните Балкани православни страни имат доста по-различно разположение в структурата на гербовника на Грюненберг. Два от тях, представящи „херцога на Босна в Турция“ (*der hertzog von Bossen in der türckey*) и „империята Сърбия“ (*dz kaisertumb der Sirfie*) присъстват, но са разположени сред владенията на източните императори и по-точно – като васали на османските султани²⁸. След изброяването на европейските кралства, акцентът на гербовника се премества към мюсюлманските владетели и Изтока като цяло. На първо място са васалните земи на легендарния презвитер Йоан, последвани от тези на монголите и мамелюците в Египет²⁹. Босна и Сърбия са включени сред подвластните на османските султани земи, където са представени и други балкански страни и владетели сред които „херцог деспотът на Влахия“ (*hertzog dispot in der meren walachi*), гербът на византийската династия Ангели, описана като „краля на Ангелон в Гърция, подвластен на султана“ (*könig von Angelon in kriechn gehört unt turg*), на Трапезундската империя (*der kaiser von Trappesod*), както и множество гръцки херцогства, нямащи истински политически аналог³⁰. Сред подвластните на султана владения е поставен и гербът на древна Троя (*daß ist daß zerstört königreich von troya daß dye kriechn tzerstörtn*)³¹.

Връзката между тези страни и османските султани е засилена чрез изобразяването на османския владетел, седнал на трон и заобиколен от подвластните му „кралства“³². Освен че в гербовника на Грюненберг Балканите са разглеждани като част от османските владения, те са поставени в раздела за подвластните на източните императори земи,

²⁵ Henrici 1881: 75–76. Схемата се появява около 1422 г. в поемата *Spruch vom Römischen Reich*. При Грюненберг броят на съсловията се увеличава до 24 групи с по четирима представители, вж. Clemmensen 2009: 15–16.

²⁶ Cgm 145: p.12.

²⁷ Kurelić 2006: 160–162.

²⁸ Cgm 145: p. 72–73.

²⁹ Cgm 145: p. 52–65.

³⁰ Cgm 145: p.67–70. Clemmensen 2009: 103–105.

³¹ Cgm 145: p. 73.

³² Допълнително за представянето на Османската империя в подобен вид съчинения вж. Filipović 2025.

където са включени множество истински и измислени гербове на реално съществуващи страни и владетели, но и такива, взети от рицарската, пътеписната и псевдопътеписната литература, която става много популярна в периода XIII–XV в. и която отразява най-вече разбиранията на европейците за Изтока и намиращите се там фантастични създания и страни.

Дори титлите, свързани с включените гербове на Босна, Сърбия и Влахия, са неясно дефинирани и са повлияни от късносредновековната литература. За пример може да бъде посочен гербът на *dz kaisertumb der sirfie*³³. Според Клеменсен, може би става дума за императора на Сирия, като по същия начин той идентифицира този герб и в други свои изследвания³⁴. Въпреки това в случая очевидно става дума за Сърбия, най-малко поради факта, че Сирия присъства в различна част от съчинението на Грюненберг, както е отчетоно и от самия Клеменсен³⁵, макар повторение под друго име да не е невъзможно (както беше посочено по отношение на емира Гранада).

Освен това името *Sirfie* (или *Sirsie*³⁶) става популярно през XV в., особено чрез спомените на участвалия в битката при Никопол баварски оръженосец Ханс Шилтбергер, които са запазени в редица преписи и печатни издания от Южна Германия. В тях се разказва, че битката срещу османците била загубена, поради това, че деспот Стефан Лазаревич изненадващо нападнал християнската войска с 15 хиляди души, а самият той е определен именно като владетел на *Sirifey*³⁷ / *Irifey*³⁸ / *Syrisey*³⁹. Като допълнителен аргумент за идентификацията на *Sirfey* със Сърбия, а не със Сирия, може да бъде посочено сравнението с малко познат латински превод на фрагмент от пътеписа на Шилтбергер, съхраняван в Австрийската национална библиотека (ÖNB 3471, f. 93r–94r)⁴⁰. Според него „Турчинът, като го видя, че се сражава успешно, започна да се готви за бягство, но нечестивият деспот, князът на Сърбия [*sed Nephandus despotus, dux Servie*], като дойде на помощ на турчина с 15 хиляди воители, предотврати бягството...“⁴¹. Преводът на немския текст несъмнено показва, че под разглеждания топоним средновековните автори са разбирали именно Сърбия. Нещо повече, подобна форма на името, при това ясно свързана със Сърбия, се появява и в по-ранни текстове от XIV и XV в., сред които една от

³³ GStA II 21: f. 30r; Cgm 145: p. 73.

³⁴ Clemmensen 2009: No. 376, 104; Clemmensen 2011: No. 292, 96.

³⁵ Гербът на König von Syria се намира сред васалите на мамелюшкия султан, редом с господарите на Йерусалим, Египет, Алепо и други (Cgm 145: p. 68), вж. Clemmensen 2009: No. 352, 101.

³⁶ Изписването на буквите S и F в много ръкописи е сходно, което може да доведе до разночетения.

³⁷ Ms.2.119: f. 280v.

³⁸ Pal. germ. 216: f. 3r.

³⁹ Sang. 628: f. 919r.

⁴⁰ В българската историография е известен под името „Анонимен австрийски разказ за Никополската битка от 1396 г.“ (Gyuzelev 2000: 116–119), без обаче да е правена идентификация с пътеписа на Шилтбергер. Фрагментът представлява адаптиран вариант на първата глава от пътеписа на баварския оръженосец, разказващ единствено за сражението под стените на Никопол. Доколкото е известно на автора на настоящия текст, друга част от съхраняваният във Виена ръкопис не е издавана до момента. В ÖNB 3471 се съдържат и други съчинения, свързани с историята на Балканите и Средна Европа, сред които кратка история на Унгария (f. 111r–113r), генеалогия на Хабсбургите (f. 94v), писмо на унгарския крал Матиаш Корвин от 1472 г. (f. 96v–98r), плач за превземането на Негропонте (остров Евбея) от османците през 1470 г. (f. 98v–100r), както и гръцка граматика от Мануил Хризолорас (f. 115v–135v).

⁴¹ Gyuzelev 2000: 117, 118.

става дума за две отделни сръбски държави – т.нар. Душанова империя и Сръбското деспотство, е показателен фактът, че те са проектирани в две отделни части на гербовника, една от които е полуфантастична.

Ситуирането на балканските гербове сред владетелите на Изтока, при това в компанията на фантастични владения (като тези на легендарния презвитер Йоан) не бива да буди учудване, особено ако погледът на изследователя се откъсне от търсенето на еквиваленти на днешните държави и се обърне към начините за конструиране на пространство през Средновековието⁴⁷. Смесването на реално и имажинерно, особено по отношение на източните владетели, към които са причислени немалко от балканските господари, е присъщо на множество произведения, включително такива, създадени на прага на Новото време. Също така, през целия период на Средновековието (а и не само), върху Изтока са наслагвани различни разбирания за другостта, а неговото пространство бива запълнено с всякакви фантастични създания и владетели, които са считани за напълно реални или биват поставяни до реални. Ясен аргумент в тази насока може да бъде открит в контекста на самите ръкописи, в които са съхранени подобни текстове (пътеписи, описания на страни и други), част от които са използвани от съставителите на гербовници. Например, създаденото от англосаксите съчинение „Чудесата на Изтока“ (XI в.), описващо живеещите там феникси, дракони, паноти, блеми и други причудливи създания, е запазено в три ръкописа, един от които (London, British Library, MS Cotton Tiberius B. v) съдържа множество други географски и богословски текстове – обстоятелство, говорещо за това, че съдържанието на „Чудесата на Изтока“ е приемано съвсем сериозно⁴⁸.

Аналогично, най-познатият пълен вариант на разказа на Ханс Шилтбергер е съхранен в ръкопис (München, Stadtbibliothek, Cod. L 1603), съдържащ четири други пътеписни и псевдопътеписни съчинения на Марко Поло (f. 1r–59r), Йохан Хартлиб (f. 62r–82r), Джон Мандевил (f. 88r–166r) и Одорик от Порденоне (f. 168r–186r)⁴⁹. Нещо повече – в някои от първите си печатни издания, текстът на Шилтбергер бива публикуван съвместно с две фантастични истории за пътешествия: „Херцог Ернст“ (*Herzog Ernst*) и немска адаптация на „Пътуването на Св. Брендан“ (*Navigatio Sancti Brendani*)⁵⁰, което е показателно за това, че произведението е разглеждано като част от увлекателната литература за Ориента⁵¹, макар в текста на Ханс Шилтбергер да има значително по-малко фантастични елементи, отколкото в други съвременни пътеписни съчинения. Не бива да бъде пропуснато и обстоятелството, че за хората на Средновековието липсва съвременното разграничение между реално и въображаемо⁵². Подобни текстове, комбиниращи реално с фантастично,

⁴⁷ По темата вж. Boyadzhiev 2007: 179–281 и Damen & Meer 2022.

⁴⁸ Flight 2023: 34–35. Авторът представя и друг аргумент в тази насока, отнасящ се до иконографията на св. Кристофър (Христофор). Поради грешка в превода на латинското *Cananeus* (ханаанец), светецът е определян като *canineus* (песоголавец, кинокефал) и съответно е изобразяван като човек с глава на куче. Като такъв той се появява и в англосаксонската житиеписна литература, без това да притеснява особено съвременниците, за които съществуването на кинокефали е неподлежащ на съмнение факт (Flight 2023: 54–58).

⁴⁹ Wolpert 2016: 108–109. <<https://handschriftencensus.de/6431>> (30.05.2025).

⁵⁰ *Herzog Ernst* е произведение от края на XII в., в което се разказва за търсенето на Светия Граал, а първоначалната версия на *Navigatio Sancti Brendani* е създадена в ранносредновековна Ирландия (Flight 2023: 164).

⁵¹ Wolpert 2016: 169; 208–209.

⁵² „Ние ще трябва да си забраним – колкото и трудно да изглежда това – да налагаме върху този свят нормата

Фиг. 4. Герб на hertzog von der wilgry (херцог на България) със столица Видин според Грюненберг. Източник: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Vidin_herceg%C3%A9nek_c%C3%ADmere.jpg

са в основата на конструирането на представите за източните владетели и техните гербове и макар в тях понякога да се съдържа (повече или по-малко) достоверна информация за Изтока, то те следва да бъдат разглеждани според разбиранията на средновековните автори и според светоусещането на католическия свят, което в крайна сметка отразяват.

Къде е България в гербовника на Конрад Грюненберг?

Влиянието на късносредновековната литература се вижда ясно при конструирането на образа на България, по отношение на който също може да бъде открита сходна неяснота и многообразие. Под влияние на Шилтбергер сред подвластните на султана владетели се открива т. нар. „херцог на България“ (*hertzog von der wilgry*), като е направено и уточнението, че столицата му се намира във Видин (*Budem*)⁵³. В същото време добре познатият български герб с три черни лъва на златно поле (*der kaiser von Bulgarien*), който в последните години се превърна в част от популярната култура, е поставен сред васалните на мамелюшкия султан владения⁵⁴. Редом с него са изобразени гербовете на Алепо, Александрия, измислените кралства Арабия и Месопотамия, библейското Йерусалимско

на действителността и когато чуем Цезарий от Хайстербах да ни уверява, че всички разказани от него истории за чудеса, за демони и привидения, са безусловно истинни, ще сме задължени да му повярваме и да ги възприемем тъкмо като такива. Защото ние сме пожелали да обгледаме с непредубеден и достатъчно ясен поглед света на средновековния човек, а този свят е наистина заселен с великани и стриги, горски духове и феи, антропоморфни растения, кинокефали, скиопеди, паноки и всевъзможни други чудновати създания“ (Boyadzhiev 2007: 12).

⁵³ Cgm 145: p. 73; Voynikov 2017: 115–116.

⁵⁴ Cgm 145: p. 67. Гербът се среща в онлайн ресурси по хералдика, например: <<https://heraldika-bg.org/BG-gerbovnici.htm>> (30.05.2025). През 2022 г. той беше включен и в родната видеоигра на историческа тематика Knights of Honor 2, където чрез него е изобразена средновековна България. Сходно изображение е използвано за обозначаване на средновековна България и в изключително успешната шведска видеоигра Crusader Kings 3 (2020).

Фиг. 5. Императорски герб на България (Bulgarien). Източник: <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/a3/BG-gerb1483.png>

кралство, както и други истински и легендарни земи в Северна Африка и Азия⁵⁵. Локализацията на този герб (който се представя като символ на средновековна България дори в съвременни научни изследвания⁵⁶) сред африканските и азиатски мюсюлмански владения, както и възможното му отъждествяване с този на Волжка България не са нищо ново⁵⁷. В сходен контекст той се появява още в хрониката на Улрих Рихентал за събора в Констанц (1414–1418), където се отнася до подвластна на Златната орда територия⁵⁸.

Факт е, че в други ръкописи същият герб се открива и в балкански контекст. Като такъв той присъства в т. нар. Уфенбахов гербовник (Hamburg, Staats- und Universitätsbibl., Cod. 90b in scrip.) от края на XIV или началото на XV в.⁵⁹ В този ръкопис гербът на България е локализиран след тези на Византия (*der keyser von Kriechen*) и Сърбия (*der keiser Seruŷe*)⁶⁰, но дори в този случай трите империи са поставени сред легендарни и библейски владетели

⁵⁵ Cgm 145: p. 66–69; Clemmensen 2009: 100–102.

⁵⁶ Например Nikolov-Zikov 2012.

⁵⁷ Напр. Voynikov 2017: 98–100. Обърнато е внимание на това, че въпросният герб на България е поставен в изцяло мюсюлманска среда и е сред васалните на египетските султани, както е видно и от цитираните в настоящото изследване данни. Авторът изтъква и обстоятелството, че в един от преписите на съчинението на Улрих фон Рихентал, българският император е поставен в списък с азиатски владетели. Макар че в тези съчинения се говори за тази България като за територия в Близкия изток, а не в Средна Азия, то според изследователя става дума за объркване на топонимите и смесване на Волжка България с името *Baldachia* (Багдат), което се появява в други съвременни извори. Независимо дали аргументът е приемлив или не, факт е, че както в гербовника на Грюненберг, така и в хрониката на Рихентал има съвсем видима неяснота по отношение на различни източни владения и тяхната локализация, което само по себе си би трябвало да е доказателство за несигурността на подобни извори, поне по отношение на страни и владетели извън добре познатия на авторите католически свят.

⁵⁸ St. Georgen 63: f. 72v; Praha, XVI.A.17: f. 238r; ÖNB 3044: f. 160v.

⁵⁹ Допълнително за него вж. Voynikov 2017: 72–90.

⁶⁰ Hamb 90b: f. 43r–43v.

Фиг. 6. Двуглавият орел на империята Шилтах (долу в дясно). Източник: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/f1/Coats_of_arms_of_the_Turkish_Empire%2C_Constantinople%2C_Palaeologus%2C_Byzantium_and_Serbia.png

(Каспар, Артур, Мелхиор, Балтазар, Давид, Соломон, Ирод и Александър), с изключение на владетеля на Кипър, който е поставен преди тях⁶¹.

Ситуацията се усложнява и от това, че в гербовника на Грюненберг България присъства и трети път, но под друго име – империята Шилтах (*kaisertum von Schiltach*)⁶². В случай, че целта на изследователя е задължително да намери български герб в западноевропейските средновековни хералдически традиции, то именно това изображение, показващо златен двуглав орел на червено поле, следва да бъде търсеният отговор, макар че не получава почти никакво внимание в съвременната масова култура.

В много хроники, описващи поражението на кръстоносците през 1396 г., Никопол е назован Шилтах/Шилтау. Като пример за употребата на името могат да бъдат посочена формата *Schiltaw* в пътеписа на Шилтбергер⁶³ и в баварската история на монаха Файт Арнпек⁶⁴. Важна за разпространението на този топоним в Южна Германия, макар да не е коментирана в българската историография, е и хрониката на Якоб Твингер фон Кьонигсхофен от Страсбург, която е запазена в над 110 преписа, главно от Южна Германия и особено от района на Елзас и Горен Рейн⁶⁵. Същият императорски герб на Шилтах (*kai-*

⁶¹ Hamb 90b: f. 42r–43r.

⁶² Cgm 145: p. 71.

⁶³ Pal. germ. 216: f. 2r; Sang. 628: f. 917r; Str. 2.119: f. 280r.

⁶⁴ Clm 2230: f. 218r.

⁶⁵ Поради големия брой на ръкописите е достатъчно да бъдат посочени само някои от тях, съдържащи топонима *Schiltarn* (или вариация) – например Cgm 568: f. 105r; Cgm 569: f. 93r. Трябва да бъде споменато, че не всички преписи съдържат пасажа, отнасящ се до Никополското сражение.

sser zu Schilttach), изобразяващ двуглав орел, се открива и в хрониката на Рихентал⁶⁶. В гербовника на Грюненберг империята Шилтах се намира сред най-важните владения на османските султани, заедно с Константинопол, Сърбия и Византия. Присъства и във фиктивна османска титулатура, направена по западен модел, в която султанът е наречен и „император на Шилтах“ (*kayser zu schiltach*⁶⁷ / *kaiser zu Schiltach*⁶⁸).

Именно присъствието на този герб и свързаното с него владение са добър маркер за това колко ненадежден източник (от съвременна гледна точка) могат да бъдат подобен тип съчинения. Освен обстоятелството, че при Грюненберг присъстват два български императорски герба⁶⁹, един от които неясно защо е поставен при мюсюлманските владетели, трябва да се отбележи, че в предговора към частта за гербовете на османските султани и техните подвластни земи е включено описание, в което България и „империята Шилтах“ са описани отделно едни от други⁷⁰. Това въведение липсва в изданието на Клеменсен от 2009 г. и представлява кратък хронологичен списък на османските завоевания⁷¹. Хронологията е неясна и започва със завладяването на Византия (*deß ersten das kaisertumb von Constantinopl*), последвано от Трапезунд (*daß kaysertumb von Trappesod*) и покоряването на „империята Шилтах“ (*daß kaisertumb von Schiltach*)⁷². Противно на идентификацията на съвременния изследовател, за когото е ясно, че Шилтах се отнася до Никопол, следователно до владетелите на Търновска България, при Грюненберг наративът продължава с това, че, след като завладели Византия, Трапезунд и Шилтах, османците превзели България и Босна⁷³.

Заклучение

Казаното до момента не цели да отхвърли ролята на късносредновековните гербовници по отношение на балканската хералдика, а да ги постави в контекста на времето и културната среда, в които са създадени. Изследователи като Марио Дамен и Маркус Меер акцентират върху нуждата подобен тип източници да бъдат гледани през призмата на културната история и да бъдат анализирани с оглед на техните социални и политически функции⁷⁴. Както беше подчертано, балканските православни владетели нерядко са разглеждани като част от Ориента, особено тези от тях, които са подвластни на османските султани⁷⁵. Често знанията за региона са неясни, потенциално дублиращи се и изпълнени със стереотипи, които обаче са съвсем реални от гледна точка на съвременниците. Това налага познаването

⁶⁶ Praha, XVI.A.17: f. 248v.

⁶⁷ Cgm 145: p. 70.

⁶⁸ GStA II 21: f. 15v.

⁶⁹ Изключвайки този на „херцога на България“ във Видин.

⁷⁰ Cgm 145: p. 70.

⁷¹ *Item hie stet geschriben alleß daß der türckisch kayser und sein voffaren der heilign cristnhait haben abgewunnen* (Cgm 145: p. 70).

⁷² Cgm 145: p. 70.

⁷³ *Item mer daß königreich Bulgarien das königreich Wossen...* (Cgm 145: p. 70).

⁷⁴ Damen & Meer 2022: 268.

⁷⁵ Положението им се утежнява и от това, че са схизматици. Например в Уфенбаховия гербовник са наречени „половин християни“ (Hamb 90b.: f. 43r).

на псевдопътеписната и пътеписната литература⁷⁶, както и късносредновековните хроники, засягащи различни въпроси, свързани с миналото на балканските страни и от които създателите на гербовници и други подобни съчинения могат да черпят информация. В статията беше показано как някои гербове, като тези на България и Сърбия, могат да се появят в различен контекст, зависещ от представите на създателя на даден гербовник и това с какви данни е разполагал при работата си. В този случай е нужно да се подходи с особено внимание и съобразно особеностите на времето, в което е създаден самият извор, без да се изпуска от поглед флуидността на информацията относно Балканите в предмодерната епоха.

Самите гербове, които са включени в съчинения като това на Грюненберг, не отразяват реални символи, използвани на Балканите. Дори и когато такива присъстват, какъвто е случаят с византийския двуглав орел, те са адаптирани спрямо западните разбирания и не отразяват употребата им в контекста на византийската политическа (или визуална) култура⁷⁷. Нещо повече – както счита Роберт Остерхаут – фиксирането върху хералдиката като елемент на средновековната култура на Югоизточна Европа и абсолютизирането на паралели и влияния от Западна Европа могат да доведат до negliжиране на не по-малко важни местни системи от символи, каквито не присъстват толкова отчетливо в латинския свят⁷⁸. За пример той посочва употребата на монограми във Византия⁷⁹ и акцентира върху културните общувания между балканските страни и мюсюлманския свят. Подобен тип анализи биха позволили по-коректното и пълно представяне на отделните социални и културни традиции, които оформят символните системи на различните общества.

Дори примерите за наличие на гербове сред отделни балкански аристократи или династии не означават, че социалните им функции са същите като тези в латинския свят. Самият той също не е унифициран в употребата на подобни символи. Дори в Унгария, която неведнъж беше посочена като фактор за навлизане на западно влияние в Югоизточна Европа, владетелските гербове се развиват едва през XIII в., а благородническата хералдика навлиза още по-бавно и главно под международното въздействие на Анжуйците и Люксембургите, които управляват кралството в периода 1301–1437 г.⁸⁰ В този ред на мисли присъствието и употребата на гербове от страна на балканските владетели, например в България, е възможно да е част от културния обмен между Запад и Изток, без непременно това да означава, че се пристъпва към детерминистично обоснована „феодализация“, през която страната трябва или е задължена да премине. Напълно е възможно подобни символи да се използват само като форми, без това да се приравнява тяхното политическо и социално съдържание, което в немалка степен е различно от това в Югоизточна Европа.

Не е изключено употребата на „западни“ гербове от страна на балканските владетели да е ситуационна, особено когато те имат договорни или други отношения с католическия свят. Аналогична ситуация може да се види при изписването на владетелската титулатура,

⁷⁶ В тази насока вж. Popova 2018.

⁷⁷ Ousterhout 2009: 159–160.

⁷⁸ Ousterhout 2009: 165–170.

⁷⁹ Ousterhout 2009: 161–162.

⁸⁰ Въпросът е разгледан в Rácz 2018.

например при влашките господари. В славянските им грамоти се употребяват традиционни византийско-балкански формули⁸¹, докато в техните латински документи се забелязва използването на западни формулировки при изписването на титулатурата, например в договора, който Мирчо Стари сключва с крал Сигизмунд през 1395 г.⁸², в грамота на войводата Михаил I (1418–1420), адресирана до трансилванския град Чиснъдие (нем. Heltau)⁸³, или в договора между Влад III и Брашов от 1456 г.⁸⁴

Благодарности

Статията е подготвена по проект „Да преминеш през войната“. Средновековният военен опит на Балканите и неговото социално отражение“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ по договор № КП-06-М70/3 от 15.12.2022 г.

Извори/ Sources:

- Cgm 145: München, Bayerische Staatsbibliothek, Cgm 145, ок. 1483 г.
Cgm 331: München, Bayerische Staatsbibliothek, Cgm 331, ок. 1480 г.
Cgm 568: München, Bayerische Staatsbibliothek, Cgm 568, 1468–1470 г.
Cgm 569: München, Bayerische Staatsbibliothek, Cgm 569, тр. четв. XV в.
Cgm 1112: München, Bayerische Staatsbibliothek, Cgm 1112, тр. четв. XV в.
Cgm 920: München, Bayerische Staatsbibliothek, Cgm 9210, ок. 1602–1604 г.
Clm 2230: München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 2230, ок. 1495 г.
Fr. 203: Biblioteca Academiei Române (BAR), Ms. Fr. 203, 1673 г.
GStA II 21: Berlin, Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (GStA), VIII. HA, II 21, ок. 1483 г.
Hamb 90b: Hamburg, Staats- und Universitätsbibl., Cod. 90b in scrin, ок. 1400 г.
NK XVI.A.17: Praha, Národní knihovna České republiky, XVI.A.17, нач. XV в.
ÖNB 3044: Wien, Österreichische Nationalbibliothek (ÖNB), Cod. 3044, ок. 1475 г.
ÖNB 3471: Wien, Österreichische Nationalbibliothek (ÖNB), Cod. 3471, вт. пол. XV в.
Pal. germ. 5: Heidelberg, Universitätsbibliothek Heidelberg, Cod. Pal. germ. 5, нач. XV в.
Pal. germ. 216: Heidelberg, Universitätsbibliothek Heidelberg, Cod. Pal. germ. 216, ок. 1480 г.
Sang. 628: St. Gallen, Stiftsbibliothek, Cod. Sang. 628, вт. пол. XV в.
St. Georgen 63: Karlsruhe, Landesbibliothek, Cod. St. Georgen 63, ок. 1470 г.
Str. 2.119: Strasbourg, Bibliothèque nationale et universitaire de Strasbourg, Ms. 2.119, вт. пол. XV в.

⁸¹ Напр. DRH 1977: No. 120, 197–198; No. 122, 201; No. 123, 202; No. 133, 217–218; No. 134, 218–220, No. 136, 221–222, No. 142, 230–232 и др.

⁸² *Nos, Mirchya, vaivoda Transalpinus, dux de Fugaras et banus de Zeuerin...* (DRH 1977: No. 87, 138).

⁸³ *Nos, Michael, dei gratia voiuoda Transalpinus etcetera...* (DRH 1977: No. 124, 202).

⁸⁴ *Nos Vlad, parcium Transsalpinarum waywoda et dominus terrarum de Fogaras et Omlas* (DRH 1977: No. 338, 456). Разбира се, запазени са и славянски грамоти, адресирани до Брашов, напр. DRH 1977: No. 166, 263–264.

Библиография/ Bibliography:

- Alef 1966: Alef, G. The Adoption of the Muscovite Two-Headed Eagle: A Discordant View. – *Speculum* 41/1, 1–21.
- Atanasova 1998: Атанасова, С. Хералдически аспекти на лилията от монетите на цар Иван Срацимир. – *Известия на Исторически музей – Велико Търново* 13, 145–153. [Atanasova, S. Heraldicheski aspekti na liliyata ot monetite na tsar Ivan Sratsimir. – *Izvestia na Istoricheski muzey – Veliko Tarnovo* 13, 145–153].
- Altmann 1893: Altmann, W. (ed.) Eberhart Windeckes Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigmunds. Berlin: R. Gaertners Verlagsbuchhandlung.
- Boyadzhiev 2007: Boyadzhiev, Ts. Loca Remotissima. Студии по културна антропология на европейското средновековие. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. [Boyadzhiev, Ts. Loca Remotissima. Studii po kulturna antropologia na evropeyskoto srednovekovie. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“].
- Clemmensen 2009: Conrad Grünenberg's Wappenbuch. Introduction and Commentary by Steen Clemmensen. Farum: s.e.
- Clemmensen 2011: Arms and people in Ulrich Richental's Chronik des Konzils zu Konstanz 1414–1418. Introduction and Commentary by Steen Clemmensen. Farum: s.e.
- Cosmographia 1575: Münster, S. Cosmographia Vniversale. Colonia: Appresso gli heredi d'Arnoldo Byrckmanno.
- Damen & Meer 2022: Damen, M., Meer, M. Heraldry and Territory: Coats of Arms and the Representation and Construction of Authority in Space. – In: Damen, M., Overlaet, K. (eds.) Constructing and Representing Territory in Late Medieval and Early Modern Europe. Amsterdam: Amsterdam University Press, 245–276.
- Dennys 1975: Dennys, R. The Heraldic Imagination. New York: Clarkson N. Potter, Inc./ Publisher.
- DRH 1977: Pascu, Ș et al. (eds.) Documenta Romaniae Historica (DRH). D. Relații Între Țările Române, Volumul I (1222–1456). București: Editura Academiei Republicii Socialiste România.
- Filip 1997: Filip, V. Wappenbuch, -rolle. – In: Lexikon des Mittelalters. Bd. 8. Stadt (Byzantinisches Reich) bis Werl. München: Lexma Verlag, S. 2035.
- Filipović 2025: Filipović, E. Imagining the Arms of the Ottoman Empire in Early Modern Europe. – *The Armiger's News* 47(2), 25–27.
- Flight 2023: Flight, T. Basilisks and Beowulf. Monsters in the Anglo-Saxon World. London: Reaktion Books.
- Gyuzelev 2000: Гюзелев, В. (съст.) Извори за средновековната история на България (VII–XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви. Т. 2: Италиански, латински и немски извори. София: Главно управление на архивите. [Gyuzelev, V. (sast.) Izvori za srednovekovnata istoria na Bulgaria (VII–XV v.) v avstriyskite rakopisni sbirki i arhivi. T. 2: Italianski, latinski i nemski izvori. Sofia: Glavno upravljenje na arhivite].
- Henrici 1881: Henrici, E. Spruch vom Römischen Reich aus dem Jahre 1422 – *Zeitschrift für deutsches Altertum* 25, 71–77.
- Hye 1993: Hye, F. H. Zur Geschichte des Staatswappens von Kroatien und zu dessen ältester Darstellung in Innsbruck. – *Arhivski vjesnik* 36, 131–147.
- Jagic, Thallóczy, Wickhoff 1891: Jagic, V., Thallóczy, L., Wickhoff, F. (eds.) *Missale Glagoliticum Hervoiae ducis Spalatensis*. Vindobonae: s.a.

- Kovachev 2005: Ковачев, Г. Средновековната хералдика. Велико Търново: Фабер. [Kovachev, G. Srednovekovnata heraldika. Veliko Tarnovo: Faber].
- Kurelić 2006: Kurelić, R. The Status of the Counts of Cilli as Princes of the Holy Roman Empire. – *Annual of medieval studies at Central European University Budapest* 12, 143–162.
- Ousterhout 2009: Ousterhout, R. Byzantium Between East and West and the Origins of Heraldry. – In: Hourihane, C. (ed.) *Byzantine Art: Recent Studies*. Princeton: Princeton University Press, 153–170.
- Nikolov-Zikov 2012: Николов-Зиков, П. Династията на Срацимировци. София: Нов български университет. [Nikolov-Zikov, P. Dinastiyata na Sratsimirovtsi. Sofia: Nov balgarski universitet].
- Popov 1985: Попов, А. Хералдични изображения през XII–XIV в. – В: Попов, А. (съст.) *Величието на Търновград*. София: Издателство на Отечествения фронт, 379–381. [Popov, A. Heraldichni izobrazhenia prez XII–XIV v. – V: Popov, A. (sast.) *Velichieto na Tarnovgrad*. Sofia: Izdatelstvo na Otechestvenia front, 379–381].
- Popova 2018: Попова, И. Средновековните Балкани през погледа на европейски пътешественици (XIV–XV в.). София: Кирило-Методиевски научен център при БАН. [Popova, I. Srednovekovnite Balkani prez pogleda na evropeyski pateshestvenitsi (XIV–XV v.). Sofia: Kirilo-Metodievski nauchen tsentar pri BAN].
- Rácz 2018: Rácz, G. The Heraldry of Angevin-age Hungary and its Reflections in the Illuminated Chronicle. – In: Bak, J., Veszprémy, L. (eds.) *Studies on the Illuminated Chronicle*. Budapest: Central European University Press, 111–126.
- Reiche 1896: Reiche, R. (ed.) *Die Chronik Hartung Cammermeisters*. Halle: Druck und Verlag von Otte Hendel.
- Rolker 2014a: Rolker, C. Das Wappenbuch des Konrad Grünenberg: acta et agenda. – *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins* 162, 191–207.
- Rolker 2014b: Rolker, C. Turnier-Ordnung: Das Wappenbuch des Konrad Grünenberg. – *Mittelalter. Zeitschrift des Schweizerischen Burgenvereins* 19, 26–33.
- Soloviev 1935: Soloviev, A. Les emblèmes héraldiques de Byzance et les Slaves. – *Seminarium Kondakovianum* 7, 119–165.
- Voynikov 2017: Войников, И. История на българските държавни символи. Велико Търново: Абагар. [Voynikov, I. Istoria na balgarskite darzhavni simvoli. Veliko Tarnovo: Abagar].
- Wolpert 2016: Wolpert, F. J. M. *Writing the Orient. Johannes Schiltberger's Reisebuch (1394–1427)*. Somerville College, University of Oxford. Thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy, September 2016. Faculty of Medieval & Modern Languages.
- Yordanov 2019: Йорданов, К. Едно отражение от Четвъртия кръстоносен поход в стенописите на Боянската църква (1258/1259 г.). – *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“* 100 (19), 48–68. [Yordanov, K. Edno otrazhenie ot Chetvartia krastonosen pohod v stenopisite na Boyanskata tsarkva (1258/1259 g.) – *Godishnik na Sofiyskia universitet „Sv. Kliment Ohridski“, Tsentar za slavyano-vizantiyski prouchvania „Ivan Duychev“* 100 (19), 48–68].

THE BALKANS IN 15TH CENTURY GERMAN ARMORIALS: THE CASE OF CONRAD GRÜNENBERG

Milen Petrov

Abstract: The armorial of Conrad Grünenberg, created around the 1480s, is an important landmark for the heraldic history of late medieval Europe. However, his *Wappenbuch* can also serve as a major source for the Western European understanding of Balkan heraldry, since it contains many arms of both Catholic and Orthodox rulers from the region. Many of these Southeastern European coats of arms are fictional and represent a “Latin” view on the region. This article examines the ways in which travelogues, chronicles and stereotypes intertwine with the creation of such armorials and why scholars should be careful when using them as a source for interpreting the heraldic or visual traditions of Southeastern Europe.

Keywords: Armorials, Heraldry, Conrad Grünenberg, Balkans

Milen Petrov

Institute of Balkan Studies & Center of Thracology
Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria

milenkpetrov@gmail.com

ORCID: 0009-0008-6519-7867

ВИЗАНТИЯ В ЛИРИКАТА НА РАДКО РАДКОВ И ИВАН В. ЛАЛИЧ

Людмила Миндова

*Институт за балканистика с Център по тракология
Българска академия на науките, България*

Да се говори и пише за Византия е предизвикателство. То е такова на първо място поради интелектуалната дълбочина на тази култура, още по-богата с това, че отдавна е престанала да се ограничава само до времето и мястото на великата империя, която я е породила. Бихме могли да предположим, че подобно на античната гръцка цивилизация и византийската с времето се е превърнала в универсален културен код. Към това можем да добавим и наблюдението на сръбския изследовател Боян Йович, че „самото наименование „Византия“ като обозначение за обществено-политическо и културно творение, основано на наследството на елинистичния духовен живот и римската държава и формирано основно от християнството, още от най-ранно време се превръща по-скоро в носител на разнообразни конотации, отколкото в самопонятен еднозначен термин“¹.

Да се говори и пише за Византия е предизвикателство в полето на мисловността и на свободния дух. Като основополагащ източник за източноправославните култури, Византия е синонимна и на градината, и на градинаря: тя се култивира като „градина на православието“ и не спира сама да се грижи за поддържането на цялата богата метафорична верига като същински „градинар“. При това включително и с привличането на новите съседи в избраното общество на византийската цивилизация. Сред тези съседи е специално мястото на славянския съсед и славяно-византийската симбиоза има знаков смисъл в културата на полуострова. България и Сърбия приемат християнството като основа на своята словесна култура и държавност през Средновековието с разлика от около два века. Макар в определени моменти двете държави да правят опити за преориентация към Първия Рим, Византия си остава техният същински духовен родител. Дори когато по време на Възраждането и борбите за църковна независимост българите се стремят

¹ Jović 2007: 232.

да се дистанцират от Вселенската патриаршия, дори когато си припомнят за битките и пораженията от Византия, те пак не губят пиетета си към нейния неизчерпаем културен пантеон. Нещо повече, тъкмо Византия и величието ѝ, което не може да се изгуби и след падането на Константинопол, създава незаличими духовни мостове, които наистина не зависят нито от времето, нито от мястото. Мъдрите слова на светите отци на църквата, на големите богослови, средновековни философи и поети остават онзи светъл смислов център, който притегля и дава ориентир, особено във времена, когато сякаш всички ориентири изглеждат изгубени.

В първите години след 1944 г. заедно с религията темата „Византия“ преживява труден период на съществуване. Нелеки са времената и за „бившите хора“, и за духовниците, и за църковните историци, и за византинистите. Още в първите дни след Девети септември са убити повече от 100 свещеници, а Народният съд осъжда 152 свещеници, 13 от които на смърт, а 15 с доживотна присъда². Не по-благосклонна е диктатурата на пролетариата към интелектуалците и творците. Големите учени М. Арнаудов, П. Мутафчиев, В. Златарски, П. Ников, Б. Йочов са обявени за реакционни. Съдбата им споделя и значимият византолог Иван Дуйчев. В предговора към тома с избрани изследвания на проф. Дуйчев „Византия и славянският свят“ неговият достоен присмник в медиевистиката проф. Иван Божилов пише:

Малката му книжка „Македония в българската история“ – българско и немско издание от 1941 г. – е включена в списъка с „фашистки“ книги и обявена за изземване“. И не само това – книгата му „Рилският светец и неговата обител“ (1947) е обявена за „предназначена за фашистките и реакционните елементи, които единствено не намират отрада в нашата отечественофронтowska действителност“³.

Тук не е нужно да бъде коментирана повече „поддривната реакционност“ на Византия и нейните апологети, но в този политически контекст темата не е за пренебрегване. Още повече, че тъкмо по повод марксистката критика на историята, и особено на „мрачното Средновековие“, словенският поет Томаж Шаламун (1941–2014) пише стихотворението си „Защо съм фашист“⁴. То е от стихотворенията, отпаднали от книгите му в периода 1964–1970 г. по очевидно цензурни причини. Средновековната християнска култура има важна смисловопораждаща функция не само в поетиката на Шаламун и бихме могли да се замислим дали присъствието на византийския тематичен комплекс в южнославянската лирика не е показател за целенасочени антинормативни поетически стратегии.

Радко Радков (1940–2009) и Иван В. Лалич (1931–1996) принадлежат към близки поколения и макар да имат ярки индивидуални стилистики, поезията им показва забележителни сходства. Тези сходства са свързани с пиетета им към византийските поетически модели, макар че и двамата черпят лирическо вдъхновение от цялото Средиземноморие и световната поезия. Почти е изключена вероятността да са се познавали

² Lilkov 2021: 328.

³ Bozhilov 1998: 9. По-специално за развитието на славяно-византийската тема през XX в. пише Саня Велкова-Кожухарова (Velkova-Kozuharova 2002).

⁴ Šalamun 2011: 82–84. Тук ключови са следните стихове: „Да не би/ Бог да е бил демократичен, когато с един замах/ е разделил небето от водата? Ако някой успее да ме/ разубеди в това, аз, Томаж Шаламун, да стана/ овца, и внуците на моите внуци да бъдат покорни/ на рода му.“

лично, както и да са чели взаимно своята поезия и това прави още по-впечатляваща тяхната близка интерпретация на византийския естетически космос.

Иван В. Лалич се появява в българското културно пространство благодарение на критическата и преводаческа дарба на проф. Светлозар Игов. Той най-напред го включва в антологията „Нощен полет“, която превежда заедно със своя приятел и творчески съмишленик Николай Кънчев. Антологията отчасти споделя съдбата на византийската тематика в литературата. Излиза с трийсетгодишно закъснение – предложена е за печат през 1968 г., а е издадена през 1989 г. Интересно е, че в това време като научна дисциплина византистиката отдавна вече не е маргинализирана както в началните години на народната власт, но византийските и религиозните мотиви в литературата са възприемани като своеобразна покана за гражданско неподчинение.

Сръбският поет Иван В. Лалич и българският му събрат по перо Радко Радков имат сходен лирико-ерудитски натюрел, но го развиват и изявяват при различни обстоятелства. Лалич завършва Загребската Втора мъжка гимназия, след което през 1955 г. право в Загребския университет. След отбиването на военната си служба два семестъра слуша лекции по сравнително литературознание, но не се дипломира и започва работа към Съюза на югославските писатели. Сред редакторите е на най-авторитетното литературно списание „Книжевност“. Първата му поетическа книга излиза през 1955 г. и от 1960 г. насетне е носител на най-престижните югославски и сръбски награди за поезия, сред които Змаева награда (1961 г.), наградата на Нолит (1969 г.), „Бранко Милкович“ (1985 г.), „Меша Селимович“ (1992 г.) и т.н. Носител е и на престижни европейски награди за поезия. Като талантлив преводач от английски и френски език е съставител на няколко антологии на американската и френската поезия.

Радко Радков завършва Духовната семинария в Черепиш през 1959 г. по време, в което Софийската духовна семинария е интернирана в това иначе живописно място, а бъдещите духовници се обучават в пространствата на манастира, давал подслон и вдъхновение и на революционери, и на писатели. Сред най-известните гости на Черепишката обител са Васил Левски, Иван Вазов, Алеко Константинов. Точно в годините, когато Радко Радков завършва като един от отличниците на своя випуск Семинарията, изборът на такова поприще е продиктувано или от крайни социални затруднения за семействата на семинаристите, или от наистина смела гражданска и духовна позиция, понеже съдбата на свещеничеството и обкръжението му в онзи период в комунистическия свят е наистина нелека.

След Духовната семинария Радко Радков завършва класическа филология в Софийския университет през 1967 г., а скоро след това постъпва като аспирант по раннохристиянска и византийска литература в Института по балканистика при БАН. По-късно обаче се завръща в родния си град Велико Търново, където преподава класически езици във Великотърновския университет. Макар да е носител на няколко награди за поезия и погрешно да се свързва с кръга творци около Людмила Живкова и Любомир Левчев, той е творец с независим характер и стил, получил много по-престижни награди в чужбина, отколкото в България. Той е единственият поет, отличен два пъти с Международната Наполеонова награда „Солензара“ в Сорбоната за драмите в стихове „Теофано“ (1983 г.) и „Всенаходно бдение за Апостола“ (2005 г.). Изключителен майстор

на сонета, Радко Радков е същевременно забележителен драматург. По-голямата част от творчеството му е драматургична. Пиесите му са посветени главно на личности от Средновековието – „Теофано“, „Свети Евтимий Патриарх български“, „Балдуин Фландърски“, „Петър Десян“, „Константин и Фружин“, „Цар Симеон Велики. Трагедията на Триумфатора“, „Преславски събор“, „Похвално слово за Словото“ (посветена на светите солунски братя Кирил и Методий) и др. Тук е редно да споменем, че повечето от тези пиеси са писани през 70-те години, но са публикувани едва след 1989 г.

В предговора си към поетическата антология „Нощен полет“ Светлозар Игов обръща внимание, че в поезията на Лалич „Византия и Италия, Равена и Хилендар у него са обединени от характерна за средиземноморското поднебие чувствителност“⁵. С присъщата си точна критическа преценка Игов отбелязва и още едно важно не само за сръбската, а и за българската култура наблюдение: „Именно някои модерни поети бяха началото на един възроден научен и критически интерес към старото поетико-словесно наследство“⁶.

Византия за поетите от антологията „Нощен полет“ и особено за Лалич е „лирическо постигане на абсолютното траене“, ако си позволим да обединим в този израз метафоричните изкази на сръбската писателка Светлана Велмар Янкович и на Светлозар Игов по отношение на Лаличевата Византия. При това Велмар Янкович говори за любовта в поезията на Лалич⁷. Но нека не забравяме, че при този поет от край до край любовта и Византия са преплетени, защото и самият му византийски лирически цикъл е със заглавието „За деянията на любовта, или Византия“. „Концерт византийска музика“ е заглавието на българската му поетическа книга, което е също отличен вариант, още повече че става въпрос за преводачески избор, който е продиктуван от добро познаване и на чуждата, и на приемащата поетическа среда.

Ръкописът на „Византийски запев“ на Радко Радков е от края на 70-те години, т.е. с около десет години по-късно от повята на византийския ръкопис на сръбския поет. Византия е разказ за „деянията на любовта“ и при Радко Радков, но в по-подчертан духовен нюанс, докато Лаличевата Византия има по-изразена сетивно-чувствена образност. И все пак и при двамата тази лирическа „Византия, топ атоир“ е сплав от върховете и на любовта, и на изкуствата, и на науките. Тя е едновременно празник на божественото, но и на човешкото. И тук думи на Георги Каприев по отношение на Григорий Палама и „византийските напрежения между τέχνη и ἐπιστήμη“ идват като подходяща експликация на тази поетическа всевечност на Византия:

Изкуството и науките са следователно ясното и необоримо доказателство за превъзходството на човешката природа над ангелската дори в екзистенциалния модус на грехопадението. Те са на най-високото ниво на човешките способности, демонстриращи човешкото достойнство и превъзходство: най-висшата богообразност⁸.

Каприев тук говори за големия културен обрат на исихазма през XIV в., но в балканските славянски култури исихазмът има толкова мощно въздействие благодарение на личността

⁵ Igov 1989: 22.

⁶ Igov 1989: 11.

⁷ Velmar Janković 2005.

⁸ Kapriev 2022: 82.

на свети патриарх Евтимий, че той е един от трайните знаци и на византийското въобще⁹.

Една от драмите на Радко Радков, на които самият той особено много държи, е „Свети Евтимий Патриарх Български“. Като „народната трагедия“, както я определя авторът, тя е пример за възвисяването на политическия крах до литературно-героичен мит. Падането на Второто българско царство под османска власт е поражение, достойно да бъде сравнено с истинска древногръцка трагедия по високите правила на жанра. Не са редки спекулациите, според които исихазмът е натоварен с вина за падането на Балканите под османска власт, но същевременно от немалко историци е коментирана ролята за това и на различни фактори, сред които и ширещите се ереси, и особено богомилството. Като добър познавач на историята Радко Радков представя една доста точна и пъстра поетическа картина на „народната трагедия“, а фигурата на светия патриарх и ролята на исихазма са показани като стълбове на вярата и „най-висша богообразност“ (израз на Г. Каприев в цитирания по-горе текст).

Виждаме тази най-висша богообразност изразена в стихотворението на Лалич „За деянията на любовта“¹⁰, което е центърът на цялата му византийска лирическа книга. Тук пораженията и загубите на любовта във времето са едновременно и „една по-друга нежност“, „А светът на любовта е дълго упражнение/ за недорасли богове“¹¹. В това стихотворение не се споменава конкретно нито исихазмът, нито падането под османска власт, но семантичните ядра на битките, разрушенията и мъчанията „преди гласовете“ създават асоциативно поле. Мъчанието е чест поетически знак в поезията на Лалич, а сред основните значения на исихазма са спокойствието, тишината и уединението. Нещо повече, те са част от едно разбиране за сложността на самия творчески акт, в който тишината обуславя съвършенството на сътворението. Звукът и мелодиката са важни по различен начин в поезията на Иван В. Лалич и Радко Радков, но и в отношението към тях може да се види отглас от византийската поезия, която е извор на вдъхновение. А самият исихазъм, който издига на изключително високо ниво съзерцанието, „умната молитва“ и обожението на човека, като неотменна част от преображението вижда преобразяването на сетивата¹².

Като поет Радко Радков е подчертано по-цялостно свързан с класическите форми от Лалич, но и при двамата има ярко поетическо новаторство, извиращо от византийските „лирически архетипове“. Исихазмът е такъв своеобразен архетип за тяхната поезия, но разбира се, няма основания да се надценява ролята му. Тя е важна дотолкова, доколкото самият исихазъм представлява забележителен пример за славяно-византийски синтез, а и за второ сближение на свързаните с делото на светите солунски братя словесни общности. Сякаш и двамата поети чрез собствените си лирически образци потвърждават

⁹ Сред важните съвременни изследвания върху личността и творчеството на свети патриарх Евтимий са например Ivanova 1986; Dikova 2011.

¹⁰ В превода на Светозар Игов стихотворението гласи „За любовните неща“, което също има своите поетико-преводачески основания. Възможен е и превод „За любовните дела“, фраза, която преводачите ни на антична поезия използват.

¹¹ Lalić 2003: 32.

¹² Както обръща внимание Екатерина Дикова, „в идеята за Преображението и преобразуването е основната принципна разлика на исихазма и която и да било ерес. Исихастите, по думите на Палама, не съзерцават Бога с телесните си очи като месалианите, а с преобразувани сетива“... А в това е и „главната отлика от Платоновото разбиране за прекрасното – за него то е постижимо само с разума, докато за исихастите – с преобразуваните сетива (Dikova 2011: 23).

онова, което през 1896 г. пише Вилхелм Майер за църковната поезия, а на XII международен конгрес по византистика през 1961 г. в Охрид го припомня Роман Якобсон: „безспорно най-прекрасната и редом с историческите съчинения, най-важната част от византийската литература; нещо повече тя (църковната поезия – б.м.) е непреходен паметник в световната литература“¹³. Малко по-надолу в същия текст Якобсон изразява мнението, че славянският вариант модифицира и трансформира византийските образци и се създава „чудесен синтез на застинал византийски традиционализъм и една неизтощима творческа оригиналност“¹⁴. Това наблюдение е важно, тъй като ни кара отново да се замислим за това, че макар в южнославянския православен контекст сравнително по-късно да се развива интересът и усетът към класическото стихосложение и силаботонизма, когато това се случва от XIX в. насетне, то успява да създаде една специфична творческа симбиоза между поетически модели.

Макар да не присъства в сръбското издание на книгата „За деянията на любовта, или Византия“ Светлозар Игов резонно включва в „Концерт византийска музика“ стихотворението „Гласовете на мъртвите“. То е първото от цикъла четири сонета с това заглавие, поместени в поетическата му книга „Мелиса“ (1959 г.). Преводачът очевидно е подбрал началния сонет заради акцентирането върху яркия поетически образ на „гласовете на мъртвите“. Тук безспорно можем да видим асоциативна линия с темата Византия и в това отношение е и кореспонденцията на „Гласовете на мъртвите“ със стихотворението „Мъчениците“ на Радко Радков, въвеждащото в първия цикъл на книгата „Византийски запевки“. И в двете стихотворения основната теза е за важността и вечността на личния жест, за безпределността на живота, за вечното траене на гласа.

„Гласовете на мъртвите, това не са мъртви гласове./ Но кой ги чува?“¹⁵ – това са финалните строфи в първия фрагмент на стихотворението на Лалич. Стихотворението на Радко Радков започва с цитат на Тертулиан „Кръвта на мъчениците е семе“, за да покаже също безсмъртието на жеста, чрез който мъчениците са вечни, „възкръснали из яростния мрак“¹⁶.

Макар да е безспорно, че Радко Радков е по-близък до класическите лирически форми, както и до едно по-консервативно ортодоксално светоусещание, близостта между двете поетически книги е действително впечатляваща. Същевременно, по отношение на стихосложението трябва да имаме предвид факта, че художественият превод на Лалич на български език го представя в малко по-модернистичен от автентичния вид. Иван В. Лалич е не само много ерудиран автор, но и голям експериментатор във формата. Неговата поезия гравитира между класическото стихосложение, белия и свободния стих. В цикъла си за Византия в модерна поетическа форма той вмъква мотиви и образи от църковната поезия, но и цитати и псевдоцитати от фолклора.

Наблюдаваме интересен поетически подход. Радко Радков на пръв поглед изглежда по-традиционен в стихосложението, но той в действителност експериментира, като съчетава православна тематика и образност със западноевропейска стихотворна култура. Той е сред най-големите майстори на сонета през последния век в България. Във „Византийски

¹³ Jakobson 2000: 322.

¹⁴ Jakobson 2000: 323, 341.

¹⁵ Lalić 2003: 23.

¹⁶ Radkov 2001: 57.

запеви“ е включен само един сонет, но в своя стихотворен модел цялата книга е вписана в контекста на западноевропейските образци. И Иван В. Лалич е сред любителите на сонетната форма, а сонети са включени и във „византийската“ му книга. От гледна точка на средиземноморската лирическа чувствителност на Лаличевото творчество, за която пишат Светлана Велмар Янкович и Светлозар Игов, можем да предположим, че сонетната форма в неговия случай е един от белезите на принадлежност към средиземноморския естетически космос. Но дали не са подобни функциите на сонета и в лириката на Радко Радков? Дали тази знакова лирическа форма, тръгнала през Късното средновековие от Сицилия, за да се превърне в един от най-ярките образци на западноевропейското стихосложение, не е потърсена именно като пресечна точка между Изтока и Запада, като възможност мелодичната песенна структура да осигури по-лесна преводимост на значенията. Да осигури тази преводимост подобно на синтеза, за който пише Саня Велкова-Кожухарова в анализите си на културните балкански феномени през XIX и XX в.:

античната традиция представлява пресечната точка на културна близост между Византия и Запада и следователно до голяма степен и между Гърция и Западна Европа. Античната гръцка цивилизация и християнството съставляват своеобразно единство на ценностите, формиращи историко-социалното личностно Аз на модерния човек, представител на т.нар. западна култура¹⁷.

Сонетът, особено в неговия петраркистки вариант, е предпочитан от българския и сръбския поет. Тази поетическа форма в лириката им се явява същевременно белег и за неоплатоническия ерос на техния лирически неовизантинизъм¹⁸, макар в разглежданите две стихосбирки сонетът да не определя цялостната структура. Иван В. Лалич създава в сонетна форма поетическите цикли „Мелиса“ (1959 г.), „Десет сонета за неродената ми дъщеря“ (1992 г.), „Два сонета за черепа“, както и сонетния венец „Петнадесет прелюдии за любовта“ (1958 г.). Интересът на Лалич към сонета може да се обвърже с неговия пиетет към класическата поетическа традиция, от една страна, но и със съвременното му поетическо обкръжение. Като поет той е естетически и мисловно близък до един от големите модерни сръбски поети на XX в. – Бранко Милкович, който също е сред майсторите на сонета. Може да се каже дори, че тъкмо те двамата актуализират значението на тази поетическа форма в сръбския литературен контекст след времето на романтизма и модернизма. Затова и не е случайно, че Светлозар Игов представя в своята антология „Нощен полет“ и двамата творци, наред с другите трима забележителни поетически гласове на XX в.

Сонетът определя цялостно поетическото творчество и на Радко Радков. Едновременно с възникването на стихосбирката „Византийски запеви“ през 1978 г. се появява и първата книга със сонети на поета. След 1989 г. са отпечатани и двете сонетни книги на Радков, които не само го представят като забележителен майстор на сонета, но и обвързват тази поетическа форма с любовта. В това отношение Радко Радков отново се оказва близък

¹⁷ Velkova-Kozhuharova 2014: 41.

¹⁸ Тук и по-нататък под термина „неовизантинизъм“ се подразбира ревитализирането на византийски поетически модели в художествената литература на XX век. Особено силно изразени са тези тенденции в поезията в бивша Югославия и литературната критика (предимно сръбската) ги обозначава с понятието „византинизъм“. За да бъдат избегнати терминологичните недоразумения, тук ще използваме понятието „неовизантинизъм“.

до своя сръбски колега. Стихосбирките на Радко Радков са с емблематичните заглавия „Царски сонети на любовта“ (1996 г.) и „Сонети на любовта“ (2006 г.).

Несъмнено е, че и българският, и сръбският поет имат специално отношение към любовната тема в лириката. Сръбски изследователи откриват обяснение за това и в интереса на Иван В. Лалич към лириката на Райнер Мария Рилке – поетически учител в сонетната форма и за него, и за Бранко Милкович¹⁹.

На пръв поглед Иван В. Лалич изглежда по-отворен към експеримент в областта на еротизацията, но и Радко Радков изненадва с ярко еротизиране на образа на Византия. Ако Лалич известява още със заглавието на книгата си синонимната верига между византийската и любовната тема, Радко Радков го прави в самата стихосбирка, но още с отварящото и знаково стихотворение „Византия“, в което са следните стихове:

Златоглавата мъртва Византия
във съня на морята лежи.

Бе по плът тя примамлива блудница,
кротка схимница бе по душа²⁰.

Неоплатоническо преплитане на еротизма и интелектуализма се откроява и в други стихотворения от стихосбирката „Византийски запев“, а специално в изданието от 2001 г. и в цикъла, посветен на византийската поетеса от IX в. Касиана²¹. Нейният образ в тази стихосбирка се явява както своеобразна персонификация на високия византийски естетизъм, така и символ на твореца.

Макар Радко Радков да озаглавява книгата си „Византийски запев“, по отношение на формата си тя показва повече приемственост с античната и западноевропейската традиция. В стихосбирката са включени освен сонет, епитафия, елегия, използват се терцини, секстини, квинта рима и т.н. Следователно заиграването с Византия в лириката на Радко Радков присъства само в тематиката, но не и в поетиката, дори когато самото заглавие създава очакване за византийска форма, както е например в „Глаголически откъс“, „Осмогласно пеене“, „Хроника“.

За разлика от Радко Радков, в своята поезия Иван В. Лалич демонстрира афинитет не само към класическото стихосложение, но и към форми, завещани от византийската поетическа традиция. В контекста на неовизантизма в сръбската поезия от втората половина на XX в. този интелектуален автор модернизира една форма на църковната поезия с много дълга традиция в православната култура. Става въпрос за канона. През 1996 г. Лалич издава поетическата книга „Четири канона“ и с това очевидно се затвърждава като един от най-големите експериментатори в поезията във формално отношение. Наред с античните стихотворни форми в поезията на този поет съжителстват византийски, фолклорни и модерни. Нещо повече – те често са преплетени в едно и също произведение. Хекзаметър и епически десетосричен стих, петостъпен ямб, сафическа строфа, секстини, терцини и пр. Експериментаторският дух на Иван В. Лалич успява наистина да създаде забележителни творения, които впечатляват не толкова с ярката си оригиналност, колкото

¹⁹ Вж. напр. Paripović Krčmar 2014; Šeatović 2004; Jovanović 2007.

²⁰ Radkov 2001: 53.

²¹ Става дума за византийската поетеса Касия, чието име Радко Радков изписва в поемата си по този начин.

с постигнатата хармония между мелодиката и посланието, традицията и модерността. А по отношение на симбиозата между западноевропейските и византийските поетически модели точно изглежда наблюдението на Боян Йович, че присъствието на Византия в сръбската поетическа традиция на XX в. е свързано с възможни чужди влияния, например на Константинос Кавафис, и че Византия за сръбската съвременна лирика е онова, което за Кавафис е Александрия²². На тази тема впрочем е посветено и едно от ключовите по-късни изследвания на Светлозар Игов върху новата сръбска лирика, в което сравнява лириката на Йован Христич и Константинос Кавафис като „балканско-медиетерански интертекстуален сюжет“²³.

Нека накрая резюмираме: Иван В. Лалич и Радко Радков са поети от близки поколения и със сходен поетически натюрел. Макар да е почти напълно изключена вероятността да са се познавали лично и чрез творчеството си, техният лирически неовизантинизъм показва забележителни прилики, а поетическите им похвати са повод за по-задълбочен анализ на ролята на византийската традиция и славяно-византийската културна симбиоза в историческия път на Балканите и в нашето съвремие.

Библиография/ Bibliography:

- Bozhilov 1998: Божилов, И. Предговор. – В: Дуйчев, Иван. Избрани произведения. Т.1. Византия и славянският свят. София: Анупис. [Bozhilov, I. Predgovor. – V: Duychev, Ivan. Izbrani proizvedenia. T. 1. Vizantia i slavyanskiyat svyat. Sofia: Anubis].
- Dikova 2011: Дикова, Е. Фразата в житията и похвалните слова на св. патриарх Евтимий Търновски. София: Централна библиотека на БАН. [Dikova, E. Frazata v zhitiyata i pohvalnite slova na sv. patriarh Evtimiy Tarnovski. Sofia: Tsentralna biblioteka na BAN].
- Doncheva 2025: Дончева, А. (съст.) Fallor ergo sum. В чест на Георги Каприев. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2025. [Doncheva, A. (sast.) Fallor ergo sum. V chest na Georgi Kapriev. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2025].
- Igov 1989: Игов, С. Съвременната сръбска поезия. – В: Игов, С., Кънчев, Н. Нощен полет. Петима сръбски поети. София: Народна култура. [Igov, S. Savremennata srabska poezia. – V: Igov, S., Kanchev, N. Noshten polet. Petima srabski poeti. Sofia: Narodna kultura].
- Igov 2011: Игов, С. Йован Христич и Константинос Кавафис: Един балканско-медиетерански интертекстуален сюжет. – В: Електронно списание LiterNet 9 (142), 04.09.2011. [Igov, S. Yovan Hristich i Konstantinos Kavafis: Edin balkansko-mediteranski intertekstualen syuzhet. – V: Elektronno spisanie LiterNet, 9 (142), 04.09.2011] <<https://litenet.bg/publish/sigov/hristich-kavafis.htm>> (достъп 21.08.2025).
- Ivanova 1986: Иванова, Кл. Патриарх Евтимий. София: Народна просвета. [Ivanova, Kl. Patriarh Evtimiy. Sofia: Narodna prosveta].
- Jakobson 2000: Якобсон, Р. Славянският отклик на византийската поезия. В: Якобсон, Р. Езикът на поезията. София: Издателство „Захарий Стоянов“. [Jakobson, R. Slavyanskiyat otklik na vizantiyskata poezia. V: Jakobson, R. Ezikat na poeziyata. Sofia: Izdatelstvo „Zahariy Stoyanov“].

²² Jović 2007: 250.

²³ Вж. Igov 2011.

- Jovanović 2007: Jovanović, A. (ed.) Постсимболистичка поезика Ивана В. Лалића. Зборник радова. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2007. [Jovanović, A. (ed.) Postsymbolistichka poetika Ivana V. Lalića. Zbornik radova. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2007].
- Jović 2007: Јовић, Б. Византија и византинизам код К. Кавафија, В. Б. Јејтса, И. В. Лалића и Р. Силверберга. – В: Jovanović, A. (ed.) Постсимболистичка поезика Ивана В. Лалића. Зборник радова. Београд: Институт за књижевност и уметност, 231–265. [Jović, B. Vizantija i vizantinizam kod K. Kavafija, V. B. Jejsa, I. V. Lalića i R. Silverberga. – V: Jovanović, A. (ed.) Postsymbolistichka poetika Ivana V. Lalića. Zbornik radova. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 231–265].
- Kapriev 2022: Каприев, Г. Miscellanea. София: Изток-Запад. [Kapriev, G. Miscellanea. Sofia: Iztok-Zapad].
- Lalić 2003: Лалич, И. Концерт византийска музика. София: ИК „Захарий Стоянов“, 2003. [Lalich, I. Kontsert vizantiyska muzika. Sofia: IK „Zahariy Stoyanov“, 2003].
- Lilkov 2021: Лилков, В. Доблест и наказание. Народният съд и ДС срещу спасителите на българските евреи. София: Сиела. [Lilkov, V. Doblest i nakazanie. Narodniyat sad i DS sreshu spashitelite na balgarskite evrei. Sofia: Siela].
- Paripović Krčmar 2014: Париповић Крчмар, С. Песнички облици српског неосимболизма. Докторска дисертација. Нови Сад: Универзитет у Новом Саду. [Paripović Krčmar, S. Pesnički oblici srpskog neosimbolizma. Doktorska disertacija. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu].
- Radkov 2001: Радков, Р. Византийски запеви. София: ИК „Захарий Стоянов“. [Radkov, R. Vizantiyski zaprevi. Sofia: IK „Zahariy Stoyanov“].
- Šeatović 2004: Шеатовић Димитријевић, С. Традиција и иновација – Интертекстуалност у песништву Ивана В. Лалића. Београд: Филип Вишњић. [Šeatović Dimitrijević, S. Tradicija i inovacija – Intertekstualnost u pesništvu Ivana V. Lalića. Beograd: Filip Višnjić].
- Šalamun 2011: Šalamun, T. Kdaj: Izbrane pesmi. Ljubljana: Beletrina.
- Velkova-Kozhuharova 2002: Велкова-Кожухарова, С. „Славянският съсед“ и гръцкият национален „образ Аз“. София: Херон прес. [Velkova-Kozhuharova, S. „Slavyanskiyat sased“ i gratskiyat natsionalen „obraz Az“. Sofia: Heron pres].
- Velkova-Kozhuharova 2014: Велкова-Кожухарова, С. Българи и гърци. Черти от взаимните им представи. София: ИБЦТ-БАН, Фабер. [Velkova-Kozhuharova, S. Bulgari i gartsii. Cherti ot vzaimnite im predstavi. Sofia: IBCT-BAN, Faber].
- Velmar Janković 2005: Велмар Јанковић, С. Изабраници. Београд: Стубови културе. [Velmar Janković, S. Izabranici. Beograd: Stubovi kulture].

BYZANTIUM IN THE LYRICS OF RADKO RADKOV AND IVAN V. LALIĆ

Lyudmila Mindova

Abstract: Radko Radkov (1940–2009) and Ivan V. Lalić (1931–1996) favor different poetic forms, yet beyond this lies a remarkable similarity not only in their high levels of erudition, but also in their reverence for the foundations of European civilization. Byzantium occupies an important place in the poetic pantheon that these poets construct in their lyrical works. The focus here is primarily on the poetry collections *On the Acts of Love, or Byzantium* by Ivan V. Lalić and *Byzantine Chants* by Radko Radkov. In the challenging context of an atheistic era, these two prominent intellectuals and poets succeed in transforming the theme of Byzantium into a rich source of lyrical inspiration and a bridge between tradition and modernity.

Keywords: Byzantinism, lyrics, philosophy, contemporary literature, South Slavs, Balkans

Lyudmila Mindova

Institute of Balkan Studies and Center of Thracology

Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria

lmindova@balkanstudies.bg

ORCID: 0000-0002-7914-3076

СВОЕ И ЧУЖДО В ЛИТЕРАТУРНО-ЕСТЕТИЧЕСКИТЕ ТЪРСЕНИЯ НА АНТУН МАТОШ

Антоанета Балчева

*Институт за балканистика с Център по тракология
Българска академия на науките, България*

Духовната атмосфера в Хърватия от края на XIX и началото на XX век носи чертите на динамичен период от нейната интелектуална история, белязан от дълготрайния стремеж към национално самоопределяне и желанието за постигане на културна и политическа еманципация в условията на засилен диалог с европейските духовни постижения. Разгръщането на тези процеси, характерни за хърватския модернизъм, настъпил приблизително между 1890 г. и 1914 г.¹, водят до разглеждането му като събирателен термин за определен етап от литературно и историческо време, носещ печата на настъпило крушение в националните и социални блянове. Следите от тази духовна криза биха могли да се открият в натрупалите се през годините противоречия, появили се след дуалистичното преустройство на Хабсбургската монархия (1867 г.), попарило надеждите за федеративно управление и за признаване правата на подвластните ѝ славянски народи (чехи, словаци, поляци, словенци, хървати и сърби). Положението не се подобрява и след подписването на хърватско-унгарското Споразумение (т.н. „Нагодба“), с което бил определен държавно-правният статут на Хърватия чак до 1918 г.² Независимо от факта,

¹ Възприетата от Александър Флакер (Flaker 1976) периодизационна рамка на хърватския модернизъм има различни интерпретации в научната литература, които разместват с няколко години долната и горната му граница. Вж. по-подробно Šicel 1972; Košutić-Brozović 1977: 345–363; Flaker 1977 и др.

² Според текста на Споразумението Унгария и Хърватия, Славония и Далмация образуват държавен съюз, техният крал е коронясан седна корона, един коронационен акт, за което се издава съвместна коронационна харта, в оригинал на унгарски и хърватски език. Въз основа на тези разпоредби Тристранното кралство получава правен статут, какъвто никоя друга държава в рамките на Монархията не е имала. Хърватските правни историци интерпретират тази ситуация като държавна независимост на Тристранното кралство, докато унгарците заемат позицията, че то все пак не е държава, защото автономността му се проявява

че с него на хърватите се признава правото на собствен парламент (Сабор), бан и правителство, страната остава изцяло под унгарска власт, а „възможностите за самостоятелни действия на хърватския елит са категорично ограничени заради назначаването на бана от Будапеща“³. Недостатъците на подписаното Споразумение, пораждаат трайни огнища на напрежение поради финансовата зависимост от Унгария и минималния контрол, който Хърватия може да упражнява върху ключови въпроси като данъчното облагане, военните дела, външните работи и транспорта. Въпреки че то гарантира на Хърватия и Славония широка вътрешна автономия с характеристиките на държавност в областта на законодателството, администрацията, богослужението, образованието, съдебната система, чрез различни тълкувания и систематични нарушения на постигнатите договорености в Нагодбата, унгарската страна се опитва да контролира независимостта им, което води до множество спорове. Неопределен остава и проблемът с принадлежността на Риека, който е решен „временно“ в полза на унгарците. Независимо от факта, че официалният език в Хърватия е бил хърватският, а съвместните дела е трябвало да бъдат двуезични, на практика (особено по време на периода на засилена маджаризация) е имало чести нарушения на тези разпоредби⁴.

Дълготраен остава и въпросът за обединението на разпокъсаните хърватски земи. Въпреки че фигурира в рамките на Тристранното кралство, Далмация попада в австрийската част на Монархията до нейното разпадане⁵; физическото обединяване пък на Хърватия и Славония⁶ става възможно едва след придобиването на Босна и Херцеговина от Австро-Унгария, след което Военната граница става напълно излишна⁷. Провежданата от Будапеща политика на маджаризация чрез ограничаване на хърватската автономия, насилственото въвеждане на унгарския език и спъване на стопанското ѝ развитие подсилва недоволството, намерило израз в силни народни вълнения през лятото на 1883 г. по време на управлението на граф Ладислав Пеячевич⁸. Въведената от Унгария хегемонистич-

само по отношение на Унгария, докато спрямо Австрия, особено в чужбина, Хърватия е неразделна част от Унгария, или Австро-Унгария. Вж. Bozhilova 1998: 187; Pavličević 1994; Klaić 1974; Goldstein 2003 г. и др.

³ Preshlenova 2017: 30.

⁴ В по-късните десетилетия хърватският език въпреки това се превръща в единствен официален език в образованието, публичната администрация и съдебната система в Хърватия, за разлика от други страни, обхванати от Короната на Свети Стефан (днешна Словакия, западните части на днешна Румъния, най-западната част на днешна Украйна, Северна Сърбия), където езици, различни от унгарския, обикновено не са се използвали в училищата или обществените институции.

⁵ Далмация е била призната от Споразумението за неразделна част от Тристранното кралство, което е било гарантирано от краля в коронационния договор.

⁶ Виена решава напълно да премахне вековната военна институция и най-голямата казарма в Европа. (Разформирова са Крижевашкият и Джурджевашкият полк, военните части в градовете Сень и Сисак са разпуснати). В Пеща не искат да отстъпят Крайна на Хърватия по времето на бан Иван Мажуранич и го принуждават да се оттегли. Когато граф Ладислав Пеячевич, който е много по-близък до унгарците, поема ръководната роля на бан, става възможно присъединяването на тези територии със специален манифест на Франц Йосиф, издаден през 1881 г.

⁷ Границите на Австро-Унгария се изместват до р. Дрина.

⁸ Формалният повод за избухването на вълненията е поставянето в населените места на Хърватия на държавни гербове не само на хърватски, но и на унгарски език, което е било в разрез със Споразумението. Народното движение от 1883 г. предизвиква остра политическа криза, след което бан Л. Пеячевич бил принуден да се оттегли. За мястото на фамилия Пеячевич сред аристократическия и духовен елит на Хърватия вж. по-подробно Gesheva 2012.

на политика взима особен превес след наложения от бан Куен-Хедервари (1883–1903) абсолютен режим на управление, предизвикал важни промени в хърватското общество. От една страна, прилаганата от него „тактика на толериране на сръбската буржоазия и сръбските политически сили засилва противоречията между хърватите и живеещите на територията на Хърватия сърби“⁹. От друга страна, в хърватските земи настъпват сериозни етнически и демографски промени вследствие на унгарската и немската колонизация, които заедно със стопанските проблеми довеждат до масово изселване на хърватите в края на XIX в.

Въпреки ясните общи цели за разрешаването на националния въпрос, пътищата за тяхното постигане предизвикват разнобой сред двете основни партии: между лоялната към унгарско-хърватския компромис Хърватска народна партия и силната радикална национална опозиция на Хърватската партия на правата. Католицизмът и консервативните слоеве се сблъскват с либералните, светски и често антиклерикални идеи на ориентирания към промяна хърватски елити¹⁰. Засилените унионистични тенденции в политиката на Народната партия довеждат до отцепването на М. Мразович, Фр. Рачки и К. Войнович и създаването на Независима народна партия, която поради съпротивата си срещу маджаризацията, постепенно след 1883 г. бива маргинализирана. От своя страна оглавяваната от Анте Старчевич Партия на правото, отстояваща постигането на хърватска самостоятелност извън пределите на Австро-Унгария, също се разделя, особено след създаването на напрежение между Виена и Будапеща и надеждата на хърватите да се възползват от него. Нововъзникналата в резултат на тези процеси Домовинска партия на правото обединява усилията си заедно с Независимата народна партия и издига програма за триалистично преустройство на Хабсбургската империя, в която на Хърватия да бъде отреден самостоятелен статут.

Сред изброените неясноти и лутания около възприемането на единен курс за разрешаване на националния проблем „неопределени остават и гласовитите в модерната епоха опити на югославския интегрален национализъм, намерил изражение в поредица от манифести във вестниците, писма, редакционни материали и теми за Видовдан, Косово, Крали Марко и др.“¹¹. Става дума най-вече за недотам продуктивната по това време идея за Югославия, която според Златко Посавац за дълго време остава в дълг към недостатъчно

⁹ Bozhilova 1998: 206.

¹⁰ Още в началните стъпки от приемането на Нагодбата унгарското правителство осъзнава, че унионистите (представени предимно от аристокрацията), на които разчита, не са способни да осъществят необходимите реформи в Хърватия, които се прилагат в цялата монархия на вълната на либерализма. Управляващите кръгове в Будапеща се насочват към Народната партия, от която изискват признаване на Споразумението. Притиснати от Унгария, представителите ѝ се съгласяват да приемат в редиците си умерени унионисти за сметка на пълното преразглеждане на Споразумението, особено в частта, отнасяща се до финансовата независимост и избора на бан, които да не зависят от унгарския министър-председател. Проведените разговори не довеждат до съществени промени в Нагодбата, но след тях става възможно да бъде избран първият и единствен „бан на народа“, бан с буржоазен произход. Известният адвокат и високопоставен чиновник във Виена, добре запознат с прогресивните европейски тенденции, Иван Мажуранич успява изцяло да модернизира съдебната система. Заедно с парламента за кратък период и в ограничени рамки той поставя основите на институциите на съвременна Хърватия. По негово време е гарантирана пълна свобода на печата и пълна религиозна толерантност. Приет е Законът за народното образование, въвеждащ задължително четиригодишно обучение, открит е Загребският университет с три факултета – юридически, богословски и философски.

¹¹ Pogačnik 1991: 51.

разясненото съотношение между стремежа към иновациите и универсализма и пиетета към нацията като култура, тоест между „възможните форми на обективния дух и конкретните форми на историческия живот“¹².

Сложното взаимодействие между универсалните европейски културни течения и отстояваната национална идентичност в литературата и изкуството на Хърватия в края на XIX и началото на XX в. изисква от хърватските елити отдалечаване от общоприетите обществени идеологии, вярвания, дидактика, стилистични форми. Романтичният и националнореволуционен дух от периода на илиризма започва да отстъпва за сметка на търсените от младото поколение нови изразни средства – по-индивидуалистични, по-естетически ориентирани, често песимистични. Не закъсняват и първите образци на психологическата проза, излязла извън рамките на реалистичната поезика – на предшественика на модернизма Янко Лесковар „Мисъл за вечност“ („Misao na vječnost“, 1891 г.) и на представителя на зрелия му период Антун Матош „Силата на съвестта“ („Moć savjesti“, 1892 г.). Авторите търсят творчески импулси в субективността, интроспекцията, емоционалната дълбочина, навлезли чрез преводите на Шарл Бодлер, Пол Верлен, Стефан Маларме, Хенрих Ибсен, Фридрих Ницше, Фьодор Достоевски и др. Опитите за отгласване от натурализма, социалния реализъм, патриотичната провинциална литература, добиват цялостно изражение след изгонването на две студентски групи от Загребския университет, които през 1895 г. по повод визитата на Франц Йосиф в Загреб, запалват унгарското знаме. Либерално настроените младежи, които отиват да следват в Прага и Виена, оформят облика на Хърватската „модерна“ – многопластова и нееднородна естетическа формация, отличаващи се със завидна пъстрота и разнородност на литературните стилове – импресионизъм, сецесион, декаданс, символизъм, реализъм и неоромантизъм. Двете ядра, около които се развива модернистичното движение в хърватската култура, имат доста различни гледни точки и профилиран радиус на действие. Пражкият кръг развива предимно политическа и икономическа активност, основана на социално-етичните възгледи на Томаш Гариг Масарик¹³, докато Виенско-Загребският („артистичен“) кръг¹⁴, който също има социално-политическа основа, се намира под влиянието на Виенския модернизъм и Херман Бар, изповядващ идеите за навлизането на индивидуалното „изкуство на душата“, чрез което „съвременният творец трябва да изразява своите чувства и емоции“. Характерно и за двете групи е, че поддържат една отворена структура на хърватския модернизъм, която се стреми към културно обновление, критика на традиционните нрави и сближаване с модерната европейска мисъл. На страниците на „Хърватска мисъл“ и на страниците на в. „Младост“, изразител на виенската сецесия се търсят пътища за дистанцирането от „униформената“ литература, за все по-голяма индивидуализация на творчеството като реакция срещу унаследени художествени конвенции от миналото: „Не може да се каже, че тук няма способни хора... Имаме много таланти... Тук няма развити индивидуалности...“ – ще заяви Милан Шарич в програмната

¹² Posavac 1986.

¹³ Неговите основни изразители (Милан Шарич, Милан Мариянович и др.) издават списание „Хърватска мисъл“, прокламиращо социално ангажираната литература, която трябва да е в служба на народа и да бъде отражение на реалния му живот.

¹⁴ Привържениците му се групират около списание „Младост“, основано от критиците Миливой Дежман Иванов и Бранимир Ливадич, които защитават свободата на художественото творчество, ръководейки се от западноевропейските идеи и културни образци.

си статия „Хърватската литература“ (1897 г.)¹⁵. Призивът за отстояване свободата на творчеството, автономността на изкуството и неговото универсално значение са в унисон с настроенията на хърватските интелектуалци, които живеят между духовното разочарование от действителността и идеала за една „друга“ възвишена култура.

Лозунгите и словата от предишните десетилетия не можаха да завладеят душите ни... Отказахме се от тях, не от себичност, а от необходимост, първо, защото не можем... да жертваме живота си за миналото, когато мислим за бъдещето и осъзнаваме настоящето, второ, защото всички виждаме – не само ние, младите, че тези стари формули няма да донесат победа за народа. С давориите¹⁶ и романтично-идеалните възхвалявания не ще успеем да насърчим никого към действие¹⁷.

Цитираният манифест на Миливой Дежман Иванов „Нашите стремления“ („Naše težnje“) издава една нова космополитна ориентация на творците, разгърнала се през втората фаза на модернизма, в която творчеството на Антун Матош¹⁸, поет, новелист, фей-

¹⁵ „Ne može se reci da kod nas nema sposobnih ljudi... Darovitosti ima u nas dosta... Nema tu razvijenih samostalnih pojedinaca...“ (Šarić 1972: 162).

¹⁶ Патриотични стихотворения, писани през 30-те години на XIX в. по времето на Людевит Гай, илирийското движение и пробуждането на националното съзнание на хърватите. В основната си част са програмни текстове със сериозен, патетичен тон, често написани императивно, призоваващи към борба за свобода. Произходът на името им е свързан с измисления старославянски бог на войната Давор.

¹⁷ Dežman 1972: 176.

¹⁸ Животът и творчеството му се превръщат в един постоянен акт на духовно обновление и преодоляване на различни граници: географски, художествени, лични, културни. Роден в Товарник, област Срем, Антун Матош прекарва детството и младостта си в Загреб. След завършване на гимназиалното си образование 1891 г. се записва във Военно-ветеринарния факултет във Виена, но скоро губи стипендията си и през 1893 г. е мобилизиран в армията, откъдето още на следващата година бяга в Сърбия. След арестуването му е екстрадиран в Хърватия като военен дезертьор, но отново бяга и прекарва три години в Белград като бохем. Издържа се, свирейки на виолончело в оркестъра на Белградския театър, пишейки рецензии за театралния и музикалният живот в Белград, за новоизлезли разкази и романи, сътрудничи на вестниците *Pobratim* на Янко Веселинович и *Nada* на Силвие Страхимир Кранчевич с главен редактор Коста Хьорман. През януари 1898 г. А. Матош пътува за Виена, Мюнхен и Женева, а оттам в началото на август 1899 г. тръгва за Париж, където ще остане цели пет години до 1904 г. По време на престоя си във френската столица, той подготвя за издаване едни от най-значимите си прозаични творби, сред които сборниците „Iverje“ (1899 г.) и „Novo Iverje“ (1900 г.), както и част от разказите, които излизат по-късно в книгата „Umogne priče“ (1909 г.), излязла в превод на български език от Христо Попов. Този период от творчеството му има ключово значение за оформянето му като централна фигура на хърватския литературен модернизъм. В духовната метрополия, наречена от него „врата към света“, Матош има възможността да установи контакт с водещи френски писатели и художници, сред които карикатуристът Андре Рувер, историкът Морис Тюсо, засилва се оформящото въздействие върху неговия стил, естетика и идеи на френския символизъм (Шарл Бодлер, Стефан Маларме, Пол Верлен), парнализъм (Теофил Готие, Льоконт дьо Лил) и реализъм (Ги дьо Мопасан). Интелектуалният живот в кафенетата, галериите, салоните, музеите му дават усещането за „духовна свобода“, присъстващо и в репортажите от Световното изложение в Париж (1900 г.), които подготвя в качеството си на акредитиран журналист, посвещавайки ги на теми от Парижкия културен живот, френското изкуство и естетика, техниката, на проникновени разсъждения за мястото на националната култура в контекста на световната. През 1904 г. се установява отново в Белград, откъдето неколкратно извършва тайни посещения в Загреб, след което, помилван от австрийските власти, окончателно се завръща в родината си през 1908 г. Активен участник в артистичния и обществен живот, Матош продължава да пише публицистика, литературна критика, фейлетони, създава едни от най-известните си лирични произведения „Notturmo“, „Utjeha kose“, „1909“, обединява около себе си представители на новите естетически търсения (Тин Уевич, Владимир Черина, Любо Виснер, Фран Галович, Никола Полич и др.). През 1911 и 1913 г. пътува до Италия – първия път до Флоренция, а втория път до Рим, където пише последното си произведение „Римски фейлетони“. Умира през 1914 г. в

лстонист, есеист и пътeписец, играе централна роля чрез въвеждането на нови идеи, форми и техники от европейския символизъм, френския модернизъм и импресионизъм. Силата на националната култура според него не е в способността ѝ да отхвърля и елиминира, а в способността да приема и усвоява колкото се може повече чужди културни елементи. „Патриотичният нагон“ е само една нота в цялостната творческа сугестия, творчество, което би било само патриотично би задоволило едва малка, минимална част от нашата емоционалност“¹⁹.

Фиг. 1. Антун Густав Матош.

На прага на XX в., когато вече са налице интелектуалните ресурси за откъсване от родното и близкото, дебатът между европейско и национално се превръща в категориална величина, определяща жизнеността на творчеството²⁰. Върху структуриращата сила на тази дихотомия в произведенията на Антун Матош акцентира Тин Уйевич в статията си „Barres i Oinobares“ (1911 г.):

В неговото творчество има две доминиращи черти: френска и хърватска, модерна и домашна. Това са два фактора, които биха се хармонизирали в съзвучието между европейската и нашата култура, между западния вкус и хърватското бунтарство. Към тяхното уравновесяване са насочени и далечните аспирации на Матош²¹.

Преплитането на тези две посоки в естетическите търсения на писателя са в основата на новия му визионерски проект, отричащ застиналите форми на наследеното бездушно творчество: „Нашето изкуство ще бъде национално само тогава, когато стане европейско т.е., когато бъде оригинален хърватски израз, особена национална форма на духа, изпълнен с европейско съдържание“²². В изповядвания от него творчески синтез на „модерното“ и „националното“ особена роля ще играе пътeписът, чрез който „непрекъснато преоткриваме света и магията на творчеството, което го изпълва“. Пътуването за Матош добива смисъла на архетип на житейско поведение, метатекстуално приключение,

навечерието на Първата световна война, а културният му проект остава незавършен, но вдъхновяващ за бъдещите поколения.

¹⁹ Šicel 1972: 203.

²⁰ Oraić Tolić 1978: 445–447. Вж. също Oraić Tolić 2013, Nemec 2011; Donat 1978: 622–643; Košutić-Brozović 1970: 345–363.

²¹ Ujević 1965: 102.

²² Matoš 2015: 39.

„поезия на модерната цивилизация“, свързано с процеса на непрекъснато преработване и идентификация с „чуждото“. Символ на себеутвърждаването и себеизграждането, то е жизнено необходимо за хърватската интелигенция, вгледана прекалено дълго в канона на националния дискурс. Убеден в смислопораждащата му функция, творецът саркастично провокира нейната изостаналост и апатия: „седи около печката, мърмори и сплетничи в стила на селските бабички“. Аргументацията му добива още по-голяма сила в последвалия контрастивен анализ, чрез който писателят окачествява селяните като истинските актьори в „модерната драма на напредъка“, които, обикаляйки света, стигат дори до далечна Америка. Осмислено в термините на човешката активност, странстването за Матош е път към духовно усъвършенстване и извисяване:

Пътуването е вродена потребност на човешкия дух, благодарение на което са възникнали колоси като Луиш де Камоиш, Джеймс Кук и Вагнер, а Байрон и Шатобриан от своя страна са непосредствен плод на съвременната динамика, задвижвана с пара и електричество²³.

Ключова фигура в тази своеобразна философия на „ускореното модерно време“ е фланьорът, способен да сдвои мимолетното и преходното лице на модерността заедно с противоположната ѝ същност – постоянното и централно усещане за самоличност²⁴.

Фиг. 2. Пол Гаварни, Фланьорът, 1842 г.

²³ Матош 1973: 280.

²⁴ Според Бодлер традиционното изкуство е неадекватно за новите и динамични усложнения на съвременния живот. Социалните и икономически промени, предизвикани от индустриализацията, изискват от художника да се потопи в метрополията и да стане, по думите му „ботаник на настилната“, аналитичен познавач на градската тъкан. Терминът, който той изковава – *flâneur* (този, който се шляе/разхожда се) и *flânerie* (безделието/разхождането/скитането), се свързват с Париж и този вид среда, която позволява място за небързано и непланирано изследване. По-късно Валтер Бенямин възприема тази концепция за градския наблюдател не само като аналитичен инструмент, но и като начин на живот. (Benjamin 1989: 389–418; Igov 2010).

Практикуваното от него вечно остранныостяване е жизнената среда за всяко творчество, пространство на неспирната промяна, „въображаемо пътуване, задоволяващо най-авантюристичния копнеж към новото, към полета над вулгарния ни и ограничен кръг“²⁵. Именно чрез него Аз-ът на поета достига до божественото откровение, до истинската епифания: „Животът е фланьорство, ...всички велики души са фланьори... Гьоте и Ренан фланьорстват през всички цивилизации и всички идеали, Шекспир, Балзак и Сен-Симон през всички души и характери“²⁶.

Търсената в стила на Бодлер аналогия между фланьора и поета става интегрална част от творчеството на А. Матош, пронизва цялата му жадна за скиталчество натура, превръща се в алегория на неговото постоянно отчуждение от действителността и от самия себе си. Духовното му пилигримство, започнало още през 1894 г. с дезертьорството му от австрийската армия и бягството му в Белград (Сърбия), е белязано от дълбока екзистенциална криза, изразяваща една трайно разколебана идентичност, желаеща да се изплъзне от етноцентричната самодостатъчност. Неговото културно номадство, почерпило вдъхновение от различни европейски духовни центрове, установило светски стандарти в модерната хърватска литература, обхваща Италия, Франция, Швейцария, Германия, Австрия и Сърбия, Словения и крайбрежието. Преките му впечатления са отразени в редица текстове: „U Munchenu, krajem januara 1908“; „Od Pariža do Beograda“; „Od Zagreba do Beograda (Fragmentarne impresije)“; „Ferije“; „Od Zagreb do crvenog ljiljana“; „Pod florentinskim seširom“; „Od Firenze do Zagreba“ и др.

За разлика от пътеписите, преследващи строго образователни цели и инструментализиращи повествованието, произведенията на Матош се доближават до Иполит-Теновата социологизация на изкуството. Неговите впечатления са имаголожки конструкции – царство на картини от всички проявления на националния живот и менталитет, на европейската култура и цивилизация, на родните взаимоотношения и човешките нрави. Осъзнати прозрения, често преминали в стереотипи²⁷, много от тях циркулират и днес: Атина е развалина, от която е останало само името; Рим е сътворен от най-великата световна мисъл, град на езичеството и християнството, Вечният град, който е владял света; Париж е родината на духовността; Италия на изкуството; Виена – гнездо на филистерите и чиновниците.

Редом с високите художествени стилове от епохата на модерна, импресионизма, символизма и сецесиона широко застъпени похвати в тях са гротеската, карикатурата, протоавангардната естетика на грозотата. Авторът изцяло субективизира градската среда и природата, превръща я в естетически обект, успявайки да създаде една пространствена обрзност, „осъществена на нивото на почерка“²⁸, чрез непрекъснати интертекстуални препратки, оформящи нескончаема игра между различните смислови ефекти. „Това са главни теми от творбите на Геснер²⁹ и най-великия швейцарски син Ж. Ж. Русо. В изумрудените дълбини на големите езера и тайните на тихите гори, в огнената вечерна сянка на високите

²⁵ Matoš 1973: 202–203.

²⁶ Matoš 1973: 278–282.

²⁷ Вж. Христова 2020: 126–133.

²⁸ Женет 2001: 150.

²⁹ Саломон Геснер – швейцарски художник и поет (1730–1788), б.м.

пасища, сред които и днес отеква „Kuhreigen (ranz des vaches)“³⁰ с архаичната меланхолия на Роландовия рог и свежестта на Росиниевата мелодия, в синевата на тези планини и сенчести долини, свидетели на Заратустрината трагична пътека, се крие Пан с последните сатири, които избягаха от меркантилната прозаична Европа. Бюклин е видял тези заточеници на красивия езически свят и от неговите картини струи и кипи титанично здраве, класическо чувство за природа и живот, с което Швейцария открай време освежава изумителната, анемична Европа³¹. Читателят е потопен в магически асоциативен свят от фигури, свързани с Хабсбургите, феодализма, йезуитството и католицизма, от една страна, а от друга – с Вилхелм Тел, недоволстващия, бунтаря, със свободата и толерантността, които изграждат разгърнатата мрежа от символи, отразяващи моментната икономическа или политическа ситуация в Швейцария и хърватските земи. Неговата картина е и знакова конструкция, естетически код на абсолютизираното „Аз“ на твореца, далеч от капризното и индивидуализирано Немчицево или Веберово „Аз“. Всичко несъществено е внимателно отстранено, за да може читателят мислено и емоционално да изпадне в едно почти хипнотично състояние на очарование.

Мотивът за пътя като авантюра, приключение, поези и бягство сътворява основния мит за живота на Антун Матош, разказа за родолюбиво настроения бохем и изгнаника. Един от основните вектори, добили конструктивен смисъл в житейската му философия, е идеята за пътуването като духовно усъвършенстване, което се превръща в доминантна практика за твореца, бягащ от дисхармонията в живота в света на високите художествени идеали³². След седем години прекарани в Белград (1894–1898 и 1898–1899) и година и половина в Женева (1898–1899), идва ред на петгодишния му престой в Париж (1899–1904), където го отвежда любовта към изкуството и свободата, а това отваря нова страница в развитието на хърватската литература.

Фиг. 3. Поздравителна картичка на Антун Матош от Париж (1900 г.).

³⁰ *Kuhreihen* е проста мелодия, традиционно свирена на рог от швейцарските алпийски пастири, докато изкарват добитъка си към или от пасището. *Kuhreihen* се свързва с швейцарската носталгия по дома (известен също като *mal du Suisse* или *Schweizerheimweh* „швейцарска носталгия“).

³¹ Matoš 1967: 60–61.

³² Pranjić 1972; Pranjić 2006; Frangeš 1998: 165–181; Flaker 1988.

„Срещата на Матош с Париж всъщност е среща между художника и неговия идеален естетически обект, в случая хармоничния град, който той олицетворява и сравнява с „единствената кокетка в света, която сякаш никога няма да остарее“³³. Периодът на неговия престой в столицата на изтънчения естетизъм, в града на Шарл Бодлер, Стефан Маларме, Морис Бар, Жорис-Карл Юисманс, където се установява като кореспондент на загребския вестник „Hrvatsko pravo“, е един от най-плодотворните етапи в творчеството му. Неговите репортажи от Световното изложение 1900 г., излезли по-късно във „Впечатления от парижката изложба“ („Dojmovi sa pariške izložbe“) и „Писма от Париж“ („Pisma iz Pariža“), както и останалите посветени на града текстове в „Ogledi. Studije i impresije“, „налагат внушението за безспорно и категорично културно и духовно превъзходство на френската столица“³⁴. Париж е център на естетическите нововъведения, огнище на красотата, изкуството, литературата, по улиците му са преминали „Щросмайер, Кватерник, Старчевич и Кумичич, ученици в най-хуманната, най-класическата и най-симпатичната Европа, защото е най-естетична и най-силно е допринесла за принципите на свободата в света“. Матош се отдалечава от просветителско-романтичната парадигма изцяло субективизирайки града, придавайки му постбодлеровски смисъл като еманация на модерността. Неговото постоянно „фланиране“ прави възможна онази литература, в която не толкова градският човек, колкото самият град е главен герой. Оживените улици и тълпите от хора имат стимулиращ ефект върху писателя със своя потенциал за когнитивни усещания, за сетивно безпокойство и за нови преживявания, често в по-голяма степен, отколкото той може да асимилира³⁵. Ентусиазираното „завладяване“ на метрополията, започнало с жадното поглъщане на събитията, търсенето на усещания и адаптирането към ускорения градски ритъм, придава калейдоскопичност на разказите му за мултикултурността на Всемирното изложение (1900 г.), за техническите достижения, за рударството, за спиращата дъха Айфелова кула, която помирява техниката и традицията. Още в първия си репортаж Матош бърза да заяви: „Французинът „естетизира“, разхубавява всичко – дори и онова, което на някои се струва нелепо: индустрията“³⁶.

Фиг. 5. Антун Матош и авторът на карикатурата Андре Рувер по време на Световното изложение в Париж през 1900 г.

³³ Nemec 2011: 75.

³⁴ Hristova 2020: 126.

³⁵ Nemec 2011: 82.

³⁶ Matoš 1900.

Парижките картини на Матош не са лишени от амбивалентни чувства, мрачни тонове, цветове и дори противоречия. Голямата метрополия се превръща в метафора, динамична конфигурация на изпълнения с надежди и страхове XX в.³⁷, действаща едновременно като утопия и дистопия. Възхищението му пред красотата върви заедно с един болезнен екзистенциализъм, предизвикан от бързата смяна на културни стереотипи и модели на поведение, разрива с традицията, раздвоеното и мъчително адаптиране към атмосферата на големия град, а също и от непрекъснатия сблъсък с недоимъка, глада, бедността, в които живее писателят. От върха на Айфеловата кула Париж не е само „най-културният“, „най-остроумният“ и „най-безгрижният“ „град на светлината“. Панорамният поглед обхваща тъмните, гротескни страни на едно „шарено, сиво и задимено чудовище“, „огромен котел“, който „реве, гърми и сплетничи“, в който хората пълзят като „ситни мравки“, а над тях се издигат грозните очертания на градските кули. Дисонантните настроения се усилват и при съпоставката на голямата метрополия с родните земи. Малка, незначителна и тесногърда изглежда от тази позиция хърватската действителност, която е напуснал. Несъвместими са времевите и пространствени измерения на двете реалии, описани в импресионистично-символичен стил. В Париж човек изживява за един ден това, което в Хърватия за цяло столетие. „А врабчетата, палаво бърбреха по покривите, докато Хърватия изглеждаше от тези сияйни далечини дребна и малка, като хърватски писател в Париж на Ришешельо и Наполеон“³⁸. Изхода от заявената дисхармония творецът търси по пътя на взаимопроникването, сдвояването на европейско и национално в метрополията на човешкия дух. Единствено възможен отговор в своето лутане и безпътица Матош намира в едно променено космополитно съзнание, устремено към универсалните ценности на човешката цивилизация, способно да припознае чуждата идентичност като своя. „Защото имаме две родини: нашата – родината на нашата плът, и Франция, родината на нашия дух“.

Раздвоението и противоречията, съпътстващи душевния смут на интелектуалците от краевековието, определят и по-нататъшните срещи на скитника, туриста и поклонника с люлката на европейската култура – Италия, на която посвещава пътеписите „Pod florentinskim šesijom“, „Salve, dea Roma!“ и „Rimski izleti“. Пресечна точка в наратива за пътя е преклонението пред универсалните духовни образци на човечеството в живописата, скулптурата, архитектурата, театъра, литературата. Същевременно, в духа на интелектуалния скептицизъм във Флоренция Матош припознава Италия на различията, контрастите: щастие и болка, святост и зло, красота и грозота... В Рим, Вечния град, дъхът му спира пред дворците на Палатина, Квиринала, Колизея, но с усещането, че под краката му е земята, запазила следи от най-големите триумфи и най-голямата разруха и срам за човечеството. В изградения от него въображаем свят в амбивалентно единство са поставени светци, мъченици, нечестивци, герои, трибуни, тирани, философи и поети. Добижаването до европейските културни стандарти върви заедно с една непрестанна национална легитимация. Да опознаеш Италия, твърди Матош, означава да опознаеш себе си, означава да се разбере хърватската психика и интелигенция, която е закърмена с изворите на тази култура. В „Salve, dea Roma“, Матош с горчивина споделя: „Ние хърватите, макар и класически римски поклонници, народ от пътешественици, особено морски, нямаме и досега солидна пътеписна литература, подобно на римската“³⁹. Задълбоченият му анализ

³⁷ Timms, Kelley 1985: 4.

³⁸ Matoš 1995: 171.

³⁹ Matoš 1973: 276.

на пътуването като културен феномен е своеобразен принос към един имагологичен прочит както на европейските центрове, така и на европейската културна периферия. В родния се след четиринадестгодишното му изгнаничество от родината пътепис „Ferije“ (1908 г.) Матош, дава строга присъда: хърватите не пътуват и не познават дори Хърватия, а този който не познава себе си, не може да опознае и света⁴⁰.

Критичната оценка на автора издава и перманентното противоречие между два типа чувствителност, синхронизиращи различни диахронни моменти. От една страна, е налице убеждението му, че всеки пътник е ценно камъче в мозайката, съграждаща националната пътническа култура, част от патриотичната платформа на романтиците. От друга страна, Матош е модерен индивидуалист, изгнаник, поклонник и пътник, който не може изцяло да прекъсне връзките си с въображаемата общност и да се отърси от кошмарната прегръдка история/нация⁴¹. Подобно противоречие предопределя и динамиката на съотношението европейско-национално в пътеписното му творчество. Раздвоен между любовта си към европейското изкуство и безпокойството си от политическото състояние в Хърватия, Матош пребивава в дискурса на етноцентричния индивидуалист, драматично изживяващ състоянието на родината си. Естетизмът (*l'art pour l'art*), издигнат като висок принцип в неговото творчество, житие и битие, е непрекъснато миниран от биографичните и националните политически реалии. В пътеписните му очерци и визии липсата на свобода, изгнание и бедност в личен план се пресичат с националната орис, персонифицирана в образа на тъжната и сиротна родина Хърватия. Според Дубравка Ораич Толич изпълненият с противоречия всеотдаен патриот и изразен европейец по време на престоя си в Париж е изцяло в съзвучие с предизвикателствата на модерността и прогреса, докато след завръщането си в родината става по-консервативен, вгледан в демографското обедняване на хърватските земи, икономическата изостаналост и чуждестранната собственост, въздействието на първата глобализация върху малката нация и „страшното изселване“ в Америка. Ако „европейският“ Матош е фокусиран по-силно върху града-метрополия, „домашният“ Матош е обърнат към традицията, природния пейзаж и топоса на града село.

Фиг. 6. Първото издание на „Naši ljudi i krajevi“.

⁴⁰ „Та хърватите все още не познават дори Хърватия“. (Matoš 1999b: 90).

⁴¹ Duda 2012: 203.

Хърватският пейзаж за него не е само близко пространство, свързано само с личните спомени и интимни мигове, а обща съкровищница от впечатления, картини, звуци, атмосфера, настроение, всичко, което усъвършенства и подхранва народната идентичност във всяка душа, във всеки човек, във всяко ново поколение. Матош му вдъхва смисъл, живот, хуманизира го, създавайки образа на въображаемия културен модел на нацията: „Родните места са най-добрите биографи...“ – ще каже той. Според Тин Уйевич: „Матошевата земя не е само сцена, рамка или среда на повествованието; тя е битие (...) в пъстрата живописна реч на просветителите, пазителка на енергия“⁴². Матош разбира пейзажа от една страна като метонимия на природата, модерен европейски абсолют⁴³. От друга страна, той вкарва своя национален контекст в неговото тематизиране, свързан с миговете на лично страдание, неговото „старчевичанство“⁴⁴ и аркадийно-идиличната хърватска литературна традиция от Иван Гундулич до Франьо Маркович. В пътеписите „Kod kuće“ и „Oko Loba“⁴⁵ природа и история са обединени, географията е разбрана в своите времепространствени измерения, като одухотвореност на природните и предметни пейзажи⁴⁶. Според Матош душа притежава не само човекът, но и земята, която „пее, както нашият народ и история, беседващи на висок глас, защото говорят и с очите си. Затова хърватската област, хърватският пейзаж са също толкова важен момент както хърватският народ и минало“. Хърватската околност е най-голямата школа по патриотизъм.

Пейзажът е не само очевидната ни връзка с тайните на хармоничната вселена, но и видима форма на постоянното въздействие на примитивната, първобитна хърватска душа върху нашата. Ако душата ни е резултат от впечатления, а те са най-вече хърватски звуци и образи от хърватските краища, душата ни е подобно на това дърво и плодове, резултат от хърватския пейзаж⁴⁷.

Родолубието на А. Матош е охудожествено, деполитизирано и лиризирано. Представата му за нация не се основава върху митологията за кръвта и изконните територии на отечеството, а по-скоро изразява любовта към духа на родното място. Неговата идея за пейзажа е най-близка до етническият модел за конструиране на национална идентичност на Антъни Смит, чрез който ландшафтът се поетизира и сакрализира, осигурявайки на индивидите т.н. „морална география“⁴⁸.

Естетическата философия на Антун Матош се превръща в своеобразна метафора на времето, ориентирана около превъплъщенията на модерния дух в рамките на националната самобитност. Казано с думите на Томас Елиът – чувството за история ще го кара да пише не само с мисълта за собственото си поколение, но и с усещането, че „цялата европейска литература, начинаей от Омир, а в нейните рамки и цялата литература на неговата собствена страна съществуват едновременно и съставят единен и общ

⁴² Ujević 1964: 83–84.

⁴³ В Париж той възкликва „Звезди, звезди ми дайте! Звезди, които заспват в тихите, нощни води, които падат в тъмното езеро покрай кльощавите, тъжни тръстици... Къде е звездата, която да ме гледа мълчаливо през клоните на планинския дъб? Всичко, всичко е карикатура.“ (Matoš 2003: 160).

⁴⁴ Политически Антун Матош е поддържал Хърватската партия на правото, начело с Анте Старчевич, който се е борел за суверинитет на хърватския народ извън рамките на Австро-Унгария.

⁴⁵ Matoš 1973.

⁴⁶ „В чистия хърватски пейзаж опознаваме елементите на своята душа“. Matoš 1999a: 119.

⁴⁷ Matoš 1995: 73.

⁴⁸ Smith 2000: 29.

порядък⁴⁹. В пътеписите му се оглежда сложната динамика на отношенията европейско – национално, вградени в замисления културно-естетически проект на автора за извеждане на хърватската литература от „стерилното и идилично детство“ и полагане на основите на едно модернистично изкуство.

Библиография/ Bibliography

- Benjamin 1989: Бенямин, В. Шарл Бодлер. Художествена мисъл и културно самосъзнание. София: Наука и изкуство. [Benjamin, V. Sharl Bodler. Hudozhestvena misal i kulturno samosaznanie. Sofia: Nauka i izkustvo].
- Bozhilova 1998: Божилова, Румяна. История на Хърватия. София: Абагар. [Bozhilova, Rumyana. Istoria na Harvatia. Sofia: Abagar].
- Dežman 1972: Dežman, M. Naše teznje, “Hrvatski salon”, 1898. – In: Šicel, M. Programi i manifesti u hrvatskoj knjizevnosti. Zagreb: Liber, 175–178.
- Donat 1978: Donat, Br. Matoš, pisac s pogledom u Europu. – Republika 34 (6), 622–643.
- Duda 2012: Duda, D. Kultura putovanja. Zagreb: Ljevak.
- Eliot 1980: Елиът, Т. Традиция и индивидуален талант. Варна: Георги Бакалов. [Eliot, T. Traditsia i individualen talant. Варна: Georgi Bakalov].
- Fiaker 1977: Fiaker, V. Časopisi hrvatskoga modernističkog pokreta. Zagreb: HFD, 1977.
- Flaker 1976: Flaker, A. Stilske formacije. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.
- Flaker 1988: Flaker, A. Nomadi ljepote. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Frangeš 1998: Frangeš, I. Susret sna i jave na raskršću života. „Cvijet sa raskršća“ Antuna Gustava Matoša. – In: Frangeš, I., i V. Žmegač, V. (eds.) Hrvatska novela. Interpretacije. Zagreb: Školska knjiga, 165–181.
- Genette 2001: Женет, Ж. Фигури. София: Фигура. [Genette, G. Figuri. Sofia: Figura].
- Goldstein 2003: Голдщайн, И. История на Хърватия. София: Пигмалион. [Goldstein, I. Istoria na Harvatia. Sofia: Pigmalion].
- Hristova 2020: Христова, И. Културните стереотипи на Париж в пътеписно-есеистичната проза на Антун Густав Матош и Йован Дучич. – В: Стереотипът в славянските езици, литератури и култури. Сборник с доклади от Четиринадесетите международни славистични четения. София, 26–28 април 2018 г. Т. 2: Литературознание. Културология. Антропология. Фолклористика. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 126–133. [Hristova, I. Kulturnite stereotipi na Parizh v patepisno-eseistichnata proza na Antun Gustav Matosh i Yovan Duchich. – V: Stereotipat v slavyanskite ezitsi, literaturi i kulturi. Sbornik s dokladi ot Chetirinadesetite mezhdunarodni slavistichni chetenia. Sofia, 26–28 april 2018 g. T. 2: Literaturoznanie. Kulturologia. Antropologia. Folkloristika. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 126–133].
- Igov 2010: Игов, А. Оправдание на фланьора. – Littera et lingua. Бр. Зима. [Igov, A. Opravdanie na flanyora. – Littera et lingua. Br. Zima 2010]. <<https://zakultura.info/s/28-medii-i-kultura/sites/4812-littera-et-lingua>> (20.06.2022).
- Kirova 2000: Кирова, Л. Югоизточноевропейски феномени. София: АИ „Марин Дринов“. [Kirova, L. Yugoiztochnoevropeyski fenomeni. Sofia: AI „Marin Drinov“].

⁴⁹ Елиът 1980: 18.

- Klaić 1974: Klaić, Vjekoslav. *Povijest Hrvata*. Zagreb: Nakladni zavod MH.
- Košutić-Brozović 1977: Košutić-Brozović, N. *Europski okviri hrvatske moderne*. – In: *Hrvatska književnost prema evropskim književnostima*. Zagreb: Liber, 345–363.
- Matoš 1900: Matoš, A. *Dojmovi sa pariške izložbe*. I. – *Hrvatsko pravo*, br. 1338, 23 travnja, 1-2.
- Matoš 1967: Matoš, A. *Sabrana djela*. Sv. 3. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Matoš 1972: Matoš, A. *Književnost i književnici*. – In: Šicel, M. *Programi i manifesti u hrvatskoj književnosti*. Zagreb: Liber, 187–200.
- Matoš 1973: Matoš, A. *Sabrana djela*. T. 4, 5, 11. Zagreb: JAZU.
- Matoš 1995: Matoš, A. *Nedovršena Autobiografija*. Putopisi. Priredila Dubravka Oraić Tolić, Vinkovci: SN “Privlačica”.
- Matoš 1999a: Matoš, A. *Kod kuće*. – In: Duda, D. (ured.) *Putopisi*. Vinkovci: Riječ 119–125.
- Matoš 1999b: Matoš, A. *Oko Zagreba i po Hrvatskoj*. Zagreb: Dom i svijet.
- Matoš 2003: Matoš, A. *Dojmovi i ogledi*. Samobor: Mladost.
- Matoš 2024: Matoš, A. *Umjetnost i nacionalizam*. Odabrani eseji i putopisi. <https://www.gimnazija-sb.com/wp-content/uploads/2022/11/matos_odabraniesejiiputopisi.pdf> (15.12.2024).
- Nemec 1978: Nemec, K. *Čitanje grada*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Oraić Tolić 1978: Oraić Tolić, D. *Europsko i nacionalno u djelu A. G. Matoša*. – In: Flaker, Aleksandar i Krunoslav Pranjić (ured.) *Hrvatska književnost u europskom kontekstu*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 445–447.
- Oraić Tolić 2013: Oraić Tolić, D. *Čitanje Matoša*. Zagreb: Ljevak.
- Pavličević 1994: Pavličević, D. *Povijest Hrvatske*. Zagreb: Ljevak.
- Pogačnik 1991: Pogačnik, J. *Hrvatska moderna i književnosti zapadnoeuropskog kruga*. – *Croatia* 22 (35/36), 39–57.
- Posavac 1986: Posavac, Z. *Estetika u Hrvata*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Pranjić 1972: Pranjić, K. *Jezik i stil Matoševe pripovjedačke proze*. Zagreb: JAZU.
- Pranjić 2006: Pranjić, K. *Iz-Bosne k Europi*. Zagreb - Sarajevo: Synopsis.
- Preshlenova 2017: Прешленова, Р. *Австро-Унгарија и Балканите (1878–1912)*. Софија: УИ „Св. Климент Охридски“ [Preshlenova, R. *Avstro-Ungaria i Balkanite (1878–1912)*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“].
- Šarić 1972: Šarić, M. *Hrvatska književnost, 1897*. – In: Šicel, M. (ed.) *Programi i manifesti u hrvatskoj književnosti*. Zagreb: Liber, 159–175.
- Šicel 1972: Šicel, M. *Programi i manifesti u hrvatskoj književnosti*. Zagreb: Liber.
- Smith 2000: Смит, А. *Националната идентичност*. Софија: Кралица Маб. [Smith, A. *Nationalnata identichnost*. Sofia: Kralitsa Mab].
- Timms, Kelley 1985: Timms, E., Kelley, D. (eds.) *Unreal City: Urban Experience in Modern European Literature and Art*. Manchester: Palgrave-Macmillan.
- Ujević 1964: Ujević, T. *U spomen A. G. Matoša*. “Em smo Horvati”. – In: *Hrvatska književna kritika*. T. 8: Tin Ujević. Zagreb: Matica hrvatska, 83–93.
- Ujević 1965: Ujević, T. *Sabrana djela*. T. 7. Zagreb: Znanje.
- Zweig 1989: Цвайг, С. *Светът от вчера. Дневници. Писма*. Софија: Колибри. [Zweig, S. *Svetat ot vchera. Dnevnikitsi. Pisma*. Sofia: Kolibri].

OWN AND FOREIGN IN THE LITERARY-AESTHETIC PURSUITS OF ANTUN MATOŠ

Antoaneta Balcheva

Abstract: The study focuses on the multi-layered and contradictory nature of the modernist A. Matoš, navigating between the vision of a multicultural Europe and the longing for national emancipation. The dynamic relationship between native and foreign catalyze the mixed feelings typical of his works. Their emblematic presence makes them ascend as categorical imperative which determine the vitality of his creative capacity, and turns them into a basic guideline of his research. His travelogues are presented as imagological constructions – a realm of paintings of all manifestations of national life and mentality, of European culture and civilization, of native relations and human morals, reflecting the incarnations of the modern spirit within the national identity.

Keywords: modernism, native/ foreign, imagology, travelogues

Antoaneta Balcheva
Institute of Balkan Studies & Center of Thracology
Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria
ani.balcheva@balkanstudies.bg
ORCID ID: 0000-0002-6001-9622

ХЪРВАТСКИЯТ И БЪЛГАРСКИЯТ АКАДЕМИЧЕН ОПИТ В КРАЯ НА XIX И НАЧАЛОТО НА XX ВЕК – ПАРАЛЕЛИ, СХОДСТВА И ВРЪЗКИ

Тихана Луetic

Отделение за исторически науки

Хърватска академия на науките и изкуствата, Хърватия

Въпреки че на пръв поглед академичният опит в двете страни изглежда различен, всъщност той има редица сходства. В настоящото изследване ще се фокусирам върху няколко аспекта от университетската история на хърватите и българите в периода от края на XIX до началото на XX век, в рамките на които ще бъдат представени някои сходни характеристики, определени паралели, връзки и контакти между двата народа, но и някои различия.

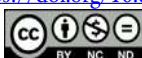
В началото е необходимо да се каже нещо за създаването на университетите, тяхната структура и да се дадат някои числови показатели. Историческите обстоятелства, при които са основани съвременните университети в Хърватия и България, са различни, но тяхното предназначение е било еднакво. В края на XIX в., след Освобождението, Княжество България е току-що създадена независима национална държава, докато Кралство Хърватия, Славония и Далмация е част от създадената през 1867 г. Австро-Унгарската монархия, в рамките на която те имат специфичен статут с елементи на автономия, особено след сключването на Хърватско-унгарската спогодба през 1868 г. И двата университета – Софийският и Загребският – са създадени с цел укрепване на националната идентичност по пътя на образованието в период на обществена модернизация и отвореност към западните образователни модели. Именно в сферата на образованието най-отчетливо се наблюдават модернизационните процеси¹. Следва да се отбележи, че става дума за страни с ниско ниво на образованост на населението и с много високи нива на неграмотност – през 1900 г. едва 29,18% от населението на България е било грамотно², докато в Хърватия този процент е по-висок – 45% грамотни³, но все още става въпрос за ниски дялове на грамотното население в сравнение с данните за страните от Западна и Северна Европа, където процентът на неграмотните е намален до 10%⁴. Въпреки това трябва да се

¹ Mishkova 2011: 10.

² Daskalova 2017: 13–14.

³ Župan 2016: 273.

⁴ Daskalova 2017: 14.

подчертае, че ролята на новосъздадените университети не се състои само в обучението на кадри за грамотността на населението. Те имат много по-широка национална роля, а именно създаването на национален елит. Също така те са символ на националната независимост⁵. Както подчертава Диана Мишкова, държавата е поставила силен акцент върху създаването на образователни институции, особено университети, като държавни институции. Ролята, която държавата е предвидила за университетите, е култивирането на държавен елит, като не става въпрос само за бюрократичния слой на държавната администрация, а трябва да се формира местен национален научен елит със задача да създаде национална наука и по този начин да положи основите за национално осъзнаване и модернизация на цялото общество⁶.

Кралският университет „Франц Йосиф I“ в Загреб е основан през 1874 г., а корените му могат да се проследят до йезуитската академия от 1669 г. Амбициите на основателите на модерния университет в Загреб са да го превърнат в национална *Alma Mater*, тоест чрез най-висшата образователна институция да се интегрират все още разделените хърватски земи (Далмация и Истрия с Хърватия и Славония), както и да се създаде академичен център на всички южни славяни. Нито една обаче от тези цели не е постигната, тъй като до края на съществуването на монархията не е решен въпросът с реципрочността на загребските дипломи на студентите от австрийската част на монархията (Далмация и Истрия). Така техният приток към Загребския университет е бил значително по-малък от очакваното. Също така не е постигната и целта университетът да се превърне в академичен мост между Западна и Югоизточна Европа⁷. Факт е, че по-голямата част от неговите студенти идват от по-тесен географски ареал, т.е. от територията на Хърватия и Славония⁸.

В момента на основаването на университета в Загреб той се състои от три факултета: правен, философски и богословски⁹. Въпреки че създаването на медицински факултет е предвидено в университетския закон, то е било отложено до 1917/1918 г.¹⁰ Тук трябва да се отбележи, че във Философския факултет освен обществени и хуманитарни науки (1874/1875 г.) се преподават и природни науки и математика (1875/1876 г.), като са създадени също Фармацевтичен курс (1882 г.), Лесотехническа академия (1897 г.) и Геодезически курс (1908 г.). Във всеки случай, все още става дума за сравнително традиционен учебен план, в който липсват програми по технически науки и медицина¹¹.

През същия период в София съществува Висше училище, основано през 1888 г., малко след Освобождението и възстановяването на държавата. Тази институция е замислена като национално учебно заведение с цел да формира хомогенна интелигенция, образована в национален дух¹². През 1904 г. Висшето училище е преименувано на Софийски университет „Св. Климент Охридски“¹³. По отношение на университетския учебен план се наблюдава същият модел както и в Загреб: до Първата световна война университетът остава непълен, включвайки само Физико-математически, Историко-филологически и Юридически

⁵ Charle 2004: 42.

⁶ Mishkova 2011: 9–10.

⁷ За това свидетелстват скромните проценти на записаните студенти от останалите южнославянски земи: в Юридическия факултет в Загреб за периода от 1874 до 1918 г. едва 5% студентите са от южнославянските земи на Балканите (включително България, Македония, Сърбия и Черна гора), вж. Luetić 2021a: 172–173.

⁸ Iveljić 2011: 28.

⁹ Luetić 2018b: 40–41.

¹⁰ Luetić 2018b: 41–42.

¹¹ Iveljić 2011: 28. По-подробно вж. Luetić 2018a: 154–175.

¹² Daskalova 2017: 23.

¹³ За Софийския университет в периода до края на Първата световна война вж. Radeva, Donkov 1988: 52–87.

факултет¹⁴. Медицинското обучение, също както и в Загреб, започва едва през 1917/1918 г.¹⁵ поради нарастващата нужда от медицински персонал през военния период.

Традиционализмът при избора на специалности в този период се наблюдава както при хърватите, така и при българите: в Хърватия броят на студентите по право доминира през целия период, като техният дял е между 50 и 70% от общия брой студенти в университета¹⁶. Същата ситуация се наблюдава и в София, където броят на студентите по право през целия период надвишава броя на тези в останалите два факултета, а в някои години правистите са дори до пет пъти повече от студентите в Историко-филологическия и Физико-математическия факултет¹⁷. Тази структура на студентите ясно показва социално-икономическото развитие на обществото: повечето професии, които изискват висше образование, са свързани с държавната служба или със законите, което осигурява сигурно препитание и желан обществен статус. Модернизационните процеси в икономиката все още протичат бавно и в двете страни, а университетите дават хиперпродукция на чиновници¹⁸.

акад. година	Университет Загреб	Университет София
1888/1889	413	49
1889/1890	404	133
1890/1891	430	205
1891/1892	415	177
1892/1893	410	241
1893/1894	452	295
1894/1895	479	380
1895/1896	437	310
1896/1897	484	304
1897/1898	564	338
1898/1899	657	331
1899/1900	770	390
1900/1901	829	460
1901/1902	907	459
1902/1903	934	545
1903/1904	1055	705
1904/1905	1174	946
1905/1906	1195	952
1906/1907	1366	1324
1907/1908	1464	198
1908/1909	1057	1397
1909/1910	1260	1510
1910/1911	1280	1673
1911/1912	1189	2260
1912/1913	1047	1379
1913/1914	1123	2210

Таблица 1. Брой на студентите в Загребския и Софийския университет (1888–1914 г.).¹⁹

¹⁴ Radeva, Donkov 1988: 55.

¹⁵ Daskalova 2017: 23.

¹⁶ Daskalova 2017: 23.

¹⁷ Arnaudov 1939: 628–629.

¹⁸ Arnaudov 1939: 628–629.

¹⁹ Таблицата е изготвена по данни от Arnaudov 1939: 628–629 и Signjar 1925: 253–257.

Що се отнася до числеността, данните в Таблица 1 показват, че в началото на този период Загребският университет е имал десет пъти повече студенти от Софийския (413 души). Тук определено трябва да се подчертае, че става въпрос за първата година от основаването на Висшето учебно заведение в София, докато Загребският университет вече е съществувал четиринадесет години. Въпреки това увеличаването на броя на студентите в България протича значително по-бързо, така че до 1900 г. техният брой нараства десетократно, докато броят на студентите в Загреб се удвоява. Освен това до края на този период броят на студентите в България се увеличава 45 пъти, докато в Хърватия – само три пъти. В навечерието на войната Софийският университет изпреварва Загребския по брой студенти: той вече има два пъти повече студенти. Какви са причините за тази значителна разлика в динамиката на растежа на броя на студентите в София и Загреб? Отговорът е сложен и можем да предположим, че цял набор от причини е оказал влияние върху тези показатели. Първо, има държавна рамка и образователна политика: докато България след Освобождението е станала независима самостоятелна държава със силно желание за изграждане на модерна нация, преди всичко чрез образованието, Хърватия, въпреки независимостта си в областта на образованието на основание на Хърватско-Унгарската нагода, е подложена на различни ограничения в рамките на Австро-Унгария. Освен липсата на редица факултети и по-малкия брой студенти в Загребския университет, съществен проблем остава реципрочността на дипломите, която не е решена до разпадането на монархията²⁰. Точно заради липсата на реципрочност на дипломите хърватските студенти от хърватските земи, които спадат към австрийската част на монархията, заминават за чужбина, т.е. за австрийските университетски центрове, тъй като тамошните дипломи били признати, за което ще стане въпрос по-нататък.

Ако университетите в Загреб и София се поставят в по-широкия контекст на Централна и Югоизточна Европа, като се сравнят данните за броя на студентите през 1908 г. за общо 16-те университета на територията на Австро-Унгарската монархия и Балканския полуостров, Загреб и София се нареждат в долната част на класацията по брой студенти. Само четири университета (тези в Белград, Инсбрук, Чернівци и Яш) са имали по-малък брой студенти от Загребския и Софийския университет²¹.

Съществува още една важна особеност, която свързва студентската общност в Хърватия и България, – това е значителната студентска емиграция. Липсата на определени факултети и висши технически училища е един от основните мотиви за заминаване да се учи в чужбина. Университетите, към които хърватските студенти са се ориентирали в продължение на векове, се намират на територията на Австро-Унгария, както и на Апенинския полуостров²². Както вече беше споменато, съвременният университет в Загреб, основан през 1874 г., се състои само от три факултета, поради което за обучение в други, незастъпени в тях специалности, е било необходимо да се заmine в чужбина. През този период това най-вече се отнася до обучението по медицина и технически

²⁰ Luetić 2021a.

²¹ Сред университетите в Централна и Югоизточна Европа водещи са били университетите в Будапеща и Виена, които през 1908 г. са имали записани съответно 6551 и 6205 студенти. Следвали са ги Университетът в Букурещ с 4144 студенти и Университетът в Прага с 3700 записани студенти. Цит. по: Mihajlović 1909: 712–713.

²² Luetić 2015a: 259–287.

науки. Друг важен мотив за предпочитане на австрийските университети, особено за онези студенти от хърватските земи, които са принадлежали към австрийската половина на монархията (Далмация и Истрия), е непризнаването на дипломите от унгарската част на монархията, тоест дипломите на Загребския университет. Това означава, че завършил студент със загребска диплома не може да получи работа в държавната администрация в родния си край, тъй като споразумение за взаимно признаване на дипломите не е постигнато до края на съществуването на монархията. Освен тези ключови мотиви, разбира се, съществува и цял набор от лични причини за обучение в чужбина – като желанието да се учи при някои от най-добрите специалисти в дадена област в конкретни университети, младежко любопитство и др. За да добием приблизителна представа за съотношението между броя на студентите, които учат в чужбина, и тези, които предпочитат родния университет, ще посочим факта, че през академичната 1905/1906 г. общият брой хърватски студенти, които получават образование в австро-унгарските университети, е 423²³. По същото време в Загреб са записани 1092 студента, което ясно показва, че повече от една трета от местната студентска общност през тази година е следвала в чужбина²⁴.

Подобна е и ситуацията в България – с емиграционни процеси, насочени към различни европейски университети²⁵, основно към тези на територията на Австро-Унгарската монархия, Швейцария, Франция и Германия, но и към университетите в Русия и Цариград. Интересът към западноевропейските и австро-унгарските университети нараства особено в началото на XX век. Освен липсата на определени факултети и квалифицирани кадри, т.е. специалисти в конкретни области²⁶, обучението в модерни европейски университети в края на XIX и началото на XX век сред българите е мотивирано и от различни социално-икономически фактори. От една страна, следването в чужбина се възприема като гаранция за получаване на добро образование и в резултат на това добро професионално развитие. От друга страна, самата държава очаква от студентите, които учат в чужбина, да възприемат нови прогресивни идеи и по този начин да допринесат за модернизацията на българското общество и за ускоряването на неговия напредък²⁷. Броят на дипломите, придобити в чужбина през този период, е висок, което можем да видим по броя на нострифицираните дипломи пред комисията към Министерството на образованието, а най-много дипломи има от швейцарски, австрийски и германски университети²⁸.

²³ Става дума само за студенти от Хърватска и Славония. В тези числа не са включени студенти от Далмация и Истра, хърватски земи в австрийската част на монархията.

²⁴ Трябва да се отбележи, че става дума само за данни от австро-унгарските университети. Luetić 2015a: 264–265.

²⁵ От обширната литература за българската студентска емиграция в периода до Първата световна война бих открито: Paskaleva 1987: 57–66; Todorova 1987: 344–361; Manafova 1994; Tančev 1994; Preshlenova 1999: 103–107; Preshlenova 2001: 612–624; Preshlenova 2008; Preshlenova 2011: 53–62; Preshlenova 2015: 13–23.

²⁶ Preshlenova 2001: 612.

²⁷ Preshlenova 2011: 61–62.

²⁸ Preshlenova 2011: 59. Прешленова посочва, че през 1897/98 г., според данни на Министерството на просветата, 1000 млади българи следват в чужбина. За да илюстрираме числовото съотношение между българската студентска емиграция и студентите, завършили в родината, ще приведем следната статистика за периода 1888–1912 г.: в местния университет дипломи са получили 1967 студенти (Manafova 1994: 21), а в два пъти по-кратък период (1898–1910 г.) в страната пред комисията за легализиране на дипломи, придобити в чужбина, са нострифицирани 1586 дипломи (Manafova 1994: 273.). Ако предположим, че

Привлекателна среда за българските студенти представлява особено Австро-Унгария – както поради географската си близост, така и заради своя многонационален характер със силен славянски елемент. Освен това, австрийската външна политика, както и образователната ѝ политика на Балканите през този период, е благоприятна за българите, които се възприемат като важен елемент срещу руските аспирации в Югоизточна Европа²⁹.

В рамките на Австро-Унгария Загребският университет представлява привлекателна среда за българските студенти³⁰. Особени предпоставки са създадени през втората половина на XIX век и те са свързани с епископ Йосип Юрай Щросмайер. Наред с неговата дипломатическа и културна подкрепа за българския народ по време на борбата му за освобождение, особено значими са усилията му, насочени към образованието на българи в Загреб още през 60-те години на XIX век³¹. Тази инициатива следва да се разглежда в контекста на по-широката южнославянска идея за културно единство, застъпвана от епископ Щросмайер и Франьо Рачки. Тя включва широк прием на българи в новосъздадените научни и образователни институции в Хърватия: Югославската академия на науките и изкуствата и Университета „Франц Йосиф I“³². Освен откритите покани от страна на основателите на най-висшите институции в Хърватия за обучение в Загреб, езиковата и географската близост със сигурност са играли важна роля при избора на този град като университетски център³³. В периода до края на Първата световна война около 700 българи следват в хърватската столица, основно в Юридическия и Философския факултет³⁴. Броят на българските студенти достига своя връх по време на голямата университетска криза в София през 1907 г.³⁵

броят на студентите пропорционално нараства през годините, тогава може да се заключи, че броят на дипломите, придобити в чужбина, е 1,6 пъти по-голям в сравнение с броя на дипломите, придобити в София в периода 1888-1912. Вж. Luetić 2005: 238.

²⁹ Preshlenova 2001: 613–615. Австрия отпуска и стипендии за български студенти с цел да ги привлече да следват в нейните университети.

³⁰ За българските ученици и студенти в Загреб вж. по-подробно в: Žečev 1978: 233–253; Božilova 1991: 68–81; Luetić 2005: 236–266; Luetić 2008: 81–106; Luetić 2021b: 237–267; Kolić 2024: 137–179.

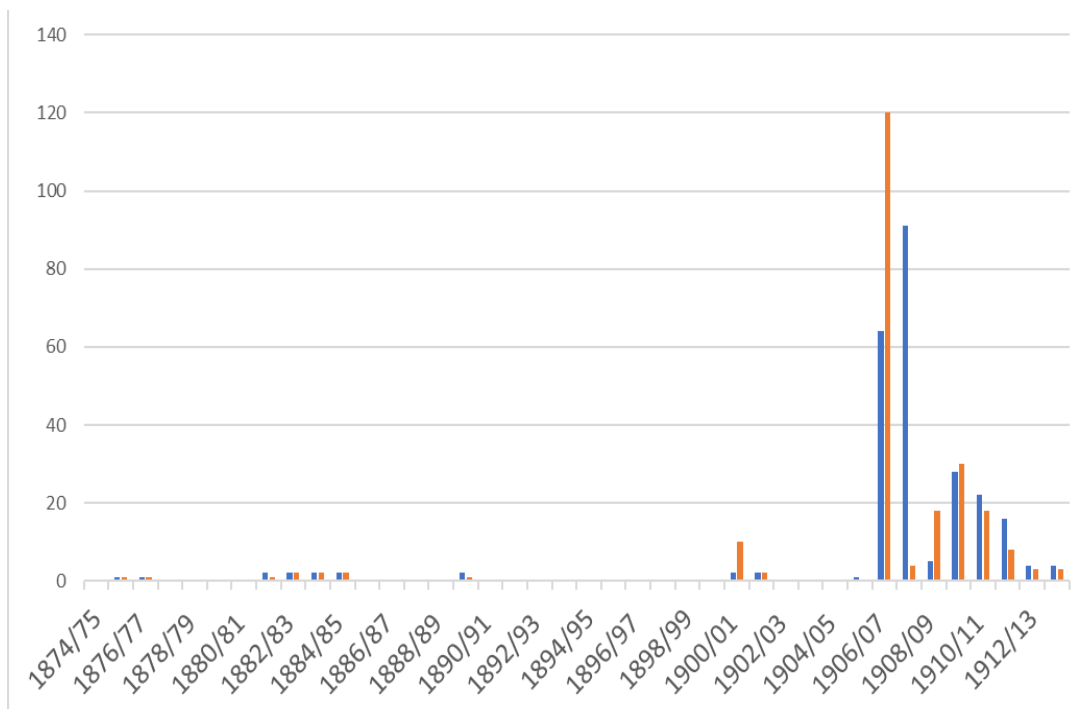
³¹ За ролята на епископ Щросмайер в образованието на българите в Загреб вж.: Vučar 1942: 23–32; Kadić 1970: 725–740; Božilova 1988: 12–13; Slišković 2005: 325–338; Luetić 2015b: 368–377; Eldarov 2015: 5–20; Živaković-Kerže 2019: 25–39; Šćurić 2024: 65–75.

³² Božilova 1999: 89; Luetić 2005: 240.

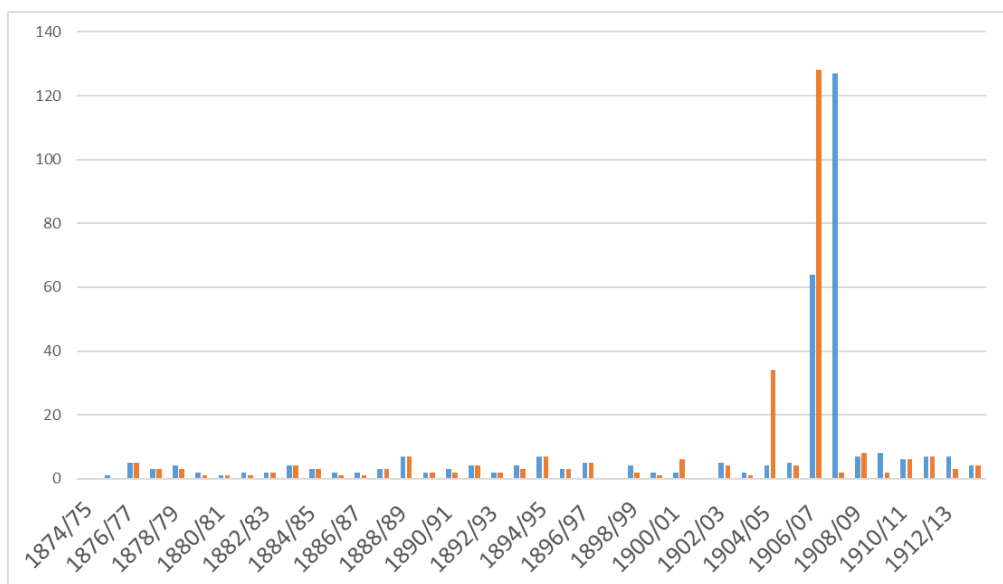
³³ Luetić 2005: 241.

³⁴ Във Философския факултет през този период са записани 329 студенти от България, докато в Юридическия – 310. (Luetić 2005: 246; Luetić 2021b: 242).

³⁵ През летния семестър на 1906/1907 учебна г. в Юридическия факултет са записани 120 българи, а във Философския – 134. (Luetić 2005: 247; Luetić 2021b: 244).

Графика 1. Динамика на броя на българските студенти в Юридическия факултет в Загреб (1874–1914 г.).

Графика 2. Динамика на броя на българските студенти във Философския факултет в Загреб, 1874–1914 г.

Говорейки за броя на хърватските и българските студенти емигранти в чуждестранни университети, с илюстративна цел тук ще представим само числови данни за университетите във Виена и Грац. В краткия период между 1900 и 1905 г., както се вижда на графиката, всяка година във Виена са записвани около 150 хървати и 50–60 българи³⁶. В Университета в Грац през същия период има между 35 и 55 хървати и между 7 и 13 българи³⁷. Този анализ показва, че хърватската емиграция е била значително по-голяма от българската, което подкрепя предишните анализи за състоянието на броя на студентите в родните университети (в Загреб и София), а именно за по-голямото напускане на хърватски студенти от страната.

акад. година	Виенски университет		Университет в Грац	
	хървати	българи	хървати	българи
1900/01	150	55	50	8
1901/02	157	55	52	13
1902/03	165	50	51	9
1903/04	154	54	56	10
1904/05	145	52	53	7
1905/06	145	60	35	9

Таблица 2. Брой на хърватските и българските студенти в университетите във Виена и Грац, 1900–1906 г.

По-ранни изследвания за срещите и сътрудничеството между български и хърватски студенти споменават за много сърдечни отношения – както в Университета в Загреб, така и в други австрийски университети. Отбелязват се общи събирания в академични дружества, организиране на съвместни инициативи, сътрудничество във вестници и списания, както и други характерни за онова време студентски дейности³⁸.

Още едно от сходствата в университетската история на българите и хърватите е отношението на управляващия режим към университетската автономия, особено нейните нарушения и реакциите на студентското движение по този въпрос. На няколко пъти, както в Загреб, така и в София, се организират значими студентски акции, като една от най-големите се случва в София през 1906/07 г., а най-мощната студентска стачка в Загребския университет се провежда само година по-късно – през втория семестър на 1907/08 г. Тази стачка през пролетта на 1908 г. е колективен протест на всички студентски групи в Загребския университет срещу грубото нарушение на автономията на висшето училище. Акцията е насочена пряко срещу тогавашния режим в Бановина Хърватия, по-точно срещу управлението на бан Раух, който изгонва двама професори по политически причини и така провокира студентите към стачка. За първи път в историята на Загребския университет студентите – с няколко изключения – вземат колективно решение да бойкотират занятията и не се записват за летния семестър на 1907/08 учебна година. Огромното мнозинство от тях напуска Загреб и продължава обучението си в

³⁶ За хърватските студенти във Виена вж. Iveljić 2015: 291–356.

³⁷ Данните за хърватските студенти във Виена и Грац са взети от Статистички годишњак 1913: 760. Данните за българите във Виена и Грац са взети от Preshlenova 2008: 276.

³⁸ Luetić 2008: 81–106; Luetić 2019: 65–78; Luetić 2024: 1–18

чуждестранни университети, най-вече в Прага. Общият мотив е протест срещу заплахата за академичната свобода. Това събитие е една от най-значимите студентски акции в защита на университетската автономия, а в по-широк контекст – силен протест на студентското движение срещу авторитарния режим в страната³⁹.

Година по-рано в България също се разразява университетска криза – през втория семестър на 1906/07 г., която предизвиква най-масовото напускане на студентска младеж на страната дотогава. През този семестър университетът е затворен, учебните занятия – преустановени, а по-голямата част от студентите се записват в чуждестранни университети. Повод за кризата става инцидент, предизвикан от студенти по време на откриването на новата сграда на Народния театър в София. Това събитие представлява кулминацията на нарастващото напрежение между студентите и авторитарния режим на княз Фердинанд – студентите освиркват княза пред театралната сграда, което от своя страна води до остра реакция от страна на властите. Вследствие на това се стига до прекъсване на учебния процес и сериозно нарушаване на университетската автономия. Либерално настроеният министър на просветата Иван Шишманов подава оставка, а по-голямата част от професорите в университета изразяват солидарност със студентите. Много студенти са наказани, а мнозинството от тях напуска страната⁴⁰.

Още един важен сегмент от университетската история на хърватите и българите, който показва значителни сходства, е висшето образование на жените, тъй като ключовите събития в тази сфера се случват почти едновременно⁴¹. Обществената дискусия относно допускането на жени до университетите се засилва едновременно в Хърватия и България през 1895 г. В крайна сметка този въпрос е положително решен и в двете страни по едно и също време – през 1901 г.

Въпросът за висшето образование на жените в Хърватия получава своето положително решение през септември 1901 г. с правителствена наредба, с която се допуска приемането на жени в университета като редовни студенти – макар и само във Философския факултет⁴². До този момент девойките са имали право да учат в Загребския университет, но само като извънредни студенти (от 1895 г.)⁴³. Сходна е ситуацията и в Софийския университет – от 1895 г. девойките могат да посещават лекции като извънредни студенти, а едва от 1901 г. – и като редовни⁴⁴. Това, което се откроява като разлика в тогавашното женско образование в Хърватия и България, е фактът, че в Софийския университет девойките са приети да учат и в трите съществуващи факултета: Историко-филологически, Физико-математически и Юридически – нещо, което не е възможно нито във Виена, нито в който и да е от австро-унгарските университети, включително и

³⁹ Наред с тази студентска акция, най-известните прояви на хърватското студентско движение в този период са изгарянето на унгарското знаме през 1895 г. и големите ученическо-студентски външения през 1912 г. Все пак стачката от 1908 г. води до най-голямата вълна на студентска емиграция в дотогавашната история на Загребския университет (Luetić 2012: 295–326).

⁴⁰ По-подробно за университетската криза в Софийския университет вж. Radeva, Donkov 1988: 58–64.

⁴¹ По-подробно за висшето образование за жените в България вж. Radeva 1988: 39–40; Nazarska 2001; Daskalova 2002: 15–37; Nazarska 2018: 131–161. За началото на висшето образование за жените в Хърватия вж. Luetić 2002: 167–209; Luetić 2023: 57–73. За българските студентки в Университета в Загреб вж. Luetić 2011: 123–133.

⁴² Luetić 2002: 173–174; Luetić 2023: 59.

⁴³ Luetić 2002: 172–173.

⁴⁴ Manafova 1994: 16; Nazarska 2001: 76–79; Nazarska 2018: 146; Daskalova 2017: 23; Daskalova 2004: 92.

в Загреб⁴⁵. На девойките е разрешено да се запишат за обучение по право в Загреб едва през 1918 г.⁴⁶

година	брой жени – София	дял жени – София	брой жени – Загреб	дял жени – Загреб
1901	16	3,48583878	3	2,564102564
1902	45	8,256880734	4	2,739726027
1903	89	12,62411348	6	3,448275862
1904	117	12,36786469	7	3,125
1905	117	12,28991597	14	5,426356589
1906	172	12,99093656	13	4,0625
1907	10	5,050505051	21	5,46875
1908	190	13,60057266	18	7,03125
1909	278	18,41059603	4	1,746724891

Таблица 3. Проценти на записаните девойки в общия брой на учениците в Софийския и Загребския университет, 1901–1909 г.

Значителна разлика се откроява и в броя на записаните девойки през първото десетилетие на XX век: българските девойки съставляват съществен дял от студентската популация в Софийския университет още от самото начало, като делът им нараства и достига до 24% в навечерието на Първата световна война⁴⁷. От друга страна, делът на студентките в Загреб през този период никога не надвишава 10%⁴⁸. В абсолютни числа до 1914 г. в Загреб следват общо 158 девойки, докато в България този брой е до пет пъти по-голям – 808 девойки следват в Софийския университет⁴⁹. Очевидно е, че българските девойки значително превъзхождат по брой своите колежки в Хърватия в рамките на академичните среди. До началото на Първата световна война броят им в Софийския университет нараства експоненциално – от скромните няколко десетки до близо 300 студентки, докато в Хърватия този брой никога не надхвърля двадесет девойки на академична година⁵⁰.

Трудно е да се посочи еднозначна причина за това несъответствие в началото на висшето образование за жените в Хърватия и България, но може да се предположи, че някои от причините се коренят в социално-икономически, културни и демографски фактори⁵¹.

⁴⁵ Heindl 1990: 261.

⁴⁶ Šute 2019: 63. Същата година на девойките е било разрешено освен в Юридическия да се записват и в новосъздадения Медицински факултет.

⁴⁷ Manafova 1994: 26.

⁴⁸ Luetić 2002: 179.

⁴⁹ Luetić 2002: 176; Manafova 1994: 26.

⁵⁰ Luetić 2002: 178–179.

⁵¹ Ж. Назърска подробно обяснява причините, довели до увеличения приток на жени в света на средното и висшето образование през този период. Накратко, тя подчертава, че причините са многобройни: на първо място – промяната в демографската картина на България в началото на XX в., след това редица културни фактори, както и икономически и социални причини (Nazarska 2001: 53-75). Като се има предвид, че в Хърватия не съществуват социологически изследвания за положението на девойките, които да могат да се сравнят с българските, трудно е да се посочат причините за това числено несъответствие.

Ускорената урбанизация в освободената държава, както и модернизацията на българското общество, несъмнено оказват влияние върху еманципацията на жените. Освен това, в новата държава има значителни нужди от професионален кадър. Така установяването на държавна образователна система довежда до увеличаване на търсенето на учители, тъй като много учители решават да заменят учителските работни места с административни занятия⁵². Освен тези общи социални обстоятелства, едно от основните условия за достъп до университет – гимназиалното образование – в България е значително по-рано достъпно за момичетата в сравнение с Хърватия: първата женска гимназия в София е открита още през 1879 г., докато в Загреб първото училище от гимназиален тип за момичета е открито едва през 1892 г.⁵³

В заключение можем да подчертаем, че университетската история на хърватите и българите в края на XIX и началото на XX век показва редица сходства и паралели, а на моменти дори и преки връзки. Новите модерни университети, призвани да изиграят важна роля в укрепването на националната идентичност, се превръщат в носители на процесите на модернизация и в двете страни – особено в областта на висшето образование за жените и утвърждаването на студентското движение. От друга страна, развитието на модерните университети в двете страни се сблъсква с определени предизвикателства, които най-силно се проявяват в ограничаването на университетската автономия, в традиционния характер на академичната програма, както и в липсата на факултети и специалисти в някои области. Всичко това води до значителна студентска емиграция и от двете страни, в рамките на която се установяват и взаимните контакти между българската и хърватската академична младеж.

Превод: Ирина Огнянова

Благодарности

Статията е създадена в рамките на работата по проект на Хърватската научна фондация IP-2022-10-5130, *Izvori za hrvatsku povijest – istraživanje, kritičko izdavanje i analiza*.

Библиография/ Bibliography

- Arnaudov 1939: Арnaudов, М. История на софийския университет св. Климент Охридски през първото му полустолетие 1888–1938. София: Придворна печатница. [Arnaudov, M. Istoria na sofijския univerzitet sv. Kliment Ohridski prez parvoto mu polustoletie 1888–1938. Sofia: Pridvorna pechatnitsa].
- Bachmaier 1987: Bachmaier, P. Die Bedeutung Wiens für die bulgarische studierende Jugend 1878 – 1918. – In: Plaschka R. G., Mack K. (hrsg.) Universitäten und Studenten die Bedeutung studentischer Migrationen in Mittel-und Südosteuropa vom 18. Bis 20. Jahrhundert, Wegenetz europäischen Geistes II. Wien: Verlag für geschichte und politik Wien, 344–361.

⁵² Nazarska 2018: 144.

⁵³ Nazarska 2018: 145; Luetić, 2002: 168.

- Bozhilova 1988: Божилова Р., Хърватското национално-освободително движение през погледа на Българите 1878–1914. София: БАН. [Bozhilova R., Harvatskoto natsionalno-osvoboditelno dvizhenie prez pogleda na Balgarite 1878–1914. Sofia: BAN].
- Bozhilova 1991: Божилова, Р. Илия Миларов и политическият живот в Хърватско. – Исторически преглед, 6, 68–81. [Bozhilova, R. Ilia Milarov i politicheskiyat zhivot v Harvatsko. – Istoricheski pregled, 6, 68–81].
- Bozhilova 1999: Božilova, R. Bugari i Hrvati kroz stoljeća. – U: Crnušarov K. (ur.) Hrvatsko-bugarski uzajamni odnosi kroz stoljeća. Sofija: Macedonia press, 86–102.
- Bučar 1942: Bučar, F. Hrvati i Bugari. Njihovo kulturno zbliženje i bratska zajednica. – Zagreb-Sofia 1 (1). Zagreb–Sofija: Hrvatsko-bugarsko društvo u Zagrebu, 23–32.
- Charle 2004: Charle, C. The growth of nation states and universities in central and eastern Europe. – In: Rüegg, W. (ed.) A History of the University in Europe. Vol. 3. Universities in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries (1800–1945). Cambridge, 40–44.
- Daskalova 2002: Daskalova, K. Women, Nationalism and Nation-State in Bulgaria (1800.–1940s). – In: Jovanović, M., Naumović, S. (eds.) Gender Relations in South Eastern Europe: Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th and 20th Century. Belgrade – Graz: Institut für Geschichte der Universität Graz, 15–37.
- Daskalova 2004: Daskalova K. The women's movement in Bulgaria in a life story. – Women's History Review 13 (1), 91–104.
- Daskalova 2017: Daskalova, K. Developments in Bulgarian Education: from the Ottoman Empire to the Nation-State and beyond, 1800–1940s. – Espacio Tiempo y Educación 4 (1), 1–29.
- Eldarov 2015: Елдаров, С. Йосип Юрай Штросмайер и българите. – Балкани 4, 5–20. [Eldarov, C. Yosip Yuray Shtrosmayr i balgarite. – Balkani 4, 5–20].
- Gross 1969: Gross, M. Studentski pokret 1875–1914. – U: Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu. Knj. I, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 451–479.
- Heindl 1990: Heindl, W. Die Studentinnen der Universität Wien: Zur Entwicklung des Frauenstudiums. Eine Projektbeschreibung. – In: Karády, V., Mitter, W. (Hrsg.) Bildungswesen und Sozialstruktur in Mitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert. Köln: Böhlau, 259–276.
- Iveljić 2011: Iveljić, I. The Role of Education in Modernizing Croatia in the 2nd Half of the 19th Century. – In: Vodopivec, P., Gabrič, A. (eds.) The Role of Education and Universities in Modernization Processes in Central and South-Eastern European Countries in 19th and 20th Century. Ljubljana: Institut za novejšo zgodovino, Ljubljana, Zentrum für Soziale Innovation Wien, Österreichischer wissenschaftlicher Institut in Ljubljana, 19–34;
- Iveljić 2015: Iveljić, I. Kroatische Studenten und Professoren in Wien (1790–1918). – In: Iveljić, I. (ed.) The Entangled Histories of Vienna, Zagreb and Budapest (18th-20th Century). Zagreb: FF Press, 291–356.
- Kadić 1970: Kadić, A. Strossmayer i Bugari. – Hrvatska revija 20 (4), 725–740.
- Kolić 2024: Kolić, M. Bugarski studenti na Medicinskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu između 1918. i 1941. – U: Karbić, D., Luetić, T., Hrvati i Bugari. Diplomacija, politika, kultura i znanost. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog povodom 30. obljetnice uspostave diplomatskih odnosa između Republike Bugarske i Republike Hrvatske, te 25. obljetnice uspostave znanstvene suradnje između Bugarske akademije znanosti i Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Zagreb: HAZU, 137–179.

- Luetić 2002: Luetić, T. Prve studentice Mudroslovnog fakulteta kr. Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu. – Povijesni prilozi 22, 167–209;
- Luetić 2005: Луетич, Т. Български студенти във Философския факултет на Загребския университет от 1874 до 1914 г. (прев. Румяна Божилова) – Историческо бъдеще 9 (1–2), 236–266. [Luetich, T. Balgarski studenti vav Filosofskia fakultet na Zagrebkia univerzitet ot 1874 do 1914 g. (prev. Rumyaana Bozhilova) – Istorichesko badeshte 9 (1–2), 236–266].
- Luetić 2008: Luetić, T. Social and Everyday Life of Bulgarian Students in Zagreb (1874–1914) – Études Balkaniques 44 (1), 81–106.
- Luetić 2009: Luetić, T. Brojčano stanje studenata Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, odnosi sa drugim fakultetima i osvrt na izbor studija (1874.-1914.). – In: Čoralić, L., Slišković, S. (ur.) Humanitas et litterae. Zbornik u čast Franje Šanjeka. Zagreb: Dominikanska naklada Istina; Kršćanska sadašnjost, 597–622.
- Luetić 2011: Luetić, T. Bugarske studentice na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu (1902.-1912.). – U: Mihanović-Salopek H. Istaknute hrvatske i bugarske intelektualke u znanosti i umjetnosti: zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog hrvatsko-bugarskog skupa održanog u Zagrebu 28. i 29. rujna 2009. Zagreb: HAZU, 123–133.
- Luetić 2012: Luetić, T. Studenski štrajk na Sveučilištu u Zagrebu 1908. godine. – Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti 30, 295–326.
- Luetić 2015a: Luetić, T. The Migration and Experiences of Croatian Students at Universities of the Austro-Hungarian Empire at the Turn of the Century. – In: Iveljić, I. (ed.) The Entangled Histories of Vienna, Zagreb and Budapest (18th-20th Century). Zagreb: FF Press, 259–287.
- Luetić 2015b: Luetić, T. Financijska potpora biskupa Strossmayera bugarskim i hrvatskim učenicima i studentima, sa posebnim osvrtom na Zakladu za uboge slušače na Kr. sveučilištu Franje Josipa I. u Zagrebu. – In: Елдъров, Св., Балчева, А., Огнянова, И. (съст.) Българо-хърватски политически и културни отношения през вековете. Сборник в чест на 75-годишнината на Румяна Божилова. София: Издателство „Парадигма“, 368–377. [In: Eldarov, Sv., Balcheva, A., Ognyanova, I. (sast.) Balgaro-harvatski politicheski i kulturni otnoshenia prez vekovete. Sbornik v chest na 75-godishninata na Rumyana Bozhilova. Sofia: Izdatelstvo „Paradigma“, 368–377].
- Luetić 2018a: Luetić, T. Einige Aspekte der wissenschaftlichen Entwicklung an der Königlichen Universität Franz Joseph I. in Zagreb zur Jahrhundertwende. – In: Kaposi, Z., Haffner, T. (hrsg.) XLV. Mogersdorf Internationales Kulturhistorisches Symposion. Pécs: Sopianae Kulturális Egyesület, 154–175.
- Luetić 2018b: Luetić, T. Kraljevsko Sveučilišta Franje Josipa I. u zagrebu (1874.–1918.). – U: Polić Bobić M. (ur.) Sveučilište u Zagrebu 350 godina: 1669.–2019. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 39–55.
- Luetić 2019: Luetić, T. Velimir Deželić st. i Bugari. – In: Karbić, D., Luetić, T., Mihanović-Salopek, H. Bugari i Zagreb: povijest, kultura i politika. Zagreb: HAZU, 65–78.
- Luetić 2021a: Luetić, T. Regional Background of the Student Body at the Faculty of Law of the Francis Joseph I Royal University in Zagreb (1874–1918) and Student Circulation. – Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 53 (3), 169–192.
- Luetić 2021b: Luetić, T. Studenti iz Bugarske na Pravnom fakultetu Kr. Sveucilista Franje Josipa I. u Zagrebu (1875.–1914.). Prilog genezi bugarske inteligencije u razdoblju nakon

- oslobođenja. – In: Елдъров, С., Балчева, А., Огнянова, И., Людмила, М. (съст.) Българо-хърватски научни, културни и духовни връзки. Сборник с материали от международна научна конференция, посветена на 150-годишнината от основаването на БАН, София, 17–18 юни 2019 г. София: ИБЦТ-БАН, 237–267. [In: Eldarov, S., Balcheva, A., Ognyanova, I., Lyudmila, M. (sast.) Balgaro-harvatski nauchni, kulturni i duhovni vrazki. Sbornik s materialii ot mezhdunarodna nauchna konferentsia, posvetena na 150- godishninata ot osnovavaneto na BAN, Sofia, 17–18 yuni 2019 g. Sofia: IBCT-BAN, 237–267].
- Luetić, 2023: Luetić, T. Breaking into the Men's World: First Female Students' Experiences at the Royal University of Francis Joseph I in Zagreb. – *History in Flux* 5 (5), 57–73.
- Luetić 2024: Luetić, T. Croatian Students towards Other Slavic Student Communities from Vienna, Prague, and Graz at the Turn of the 20th Century. – *Wieki Stare i Nowe* 19, 1–18.
- Manafova 1994: Манафова, Р. Интелигенция с европейски измерения. София: УИ „Св. Климент Охридски“. [Manafova, P. Inteligentsia s evropeyski izmerenia. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“].
- Mihajlović 1909: Mihajlović, D. Europska sveučilišta. – *Nastavni vjesnik* 17, 712–713.
- Mishkova 2011: Mishkova, D. Education and Universities in the Modernization and Europeanization Processes in South-Eastern Europe: Some Reflections on Interpretation and Methodology. – In: Vodopivec, P., Gabrič, A. (eds.) *The Role of Education and Universities in Modernization Processes in Central and South-Eastern European Countries in 19th and 20th Century*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Zentrum für Soziale Innovation Wien, Österreichischer wissenschaftlicher Institut in Ljubljana, 9–17.
- Nazarska, 2001: Назърска, Ж. Универзитетското образование и българските жени 1879–1944. София: IMIR. [Nazarska, Zh. Univerzitetskoto obrazovanie i balgarskite zheni 1879–1944. Sofia: IMIR].
- Nazarska 2018: Nazarska, G. Girls as Members of an Educated Elite: The Bulgarian Case, c. 1850–1950. – In: O'Dowd, M., J. Purvis (eds.) *A History of the Girl: Formation, Education and Identity*. Palgrave Macmillan, 131–161.
- Paskaleva 1987: Paskaleva, V. Bulgarische Studenten und Schüler in Mitteleuropa in den vierziger bis siebziger Jahren des 19. Jahrhunderts. – In: Plaschka R. G., Mack K. (hrsg.) *Universitäten und Studenten die Bedeutung studentischer Migrationen in Mittel-und Südosteuropa vom 18. Bis 20. Jahrhundert, Wegenetz europäischen Geistes II*, Wien: Verlag für geschichte und politik Wien, 57–66.
- Preshlenova 1999: Preshlenova, R. Die bulgarischen Studenten in Österreich 1878-1918: Identifizierung in einem multinationalen Milieu. – *Études balkaniques* 35 (1–2), 103–107.
- Preshlenova 2001: Прешленова, Р. България в балканската образователна политика на Австро-Унгария. – В: Изследвания в чест на чл.-кор. професор Страшимир Димитров. (*Studia balkanica* 23), 612–624. [Preshlenova, P. Bulgaria v balkanskata obrazovatelna politika na Avstro-Ungaria. – V: Izsledvania v chest na chl.-kor. profesor Strashimir Dimitrov. (*Studia balkanica* 23, 612–624].
- Preshlenova 2008: Прешленова, Р. По пътищата на европеизма. Висшето образование в Австро-Унгария и Българите. София: Парадигма. [Preshlenova, P. Po patishtata na evropeizma. Vissheto obrazovanie v Avstro-Ungaria i Balgarite. Sofia: Paradigma].
- Preshlenova 2011: Preshlenova, R. Emancipation through Education: Some Bulgarian Experience since the 19th Century. – In: Vodopivec, P., Gabrič, A. (eds.) *The Role of*

- Education and Universities in Modernization Processes in Central and South-Eastern European Countries in 19th and 20th Century. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Zentrum für Soziale Innovation Wien, Avstrijski znanstveni institut v Ljubljani, 53–62.
- Preshlenova 2015: Preshlenova, R. State, Society and the Educated Elite in Bulgaria, 1878–1918. – In: Bieber, F., Heppner, H. (eds.) Universities and Elite Formation in Central, Eastern and South Eastern Europe, Transkulturelle Forschungen an den Österreich-Bibliotheken im Ausland 11. Wien, -Zürich - Münster: LIT, 13–23.
- Radeva 1988: Радева, М. Създаване на Софийския университет и неговото развитие (1888–1903). – В: История на Софийския университет „Климент Охридски“. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 24–51. [Radeva, M. Sazdavane na Sofiyskia univerzitet i negovoto razvitie (1888–1903). – V: Istoria na Sofiyskia univerzitet „Kliment Ohridski“. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 24–51].
- Radeva, Donkov 1988: Радева, М., Donkov, R. Софийският университет в навечерието и по време на войните (1904–1918). – В: История на Софийския университет „Климент Охридски“. София: УИ „Климент Охридски“, 52–87. [Radeva, M., Donkov, R. Sofiyskiyat univerzitet v navecherieto i po vreme na voynite (1904–1918). – V: Istoria na Sofiyskia univerzitet „Kliment Ohridski“. Sofia: UI „Kliment Ohridski“, 52–87].
- Signjar 1925: Signjar, R. Statistika sveučilišta. – In: Sveučilište Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu 1874–1924.: spomenica akademičkoga senata. Zagreb: Ministarstvo prosvjete Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.
- Slišković 2005: Slišković, S. Strossmayer i Bugari. – In: Bratulić, J. (ur.) Hrvatsko-bugarski odnosi u 19. i 20. stoljeću. Zagreb: Hrvatsko-bugarsko društvo, 325–338.
- Statistički godišnjak 1913: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije. Vol. I. Zagreb: Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu.
- Šćurić 2024: Šćurić, F. Biskup Strossmayer i školovanje bugarskih đaka u Hrvatskoj. – In: Karbić, D., Luetić, T., Hrvati i Bugari. Diplomacija, politika, kultura i znanost. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog povodom 30. obljetnice uspostave diplomatskih odnosa između Republike Bugarske i Republike Hrvatske, te 25. obljetnice uspostave znanstvene suradnje između Bugarske akademije znanosti i Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Zagreb: HAZU, 65–75.
- Šute 2019: Šute, I. Sveučilište u Zagrebu od 1918. do 1990. – In: Polić Bobić, M. Sveučilište u Zagrebu 350 godina: 1669–2019. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 56–87.
- Tančev 1994: Танчев, И. Българска държава и учението на Българи в чужбина 1879–1892. София: АИ „Проф. Марин Дринов“. [Tanchev, I. Balgarska darzhava i uchenieto na Balgari v chuzhbina 1879–1892. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“].
- Todorova 1987: Todorova, C. Migrationen bulgarischer Studenten an europäische Universitäten seit der Befreiung Bulgariens von den Türken bis zum Ersten Weltkrieg, – In: Plaschka R. G., Mack K. (hrsg.) Universitäten und Studenten die Bedeutung studentischer Migrationen in Mittel-und Südosteuropa vom 18. Bis 20. Jahrhundert, Wegenetz europäischen Geistes II. Wien: Verlag für geschichte und politik Wien, 67–82.
- Žečev 1978: Жечев, Н. Болгарская ученическо-студенческая колония в Загребе в 70-х годах XIX века. – Études historiques 8, 233–253. [Žečev, N. Bolgarskaja učeničesko-studenčeskaja kolonija v Zagrebe v 70-h godah XIX veka. – Études historiques 8, 233–253].

- Živaković-Kerže 2019: Živaković-Kerže, Z. Značenje biskupa Josipa Jurja Strossmayera u čvrstim temeljima hrvatsko-bugarskih veza. – In: Karbić, D., Luetić, T., Mihanović-Salopek, H. (ur.) Bugari i Zagreb : povijest, kultura i politika. Zagreb: HAZU, 25–39.
- Župan 2016: Župan, D. Kulturni i intelektualni razvoj u Hrvatskoj u „dugom“ 19. stoljeću. – In: Švoger, V., Turkalj, J. (ur.) Temelji moderne Hrvatske. Hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću. Zagreb: Matica hrvatska, 273–308.

CROATIAN AND BULGARIAN ACADEMIC EXPERIENCE AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY – PARALLELS, SIMILARITIES AND CONNECTIONS

Tihana Luetić

Abstract: The aim of this paper is to examine the students experience in Croatia and Bulgaria at the end of the 19th at the beginning of the 20th century. At first glance distant and foreign, the history of these two national universities indicates many parallels and connections in the period before the start of the First World War. The young modern universities, which were supposed to play a significant role in strengthening national identity, were carriers of modernization processes in both countries, particularly in the field of women's higher education and strengthening the student movement. On the other hand, the development of modern universities encountered certain obstacles that primarily reflected on the field of university autonomy and in terms of still traditional academic curriculum.

Several phenomena and events during this period in higher education in Bulgaria and Croatia point to similarities not only at the institutional level but also among the student youth. The influence of politics on academic life in Sofia and Zagreb and the related issue of university autonomy mobilized students in Sofia in 1906/1907 and in Zagreb in 1907/1908, causing a significant student strike and disruption of classes. Other issues include emigration to foreign universities, and the girls' education and their access to higher education during this period. These are some of the issues discussed in this paper, highlighting significant similarities and connections between these two close Slavic people.

Keywords: University of Sofia, University of Zagreb, history of universities, students' movement, womens' higher education, university autonomy

Tihana Luetić

Department of Historical Sciences
Institute of Historical and Social Sciences
Croatian Academy of Sciences and Arts
Zagreb, Croatia
tluetic@hazu.hr

Фиг. 1. Главната сграда на Кралския университет „Франц Йосиф I“
<https://virtualna.nsk.hr/unizg/zagreb-croatie-sveuciliste-universite/>

Фиг. 2. Група български студенти в университета „Свети Климент Охридски“
<https://virtualna.nsk.hr/unizg/zagreb-croatie-sveuciliste-universite/>

Фиг. 3. Първата редовна студентка
<https://virtualna.nsk.hr/unizg/zagreb-croatie-sveuciliste-universite/>

ВИЛАЕТНАМЕТАТА НА ХЕТЕРОДОКСНИ МЮСЮЛМАНСКИ СВЕТЦИ, XV–XVII В.: КОИ СА ДРУГИТЕ?

Татяна Бондаренко

*Институт за балканистика с Център по тракология
Българска академия на науките, България*

Османското завоевание води до значителни промени в религиозния живот на Балканите. Когато османците навлизат в региона през XIV в., сред тях са широко разпространени елементи на религиозна хетеродоксия¹ и дори еретични възгледи от гледна точка на ортодоксалния суннитски ислям. Една от причините за това е популярността на дервишите, които играят важна роля в разпространението на исляма и укрепването на властта на османските владетели².

Мнозина дервиши вземат участие в завоеванията, заради което са провъзгласени за *гази*³, борци за вярата. Някои от тях се установяват трайно на Балканите, основават текета и се интегрират в местната среда, докато други водят неуседнал начин на живот⁴. Благодарение на гъвкавостта на своите възгледи, суфиите допринасят съществено за разпространението на исляма на Балканите. Друг път за проникване на хетеродоксния ислям са миграционните процеси и депортации от Анадола, започнали в края на XV в. Така къзълбашите (хетеродоксни мюсюлмани със силно шиитско влияние) се преселват в Румелия⁵.

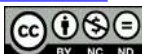
¹ Хетеродоксен ислям – форми на ислямски религиозен живот, които се различават от утвърдените и институционализирани практики на суннитския ислям. Това включва елементи на народен ислям, суфизъм, шиитски течения и синкретични форми, които се адаптират към местните традиции и вярвания. За разликата между ортодоксалния и хетеродоксалния ислям вж. Uyanik 2013.

² Vryonis 1972: 160.

³ Газиите са защитници на исляма, общност от мюсюлмански гранични воители, посветени на борбата с неверниците, вж. Wittek 1958: 14.

⁴ Gordlevskij 1962: 213.

⁵ За проникването на неортодоксалния ислям на Балканите чрез преселвания, включително на къзълбашите вж. Gramatikova 2011: 141-230.

Ислямският мистицизъм често усвоява елементи от други религии, което прави тази версия на исляма по-близка и привлекателна за балканските християни⁶. Един такъв сближаващ елемент е култът към светците, който играе централна роля в суфизма. Първоначално думата *вали* или *вели* означава „приятел“, „другар“ или „помощник“, а в арабския език съществува и значението „следване един след друг по пътя“. В турския език формата за множествено число *евлия* започва да се използва в единствено число за означаване на отделни светци. За суфиите „приятелското“ значение е свързано с близостта между човека и Бога⁷.

На територията на Балканите има множество текета и тюрбета на неортодоксални дервиши светци като Акязъл Баба, Серсем Али Баба, Къз Ана Султан и други. Тези места често са служили като точки на контакт и взаимен обмен между дервишите и местното християнско население. Въпреки че реалната комуникация между дервишите и християнското население е съществен аспект на темата, изследван от учени като Ф. У. Хаслък⁸, Стр. Димитров⁹ и К. Мутафова¹⁰, които разглеждат феномена на утраквистичните светилища, настоящата статия ще се фокусира върху текстовото представяне на тези взаимодействия. Именно образите на православните християни, формирани в мирогледа на дервишите и техните последователи, са в центъра на нашето изследване. В тази връзка тук ще се съсредоточим върху вилаетнаметата (житията) на трима от най-известните и почитани мюсюлмански светци, чийто живот и дейност са тясно свързани с централна Румелия¹¹ през първите векове на османското владичество – Саръ Салтък, Отман Баба и Демир Баба.

Основната ни цел е да очертаем образа на православните християни в тези жития, както и тяхното място и роля в мирогледа на дервишите и техните последователи. За да постигнем това, си поставяме няколко задачи: да характеризираме образите на главните персонажи (Саръ Салтък, Отман Баба, Демир Баба), да дефинираме основния *друг* и да определим позицията на православните християни като *другите* в мирогледа на дервишите. Ще анализираме и кои категории християни са се отнасяли към *другите* и как са се формирали тези образи.

Ще разгледаме всеки от светците и техните вилаетнамета поотделно, тъй като те отразяват специфичните черти на отделни периоди от историята на османския хетеродоксен ислям, което е от съществено значение за разбирането на пълната картина на възприемането на християните, формирано в мирогледа на дервишите. От значение са и други различия, които налагат необходимостта от отделен анализ, като например начинът, по който е представена географията в отделните жития. Така например географията в „Салтъкнамето“ е до голяма степен фантастична и поради това няма да бъде обект на анализ. За разлика от него вилаетнамето на Отман Баба е написано сравнително скоро след смъртта му, а вилаетнамето на Демир Баба е плод на местни легенди и предания, които са се наслоявали с времето (хората са били запознати с териториите, за които става

⁶ Radushev 2011.

⁷ Aver'janov 2012: 41.

⁸ Hasluck 1929.

⁹ Dimitrov 1994.

¹⁰ Mutafova 2000.

¹¹ Територията на днешните България, Северна Гърция, Северна Македония, Източна Сърбия.

дума). Поради тази причина ще обърнем специално внимание на това къде се случват събитията, особено когато не е посочена религиозната принадлежност на хората, с които общува дервишът. Може да се предположи, че знанието за преобладаващо християнско население на дадено място е създавало у читателите или слушателите определена представа, един вид фон за описаните събития. Разбира се, това не означава, че става въпрос за реални исторически събития, а по-скоро за ситуационни модели.

Трябва да се отбележи, че вилаетнаметата включват в себе си разнообразие от поджанрове¹². Например „Салтъкнамето“ притежава черти на епическо повествование, а вилаетнамето на Отман Баба е определено от самия му автор като *рисала*, популярен жанр на арабската и иранската мюсюлманска литература, който включва предимно философски и теологични трудове¹³. Централна тема на мюсюлманската агиография е сътворяването на чудеса (*karamat*) от светеца по време на неговите пътувания. Други важни мотиви са военните подвизи на дервишите, техните отношения с централната власт и други суфии, както и взаимодействието с немюсюлмани. Въпреки жанровото разнообразие и разликите в наративния фокус, във вилаетнаметата се откриват и общи черти: определени сюжетни линии, сходни структура на епизодите и повествователни средства¹⁴.

Вилаетнаметата имат и своите особености като исторически извор. Първо, те не представляват обективен исторически документ, а по-скоро жанр, който служи за формирането на идентичността на дервишите светци и на тяхната общност¹⁵. Следователно, някои от чертите, приписвани на християните, функционират повече като символичен инструмент. Те често служат за отричане на определени негативни качества вътре в самата мюсюлманска общност и дават на християните черти, които мюсюлманите осъждат, вместо да бъдат обективно отражение на действителната реалност. Ето пример от „Салтъкнамето“:

Оказа се, че кадията тайно изповядваше [друга] религия (*gizli din*). По произход той беше роб, от гръцки род. Някой си на име Маруф го беше осиновил. Той се беше върнал към вярата на баща си. Поради тази причина той беше склонен към подкупи (*rüşvet*), тирания (*zulm*) и измама (*hile*). По-голямата част от робското съсловие са колебливи във вярата си. Техният произход от неверници (*küffar*) не излиза от сърцето им¹⁶.

Целта на вилаетнаметата е да прослави светеца и да потвърди неговата святост. Това означава, че има определени сюжетни канони, а предаването на поука е по-важно от обективното отразяване на действителността. Добавянето на легенди с течение на времето и по-късните допълнения също допринасят за известно изкривяване на реалността. Независимо от посочените проблеми на вилаетнаметата като исторически източник, те все пак ни предлагат поглед върху светогледа на хетеродоксните мюсюлмани, а това е най-важно за нашето изследване.

В крайна сметка, връзките на дервишите с хора от различни религиозни групи са основен двигател на сюжета на вилаетнаметата. Персонажите, които си сътрудничат с

¹² За вилаетнамета като жанр вж. Gramatikova 2001: 75–79, Gramatikova 2011: 35–38.

¹³ Gramatikova 2010: 233–263.

¹⁴ Renard 2009: 7–9.

¹⁵ Hagen 2009: 356–357.

¹⁶ Ebu'l Hayr-ı Rûmî 2007: 520.

дервишите, или им се противопоставят, участват във формирането на образите на *своя* и *другия*¹⁷. Православните християни не са единствените *други*. Към тях се отнасят всички потенциални противници на дервишите: католици, мюсюлмани, които отричат светостта на дервишите, представители на централната власт и други. Всички тези разнообразни *други* се намират в различни взаимоотношения с дервишите и имат различна значимост за тях, в резултат на което се формира йерархия на образите на *другите*. Така образът на *другия* и йерархията на образите не са статични. В зависимост от историческите обстоятелства съдържанието на образите се променя, както и степента на тяхната важност и силата на антагонизма с тях. В тази статия ще бъде отделено специално внимание на образа на православните християни като *други* и на тяхното място в йерархията, която формира мирогледа на хетеродоксните мюсюлмани и тяхната представа за себе си.

Събитията, описани в „Салтъкнамето“ от Ебу’л-Хайр-и Руми през 1473–1480 г. по поръчка на принц Джем (1459–1495), започват през втората половина на XIII в. (времето на историческия Саръ Салтък) и продължават и в по-късен период. Саръ Салтък е известна личност в турския фолклор, като култът към него е запазен на Балканите и до днес. Достоверността на информацията за Саръ Салтък като историческа личност остава предмет на дебат. Основният проблем се състои в това, че нито един от писмените източници, в които се споменава името му, не датира от предполагаемото време на живота му (края на XIII в.).

Някои изследователи идентифицират Саръ Салтък като водач от тюрското племето чепни¹⁸. Това обаче остава хипотеза поради липсата на надеждна информация в източниците. Други предполагат, че дервишът е бил активен мисионер в района на делтата на Дунав след пристигането си в Добруджа през 1270–1280 г., когато регионът е бил под контрола на татарите¹⁹. Дейността на Саръ Салтък обикновено се разглежда в контекста на дебатите за заселването на селджукските турци на Балканите преди османското завоевание. В „Салтъкнамето“ Саръ Салтък е обрисован като гази, дервиш воин. Той олицетворява идеала за съчетаване на духовна и военна сила. Много от подвизите му са свързани с бойното поле. Той обаче е и мисионер, който е запознат не само с исляма, но и с християнството. Така, например в Константинопол той успешно се представя за християнски свещеник, изнася проповеди и кръщава хора²⁰.

Според „Салтъкнамето“ за Саръ Салтък християните (и католици, и православни) са главният *друг*, с когото той има най-сериозен антагонизъм. Той е дервиш от епохата на завоеванията, така че такава конфронтация изглежда нормална. Това определя и двете основни характеристики на света. В произведението светът е ясно разделен на *своє* (мюсюлманско) и *чуждо* (християнско). В резултат на това религиозната принадлежност се превръща в основен идентификатор на действащите лица, който влияе дори на техните морални качества. Според Саръ Салтък хората, които притежават положителни качества, са длъжни да станат мюсюлмани. Например в лазкия²¹ град Никобад (не е идентифици-

¹⁷ Повече за *своя* и *другия* вж. у Beller, Leerssen 2007.

¹⁸ Ocak 2016: 66.

¹⁹ Rusev 2023: 216–217.

²⁰ Ebu’l Hayr-ı Rûmî 2007: 44–47.

²¹ В „Салтъкнамето“ са посочени две сръбски територии: Сърф с център в Браничево близо до Белград и Лаз с център в Косово. Вж. Nug 2022: 321.

ран) той попада на сватбата на сина на босненския владетел (*bey, kral*) и дъщерята на лазкия владетел (*bey, tekür*). Там той толкова харесва босненските гости, че според него те трябва да станат мюсюлмани, тъй като такива прекрасни хора не могат да принадлежат към християнството²². След като дервишът ги заплашва със смърт, ако не приемат исляма, синът на босненския владетел и синът на владетеля (*tekür*) на Херасик (Херцеговина²³) стават тайно мюсюлмани²⁴. Трябва да се отбележи, че за Саръ Салтък тайното приемане на исляма често е напълно достатъчно. Определяйки религиозната принадлежност като основен белег на личността, той признава, че смяната на вярата може да има сериозни последици за християните. Те споделят с него страха си да бъдат изгонени от родните си краища поради промяна на вярата. Синовете на християнските владетели казват: *Ако приемем исляма, ще бъдем изгонени от нашите земи и страни*. В отговор Саръ Салтък обещава да не ги издаде²⁵.

Друга важна характеристика на света на „Салтъкнамето“ е смесването на религията с политическата власт и военната мощ. Например самият римски папа се оказва таен мюсюлманин²⁶, тъй като според логиката на произведението човек с толкова висока позиция не може да не знае коя религия е истинската. И синът на християнския владетел Багиш, който управлявал недалеч от планината Баба, стига до същото заключение относно истинността на исляма, тъй като мюсюлманите печелят толкова много военни победи²⁷. В същото време мисията на самия Саръ Салтък и завладяването на Румелия са показани като свещени. Според „Салтъкнамето“, когато преминава в Тракия Сюлейман паша, синът на Орхан (1323/4–1362), е бил придружен от 40²⁸ последователи на Саръ Салтък²⁹.

Описаното дотук ясно разделение на света определя образа на християните в „Салтъкнамето“. Този образ обаче не е монолитен. В него може да се разграничи йерархия, основана на значимостта на различни категории християни за дейността на Саръ Салтък.

На първо място стоят християнските водачи – владетели на българи, сърби, и други. Над тях Саръ Салтък печели военни победи. За разлика от мюсюлманите християните действат разединено и егоистично, като между тях винаги има конфликти. Например Саръ Салтък е свидетел на спор между френкския *bey / padişah* (католик) и сина на гръцкия *padişah / kayser* (православен), който завършва с битка³⁰. Въпреки че „Салтъкнамето“ прави разлика между католици и православни, тази разлика няма влияние върху отношението на дервиша към тях. Дори когато православните владетели се опитват да обединят силите си,

²² Вероятно особеното отношение на Саръ Салтък към босненците може да се обясни с бързото и успешно разпространение на исляма сред тях. За ислямизацията на босненските земи вж. Zhelyazkova 1990: 120–140.

²³ Nur 2022: 319.

²⁴ Ebu'l Hayr-ı Rûmî 2007: 73–74.

²⁵ Ebu'l Hayr-ı Rûmî 2007: 74.

²⁶ Ebu'l Hayr-ı Rûmî 2007: 41.

²⁷ Ebu'l Hayr-ı Rûmî 2007: 525.

²⁸ 40 е символично число в суфизма и исляма като цяло, което има множество значения. Например 40 се смята за число на Пророка, а в суфизма е важно значението на 40 като степени на духовна подготовка на човека. Повече за символизма на число 40 вж. у Schimmel 1993: 245–253.

²⁹ Krstić 2011: 45.

³⁰ Aydoğan 2011: 267.

те пак са победени от Саръ Салтък и Осман (1299–1323/4)³¹. Тъй като в „Салтъкнамето“ религиозната власт е еквивалентна на политическата, един от постоянните противници на Саръ Салтък е вече споменатият римски папа, който в крайна сметка приема исляма. Фокусът на Саръ Салтък върху носителите на политическа или религиозна власт показва, че целта му е да установи хегемонията на исляма като религия и като политическа доктрина и управленска система на завоевателите³². Освен това във вилаетнамето намира отражение политическият сблъсък, борбата за надмощие и задачите на мюсюлманските водачи по това време за завоевание на християнските територии.

На следващото място са свещениците и войните. Може да се приеме, че те са от еднакво значение в йерархията на *другите* – съответно като духовни и военни противници на дервиша. С тях се води равностойна борба, но в различни сфери и с различни методи. Обръщането към исляма е важен мотив в сюжетите за взаимодействието на Саръ Салтък с тези категории християни.

Един от най-често срещаните сюжети, свързани с това, е превръщането на силен християнски воин в мюсюлманин и близък помощник на Саръ Салтък. Този тип история цели да покаже физическата и духовна победа на дервиша, а до известна степен отразява и реалността. През XIV в. османците имат византийски и други балкански съюзници от християнски произход като например Евренос и Кьосе Михал, ренегати, приели исляма³³. Според различни оценки в периода до началото или средата на XV в. 30–50% от тимарите принадлежат на християни спахии (в зависимост от конкретния регион)³⁴. След едно или две поколения тези християни най-често стават мюсюлмани³⁵. Легендите за смяната на вярата от християнските воини също демонстрират ползите от приемането на исляма. Според „Салтъкнамето“ Иляс Руми, християнският воин, който приема исляма и става близък съратник на Саръ Салтък, става дори физически по-силен³⁶.

Свещениците и монасите на свой ред са представени като коварни магьосници. Интересно е, че Саръ Салтък също има достъп до свръхестествени сили, но те му помагат да извършва чудеса, които допринасят за разпространението на исляма. Той командва и джинове³⁷. Джиновете обаче са представени като неутрални, дори приятелски настроени към дервиша сили, които могат да му се притекат на помощ. Така Саръ Салтък дочува за остров с 1700 монаси, чийто водач може да лети³⁸ – вероятно алюзия за Атон, и се озовава там. На острова Саръ Салтък се представя за християнин и чете Библията по такъв начин, че неверниците (*küffar*) плачат. След това монахът демонстрира способността си да лети, но не може да слезе. Саръ Салтък го разпитва за Библията и доказва, че Мохамед е последният пророк. След това той убива монасите и напуска острова с помощта на джин³⁹.

³¹ Ebu'l Hayr-ı Rûmî 2007: 97–99.

³² Karamustafa 2015: 359.

³³ Кьосе Михал е бил член на византийската аристокрация. Евренос бей е бил от гръцки или каталонски / арагонски произход. Вж. Gürkan 2010: 3.

³⁴ Inalcık. 2000: 213–226.

³⁵ Krstić 2011: 44–56.

³⁶ Ebu'l Hayr-ı Rûmî 2007: 35.

³⁷ Ebu'l Hayr-ı Rûmî 2007: 527.

³⁸ Ebu'l Hayr-ı Rûmî 2007: 68.

³⁹ Ebu'l Hayr-ı Rûmî 2007: 68–70.

В „Салтъкнамето“ се разказват и истории за свещеници, които са приели исляма. В Румелия един от тях признава превъзходството на исляма още преди да стане мюсюлманин. Той обаче не желае да промени вярата си, докато мюсюлманите не превземат Константинопол, защото се опасява, че в противен случай християните ще навредят на мюсюлманите. Той се съгласява да приеме исляма, ако Саръ Салтък победи дракона, който тормози хората, живеещи край планината Ниркаб⁴⁰. След като това се случва свещеникът става спътник и съратник на Саръ Салтък. Въпреки че преди не е имал признаци на физическа сила, той започва да се бие наред с другите газии. Когато го обвиняват в предателство към християнството, той защитава избора си с пламенна реч⁴¹.

Що се отнася до обикновените хора, срещите с тях са редки и служат по-скоро като двигател на сюжета, отколкото като централни истории. Те се споменават от гледна точка на зависимостта им от религиозен или политически водач и тяхното отношение към исляма. Когато вече споменатият румелийски свещеник приема исляма, той е последван от 700 души⁴². Те поднасят дарове на дервиша и се молят за него⁴³. Ако водачът е враждебен и не признава превъзходството на исляма, дервишът причислява тези хора към враговете си. Градът Коня в Мора (Морея?) на християнския бей Дираник, който заявил, че иска да изгони турците от Румелия и да покръсти хората отново, е бил разрушен, а жителите му избити⁴⁴. Обикновените хора не са автономни, а се оценяват според тези, които ги управляват.

Така главните противници на Саръ Салтък са християнските религиозни и политически водачи, свещеници и воители. Обикновените християни са по-скоро последователи на притежателите на духовна и политическа власт.

Вилаетнамето, посветено на Отман Баба (Хюсам Шах)⁴⁵, ни отвежда в Румелия в периода на завоеванието ѝ от османците. Отман Баба е дервиш абдал⁴⁶ и газии, живял през XV в. Отман Баба пристига в Анатолия от Хорасан и участва в завладяването на Анадола и Балканите. Той изиграва важна роля в установяването на рум абдалите като отделна група със собствена система от вярвания и практики⁴⁷. Информацията за живота му е основана

⁴⁰ Ebu'l Hayr-ı Rûmî 2007: 547.

⁴¹ Ebu'l Hayr-ı Rûmî 2007: 553–554.

⁴² Ebu'l Hayr-ı Rûmî 2007: 551.

⁴³ Ebu'l Hayr-ı Rûmî 2007: 550–551.

⁴⁴ Ebu'l Hayr-ı Rûmî 2007: 552.–553.

⁴⁵ В Хасковската каза действали две завиета – на Отман Баба и на Осман Баба. Дълго време се е смятало, че всъщност това е било едно завие, но това твърдение е оспорено. И до днес се водят спорове за това кой е бил Хюсам Шах (Осман Баба или Отман Баба). Относно доказателството за съществуването на два различни религиозни центъра и тяхната възможна връзка с Хюсам Шах вж. Emen 2020, Kaуаринар, Kaуаринар 2010.

⁴⁶ Рум абдали изглежда е обобщаващ термин. Към XV в. така започнали да наричат разнородни групи дервиши, които не се възприемали в рамките на шариата и се отклонявали от основното течение. Също така под рум абдали се разбира по-тясна група дервиши, свързвана с Отман Баба и шейх Шужадин Вели. Аскетизмът и някои практики на абдалите предизвиквали силни емоции, дори възмущение у набожните мюсюлмани.

⁴⁷ Karamustafa 1994: 46.

предимно на легенди⁴⁸. Неговото вилаетнаме е записано през 1483–1484 г., скоро след смъртта му, от неговия близък ученик Кючюк Абдал. Според житието дервишът е роден през 1378–1379 г. и умира през 1478 г.⁴⁹ Той е най-активен в източната част на Балканите, по-точно в днешните български земи и Западна Тракия. Във вилаетнамето Отман Баба е представен като типичен дервиш календер. Тези дервиши ходели полуголи, покрити само с вълнено наметало или животинска кожа, и често са били критикувани от други по-умерени суфии⁵⁰. Техните вярвания са повлияни от шиизма и те следват чахар зарб – отличителна практика, която демонстрира отхвърлянето на социалните норми⁵¹. Между проявата на святост и лудостта на Отман Баба има толкова тънка граница, че хората често не могат да разберат кой е пред тях⁵². Отман Баба е защитник на хетеродоксния суфизъм, който доказва светостта си както пред християни, така и пред мюсюлмани. Той възпява образа на идеален светец от гледна точка на абдалите.

Самият Кючюк Абдал определя своето произведение като *рисала*. Житието дава формулировки на важни доктринални концепции, демонстрация на светостта на Отман Баба в контекста на суфийската история (образите на *другите* се формират през призмата на превъзходството на суфийският път на Отман Баба) и доказателство за превъзходството на духовната власт над светската. Например първоначално Мехмед II (1444–1446, 1451–1481) не послушал предупреждението на Отман Баба да не предприема поход срещу Белград (1456 г.). Султанът обаче повел войските си към Белград и загубил битката. След това Мехмед II признал истиността на пророчествата на Отман Баба и при следващата си среща с дервиша го нарекъл истински падишах, а себе си – „най-нищожния от нищожните“ пред светеца (*kemime kemterünem*)⁵³.

Християните губят своята роля на главен противник, а на преден план излизат османската администрация, улемите (учени) и суфиите от други течения. Тази промяна се дължи на централизацията и суннитизирането на империята през XV в.⁵⁴ по времето на Мехмед II, Баязид II (1481–1512), Селим I (1512–1520) и Сюлейман I (1520–1566). Суннизмът става основа на религиозната система, а абдалите са подложени на преследвания⁵⁵. Това води до конфликт и между самите суфии. Отман Баба осъжда дервишите, които принадлежат към тарикатите (суфийски братства) или са подчинени на държавата. Във вилаетнамето дервишите са разделени на две групи: луди (*divane*⁵⁶) и приемливи/законни (*meşru*⁵⁷), като първите са възвеличавани⁵⁸. Християните все още са *други*, но вниманието се измества към вътрешните конфликти сред суфиите и между хетеродоксните дервиши и властта.

⁴⁸ Otman Baba Velâyetnamesi 2007: X.

⁴⁹ Aleksiev 2005: 91.

⁵⁰ Karamustafa 2015: 83.

⁵¹ Aleksiev 2014: 122–123.

⁵² Aver'janov 2021: 138.

⁵³ Otman Baba Velâyetnamesi 2007: 38–40.

⁵⁴ Повече за суннитизирането на Османската империя вж. у Krstić, Terzioğlu 2021.

⁵⁵ Gramatikova 2011: 139.

⁵⁶ Otman Baba Velâyetnamesi 2007: 14.

⁵⁷ Otman Baba Velâyetnamesi 2007: 14.

⁵⁸ Karamustafa 1994: 47.

Срещите на Отман Баба с християни са редки, като единствено воините изпъкват като ясно идентифицирана категория. Отман Баба остава гази, който участва в кампаниите на султан Мехмед II, но някои подвизи са представени символично – например, ритуал в Добруджа, приравняващ се към победа над неверниците (*küffar*) в кампанията срещу Молдова след 7 години. Отман Баба казва на своите дервиши бързо да разпънат лагера и че по този начин са победили неверниците и са станали газии, защото след 7 години именно тук ще разпъне лагер Мехмед II. Така и става. Също така в подкрепа на султана, който в крайна сметка постига победа, последовател на Отман Баба предава на султана дъбова тояга като символ на духовна власт⁵⁹. Завземането на Константинопол е извършено под духовното ръководство на Отман Баба. Той лежал 40 дни на един хълм до града и след това заявил: „Дойдох да взема този град“. След това в Търново той обявил, че градът е взет. В същия ден Мехмед II превзел Константинопол⁶⁰.

Въпреки че не е обособено като отделна категория във вилаетnamето, може да се предположи наличието и на обикновено християнско население. Отман Баба посещава много балкански градове: Търново, Стара Загора, Ямбол, Сяр, Калиакра и други. Той се среща с други дервиши, със съдии и други фигури, принадлежащи към мюсюлманската общност. За да илюстрираме това, ще разгледаме ситуацията с Търново, където дервишът прекарва доста време. През XV в. Търново е предимно християнски град⁶¹. Когато Отман Баба пристига в Търново, местното население (както и в други градове) го посреща с почести, поднася му подаръци и се отнася с уважение към него. Главният противник в тази история за Търново е друг дервиш. Докато жителите на Търново посрещат Отман Баба топло и не влизат в конфликт с него, той научава, че един от дервишите е извършил тежък грях, който е твърде голям, за да бъде назован. Отман Баба предрича, че този дервиш ще стане изгнаник, и скоро след това той наистина „се отдели от общуването с хората“⁶². Във вилаетnamето религиозната принадлежност на населението не е изрично посочена. Въпреки че градът може да е предимно християнски, населението се разглежда като едно цяло, градът действа повече като духовна единица, отколкото общност с разнообразен религиозен състав.

Другото възможно обяснение е, че Отман Баба просто не забелязва християнското население, *другите*. Светецът не проявява нито положително, нито отрицателно отношение към обикновените християни, защото основният критерий за него е дали човек признава неговото величие и святост. Кючюк Абдал дава следната дефиниция на неверие: всички, които се противопоставят на светостта (*vilaya*) и на нейния притежател, стават отрицатели на пророчеството и съответно неверници⁶³. От друга страна, християнин, който приема светостта на Отман Баба, е по-праведен от мюсюлманин, който я отрича. Нещо повече, във вилаетnamето на неверието невини се гледа като на негативно явление. В края на епизода за двама дервиши, избрали пътя на неверието (*küfr*) – един става пияница, а другият живее гол и беден в руини, има стихотворение:

⁵⁹ Otman Baba Velâyetnamesi 2007: 114–115.

⁶⁰ Otman Baba Velâyetnamesi 2007: 27.

⁶¹ Mutafova 2015: 42.

⁶² Otman Baba Velâyetnamesi 2007: 74–75.

⁶³ Inalcık 1993: 19.

О мюсюлманино, има толкова много неверие (küfr),
Но оттам се ражда светлината на вярата⁶⁴.
Иди, дай своята мантия и калпак за вино.
Отдай сърцето и душата си на християнския син (tersa-zade⁶⁵).
Пребъди в неговото неверие, защото в него има вечност
И неговият манастир (deyri) е изтъкан от Божиата светлина⁶⁶.

По този начин, произведението поставя светостта и пътя към Истината над религиозната принадлежност.

Тази промяна в отношението към християните може да се обясни и с историческия контекст. По времето на дейността на Отман Баба завоюваните в по-ранния период балкански територии са вече включени в османската държава, а битките с християните са се изместили на запад. Това обяснява и защо значението на християните като *други* и техният образ се променят. Дейността на Отман Баба е насочена към мюсюлманския свят, част от който вече са земите, превзети преди това от християните⁶⁷. Той не се стреми да обръща хората към исляма, целта му е признаването на собствената му святост. Тази цел е продиктувана не само от жанра на вилаетнамето (*рисала*), но и от предизвикателствата на времето.

Хронологически Демир Баба живее по-късно, в средата на XVI в., и много събития от неговото вилаетнаме са свързани с управлението на султан Сюлейман I. Демир Баба е интересен с това, че е изцяло местен балкански светец, роден на Балканите и прекарал там целия си живот. Голяма част от неговите дела са на територията на централна Румелия. Преданията за Демир Баба, с които разполагаме, датират отпреди XVIII в., а най-ранното известно копие на неговото вилаетнаме е от първата половина на XIX в. Тези предания са записани и се предават от местните алевити.

Както историята на Демир Баба, така и на неговото вилаетнаме изискват допълнително изследване⁶⁸. Образът на Демир Баба във вилаетнамето е типичен за рум абдалите: той се нарича луд (*divane*⁶⁹), ходи полугол и носи тояга със себе си. Освен това, той е гази и защитник на хетеродоксните мюсюлмани. На дейността на дервиша на Балканите се придава сакрално значение. Той намира плоча от времето на Соломон и Давид. Според плочата, Соломон толкова харесал Румелия, че решил да остане там, а плочата щяла да бъде намерена от член на семейството на Мохамед⁷⁰. Така появата на Демир Баба се смята за предсказана и благословена от божествените сили. Освен като светец Демир Баба е познат и като Железния баща – фолклорен герой на Делиормана, чийто образ е повлиян от различни културни пластове, като се започне от предхристиянските⁷¹. Образът на

⁶⁴ Otman Baba Velâyetnamesi 2007: 52.

⁶⁵ Tersa е разпространена в османската поезия персийска дума за обозначение на християни. Вж. Mišević 2022: 304.

⁶⁶ Aver'janov 2021: 140.

⁶⁷ Karamustafa 2015: 166.

⁶⁸ За личността, възгледите и вилаетнамето на Демир Баба вж. Gramatikova 2001; Venedikova 2006.

⁶⁹ Demir Baba Velâyetnâmesi 2011: 103.

⁷⁰ Demir Baba Velâyetnâmesi 2011: 96–98.

⁷¹ Iliev 2005: 12.

Демир Баба във вилаетнамето може да се определи като образ на пазител на земите на Делиормана. Връзката на дервиша с този регион е дълбока. Местната природа не само се възхвалява в Соломоновата плоча, но тя е причината Демир Баба да основе своето текке точно там⁷².

Що се отнася до йерархията на образите на *другите*, във вилаетнамето на Демир Баба се развиват тенденции, които могат да бъдат забелязани и във вилаетнамето на Отман Баба. Основните *други* остават представителите на османската власт, улемите и умерените дервиши. Въпреки това, историческият контекст, в който действат тези образи, е променен. Към вече съществуващите тенденции към централизация се добавят нови фактори, които определят държавната политика към неортодоксалните дервиши.

През 1492 г. дервишите на Отман Баба са обвинени в опит за покушение срещу султан Баязид II. В резултат на това мнозина са екзекутирани или прогонени от Тракия в Мала Азия, а останалите формално се присъединяват към признатия орден Бекташия⁷³. Освен това рум абдалите се оказват податливи на шиитската пропаганда на сефевидите⁷⁴, които чрез Шах Исмаил I (1501–1524) упражняват влияние в Анадола и Румелия. Къзълбашите, последователи на сефевидите, са подложени на репресии дори след отслабването на заплахата в края на XVI в.⁷⁵ Така натискът върху дервишите е не само идеологически, но и политически.

Конфликтът между умерените и хетеродоксните дервиши продължава да се задълбочава. На хетеродоксните дервиши се противопоставят суфии от одобряваните от властите ордени. Един от примерите е известният софийски дервиш Бали Ефенди (поч. 1551), който в писма до Сюлейман I и великия везир Рустем паша обвинява своите опоненти в къзълбашество и призовава за борба с ереста⁷⁶. Друг суфи, който се противопоставя на влиянието на шиизма и на популярните неортодоксални практики, е Мюнири Белгради (1551/2–1625/6). Самият той се придържа към умерен суфизъм, но се стреми да го пречисти от „ненужни“ практики и идеи, като се бори с ереста⁷⁷. Трансформацията на суфизма в съответствие с нормите на шерията е обща тенденция през този период. Одобрени и поддържани от държавата, ортодоксалните братства бързо разпространяват влиянието си. Османските власти все още се нуждаят от популярността на умерените суфии, за да поддържат връзката с мюсюлманските маси. Самите суфии използват това влияние, за да утвърдят своето място в рамките на османския суннизъм. През втората половина на XVI в. между умерените суфии и властта е постигнато известно съгласие, в резултат на което много от тях отново стават съюзници на суннитската държава⁷⁸. Те водят дейност, насочена не само срещу еретиците, но и срещу християните (например австрийците и венецианците), а също проповядват „истинския път“ сред мюсюлманското население и други суфии⁷⁹.

⁷² Demir Baba Velâyetnâmesi 2011: 131.

⁷³ Gramatikova 2011: 418.

⁷⁴ Gramatikova 2011: 140–141.

⁷⁵ Zarinebaf-Shahr 1997: 3.

⁷⁶ Повече за Бали ефенди: Mandaville 1979; Minorsky 1957; Kalitsin, Mutafova 1998; Mikov 2010.

⁷⁷ Повече за Мюнири Белгради вж. у Clayer 2007.

⁷⁸ Terzioğlu 2022: 606–607.

⁷⁹ Clayer 2011: 4.

При тези обстоятелства Демир Баба се проявява като защитник на хетеродоксните дервиши, но за разлика от Отман Баба това не е негова основна цел. Например в Разград той защитава ъшъците (маргиналните дервиши) от кадията, който ги екзекутира, а също разрушава гробовете на светци⁸⁰. Друг епизод описва разговор между един дервиш, Ерюмджек Абдал, и шейх юл-исляма за това защо дервишите отказват да изпълняват намаз, да посят и да следват другите норми на суннизма⁸¹.

Образът на християните като *други* отново се засилва във вилаетнамето на Демир Баба. Подобно на историите в „Салтъкнамето“, и тук се разказват истории за християнски воители, които приемат исляма. Повечето от срещите с тези воители се случват на запад от региона, който ни интересува, предимно в Централна Европа. Сюжетите, подобни на „Салтъкнамето“, включват ситуации, в които последователи на значима личност приемат исляма след него, както и истории за тайно приемане на исляма. Така в битката при Буда християнският воин Марко и 40 негови последователи приемат исляма. Воинът Марко вероятно е алюзия за Крали Марко (1371–1391). Във вилаетнамето той е наречен борец (*pehlivan*), но в легендите от Делиорман Демир Баба се среща именно с Крали Марко⁸². Друг воин, Караджа, признава светостта на Демир Баба, но се страхува да приеме исляма, защото в такъв случай семейството му ще бъде избито от християните. Марко го съветва да приеме исляма тайно⁸³. Демир Баба поддържа образа на дервиш гази. В текста християнските воители са наречени неверници (*küffar*). По своята значимост образът на християнският воин може да бъде поставен на второ място след противниците на дервиша в мюсюлманския свят (представители на властта, дервиши с различни възгледи).

Както и във вилаетнамето на Отман Баба, обикновените християни не представляват отделна категория. Християнското население като цяло не е разглеждано като противник на Демир Баба. Контактите на дервиша с тях са предимно чрез чудеса. Религиозната им принадлежност често не се споменава, но понякога се подразбира, че става въпрос за християни. В Готал Дербенди (Делиорман) Демир Баба се моли за местните вярващи. След това един местен жител описва тази местност като най-хубавата в света и затова Демир Баба решава да основа там своето текке⁸⁴. „Дербенди“ означава проход или селище в планински проход. Жителите му, наричани дервентджи, отговарят за охраната на пътищата, поради което са освободени от извънредни данъци и повинности и им е позволено да носят оръжие⁸⁵. Такива селища са предимно християнски⁸⁶. Фактът, че Демир Баба няма конфликти с местното население, подсказва възможността за мирно съжителство между дервиши и християни. Възможно е обаче заселването в християнски район да е било умишлено, с мисионерска цел, което е обичайна практика, подкрепяна и от властите⁸⁷.

⁸⁰ Demir Baba Velâyetnâmesi 2011: 131–132.

⁸¹ Demir Baba Velâyetnâmesi 2011: 132.

⁸² Iliev 2005: 21–23.

⁸³ Demir Baba Velâyetnâmesi 2011: 106–107.

⁸⁴ Demir Baba Velâyetnâmesi 2011: 131.

⁸⁵ Повече за дервентджиите села вж. у Mutafova 2023; Stojanovski 1990.

⁸⁶ Antov 2018: 154.

⁸⁷ Повече за ролята на вакъфите вж. у Barkan 1942; Boykov, Kiprovsk 2020: 102–104.

Заклучение

Във вилаетнаметата, единственият епитет с обиден религиозен смисъл, който се използва, е неверник (*kafir*). Той се прилага по отношение на обикновените християни, когато те показват неуважение към дервиши и светци. Например, когато във вилетнамето на Демир Баба дервишът Сейфуллах обвинява един местен жител, че добитъкът му разрушава гроба на Къзъл Дели Султан (Бююк Дербенд, дн. Голям Дервент в Западна Тракия, Гърция), той го нарича неверник (*kafir*). Мъжът грубо отговаря, че плаща харадж за вярата си и проявява неуважение към светеца, като отказва да отведе добитъка⁸⁸. При по-неутрални обстоятелства религиозни епитети спрямо населението обикновено не се прилагат.

Анализът на вилаетнаметата на тримата светци показва, че позицията на християните като *други* и съдържанието на техния образ се променят както в зависимост от историческите обстоятелства, така и според конкретната ситуация, включително и според отношението на самите християни към светеца. При Саръ Салтък християните са основният *друг*; религиозната принадлежност е основният определящ фактор за човека; тя прокарва и основната разделителна линия в света. Предвид значимостта на християните като *други*, техният образ е многостранен: владетели, воители, свещеници и накрая, в по-малка степен, обикновени християни. Това е времето на разцвета на граничната култура на дервишите. По времето на Отман Баба вече протичат паралелно няколко процеса: установяването на османските тарикати⁸⁹, отделянето на рум абдалите в отделна група и централизаторските мерки на османските власти. Съответно, основните *други* стават противниците на хетеродоксните дервиши и лично на Отман Баба вътре в мюсюлманския свят. Отчасти липсата на християни във вилаетнамето му (всъщност само християнските армии могат да бъдат идентифицирани със сигурност) се обяснява с дидактическият жанр на произведението – то е фокусирано върху вътрешните процеси и конфликтите в мюсюлманския свят. Въпреки че потисничеството над дервишите се е увеличило по времето на Демир Баба, неговият образ е на местен светец, пазител на земи и хора. Следователно, нараства и значението на взаимодействията с обикновените хора, независимо от тяхната религиозна принадлежност, а християнските воители са противници, чиято важност не отстъпва на противниците на хетеродоксия ислям.

През своята история дервишите демонстрират като съпротива срещу историческите промени в Османската държава, така и способност да се адаптират към тях. Тези процеси са оформили самовъзприятие и мирогледа на дервишите, включително динамичния образ на християните като *други*, което намира отражение във вилаетнаметата. Способността на дервишите да се вкоренят в имперския и местния контекст въпреки натиска на суннизма обяснява тяхното утвърждаване като неразделна част от балканската история и фолклор.

⁸⁸ Demir Baba Velâyetnâmesi 2011: 110–111.

⁸⁹ Clayer 2011: 3.

Извори / Sources

- Ebu'l Hayr-ı Rûmî 2007: Ebu'l Hayr-ı Rûmî. Saltıknâme (Saltık Gazi Destanı). Cilt I–III. Haz. N. Demir, M.D. Edem. Ankara: Destan Yayınevi.
- Otman Baba Velâyetnamesi 2007: Otman Baba Velâyetnamesi (Tenkitli Metin). Haz. Kılıç, F., Bülbül, T., Arslan, M. Ankara: Grafiker Ofset.
- Demir Baba Velâyetnâmesi 2011: Demir Baba Velâyetnâmesi (İnceleme–Tenkitli Metin). Haz. Kılıç, F., Bülbül, T. Ankara: Grafiker Yayınları.

Библиография / Bibliography

- Antov 2018: Antov, N. The Ottoman 'Wild West': The Balkan Frontier in the Fifteenth and Sixteenth Centuries. Cambridge: University Printing House.
- Aver'janov 2012: Аверьянов, Ю. А. Образ святого-вели в османско-турецкой литературе жанра менакыб-наме и взаимосвязь традиции. – Иран-наме 1, 41–80. [Aver'janov, Ju. A. Obraz svjatogo-veli v osmansko-tureckoj literature žanra menakyb-name i vzaimosvjaz' tradicii. – Iran-name 1, 41–80].
- Aver'janov 2021: Аверьянов, Ю. А. Лингвокультурные особенности создания образов иноверцев (христиан) в „Вилайет-наме-и Отман Баба“ (XV в.). – В: Седакова, И. А., Макарецов, М. М., Цивьян, Т. В. (ред.) Стратегии межбалканской коммуникации: Перевод. Пересказ. Умолчание. Москва: Институт славяноведения РАН/ Индрик, 137–141. [Aver'janov, Ju. A. Lingvokul'turnye osobennosti sozdanija obrazov inovercev (hristian) v „Vilajet-name-i Otman Baba“ (XV v.). – V: Sedakova, I. A., Makarcev, M. M., Civ'jan, T. V. (red.) Strategii mežbalkanskoj kommunikacii: Perevod. Pereskaz. Umolčanie. Moskva: Institut slavyanovedenija RAN/ Indrik, 137–141].
- Aydoğan 2011: Aydoğan, Z. Frenkler, Rumiler, Yunaniler: Saltukname'de Değişen Coğrafi Algı [Frenks, Rumis and Yunanis: The Changing Geographical Perception in the Saltukname]. – In: Incirlioglu, E.O., Kiliçbay, B. (eds.) Mekan ve Kültür [Space and Culture]. Istanbul: Tetragon, 263–268.
- Barkan 1942: Barkan, Ö. L. Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler: İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler. – Vakıflar Dergisi 2, 279–386.
- Beller, Leerssen 2007: Beller, M., Leerssen, J. (eds.) Imagology: The Cultural construction and literary representation of national characters. Amsterdam: Rodopi.
- Boykov, Kiprovskaja 2020: Бойков, Г., Кипровска, М. Вакъфските села и сгради в България през османския период. – В: Янчев, В., Кипровска, М., Бойков, Г. (ред.) Вакъфите в България. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 37–108. [Boykov, G., Kiprovskaja, M. Vakafskite sela i sgradi v Bulgaria prez osmanskia period. – V: Yanchev, V., Kiprovskaja, M., Boykov, G. (red.) Vakafite v Bulgaria. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 37–108].
- Clayer 2007: Клеје, Н. Мунири Белгради: живот и дело једног од најутицајнијих београдских интелектуалаца с почетка 17. века. – Годишњак града Београда 54, 109–124. [Clayer, N. Muniri Belgradi: život i delo jednog od najuticajnijih beogradskih intelektualaca s početka 17. veka. – Godišnjak grada Beograda 54, 109–124].

- Clayer 2011: Clayer, N. Muslim Brotherhood Networks in South-Eastern Europe. <<https://www.ieg-ego.eu/en/threads/european-networks/islamic-networks/nathalie-clayer-muslim-brotherhood-networks-in-south-eastern-europe>> (15.05.2025).
- Danova 1995: Данова, Н. Представата за „другия“. – В: Данова, Н., Димова, В., Калицин, М. (ред.) Представата за „другия“ на Балканите. София: АИ „Марин Дринов“, 5–9. [Danova, N. Predstavata za „drugia“. – V: Danova, N., Dimova, V., Kalitsin, M. (red.) Predstavata za „drugia“ na Balkanite. Sofia: AI „Marin Drinov“, 5–9].
- Dimitrov 1994: Димитров, Стр. Към историята на добруджанските двубредни светилища. – Добруджа 11, 76–97. [Dimitrov, Str. Kam istoriyata na dobrudzhanskite dvoubredni svetilishta. – Dobrudzha 11, 76–97].
- Emen 2020: Emen, H. Velâyetnamesi Olan Şeyh, Osman Baba Mı? Otman Baba Mı? – Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi 93, 267–276.
- Gordlevskij 1962: Гордлевский, В. А. Ишыки, их эволюция – от бродяжничества к оседанию в текке. – В: Гордлевский, В. А. Избранные сочинения. Т. 3. Москва: Издательство восточной литературы, 213–216. [Gordlevskij, V. A. Işyki, ih èvoljucija – ot brodjazničestva k osedaniju v tekke. – V: Gordlevskij, V. A. Izbrannye sočinenija. T. 3. Moskva: Izdatel'stvo vostočnoj literatury, 213–216].
- Gramatikova 2001: Граматикова, Н. Отман Баба – един от духовните патрони на ислямската хетеродоксия в българските земи. – Историческо бъдеще 2, 75–111. [Gramatikova, N. Otman Baba. – edin ot duhovnite patroni na islyamskata heterodoksia v balgarskite zemi – Istorichesko badeshte 2, 75–111].
- Gramatikova 2011: Граматикова, Н. Неортодоксалният ислям в българските земи. Минало и съвременност. София: ИК „Гутенберг“. [Gramatikova, N. Neortodoksalniyat islyam v balgarskite zemi. Minalo i savremennost. Sofia: IK „Gutenberg“].
- Gramatikova 2020: Граматикова, Н. Установяването на представители на мистичните течения, свързани с неортодоксалния ислям, в Тракия и отражението върху динамиката на поселищната система в този регион (края на XIV–XVII век). – В: Стоянова, Д., Кирилов, Ч. (съст.) Тракия през Средновековието и Османската епоха: Характер и динамика на селищния живот (XII–XVIII век). София: УИ „Св. Климент Охридски“, 143–172. [Gramatikova, N. Ustanovyavaneto na predstaviteli na mistichnite techenia, svarzani s neortodoksalia islyam, v Trakia i otrazhenieto varhu dinamikata na poselishtnata sistema v tozi region (kraya na XIV–XVII vek). – V: Stoyanova, D., Kirilov, Ch. (sast.) Trakia prez Srednovekovieto i Osmanskata epoha: Harakter i dinamika na selishtnia zhivot (XII–XVIII vek). Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 143–172].
- Gürkan 2010: Gürkan, E.S. Christian Allies of the Ottoman Empire. – European History Online (EGO), 1–22. <<https://d-nb.info/1020549114/34>> (07.09.2025).
- Hagen 2009: Hagen, G. Heroes and Saints in Anatolian Turkish Literature. – Oriente Moderno 89 (2), 349–361.
- Hasluck 1929: Hasluck, F.W. Christianity and Islam under the Sultans. Vol. I–II. Oxford: Oxford University Press.
- Iliev 2005: Илиев, Б. Легендите за Демир Баба – Железният Баща. – В: Илиев, Б., Кънев, А. (съст.) Железният Баща. Сборник Легенди и Научни Изследвания. София: Културно-просветно дружество „Родно Лудогорие“. [Iliev, B. Legendite za Demir Baba – Zhelezniyat Bashta. – V: Iliev, B., Kanev, A. (sast.) Zhelezniyat Bashta. Sbornik Legendi i Nauchni Izsledvania. Sofia: Kulturno-prosvetno druzhestvo „Rodno Ludogorie“].

- Inalcık 1993: Inalcık, H. Dervish and Sultan: An Analysis of the Otman Baba Vilâyetnâmesi. – In: Inalcık, H. *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society*. Bloomington: Indiana University Turkish Studies, 19–37.
- Inalcık 2000: Иналджък, Х. От Стефан Душан до Османската империя. Християни-спахии в Румелия през XV в. и произходът им. – В: Иналджък, Х. *Епохата на султан Мехмед II Завоевателя. Изследвания и материали*. София: Amicitia, 185–248. [Inalcık, H. *От Stefan Dushan do Osmanskata imperia. Hristiyani-spahii v Rumelia prez XV v. i proizhodat im.* – V: Inalcık, H. *Erohata na sultan Mehmed II Zavoevatelya. Izsledvania i materialii*. Sofia: Amicitia, 185–248].
- Kalitsin, Mutafova 1998: Калицин, М., Мутаfoва, Кр. Исторически реалии за халветийския шейх Бали Ефенди Софийски в новооткрито житие от XIX в. – В: Градева, Р., Иванова, С. (съст.) *Мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания. Съдбата на мюсюлманските общности на Балканите*. Т. 2. София: Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия, 212–242. [Kalitsin, M., Mutafova, K. *Istoricheski realii za halvetiyskia sheyh Bali Efendi Sofiyski v novootkrito zhitie ot XIX v.* – V: Gradeva, R., Ivanova, S. (sast.) *Myusyulmanskata kultura po balgarskite zemi. Izsledvania. Sadbata na myusyulmanskite obshtnosti na Balkanite*. Т. 2. Sofia: Mezhdunaroden tsentar po problemite na maltsinstvata i kulturnite vzaimodeystviya, 212–242].
- Karamustafa 1994: Karamustafa, A.T. *God's Unruly Friends: Dervish Groups in the Islamic Later Middle Period, 1200–1550*. Salt Lake City: University of Utah Press.
- Karamustafa 2015: Karamustafa, A.T. Islamization through the Lens of the Saltukname. – In: Peacock, A. C. S., De Nicola, B., Yıldız, S. N. (eds.) *Islam and Christianity in Medieval Anatolia*. London: Routledge, 349–364.
- Kayapınar, Kayapınar 2010: Kayapınar, A., Kayapınar, L. *Balkanlar'da Karıştırılan İki Bektaşî Zaviyesi: XV. ve XVI. Yüzyılda Osman Baba ve Otman Baba Tekkeleri*. – *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi* 55, 98–128.
- Krstić 2011: Krstić, T. *Contested Conversions to Islam: Narratives of Religious Change in the Early Modern Ottoman Empire*. Stanford: Stanford University Press.
- Krstić, Terzioğlu 2021: Krstić, T., Terzioğlu, D. *Historicizing Sunni Islam in the Ottoman Empire, c. 1450 – c. 1750*. Leiden, Boston: Brill.
- Mandaville 1979: Mandaville, J.E. Unsurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire. – *International Journal of Middle East Studies* 10 (3), 289–308.
- Mikov 2010: Миков, Л. Софийнецът Бали Ефенди и неговата гробница. [Mikov, L. *Sofiyanetsat Bali Efendi i negovata grobnitsa*]. <http://bulgaristanalperenleri.blogspot.com/2010/05/blog-post_9256.html?m=1> (15.05.2025).
- Minorsky 1957: Minorsky, V. Shaykh Bālī-Efendi on the Safavids. – *Bulletin of SOAS* 20 (1), 437–450.
- Mišević 2022: Mišević, M. *Writing Slavic in the Arabic Script: Literacy and Multilingualism in the Early Modern Europe*. PhD Dissertation. Harvard.
- Mutafova 2000: Мутаfoва, Кр. Култът към светците в народния ислям и уtrakvistичните светилища. – В: *Етнологията на границата на два века. Изследвания и материали, посветени на 60-годишния юбилей на доц. д-р Николай Колев*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 249–266. [Mutafova, K. *Kultat kym svettsite v narodnia islyam i utrakvistichnite svetilishta*. – V: *Etnologiyata na granitsata na dva veka. Izsledvania*

- imateriali, posveteni na 60-godishnia yubiley na dots. d-r Nikolay Kolev. UI Veliko Tarnovo: „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 249–266].
- Mutafova 2015: Мутафова, Кр. Топоси на градското пространство в османската документация от XVI–XVII век (на примера на Търново, Никопол и Враца). – Балканиите – език, история, култура. Т. 4. Велико Търново: ИВИС, 39–62. [Mutafova, Kr. Toposi na gradskoto prostranstvo v osmanskata dokumentatsia ot XVI–XVII vek (na primera na Tarnovo, Nikopol i Vratsa). – Balkaniite – ezik, istoria, kultura. T. 4. Veliko Tarnovo: IVIS, 39–62].
- Mutafova 2023: Мутафова, Кр. Специализиран статут и данъчни преференции: фактор за икономически растеж? По примера на Габрово през XVI и XVIII век. – Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания / Proceedings of CEHR 8, 309–323. [Mutafova, Kr. Spetsializiran statut i danachni preferentsii: faktor za ikonomicheski rastezh? Po primera na Gabrovo prez XVI i XVIII vek. – Izvestia na Tsentara za stopansko-istoricheski izsledvania / Proceedings of CEHR 8, 309–323].
- Nur 2022: Nur, C. Saltıknâme’yi Bazı Yerli Tarih ve Osmanlı Kaynakları Üzerinden Okuma Denemesi: Sarı Saltık’ın Bosna Gazaları ve Boşnaklar – In: Kılıç, A. (ed.) Rumeli’nin Gözcüsü Sarı Saltuk Gazi: Tarih, Edebiyat ve Folklor Yazıları. Edirne: Trakya Üniversitesi Yayınevi, 309–342.
- Ocak 2016: Ocak, A.Y. Sarı Saltık Popüler İslamın Balkanlar’daki Destani Öncüsü. Ankara: Kitap Yayınevi.
- Radushev 2011: Радусhev, Е. Демографски и етнорелигиозни процеси в западните Родопи през XV–XVIII век. [Radushev, E. Demografski i etnoreligiozni protsesi v zapadnite Rodopi prez XV–XVIII vek]. <<https://www.librev.com/index.php/discussion/bulgaria/1404-xv-xviii>> (27.05.2025).
- Renard 2009: Renard, J. (ed.) Tales of God’s friends: Islamic hagiography in translation. London, Berkley and Los Angeles: University of California Press.
- Rusev 2023: Rusev, D. Sarı Saltuk and the Nomads in 13th-Century Dobruja: Pre-Ottoman Sources and Realities. – Chronica. Nomads and their Neighbors in the Middle Ages 21, 201–246.
- Schimmel 1993: Schimmel, A. The Mystery of Numbers. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Stojanovski 1990: Стојановски, Ал. Раја со специјални задолженија во Македонија (војнуци, соколари, оризари и солари). Скопје: Институт за национална историја. [Stojanovski, Al. Raja so specijalni zadolženija vo Makedonija (vojnuci, sokolari, orizari i solari). Skopje: Institut za nacionalna istorija].
- Terzioğlu 2022: Terzioğlu, D. Confessional Ambiguity in the Age of Confession-Building: Philo-Alidism, Sufism and Sunni Islam in the Ottoman Empire, 1400–1700. – In: Krstić, T., Terzioğlu, D. (eds.) Entangled Confessionalizations? Dialogic Perspectives on the Politics of Piety and Community in the Ottoman Emire, 15th – 18th centuries. Piscataway: Corgias Press, 563–624.
- Uyanık 2013: Uyanık, Z. Tensions between Orthodox “High Islam” and Heterodox “Folk Islam”. – The Journal of Academic Social Science Studies 6 (4), 729–741.
- Venedikova 2006: Венедикова, К. Извори за Демир баба, за текето и района му. – В: Гергова, Д. (ред.) Хелис. Т. 5. Международна конференция Гетите – култура и традиции. 20

- години проучвания на Свещарската гробница и резервата „Сборяново“. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 264–273. [Venedikova, K. Izvori za Demir baba, za teketo i rayona mu. – V: Gergova, D. (red.) Helis. T. 5. Mezhdunarodna konferentsia Getite – kultura i traditsii. 20 godini prouchvania na Sveshtarskata grobnitsa i rezervata „Sboryanovo“. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“, 264–273].
- Vryonis 1972: Vryonis, S. Religious Changes and Patterns in the Balkans, 14th–16th Centuries. – In: Birnbaum, H., Vryonis, S. (eds.) Aspects of the Balkans: Continuity and Change: Contributions to the International Balkan Conference held at UCLA, October 23–28, 1969. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, 152–176.
- Wittek 1958: Wittek, P. The rise of the Ottoman Empire. London: The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland.
- Zarinebaf-Shahr 1997: Zarinebaf-Shahr, F. Qızılbaş “Heresy” and Rebellion in Ottoman Anatolia During the Sixteenth Century. – *Anatolia Moderna. Yeni Anadolu* 7, 1–15.
- Zhelyazkova 1990: Желязкова, А. Разпространение на изсяма в западnobalkanskite zemi под османска власт XV–XVIII век. София: Издателство на БАН. [Zhelyazkova 1990: Zhelyazkova, A. Razprostranenie na izslyama v zapadnobalkanskite zemi pod osmanska vlast HV–HVIII vek. Sofia: Izdatelstvo na BAN].

VILAYETNAMES OF HETERODOX MUSLIM SAINTS, 15TH – 17TH C.: WHO ARE THE *OTHERS*?

Tatiana Bondarenko

Abstract: This paper examines the vilayetnames (hagiographies) of Sarı Saltık, Othman Baba and Demir Baba – three prominent Muslim Saints whose cults are still active in the Balkans. Focusing on the depiction of Orthodox Christians, the study explores the evolution of the image of the *Other* in the worldview of dervishes from the 15th to the 17th centuries. Through narrative analysis, it traces how the image of Orthodox Christians shifts over time as a response to political and religious transformations within the Ottoman Empire. Following these historical changes, the research seeks to determine the position of the image of Orthodox Christians in the changing hierarchy *Others* that reflected the dervishes’ perception of their contemporary realities.

Keywords: heterodox Islam, image of the Other, Sufi hagiography, Christian-Muslim relations in the Ottoman Empire, Christianity under Ottoman rule

Tatiana Bondarenko

Institute of Balkan Studies and Center of Thracology
Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria

t.bond1503@gmail.com

ORCID: 0009-0002-3247-0050

Фиг. 1. Тюрбето (мавзолей) на Саръ Салтък в г. Бабадаг, Румъния. (Снимка от С. Кюен).

Фиг. 2. Тюрбето на Отман Баба в с. Текето, България. (Снимка от Wikipedia).

Фиг. 3. Текето на Демир Баба в с. Свещари, България. (Снимка от Wikipedia).

СВОЕ И ЧУЖДО В ОБЛЕКЛОТО НА КЪСНАТА ОСМАНСКА ИМПЕРИЯ И РАННАТА ТУРСКА РЕПУБЛИКА

Калина Пеева

*Институт за балканистика с Център по тракология
Българска академия на науките, България*

От времето на древните цивилизации и до днес във всяко общество изборът на облекло служи като специфичен маркер, който обозначава социалния статус, религията, груповата или етническата принадлежност на хората. Членовете на мултикултурното и мултирелигиозното османско общество не правят изключение от това правило и тяхната идентичност в продължение на векове бива демонстрирана чрез специфичен дрескод. Това в най-голяма степен важи за аксесоарите за глава, които носят символика, по която може да се съди за мястото на индивида в бюрократичната и социална йерархия на империята. С течение на времето видът на класическия османски тюрбан придобива такава важност, че той бива изобразяван дори върху надгробните плочи на мюсюлманите, за да бъдат видими дори и след смъртта специфичните признаци на идентичността на конкретната личност¹. Нещо повече, за османското управление през класическия период е особено важно религиозната принадлежност, социалният статус и професията на всеки поданик на султана да бъдат разпознаваеми от външния вид, тъй като се приема, че липсата на видими маркери за идентичност би създала условия за съперничество и социално напрежение, което от своя страна би застрашило стабилността на установения ред². Изобщо в цялата история на съществуването си Османската държава поддържа диференцирания статус на всичките си поданици, опитва се да го запази непроменен или да го легитимира пост фактум³. От друга страна, изричните правила в начина на обличане насърчават чувството за колективна идентичност и спомагат за укрепването на социалните връзки в рамките на отделните общностни групи⁴.

¹ Arabacı, Saatçioğlu 2021: 262.

² Baker 1986: 75.

³ Ivanova 1995: 55.

⁴ Özdiş 2024: 101.

В този смисъл специфичните особености в облеклото на различните милети⁵ е не само белег на културна идентичност, но и средство за установяване на контрол над всички поданици на султана от страна на официалните власти. Поради тази причина е важно отделните религиозни и/или етнически групи да бъдат лесно различими – макар облеклото им да не е детайлно регламентирано, съществуват различни разпоредби, които определят някои негови елементи като цвят, форма, качеството и т.н. Така например евреите са задължени да носят шафраново жълти шапки, източно православните – сини, а арменците – шарени⁶. Дрескодът на мюсюлманите също е определен недвусмислено – най-често с фетви⁷. Цветът на исляма е зеленият, а отклонението от него се смята за позорно и дори се разглежда като вероотстъпничество. Нещо повече, носенето на аксесоар, определен за някоя от немюсюлманските религиозни групи, може да се окаже пагубно за личния живот на мюсюлманина, тъй като подобно поведение би довело до изолация и дори би станало пречка за сключването на брак с мюсюлманка. Също толкова строги рестрикции се прилагат и по отношение на жените. Така например от молба, съставена в 1867 г. от възмутени жители на Ески Джумая (дн. Търговище), научаваме, че година по-рано на мюсюлманките в града е било забранено да пазаруват в християнския квартал, „а те безсрамниците отново започнали да посещават тези дюкяни и да вършат неприличните си постъпки“. Със същата молба подписаните се тридесет и четирима мъже настояват, че „категоричен мюсюлмански дълг е това да се забрани“⁸. С други думи, стриктното придържане към определените цветове и елементи от облеклото не само поставят граници между различните етнически и/или религиозни групи в Османската империя, но се превръщат и в традиция, която влиза в общностните конвенции и регулира начина на живот. Дрескодът служи също така за диференциране на социалния статус вътре във всяка от религиозните групи. По облеклото военният лесно може да се различи от търговеца, продавачът на кафе – от занаятчията, а всички заедно – от селскостопанския работник⁹. Така всяко съсловие използва облеклото си като визитна картичка, толкова добре позната на всички останали, че не е нужно да се търси друга легитимация¹⁰.

Описаната по-горе традиционна система на диференциране с помощта на облеклото започва да се променя по време на управлението на Махмуд II (1808–1839). Този процес се засилва особено в периода на Танзимата (1839–1876), когато императивното разграничение, въведено в съответствие с милетската система, постепенно отстъпва място на идеята за османизма, която приема, че всички поданици на султана са равни и трябва да бъдат свързани в „братски съюз“. Едно от важните нововъведения на тази политика цели уеднаквяване на облеклото на силно разнородното в религиозно и етническо отношение население на Османската империя. По този начин тюрбанът, който до този момент играе

⁵ В класическия период думата „милет“ (*millet*) се използва, за да обозначи различните религиозни групи в Османската империя. В по-късните периоди като отделни милети са разграничени и някои етнически малцинствени групи в рамките на източноправославния милет (*rum milleti*), като например българите и арменците. Вж. подробно: Güneş 2015.

⁶ Ivanova 1995: 56.

⁷ „Фетвата“ е становище по теологичен или правен въпрос, което се издава на основата на източниците на ислямското религиозно право, за да регулира конкретни казуси в обществените отношения. В ислямския свят няма висш орган, който има правомощия да издава фетви и поради тази причина те биват издавани от мюфтиите в различни ислямски държави и по различни поводи.

⁸ Nedkov 1972:173.

⁹ Ivanova 1995: 55.

¹⁰ Ibid. 1995: 58.

ролята на един от най-важните маркери за идентичност, постепенно излиза от употреба. Вместо него османските поданици са насърчени да носят фесове, а за онези, които отказват да възприемат нововъведението, са предвидени строги наказания¹¹.

Наричан с наименованието „тарбуш“ или „тарпош“, фесът е част от културната традиция на държавите от Магреб, в частност Мароко и Тунис. В Османската империя започва да се използва масово през XIX в. Внасян е основно от Европа, заради което става известен с наименованието, което европейците му дават по името на мароканския град Фес, където се извлича червеното багрило за оцветяването му и производството му е широко разпространено. Според друга теза, която може да бъде открита в турската историография, думата навлиза през фонетично изкривеното наименование на Мароко, което на турски език е „Фас“¹². Що се отнася до произхода му, то той не е напълно изяснен. Голяма част от изследователите смятат, че фесът е средновековна византийско-гръцка шапка¹³, а справката на енциклопедия „Британика“ препраща още по-назад във времето и открива произхода му в Древна Гърция¹⁴. От дописка на австралийски журналист, посетил Турция през 1936 г., научаваме, че фесът „е гръцки или византийски. Когато турците превземат Константинопол през 1453 г., те вземат феса и увиват тюрбан около него като знак на завоевание“¹⁵. Според същата дописка в началото на модернизационните усилия на султан Махмуд турците е трябвало само „да развият парчето плат, за да разкрият гръцкия или византийския фес, който е бил скрит след падането на Константинопол!“¹⁶ Тази информация обаче не отговаря на историческата истина. Австралиеца вероятно я е получил от своя водач по време на посещението си в старата османска столица през 30-те години на XX в., когато тезата за гръцкия произход на феса се експлоатира широко, за да бъдат убедени турците да се откажат от носенето му и да приемат европейската шапка, за което ще стане дума в изложението по-нататък.

Макар версиите за произхода на феса да са няколко, това, което със сигурност можем да твърдим, е, че този аксесоар става популярен и е включен в облеклото на всички етнически и религиозни групи в Османската империя едва през 20-те години на XIX в. За тази цел е изработена нарочна държавна регулация, която е елемент от процеса на цялостната модернизация на обществения и политическия живот в империята. Всъщност първият опит за въвеждане на феса като част от униформата на войниците на новосъздадената османска армия „Низам-и Джедид“ (*Nizam-r Cedid*), е направен от султан Селим III в края на XVIII в. Този опит обаче остава неуспешен поради силната съпротива от страна на еничарите и улемата, които смятат, че фесът е „аксесоар за неверници“¹⁷. Заради това войниците от армията му са снабдени с модерна униформа, която включва,

¹¹ Всъщност тюрбанът е символ, по който османците/турците са разпознаваеми и в Европа. С отслабването на турската опасност след неуспешната обсада на Виена през 1683 г., облеклото им дори става модерно във Франция, откъдето се разпространява и в други европейски страни. Вж. Gierlichs 2015: 149–186.

¹² Doğaner 2009: 34.

¹³ Göle 1991: 52. Подобно внушение прави и Мустафа Кемал по време на посещение в Кастамону, където за първи път се появява с широкопола шапка – днес изложена в музея на същия град, и държи реч, която става известна като „речта за шапката“ (*Şapka Nutku*). Вж. текста на речта: Atatürk: 2025.

¹⁴ Britanica, Trarboosh. <<https://www.britannica.com/topic/tarboosh>> (25.05.2025).

¹⁵ s.n. 1936.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Mahmud Ra'if Efendi 1878: 23.

кадифена жилетка, по-тесни панталони, наречени потури (*potur*) – понастоящем смятани за неизменна част от българската народна носия¹⁸, и шубара – островръха ватирана шапка, съшита от няколко парчета плат, която днес е част от народната носия на сърбите. Близко три десетилетия по-късно, след ликвидирането на еничарския корпус през лятото на 1826 г., Махмуд II подхваща нови армейски реформи и като облекло за армията си (*Asakir-i Mansure-i Muhammediye*) избира униформа, която демонстрира скъсването със символите на доскоро влиятелния еничарски корпус. Първоначално султанът настоява за нуждите на новата османска армия да бъде утвърдена шапка с козирка, която да предпазва очите на стрелците от силните слънчеви лъчи. Тази идея обаче среща съпротива, тъй като, според ислямските свещенослужители, „никой добър мюсюлманин не може да изпълнява намаз, без да докосне челото си до земята“¹⁹. Заради натиска от страна на религиозните групи е решено войниците да продължат да използват въведената при султан Селим шубара. Приблизително по същото време командирът на османския флот Хюсрев паша успява да наложи феса като част от униформите на военноморските сили (*Kalyoncu askerleri*) и той става част от облеклото на моряците²⁰.

Едва през 1929 г. султан Махмуд II постига съгласие с представителите на улемата и е обнародван закон, който прави феса част от униформата на всички войници и войскове подразделения в османската армия, а за онези, които си позволяват да злословят относно нововъведението, са предвидени строги наказания²¹. Същият закон задължава представителите на цялата цивилната бюрокрация също да спазват строг дрескод, който включва европейски сака, жилетки, панталони, ботуши и фесовите, а носенето на различните видове чалми и кърпи за глава (*sarik, kavuk, türban, etc.*) е изрично забранено²². Макар законът да визира само военните и османската цивилна бюрокрация, ислямските свещенослужители са натоварени със задачата да убеждават цялото мюсюлманско население да се откаже от носенето на традиционните аксесоари за глава и да възприеме новата мода²³.

Всъщност мерките по налагането на ново облекло са свързани със стремежа на османските власти да реформират обществото и държавата по европейски образец, което минава през отмяна сложните закони за разкоша, които разделят поданиците на класи, и в този смисъл законът има егалитарен характер. Той цели да заличи традиционните общностни и професионални признаци на диференциация, а фесът придобива значение на хомогенизиращ статусен маркер. По този начин държавата бива поставена в центъра на обществения живот и става единствен арбитър на идентичността на османските поданици²⁴.

Мерките дават резултат и само две години по-късно американският пътешественик Джеймс Де Кай свидетелства, че в столицата промените вече са се наложили. При

¹⁸ Нещо повече, в часовете по български език и литература в близкото минало като национални характеристики в образа на Бай Ганьо от едноименното произведение на Алеко Константинов учителите сочеха потурите, пояса и калпака.

¹⁹ Dekay 1833: 226.

²⁰ Uzunçarşılı 1954: 225.

²¹ Ibid, 225–226.

²² Ibid, 223–230.

²³ Ibid, 225–226.

²⁴ Quataert 1997: 403–25.

посещението си в Истанбул той заварва войници, които вместо чехли носят обувки, пристегнати с кожени връзки. Огромните шалвари вече са сменени с вълнени панталони (*potur*) – все още доста широки около бедрата, и стегнато по тялото синьо сако. Що се отнася до тюрбана, де Кай разказва, че той е изчезнал завинаги, а на негово място войниците вече носят „спретната червена шапка със син пискюл, грациозно стърчащ от темето“. „С изключение на шапката и все още неизменната ширина на панталоните, турските войници едва ли биха могли да бъдат различени от регулярните войски на която и да е европейска нация“, обобщава впечатленията си американският пътешественик²⁵.

Самият султан Махмуд II също започва се придържа стриктно към европейската мода, заради което си спечелва прозвището „султанът неверник“ (*gavur padişahı*)²⁶. Всъщност промяната във външния вид и поведението на султана е действително значима, което може да бъде илюстрирано от впечатленията на западните наблюдатели. Според описанието на Джон Хобхаус, британски пътешественик, присъствал на прощалната аудиенция на британския посланик при Махмуд II през 1810 г., султанът не установил никакъв зрителен контакт с чуждестранните си гости, а обстановката била напълно незападна, включително облеклото на султана, изработено от жълт сатен, на ръцете му блестели диаманти и той имал изражение на „неописуемо величие“.²⁷ Деветнадесет години по-късно Адолфус Слейд става свидетел на подобна аудиенция на британския посланик при същия султан. Този път обаче Махмуд II приел посетителите с „голяма простота“ и „лишен от султанска помпозност“. Той бил облечен с обикновено синьо военно наметало и панталони, без друго украшение, освен диамантен начелник във феса си и стоманени шпори на ботушите „Уелигтън“²⁸.

По примера на султан Махмуд новата мода бързо бива възприета от османската администрация в столицата и големите имперски градове²⁹. За разлика от армията и държавните елити обаче категоричният начин, по който се налагат промените, е посрещнат със съпротива от религиозните мюсюлмани в периферията на страната. Много от тях смятат, че новите одежди и най-вече фесове са обида към османската традиция, а уеднаквяването на облеклото им с това на мъжете от всички останали вероизповедания намират за напълно неприемливо, тъй като по този начин губят най-важния маркер на привилегированото си положение. Едновременно с това въвеждането на европейската мода дава сигнал, че реформената програма цели секуларизация, на която традиционалистите не гледат с добро око. Така, докато повлияните от либералните реформи по-високи слоеве на османското общество бързо преминават към носенето на фесове, фракове, панталони и вратовръзки в европейски стил, „старите турци“ настояват на традициите и продължават да използват тюрбани и кафтани³⁰. Някой от живеещите в Истанбул британски поданици, главно дамите, също не одобряват новата мода, но не по религиозни съображения. Те съжаляват главно за това, че няма да могат да се възползват от магическите ефекти на тюрбана, който според едно от описанията „придава дълбочина на светлите очи, изразителност на тъмните; омекотява грубите черти, отпуска деликатните; скрива деформирани уши или злобно

²⁵ De Kay 1833: 225–226.

²⁶ Sezer 2006: 145.

²⁷ Hobhouse 1813: 367–71.

²⁸ Kelly 1987: 305–306.

²⁹ Sezer 2006: 143.

³⁰ Kırpık 2007: 14–22.

ниско чело, добавя тежест към обикновената физиономия, достойнство към простата...“³¹.

За да бъде преодоляна съпротивата на недоволните, се налага Шейх-юл Исляма да издаде нарочна фетва, с която да обяви, че носенето на фес не влиза в разрез с религиозните задължения на добрия мюсюлманин. Изобщо масовата му употреба придобива такава важност, че Кятибзаде Мустафа Ефенди е назначен за министър на фесовете със задачата да ръководи производството и да контролира вноса³². Първите фесове за нуждите на армейската униформа са внесени от Тунис и Египет, а по-късно започва внос от Европа, където има фабрично производство на значително по-евтина и качествена продукция. Тъй като вносът достига до 500 000 броя годишно, през 1833 г. султан Махмуд II открива първата държавна фабрика за производство на фесове (*Feshane ve Feshâne-i Âmire*) в Истанбулския квартал Кадърга. През 1839 г. тя е преместена в специална сграда на брега на Златния рог³³. Скоро след това подобни фабрики са открити и в Бурса, Одрин, Солун, Сливен и други османски градове. Сливенската фабрика на Добри Желязков дори се сдобива с тригодишен договор за производство на тъкани за нуждите на военните униформи на новата османската армия³⁴.

Насърчаването, но и правната принуда, ускоряват значително процеса по налагането на новата мода. Споменатият по-горе американски пътешественик Джеймс Де Кай свидетелства, че дори от надгробните плочи чалмата, доскоро неизменна емблема на турците, е изчезнала и нейно място вече се поставя фес или червена шапка. Изобщо през 30-те години на XIX в. тюрбанът вече носи послание за ретроградност, а фесът внушава модерност и е белег за високо социално положение. В заключение към пътеписа си той добавя:

Съзнавам, че съм на път да изрека това, което може да се счита за ерес от любителите на живописното, но според мен фесът е по-красив и подходящ аксесоар дори от прекрасния и внушителен тюрбан. Той се свързва и с визията за бъдещия просперитет на Турция, а тюрбанът ни връща към дивите времена на жестоките кръстоносци, когато литературата и истинската религия са били потъпкани, а грабежът и убийството са били считани за най-почтения начин на препитание³⁵.

В европейските предели на империята и в българските земи в частност новата мода също е възприета изцяло и през 1863 г. валията на Силистра Мехмед Ариф паша издава албум с илюстрации на част от старите костюми, като в предговора обяснява, че се е почувствал длъжен да ги опише, докато все още си спомня как са изглеждали те³⁶. При по-заможните и по-образовани представители на имперските елити се забелязва дори тяга към по-нататъшна европеизация и някои високообразовани мюсюлмани избират да използват запазената марка на висшата класа в Европа – цилиндъра. Тези европейски възпитани мъже обаче се оказват принудени да носят със себе си и фес, за да могат да го разменят с

³¹ Baker 1986: 78.

³² Şahin 2019.

³³ Güran <<https://islamansiklopedisi.org.tr/feshane>> (10.05.2025).

³⁴ След първия български индустриалец и други български производители започват да изнасят фесове за турския пазар. Така например във великотърновската фабрика за филц и кече „Златеви“, през първата половина на XX в. се произвеждат фесове за износ. Vasileva 2017: 237.

³⁵ De Kay 1833:158–159.

³⁶ Arif Pacha 1863.

цилиндъра и да избегнат глоби, в случай, че попаднат на стриктно придържащите се към буквата на закона контролори, което още веднъж илюстрира деликатния баланс между порива към модерност и методите на централизирано налаганата европеизация в късната Османска империя³⁷.

През този период дамската мода също се променя съществено и истанбулските жени започват да следват модните тенденции, задавани от Лондон и Париж³⁸.

Тук следва да добавя, че в представата на съвременното българско общество фесът е ислямски, *чужд* символ, възприеман най-често като демонстрация на превъзходство от страна на „вековния угнетител“. Следва да се има предвид обаче, че асоциирането му с османското подтисничество набира сила в годините непосредствено преди Освобождението на България. В предходните десетилетия той минава за признак на модерност и се носи масово от представителите на зараждащия се български елит. За това можем да съдим по фотографиите на български революционери, на които те носят фес съобразно тогавашната мода. Например фесът на Васил Левски е сред реликвите, които се пазят в Историческия музей в Панагюрище³⁹. Първият български фабрикант Добри Желязков също избира да се носи алафранга – с панталони, ботуши, сетре и украсен със златна значка фес⁴⁰. Нещо повече, той пръв в българските земи въвежда фирмено облекло за служителите във фабриката си, което включва висок фес с пиринчена значка и пискюли⁴¹. От статия в „Цариградски вестник“ от 1857 г. можем да съдим за това, колко важен белег за висок социален статус е било използването на фес сред българското възрожденско общество:

Не сме забравили още онова време, когато нашите български глави бяха бръснати като кратуни и се налагаха с национални калпачета от кожи, а която глава имаше чест да носи сукнена шубура [sik], тя се считаше за по-благородна; тях ги заместиха после чалмите, после дългите фесове до сегашните малки морави.⁴²

Всъщност вестникът описва модата, която се задава лично от действащия султан. След шубарата, въведена при управлението на Селим, султан Махмуд II налага носенето на издължен и прав фес и създава стила „махмуди“, султан Абдулазиз предпочита по-нисък и широк в основата си фес, който се стеснява силно в горната си част, наричан „азизи“, а издълженият фес на султан Абдулхамид II добива популярност съответно като „хамиди“. Отделно се появяват модели като „дерибейоглу“, „денди“, „измирски“ фес и т.н.⁴³

Към средата на XIX в. този аксесоар вече се е наложил и се носи масово от християните в по-големите градове на Балканите. Любен Каравелов например в своите „Записки за България и за българите“ разказва как след пристигането му в Пловдив срещу 500 гроша станал истински „грък“, което включва „сини гащи, жълт пояс, лъскави кундурчета и мо-

³⁷ Özdiş 2024: 106.

³⁸ Sezer, 2006: 143.

³⁹ Фесът и аршинът <<https://oborishite.bg/%D1%84%D0%B5%D1%81%D1%8A%D1%82-%D0%B8-%D0%B0%D1%80%D1%88%D0%B8%D0%BD%D1%8A%D1%82-%D0%BD%D0%B0-%D0%B2%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB-%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B8-%D1%81%D0%B0-%D1%81%D1%80%D0%B5%D0%B4/>> (25.05.2025).

⁴⁰ Първите машини <<https://slivenmedia.com/news/parvite-mashini-na-dobri-zhelyazkov-fabrikadzhizata-vneseni-t>> (25.05.2025).

⁴¹ Vasileva 2017: 237.

⁴² Цариградски вестник 1857, цитиран от Детрез 2018 <<https://bulgc18.com/?p=592>> (25.05.2025).

⁴³ Durmaz 2014: 209.

рав фес⁴⁴. По същото време фесът е обичаен аксесоар за гърците в Измир⁴⁵, както и за арменците в империята, чиито дрехи с незначителни разлики наподобяват в най-голяма степен тези на турците⁴⁶. Сърбите, които през този период вече са възстановили своята държавност, също не остават назад от новата мода и в Белград, точно както и в градовете на Османската империя, носенето на фес се възприема като белег за модерност⁴⁷. Нещо повече, от белег на градска модерност фесът постепенно се превръща в част от облеклото на различни региони на Балканите, включително в българските земи, като става част както от мъжката, така и от женската народна носия⁴⁸.

В последните десетилетия на XIX в. този процес претърпява обрат. Фесът – този символ на танзиматската модерност, постепенно започва да се възприема като белег за изостаналост, поне що се отнася до вече силно европеизирани елити в големите имперски центрове. Започва обратният процес, при който градското население настоява да бъде освободено от ангажимента да се съобразява с наложените по времето на Махмуд II правила на обличане, за да може да се носи според съвременната европейска мода. От Високата порта обаче продължават да се придържат към закона и когато през 1877 г. султан Абдулхамид II научава, че османските посланици в Западна Европа носят широкополи шапки, той издава забрана и разгласява, че тези, които не се съобразят, ще бъдат „разобличени чрез оповестяване във вестника“ и ще бъдат уволнени от държавна служба. През следващите години уличените в неспазването на Закона за феса са подложени на строги наказания, стигащи до тъмничен затвор⁴⁹. Що се отнася до мюсюлманите в периферията на страната, то противно на първоначалните си нагласи те вече гледат на него като на „традиционен ислямски аксесоар“, а широкополите европейски шапки смятат за признак на неверие и неуважение към ислямската религия.

За да бъде преодолян този стереотип, османските интелектуалци подхващат дебат, чрез който се опитват да убедят обществото, а и османските държавници, че някога важният за модернизацията на империята Закон за феса, вече е безвъзвратно остарял и ненужен. През 1915 г. Къльззаде Хакъ, един от представителите на модерното поколение, пише памфлет, в който настоява, че носенето на шапка не противоречи на исляма. След него Абдула Джевдет – образован в Париж османски лекар и един от основателите на Комитета за единство и прогрес, се завръща от изгнание с шапка и публикува в неговото списание „Иджтихад“ статия под заглавие „Шапка и фес“. Повод за написването ѝ става новината, че мюсюлманин е арестуван заради това, че е носил европейска шапка. В статията си турският интелектуалец настоява, че подобна мярка е нарушение на гражданските свободи, а фесът според него е „украшение за глава, принадлежащо на миналото“⁵⁰.

Промяна в официалната политика по отношение на задължението да се носи фес настъпва едва в годините на Първата световна война, когато военният министър Енвер

⁴⁴ Karavelov 1984: 415–416, цитиран от Детрез 2018 <<https://bulgic18.com/?p=592>> (25.05.2025).

⁴⁵ Kırpık 2007: 15.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Vezenkov 2013.

⁴⁸ За използването на феса като част от българската народна носия при мъжете и при жените вж. История в шевици. Сагата фес. <<https://istoryavshevici.blogspot.com/2021/02/blog-post.html>> (25.05.2025).

⁴⁹ Kırpık 2007: 15.

⁵⁰ Doğaner 2009: 34.

паша нарежда османските офицери да носят „кабалак“, т.е. шапка с лека периферия, която наподобява формата на шапките на британските офицери⁵¹. Униформата на редовите войници обаче продължава да включва фесове, тъй за тях той вече е символ на вярата на добрия мюсюлманин и отмяната му би предизвикала силен отпор. В годините на Войната за независимост (1919–1922) кемалистите, които съставят свое правителство в Анкара, започват да използват калпак, а целта на тази мода е да се отличават от представителите на османското правителство и султанската администрация в Истанбул⁵². След прокламирането на републиката М. Кемал се отказва от калпака, тъй като той имитира модата на обличане на болшевиките, сближение с които се търси в годините на Войната за независимост. След успешния ѝ край обаче новите турски държавници бързат да се дистанцират от това приятелство и болшевишката идеология като цяло⁵³.

Официалната забрана за носенето на фес идва в края на 1925 г., когато е приет „Закон за шапката“, с който мъжете са задължени да носят европейски модели с периферия, а използването на фес е обявено за престъпление, което се наказва със затвор. Законът предизвиква небивала съпротива, а бунтовете, избухнали в градове като Коня, Ризе, Ерзурум, Сивас, Кайсери, Мараш, Ербаа и Гиресун, са брутално потушени. Десетки хора са обесени за наизидание.

През 1928 г. в Турция е приет още един закон за облеклото, който забранява да се носи религиозно облекло на обществени места, както и да се използва ислямска или османска символика в униформите на обществените организации. При това този закон се отнася и до чужденците, на които е забранено да носят на турска територия облекло, аксесоари и символи, неодобряни от специално създадената за прилагането на този закон комисия. Двата цитирани по-горе закона целят да придадат европейски вид на турските граждани, а от там и на градските пространства. Те имат за цел да хомогенизират разнородното в етническо отношение население на Турция, за да бъде сято то в единна турска нация, съобразно най-ранния и най-стриктно спазван принцип на кемализма – принципа на национализма. Поради тази причина републиканските власти придават особена важност на „Закона за шапката“ и за спазването му са взети строги мерки, заради което скоро цялото мъжко население започва да носи европейски костюми и широкополи шапки, като се започне от елитите, мине се през градското население от периферията и се стигне до най-отдалечените селски райони. За това свидетелства и цветистото описание на файтонджииите в гр. Коня, дадено от гореспоменатия австралийски журналист Х. В. Мортън през 1936 г.:

...предните седалки [на файтоните] бяха заети от размахващи и пляскащи с камшици файтонджии, които в предрепубликанските времена щяха да носят фесове (или всичко друго, което им хареса), но сега те са принудени да носят кемалистките хамути: шапки,

⁵¹ Ekinci 2015.

⁵² Все пак следва да отбележим, че един от съратниците на М. Кемал разказва в мемоарите си, че първият граждански костюм, който пашата е носил след уволнението си от султанската армия през лятото на 1919 г., е включвал европейски панталон, сако и фес. Kansu 1997: 41.

⁵³ Независимо от това при въвеждането на принципа на лаицизма британският журналист Кенет Уилямс изказва мнение, че „... московският квас най-накрая е подействал в Турция и макар че икономическите теории на болшевиизма да са неприложими за Анатолия, духовният импулс на водачите на руската революция най-накрая се е предал на техните турски другари“. Williams 1928: 8.

толкова странни, че се разливат върху главата като мазни пудинги, и костюми, толкова стари и закърпени, че биха предизвикали отчаяние дори на битпазара в Париж⁵⁴.

Следва да обърне внимание, че двата републикански закона, също както и законът, приет от султан Махмуд II, всъщност целят модернизация, схващана и от властите на късната Османска империя, и от ранните републикански власти като европеизация. Забележително е, че и в двата случая регулирането на облеклото става с намесата на държавата и чрез присмането на нарочни закони, които предвиждат тежки наказания, стигащи до строг тъмничен затвор и дори до изпълнение на смъртни присъди. Ако администрацията на Махмуд се опира на религиозните водачи и изисква тяхното посредничество за убеждаването на хората в периферията, натискът на републиканските власти е толкова краен и несъобразен с народните традиции и вярвания, че нарушава драстично свободата на съвестта и вероизповеданието и предизвиква продължаваща и до днес пасивна съпротива. Всъщност още през 30-те години на XX в. в турското общество се шушука, че фесовите „са били внимателно скрити от старите турци, които ги носят тайно зад заключени врати“⁵⁵. Вероятно именно поради тази причина дори в най-ново време консервативните обществени кръгове в Турция гледат на феса като на „традиционен османски/ислямски“ аксесоар, който символизира вярата на благочестивия мюсюлманин, а европейския тип шапка определят като на „шапката на антихриста“ (*deccal serpuşu*)⁵⁶. Впрочем британските дипломати виждат зараждането на този конфликт още след обнародването на закона през 1925 г., когато прогнозируют, че „протурските сантименталисти скоро ще открият, че ще им бъде значително по-трудно да заобичат бомбето, отколкото феса“⁵⁷.

В заключение към казаното дотук ще обобщя, че в периода на Танзимата немюсюлманите в империята възприемат модата на феса сравнително лесно за разлика от мюсюлманите, които се нуждаят от убеждение и посредничеството на ислямските проповедници. В резултат от насърчаване, но и на административен натиск, новата мода се разпространява сред всички религиозни групи и към средата на XIX в. в стремежа си да изглеждат напредничави всички етнически и религиозни групи в империята се носят „алафранга“ и използват фесове. В края на XIX в. тази мода се превръща в отживелица не само сред представителите на религиозните и етническите малцинства, но и сред османските градски елити. Първите отхвърлят носенето на фес поради засилено чувство за национална принадлежност, което възприема феса като на символ на османското подтисничество, а вторите заради желанието си да се приобщят към европейската модерност и да отхвърлят отживелите времето си правила. На фона на това ислямските традиционалисти, веднъж убедени в съвместимостта на феса с религиозните им вярвания, виждат в настояванията на интелектуалците да отменят носенето му и да наложат европейската мода, като злоупотреба с тяхната вяра. В този смисъл *своето* и *чуждото* в модата на модернизиращата се турска държава сменя на няколко пъти формата си, а османското/турското общество – убежденията си по въпроса за това, кое може да се приема за родно и свое, в противовес на чуждото. Този процес се развива на фона на засилващите се балкански национализми, които се влияят в голяма степен от представата за *другия* и желанието за разграничаване от него.

⁵⁴ Morton 1936.

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Okyay 2017.

⁵⁷ Baker 1986: 72.

Библиография/ Bibliography

- Arabacı, Saatçioğlu 2021: Arabacı, H., Saatçioğlu, K. Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne Şapkanın Değişim Serüveni. – ARTS: Artuklu Sanat Ve Beşeri Bilimler Dergisi 21 (6), 26–280.
- Arif Pacha 1863: Arif Pacha, Les anciens costumes de L'empire Ottoman depuis l'origine de la monarchie jusqu'à la reforme du Sultan Mahmoud. Paris: Lemerancier.
- Baker 1986: Baker, P. The Fez in Turkey: A Symbol of Modernization? – Costume 20 (1), 72–85.
- Dekay 1833: Dekay, J. E. Sketches of Turkey in 1831 & 1832. New York: Harper.
- Detrez 2018: Детрез, Р. „Погърчване“ и „поевропейчване“ през Възраждането. – Българско общество за проучване на 18 век. [Detrez, R. „Pogarchvane“ i „poevroyeychvane“ prez Vazrazhdaneto. – Balgarsko obshtestvo za prouchvane na 18 vek] <<https://bulgc18.com/?p=592>> (15.05.2025).
- Doğaner 2009: Doğaner, Y. The Law on Headdress and Regulations on Dressing in the Turkish Modernization. – Bilig, Journal of Social Sciences in Turkish World 51 (51), 33–54.
- Durmaz 2014: Durmaz, G. Püsküllü Bela: Diyarbakırlı Osman Nûrî Paşa Divan'ında Fes. – Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi 15(26), 201–213.
- Gierlichs 2015: Gierlichs, J. Europeans in “Turkish” Dress. – Fashioning the Self in Transcultural Settings. Ergon-Verlag, 149–186.
- Göle 1991: Göle, N. Modern Mahrem. Medeniyet ve Örtünme. İstanbul: Meti.
- Güneş 2015: Güneş, G. Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimlere bakışı ve klasik dönem millet sistemi. – Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (SKAD) 1 (2), 1–30.
- Hobhouse 1813: Hobhouse, J. A. A Journey through Albania and Other Provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople, during the Years 1809 and 1810. London: James Cawthorn.
- Kansu 1997: Kansu, M. Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber. Cilt 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kelly 1987: Laurence Kelly (ed.) Istanbul: A Traveller's Companion. London: Constable.
- Kılıç 1995: Kılıç, S. Şapka Meselesi ve Kilik Kiyafet Inkılâbı. – Atatürk Yolu Dergisi 4 (16), 533–537.
- Kırpık 2007: Kırpık, C. Osmanlı İmparatorluğunda Modernleşme Sancıları: Fes-Şapka Çatışması. – Toplumsal Tarih 162, 14–22.
- Mahmud Ra'if Efendi 1878: Mahmud Ra'if Efendi. Tableau des nouveaux reglemens de l'Empire Ottoman. Constantinople.
- Morton 1936: Morton, H. V. ... and Came Unto Iconium. – The Riverine Grazier, October 2, 1936.
- Nedkov 1972: Недков, Б. Османотурска дипломатика и палеография. Т. 2. София: Изкуство и култура. [Nedkov, B. Osmanoturska diplomatika i paleografia. T. 2. Sofia: Izkustvo i kultura].
- Özdil 2024: Özdil, M. Dressing the Empire: Clothing, Identity, and Social Control in the Ottoman Millet System. – Lectio Socialis 8 (2), 99–134.
- Quataert 1997: Quataert, D. Clothing Laws, State, and Society in the Ottoman Empire, 1720–1829. – International Journal of Middle East Studies 29 (3), 403–425.

- Şahin 2019: Şahin, A. Osmanli Devleti'nde Başlık Olarak Fesin Kullanımı ve Feshane-I Amire (1829–1850) <<https://acikerisim.sakarya.edu.tr/bitstream/handle/20.500.12619/90407/T08999.pdf;jsessionid=1F3F269A0D005753BC72346318966375?sequence=1>> (15.05.2025).
- Sezer 2006: Sezer, A. Türklerde Kıyafetin Kısa Tarihi. – Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi 22 (64–66), 141–160.
- Sezer 2020: Sezer, U. Batılı seyyahların gözünden Osmanlı'da giyim kuşam. <<https://haberajandanet.com/Article/batili-seyyahlarin-gozunden-osmanlida-giyim-kusam/ApOhWKIfXiTAAjG3ms1b>> (15.05.2025).
- s. n. 1936: s. n. Turkey with a New Hat. – Lithgow Mercury, October 2, 1936.
- Uzunçarşılı 1954: Uzunçarşılı, İ. H. Asâkir-i Mansure'ye Fes Giydirilmesi Hakkında Sadr-ı Azam Takriri ve II. Mahmud'un Hatt-ı Humayunu. – Belleten 18 (70), 223–230.
- Vasileva 2017: Василева, Н. Още за търновското градско облекло (XIX–XX в.). – Народните занаяти – минало, настояще и бъдеще, IX, 235–242. [Vasileva, N. Oshte za tarnovskoto gradsko obleklo (XIX – XX v.). – Narodnite zanayati- minalo, nastoyashte i badeshte, IX] 235–242.
- Vezenkov, 2013: Везенков, Ал. Очевидно само на пръв поглед: „Българското възраждане“ като отделна епоха. Част 2. – Либерален преглед, 18 Февруари 2013, страници? [Vezenkov, Al. Ochevidno samo na prav pogled: „Balgarskoto vazrazhdane“ като otdelna epoha (Chast 2). – Liberalen pregled, 18 Fevruari 2013, страници?] <https://www.librev.com/index.php/prospects-science-publisher/1954-2#_ftnref9A> (15.05.2025).
- Williams 1928: Williams, K. Turkey without islam. – The Examiner, Jun 5, 1928.

Интернет източници/ Internet sources

- Atatürk 2025: Atatürk'ün İnebolu Şapka Nutku. (27 Ağustos 1925). – Turk Cumhuriyeti İnebolu Belediyesi <<https://www.inebolu.bel.tr/inebolu.asp?Id=21&inebolu=turk-ocagi-ve-sapka-nutku>> (25.05.2025).
- Ekici 2015: Ekinci, E. Demirel'in meşhur şapkası. İnsanin başındaki, kimliğini ele veriyor! <<https://www.ekrembugraekinci.com/article/?ID=604&demirel%E2%80%99in-me%C5%9Fhur-%C5%9Fapkası-----insanın-ba%C5%9Findaki-kimli%C4%9Fini-ele-veriyor->>> (15.05.2025).
- Ekinci 2016: Ekinci, E. B. Fez: A time-honored Ottoman hat from the Mediterranean. – Daily Sabah, May 16, 2016. <<https://www.dailysabah.com/feature/2016/05/16/fez-a-time-honored-ottoman-hat-from-the-mediterranean>> (15.05.2025).
- Okyay 2017: Okyay, R. Sarık konusuna gelince. – Euro nur 25 yıl? <<https://www.saidnursi.de/sarik-konusuna-gelince/>> (15.05.2025).
- s.n. 2015: s.n. Фесът и аршинът на Васил Левски са сред реликвите, които се пазят в Историческия музей в Панагюрище. – Oborishte. Bg. 26 юли 2015. [Fesat i arshinat na Vasil Levski sa sred relikvite, koito se pazyat v Istoricheskia muzey v Panagyurishte. – Oborishte. Bg. 26 yuli 2015] <<https://oborishte.bg/%D1%84%D0%B5%D1%81%D1%8A%D1%82-%D0%B8-%D0%B0%D1%80%D1%88%D0%B8%D0%BD%D1%8A%D1%82-%D0%BD%D0%B0-%D0%B2%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB-%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B8-%D1%81%D0%B0-%D1%81%D1%80%D0%B5%D0%B4/>>> (15.05.2025).
- s.n. 2020: s.n. Първите машини на Добри Желязков Фабрикаджията внесени тайно от Русия. – Сливен медия, 20.02.2020. [Parvite mashini na Dobri Zhelyazkov Fabrikadzhiyata

- vneseni tayno ot Rusia. – Sliven media, 20.02.2020] <<https://slivenmedia.com/news/parvite-mashini-na-dobri-zhelyazkov-fabrikadzhiata-vneseni-t>> (15.05.2025).
- s.n. 2021: s.n. Carata фес. – История в шевици. Един проект на Virtual Museum of Bulgaria, 24.02.2021. [Sagata fes. – Istoriya v shevitzi na Virtual Museum of Bulgaria] <<https://istoryavshevici.blogspot.com/2021/02/blog-post.html>> (15.05.2025).
- Güran T. Feshâne. 1833 yılında İstanbul'da faaliyete geçen fes ve yünlü kumaş fabrikası. – İslâm Ansiklopedisi. <<https://islamansiklopedisi.org.tr/feshane>> (15.05.2025).
- s.n. Trarboosh: s.n. Trarboosh. – Britannica. <<https://www.britannica.com/topic/tarboosh>> (15.05.2025).

OWN AND FOREIGN IN MODERN TURKISH FASHION

Kalina Peeva

Abstract: The article examines the purposeful, state-controlled changes in the dress code of the late Ottoman Empire and in the first years after the proclamation of the Republic of Turkey. The Europeanization of clothing is traced within the framework of the egalitarian policy of Ottomanism, which aimed to abolish external signs of identity. Attention is paid to the imposition of the “alafranga” fashion, which also included the obligation to wear a fez, which became a symbol of modernity among the elites of all ethnic and religious groups in the Empire. The change in perceptions at the end of the 19th century is also indicated, when Muslims in the periphery were already accustomed to seeing the fez as a symbol of traditional Islamic culture, and modern Turks and minority groups contested the obligation to wear it, although with different motivations. In the second decade of the twentieth century, within the framework of the policy of imposing the principle of nationalism, this process underwent another turn, when, within the framework of the policy of creating a unified Turkish nation capable of catching up with the development of European countries, two more laws were adopted that regulated the manner of dressing in the Republic of Turkey.

Keywords: Turkey, europeanization, modernity, dress code, identity

Kalina Peeva

Institute of Balkan Studies and Center of Thracology
Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria

kalina_peeva@balkanstudies.bg

ORCID: 0000-0003-3368-2936

Фиг. 1. Ферманът за откриването на текстилната фабрика на Добри Желязков. Източник: Сайт на Националната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“.
<https://www.nationallibrary.bg/www/2020/06/18/%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%BC%D0%B0%D0%BD-%D0%B7%D0%B0-%D0%BE%D1%82%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B5-%D0%BD%D0%B0-%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BB%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%B0-%D1%84%D0%B0/>

Фиг. 2. Снимка на Георги Бенковски –
ръководител на Априлското въстание
Източник: фейсбук страницата на Национален
исторически музей.
<https://www.facebook.com/photo.php?fbid=10156511543183305&id=153866753304&set=a.197689473304>

Фиг. 3. Портрет на хайдутина и революционер
Ильо войвода
Източник: Royal Bulgaria in colour.
<https://royalbulgariaincolour.com/%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D0%BE-%D0%B2%D0%BE%D0%B9%D0%B2%D0%BE%D0%B4%D0%B0/>

Фиг. 4. Портрет на гръцкия революционер
Йоанис Колетис от 1840 г.

Източник: Уикипедия.

[https://el.wikipedia.org/
wiki/%CE%99%CF%89%CE%AC%CE%B-](https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%99%CF%89%CE%AC%CE%B-D%CE%B-)

[D%CE%B-
D%CE%B7%CF%82_%CE%9A%CF%89%CE%B-
B%CE%AD%CF%84%CF%84%CE%B7%CF%82](https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%99%CF%89%CE%AC%CE%B-D%CE%B-D%CE%B7%CF%82_%CE%9A%CF%89%CE%B-B%CE%AD%CF%84%CF%84%CE%B7%CF%82)

Фиг. 5. Военни униформи на армията на Селим III.

Източник: Ислямска енциклопедия

<https://islamansiklopedisi.org.tr/nizam-i-cedid>
[B%CE%AD%CF%84%CF%84%CE%B7%CF%82](https://islamansiklopedisi.org.tr/nizam-i-cedid)

СВОИ И/ИЛИ ЧУЖДИ – ГЪРЦИТЕ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА БЪЛГАРИТЕ ОТ ЗАПАДНА ТРАКИЯ (ПОСЛЕДНАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX – 20-ТЕ ГОДИНИ НА XX В.)

Мария Маркова

*Институт по етнология и фолклористика с Етнографски музей
Българска академия на науките, България*

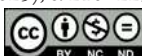
Западна Тракия е област, заключена между долните течения на реките Марица и Места, южните склонове на Родопите и Егейското крайбрежие. До ноември 1912 г. тя е част от Османската империя, през ноември 1913 г. е присъединена към Царство България, през март 1920 г. е предадена на Гърция, между април 1941 и септември 1944 г. отново е в границите на към България, след което окончателно остава в Гърция. Бурната ѝ история през първата половина на XX в. предопределя и нейните специфики, включително и особеностите в отношенията между българи и гърци.

Тук ще се спра на времето между 70-те години на XIX в. и 20-те години на XX в. Това е период, когато Западна Тракия е родна област на три основни народности – в нея от столетия съжителстват турци (мюсюлмани) и православни гърци и българи¹. Специално гъркът е един значим *друг*² – човек от обкръжението, който влияе върху живота, съдбата и мирогледа на българина, спрямо когото самият българин се самоопределя и е определян.

В опита си да маркирам как местните българи възприемат гърците, ще имам предвид, че оценъчното отношение (положително ↔ отрицателно) към често употребяваните и коментирани категории *свое* и *чуждо*, до голяма степен се определя от идентичността. Това осмисляне се проектира едновременно на микро- („ниска култура“) и на макро-ниво („висока култура“) – първото, обхващащо обичайните всекидневни нормални контакти,

¹ Освен турците, българите и гърците в Западна Тракия живеят и хора от други етнически и религиозни групи – албанци/арнаути, цигани, евреи, арменци, чеченци, помаци, гагаузи и други, които тук аз няма да коментирам. По въпроса за идентичността на помациите вж. Gruev 2003; Gruev, Kalyonski 2008; Troeva 2011.

² За терминологията „значимите други“ и нейното приложение вж. Mead 1934; Taylor 1999: 48–51; Eriksen 1994: 23; Jenkins 2008: 3–17.

старите местни системи на съжителство и обособяване (включително в семейно-родствени и професионални структури и мрежи), споделянето на общи ценности между общностите и отнасянето на конфликтите към междуличностните отношения, а второто, свързано с официалните институции и език, отликите между етносите, резките разграничения между общностите и враждебността в отношенията им, а по-късно и с национално-държавните представи. Не трябва да се забравя, че представите в социума силно зависят от политическата конюнктура и че до голяма степен отношенията се пренасят върху институциите и държавите, свързани с етносите и нациите.

Тук ще се опитам да проследя в динамичен план начина, по който българите от Западна Тракия възприемат гърците, с които съжителстват. Ще потърся отражението му както в трактовките на по-старите изследователи на областта, опитвайки се да ги прочета спрямо по-съвременното развитие на науката, така и в част от архивираните спомени на хората, които са преживели събитията и процесите в областта между последната четвърт на XIX в. и средата на XX в. Работила съм основно с материали (дванадесет на брой), които се съхраняват в ДА – Кърджали. Три архивни единици са част от личен фонд. Те съдържат информация за живота в Западна Тракия през периода 1913–1924 г., записана от Мара Михайлова между 1943 и 1970 г. Сведенията произхождат от различни бежанци, пристигнали в Кърджали от различни западнотракийски селища – гр. Гюмюрджина (дн. *Κομοτηνή*), селата Кушланли (дн. *Ευλαγανή*), Манастир (дн. *Μοναστήρι*), Суфлар (дн. *Ασκητές*), Съчанли (днес не съществува), Чадърли (дн. *Στρούμη*), Гюмюрджинско, Каяджик (дн. *Κυριακή*), Софлийско. Останалите девет архивни единици са включени във фонд „Лични спомени“. В тях са запазени спомени от отделни бежанци, дошли от селата Казлар (дн. *Κιζάρι*), Кушланли (дн. *Ευλαγανή*), Манастир (дн. *Μοναστήρι*), Съчанли (днес не съществува), Шапчи (дн. *Σάπες*), Гюмюрджинско, Чобанкьой (дн. *Συκορράχη*), Дедеагачко, с. Голям Дервент (дн. *Μέγα Δέρειο*), Софлийско, Крушево (дн. *Κόρυμβος*), Димотишко. Спомените са записани от самите хора или от служителите на архива през периода между 70-те и 90-те години на XX в. Информациите в тях обхващат периода, заключен между 1870 г. и средата на 20-те години на XX в.

Освен тези архивни спомени съм използвала още неофициалната и непубликувана автобиография на мъж, роден в с. Чобанкьой (дн. *Συκορράχη*), Дедеагачко, която е част от личния архив на Ясен Николов (наследник на тракийски бежанци)³, както и части от едно теренно интервю, проведено от мен през 2012 г. в гр. Кърджали с жена, родена в с. Кушланли (дн. *Ευλαγανή*) през 1915 г. и пристигнала в България в края на 20-те години на XX в. По-надолу ще отбелязвам селата със старите им имена, защото така ги наричат носителите на спомените и така са познати те и днес сред наследниците им.

В спомените, които съм проучила, времето от началото до последната четвърт на XIX в. се описва по определен начин – подробно се говори за красотата, богатството, плодородието на родното село, изолираният и статичен живот на прадедите в Западна Тракия се определя като идилична и райска картина, към която наследниците се връщат в мислите си⁴. Този разказ, представящ едно далечно и приказно минало, в по-сбит или разширен вид присъства в почти всички изследвани спомени и в краеведската литература.

³ Повече за тази автобиография вж. Markova 2019.

⁴ Един такъв пример може да се извлече от спомените на мъж, роден в с. Кушланли, Гюмюрджинско, за което вж. DA – Kardzhali, f. LS, sp. 767, l. 2–5.

Представата за идиличния живот в родното място, която безспорно е белег на преднационалната идентичност на българина от Западна Тракия, добре импонира с извод, към който се придържат Иван Батаклиев, Анастас Разбойников и Иван Орманджиев. Те пишат, че възраждането на местните българи започва доста по-късно в сравнение с началото на идентичния процес при сънародниците на Балканите⁵. Забавянето се обяснява с отдалечеността на областта „от възрожденските центрове“ и близостта ѝ до Цариград, с липсата на „водаческа роля“ на местните градове, с колаборацията между турската власт и гръцкото духовенство, с наличието на малък брой кадри на Екзархията⁶.

Обобщението на данните от изследователите и на проучените спомени навежда към изводите, че до последната четвърт на XIX в., когато говори за „отечество“, българинът от Западна Тракия разбира познатата територия на родната си област, представя се главно като православен християнин, познава етническата идентификация, но не винаги я използва категорично, поради различни социални и религиозни причини. В селата, където живее по-изолирано и статично, той по-често се определя като българин, докато в градовете, воден от интересите си, говори повече гръцки, понякога се (само)обозначава като грък (по това време гърците са православните с най-висок социален статут в империята), но пази и възприетата в семейството си идентификация. Като цяло може да се мисли, че до последната четвърт на XIX в. идентичността на местния българин е предимно преднационална.

Водещата идентичност обуславя и представата на българина от Западна Тракия за своите. До последната четвърт на XIX в. целият му живот е свързан с Патриаршията, възприемана като църквата на православните изобщо в Османската империя. Затова, съвсем естествено, тя е неговата институция, с чиито храмове той е свързан духовно от раждането до смъртта си. Самият българин е част от православната културно-религиозна общност, която в областта включва и гърците. Старите ни изследователи загатват, че през първата половина на XIX в. местните българо-гръцки отношения не са изострени, а преломният момент в тях е учредяването на Екзархията (1870 г.). Така в отделни бележки Ан. Разбойников отбелязва, че те са „търпими“ и „дори някъде добри“⁷. Иван Панделеев пише, че специално „ксантийските българи“ „бяха в добри отношения с гърците. Дори сродяването помежду им чрез женитби беше обикновено явление. Отношенията им станаха обтегнати, когато се започна българското възрожденско движение за откриване параклис“⁸. Всичко това насочва към извода, че към началото на 70-те години на XIX в. все още в Западна Тракия православието (религията) е основният маркер за социална диференциация, че то създава и поддържа чувството за християнско единство и сплотеност (включително приемането и отхвърлянето), че тук православната общност е сравнително добре запазена за разлика от други места в Османската империя, където също съжителстват българи и гърци, че свързването на официалните институции и националното не е приоритизирано.

Съществуването на определени процеси в местното общество включително и до началото на XX в. индиректно показва, че през първата половина на XIX в. българи и гърци, въпреки езиковите различия, имат сравнително безпроблемни видими отношения,

⁵ Batakliiev, Razboynikov, Ormandziev 1946: 38, 41.

⁶ Razboynikov 1965: 96; Razboynikov 1999: 141–142, 224–225.

⁷ Razboynikov 1999: 220.

⁸ Pandeleev 1923: 1–2.

проверени от времето и възприемани като естествени. Близостта между хората се корени в православието и съжителството върху една земя, открива се в тясното общуване в църквите, училищата, съседския сектор, достига до интимното ниво на брака. Без съмнение до началото на 70-те години на XIX в. българинът от Западна Тракия възприема гърка като част от своите⁹.

Учредяването на Екзархията (28 февруари 1870 г.)¹⁰ и появата на българската държава (1878 г.) са два процеса с историческо значение за българите в Османската империя. Техният край поставя началото и на мащабни промени в традиционното българо-гръцко съжителство в Западна Тракия, като катализира процеса на национално осъзнаване на местните българи.

До Берлинския конгрес Екзархията работи главно сред българите в централната част на Балканите. По това време, пише Ан. Разбойников, тя „не отдава“ „голямо внимание на Тракия“¹¹. Веднага след Берлинския конгрес религиозната институция насочва дейността си към земите, останали в пределите на империята, но поради ред причини успява да заработи в Тракия едва към началото на XX в.¹² Не трябва да се забравя, че според чл. 10 на султанския ферман областта, подобно на други, не попада в диоцеза на Екзархията, но се разрешава включването на още епархии, ако най-малко $\frac{2}{3}$ от живеещите в тях християни заявят желанието си за присъединяване чрез плебисцит¹³. В Одринска епархия, част от която е и Западна Тракия, допитване изобщо не се провежда. Тук остава да действа екзархийски архиерейски наместник (вместо митрополит) и влиянието на Патриаршията остава силно. Чак в началото на XX в. Екзархията – признатият официален представител на цялата нация в Османската империя, призван да се превърне и в неин духовен обединител – успява да заработи за създаване на църкви и училища, за пробуждане, възпитаване и опазване на националното съзнание в областта.

Съвременният изследовател Георги Митринов отбелязва, че българинът от Тракия възприема Екзархията като

защитник на интересите му, [...] поддръжник и опора в борбата му за църковна и национална независимост. Поради това той с такова въодушевление се стреми да се

*приобщи към нея въпреки отрицателното отношение към тоя акт от страна на гръцката патриаршия и на официалните турски власти по места*¹⁴.

⁹ Очевидно през този период в Западна Тракия е напълно запазена балканската нравствена ценностна система. Тя, пише Цветана Георгиева, регламентира сравнително нормалните и добри всекидневни отношения между етносите и религиозните общности и лесно се открива в съжителството, комшийството (съседството), адамлъка (човешината, антропията) (Georgieva 1995).

¹⁰ В следващите две години Екзархията е призната за официален представител на българите в Османската империя (1871 г.), оглавена е от видинския митрополит Антим I (февруари 1872 г.) и Патриаршията ѝ обявява схизма (септември 1872 г.).

¹¹ Razboynikov 1999: 224–225.

¹² Съвременният изследовател Росица Лельова сочи, че след Освобождението на България (1878 г.) българите в Османската империя преминават с неравномерни темпове към Екзархията. Процесът има два основни периода: между 1894–1895 г. и след Младотурската революция от 1908 г. (Lelyova 2017).

¹³ Такъв плебисцит е проведен в Македония под контрола на турските власти и Вселенската гръцка патриаршия. След него Скопска, Охридска, Битолска епархии са включени в диоцеза на Екзархията. Зина Маркова сочи, че до началото на Балканската война голяма част от българите от Одринска епархия и Македония декларират такова желание (Markova 1989: 29–30).

¹⁴ Mitrinov 2015: 394.

Преди около 75 години Ив. Батаклиев, Ан. Разбойников, Ив. Орманджиев пишат, че през 90-те години на XIX в., докато турската власт активно възпрепятства действията на Екзархията и „услужва на гръцката пропаганда/Патриаршията“, българите от Западна Тракия най-често „сами минаваха под екзархийско ведомство“ и създават свои църкви и училища. Последните известно време са неофициални и Екзархията не винаги успява да ги припознае и подпомогне¹⁵. В много от проучените архивни спомени този въпрос лесно се открива. Тук е съхранено въодушевлението, с което част от българите от западнотракийските села сами започват да преминават под ведомството на Екзархията. Ще цитирам само един пример. Мъж, роден в с. Чадърли, Гюмюрджинско, разказва как през 1889 г. движението за български училища и църкви тръгва от неговото село към околията.

Първо се въздигнаха селата в Гюмюрджинско. Селата Съчанли, Чадърли и Кушланли. Като се уговориха първенците на горните села с голяма решителност да изгонят гръцките учители и свещеници от селата ни и да искат чрез турската власт да им се изпратят от България български учители и български свещеници¹⁶.

Безспорна е връзката между процеса на самостоятелно преминаване на българите от Западна Тракия към Екзархията и този на тяхното национално осъзнаване и пренастройване на мисленето. Интересно е и друго сведение, показващо тези корелации. Мъжът, който го оставя, е роден през 1876 г. в с. Крушево, Димотишко. Той разказва: „Когато се образува БЪЛГАРСКА ЕКЗАРХИЯ в Одрин, ние българите разбрахме, че сме българи. До тогава ни владееха гърците“¹⁷. В сведението ясно се посочва времето, от което българите от областта започват да се осъзнават национално. То съвпада с появата и дейността на първата официална национална институция. Изписването на името ѝ с главни букви показва, че местните българи схващат образуването ѝ като преломния момент, поставил началото на саморазграничаването им от гърците. Осъзнатата национална принадлежност става новият основен маркер за групова диференциация (включване и изключване) в местното православно общество.

Националното самоосъзнаване на българите разцепва старата православна общност в Западна Тракия. В края на XIX в. гърците и българите вече ясно се обособяват, а българите се разделят на привърженици на Екзархията и на Патриаршията. Екзархистите се насочват към националното и институционалното отделяне от гърците, което допълнително нагнетява и кардинално променя сравнително гладките българо-гръцки отношения.

Промените започват от макро-нивото и от свързването на хората с определени национални институции. Когато говорят за този период, българските изследователи винаги пречупват през призмата на българската идентичност ролята на гръцките институции, окачествяват ги като враждебни, акцентират върху асимилаторска функция на църквата и училището¹⁸. Подобно е отношението и на самите българи от Западна Тракия.

¹⁵ Batakliiev, Razboynikov, Ormandziev 1946: 38, 41.

¹⁶ DA – Kardzhali, f. LF 271 – K, op. 1, a.u. 200, l. 41.

¹⁷ DA – Kardzhali, f. LS, sp. 248, l. 2.

¹⁸ Ан. Разбойников акцентира върху отделни фанатизирани гръцки архиереи, „великогръцкия фанариотски шовинизъм“ (Razboynikov 1999: 220 и сл.). Стою Шишков говори за „надмощието“ на гърците в образованието и огромното предимство пред българите, което то им предоставя (Shishkov 1907: 41).

Освен с изобилието на разкази за изгонването на гръцките свещеници от българите в селата, проучените архивни спомени се отличават и с наличието на откъслечни информации за патриаршеските църкви и гръцките училища. Имената на гръцките свещеници обикновено не се споменават. Например мъж, роден през 1898 г. в с. Каяджик, Софлийско, съобщава: *„Гръцките владци са давали голям натиск на българския народ, но той застава като стомана“*¹⁹. Запазени са описания на примитивната организация на училищата²⁰. Мъж, роден през 1876 г. в с. Крушево, Димотишко, пише, че училището в селото му е разположено в *„едно складче, за жито от предадени наряди от населението“*, без прозорци. Учител е попът от съседното село Карлъккьой, който *„се ангажира да върши тази работа наред с другите задължения“*. Организаторите се опасяват да не си създадат сами нежелана конкуренция:

*По едно време в селото ни пристигна владиката. Когато видя, че попът е започнал и учителска работа, извика го и му забрани. Каза му, че тези деца, които сега учат, утре ще се изучат и ще станат попове, тогава тебе къде ще те пращам! С други думи много кадри ще се произведат, а няма да има работа. Тази бе причината да спрем учението. До тогава бяхме научили само гръцките букви, но не се научихме да четем*²¹.

Интересни са и сведенията за обучението на гръцки език. Мъж от с. Манастир, Гюмюрджинско, разказва, че след 1890 г. *„в селото докараха нашите първенци гръцки учител да учи децата на гръцки, само че много малко деца отиваха да учат гръцки. Докараха и гръцки попове. Имаше и българи попове само че тееха на гръцки не на славянски“*²². Мъж от с. Кушланли, Гюмюрджинско, отбелязва, че първият учител в неговото село е *„Чавдар Димитров, българин от Чадърли, но учел децата на гръцки“*²³. Подобни информации показват, че на границата между XIX и XX в. вече и българите, и гърците в Западна Тракия осмислят образователната институция посредством функцията ѝ да възпитава определена национална идентичност²⁴.

Откритото национално заявяване на българите от Западна Тракия, както и промените в макро-ниво, бързо рефлектират върху ежедневно общуване с гърците. Съседските контакти също се обогатяват национално. Жена, родена в Гюмюрджина през 1899 г., разказва подробно за събитията около строежа на къщата им в града, отбелязва подигравателното отношение на близки до семейството гъркини и намесата в ситуацията на митрополита и мютесарифа.

¹⁹ DA – Kardzhali, f. LF 271 – K, op. 1, a.и. 200, l. 8.

²⁰ Изследователите дават разнопосочни информации за гръцките училища. Тома Карайовов пише, че през 70-те и 80-те години на XIX в. в Одринския вилает има само „многобройни“ гръцки училища, които българите могат да посещават – начални, класни, две гимназии (Karayovov 1903: 138, 158–160). Според Ан. Разбойников към 1886 г. в Маронийска епархия гръцки училища „не са били открити, а в повечето е нямало и български“ (Razboynikov 1965: 100).

²¹ DA – Kardzhali, f. LS, sp. 248, l. 2.

²² DA – Kardzhali, f. LS, sp. 706, l. 2.

²³ DA – Kardzhali, f. LS, sp. 767, l. 5.

²⁴ Ст. Шишков говори за съдействието на гюмюрджинския владика за откриването в града на гръцко професионално училище, с цел то „да задуши“ „българщината“ на българите занаятчии (Shishkov 1922: 53–56). Ан. Разбойников констатира, че българите, които в края на XIX в. идват в Гюмюрджина, „вече не се погърчват поради училищата в селата“ (Razboynikov 1965: 106).

Един неделен ден майка се връща от българското параклише и слуша все да бие голямата гръцка камбана, от сутринта още и все бие. [...] А камбаната биела да се съберат гърците в Митрополията и решат въпроса как да забранят на този българин да строи и то къде носи толкова материал, не е за къща, ами за по-големо нещо, сигор за училище или църква. Въпросът поставен пред владиката и той рекъл: – Като видиме българин в калта, гледаме да го натъпчим повече, а не да го извадим, аз не мога да разреши въпроса. Ще дадем телеграма до Мютюсерифина (окръжен управител) в Едирне (Одрин; тогава Гюмюрджина е в Одрински окръг, област)²⁵.

Жената, автор на спомена, нарича дома си „първата българска къща“ в Гюмюрджина. От гледна точка на българо-гръцките отношения на микро-ниво е особено интересен следният детайл.

Гърците разярени и ядосани на българите и най-много на татко заградиха ни с довар, та да не минаваме на мегдана отсреща [...] Най-важно, нашето семейство да не минава и ако може никак да не минаваме, а да си направим дървени крила и да фъркаме. На стената направиха порта, заключиха я и дадоха на гърците ключове да минават те, а не ние и другите българи²⁶.

Цитираното сведение показва, че гърците ясно визуализират границата между пространството, което възприемат като *свое* и това на българите, изграждайки дървена стена с врата. Очевидно е, че на границата между XIX–XX в. националното вече рефлектира и върху системата на комшулука²⁷.

Отношенията се радикализират и на други места в Западна Тракия, тъй като, както посочва Ан. Разбойников, между 1878 г. и 1912 г. „все повече се подчертавало и задълбочаването, деленето на българи и гърци“²⁸. Тогава се развихрят българските революционни комитети и четите на гръцките андарты. Мъж, роден през 1898 г. в с. Каяджик, Софлийско, разказва, че след въстанието от 1903 г.

...гърците негодуваха. Въстанаха против българите. Образуваха чети от деца до 17 год. възраст и мъже. Скриваха се зад плетищата и дворовете и удряха нехайните с камъни. В събота имаше пазар. Удряха с камъни и хора, и добитък. Хората се връщаха със счупени шишетата за гас и олио и със счупени глави. Всяко село беше принудено да ходят вкупом на пазар за да се отбраняват от камъните²⁹.

По същото време в Ксанти и Гюмюрджина са убити десетки българи, в Мароня гърците бойкотира българи търговци и българите от околните села предприемат ответни действия, в Ксанти българите тютюноработници са бойкотирани от гърците собственици на складове³⁰, в екзархистките села на преден план излизат проблемите със „спорните църкви“.

²⁵ DA – Kardzhali, f. LF 271 – K, op. 1, a.u. 205, l. 6.

²⁶ DA – Kardzhali, f. LF 271 – K, op. 1, a.u. 205, l. 7.

²⁷ Мога да предположа, че в ежедневието е имало и стремеж към сближение, туширане на етническите напрежения и конфликти, но не мога да подкрепя хипотезата си, защото не откривам подобен материал в нито един спомен.

²⁸ Razboynikov 1999: 220.

²⁹ DA – Kardzhali, f. LF 271 – K, op. 1, a.u. 200, l. 13–14.

³⁰ Karamandukov 1932: 45; Razboynikov 1999: 228–231.

Като цяло на границата между XIX и XX в. националните категории все повече определят мисленето на православните в Западна Тракия. Променили са се и гърците, и българите. Чуждата идентичност вече рядко се приема, откритото ѝ заявяване провокира конфликти, а начинът ѝ на изразяване е претърпял динамична трансформация. Българите възприемат гърците ту като *свои*, ту като *различни* и недобронамерени *други*³¹.

Големите трансформации на ситуацията и/или локацията по време на Първата (1912–1913 г.) и Втората балканска война (1913 г.) провокират ново преосмисляне на много от старите контакти между етносите и довеждат до втвърдяване на националната идентичност на местните българи.

През този период българите от Западна Тракия променят представите си за *своите* и *чуждите*, като националният фактор става основен маркер за приемане/отхвърляне на държави, институции, хора. Българската държава, институциите ѝ (първоначално армията) и сънародниците от Царство България сравнително бързо се превръщат в част от *новите свои*. Жена от с. Суфлар, Гюмюрджинско, описва всеобщата радост при навлизането на българската армия: „Дунесаха нѐй сетне и за нас ден, кѐк ги чакахме саде. Тва кѐдга сме седели и сме се рудили ав темну, тѐй ми са виде га стана българску. Святна ми уприш учитѐ“³². В спомена присъединяването на Западна Тракия към България се сочи като събитие с огромно историческо и символно значение, като демонстрация на национални отношения. То напълно е променило стария затворен и „тъмен“ живот на населението – „осветило“ го е, окончателно е извадило навън идентичността на хората, включило ги е в реалния живот на българската държава.

През лятото и ранната есен на 1913 г. местните българи преживяват крайни ексцесии, бягат от родната си област и се завръщат в нея. Те започват да осмислят негативно тези, чието насилие са понесли и които, освен това, са им национално *чужди*. На първо място, това е турчинът, физическият насилник, който жестоко ги е санкционирал заради произхода и идентичността им. Засилва се и негативизмът към гърците. По-старите български изследвания ясно водят в тази посока: Ст. Шишков представя гърците като хора, които толкова силно мразят българите, че ако не могат да живеят в Гърция, ще предпочетат турската пред българската държава³³. По време на погрома над българите, сочат Любомир Милетич и Ан. Разбойников, гърците са „приятели с турците и се обогатяват допълнително“³⁴.

Негативизмът към гърците се открива и в изследваните спомени. Тук гъркът е представен като национален асимилатор, като „търговец“ на идентичност, а неговата еманация е

³¹ Тези процеси имат по-ранни аналози в други области, където съжителстват гърци и българи. На север от Западна Тракия отношенията между тях започват да се влошават още през 40-те години на XIX в., като резултат от проникването на идеите на национализма. Надя Данова отбелязва, че под влиянието на гръцката национална доктрина („Мегали идея“) положителната представа на българската интелигенция за гърците започва да се променя (Danova 1995). Раймонд Детрез говори за възстановяване на византийските представи за „българина като вековечен варварски враг“ и проводник на панславизма, за отрицателно отношение на българския селянин към „лукавия грък“, за презрението на градския грък към „дебелоголавия“ български селянин (Detrez 2015: 231–233). Към социалните предразсъдъци, които българите и гърците взаимно хранят, се добавят нови чувства. Николай Аретов пише, че българинът започва да осмисля гръка не като „престижния друг“, а като „другия-интригант“ (Aretov 2006: 49).

³² DA – Kardzhali, f. LF 271 – K, op. 1, a.u. 200, l. 54.

³³ Shishkov 1922: 121–123.

³⁴ Miletich 2013: 165–167, 232–233, 247–248; Razboynikov 1999: 233, 234.

дедеагачкият гръцки владика³⁵. През юли 1913 г. той предлага на българите, опитващи се да избягат от насилието на мюсюлманите, че ако декларират, че са гърци, ще могат да се спасят на корабите, отплаващи за „Стара“ Гърция. Разказите за този православен духовник подчертано присъстват в проучените материали, но аз ще използвам само един пример. Мъж от с. Каяджик, Софлийско, пише:

Един нахален гръцки владика в гр. Дедеагач поиска да тури край на 14 хиляди българи мъже и жени и невинни деца, като казва 'Свършено е с България. Вие сега гърци ли ще ставате или турци?' с цел да кажат гърци. Защото параходите бяха готови да ги карат в островите, да измрат. Всички мъже като истински българи казаха 'Ние сме българи, за България желаем'. Тогава каза на турските власти 'Вземете и каквото искате правете'. Турските пълчища подбраха народа за България'³⁶.

Информацията дава възможност да се проследи как местните българи осмислят ситуацията, как я пречупват през представата за националното, как възприемат участието в нея на представителите на официалните институции³⁷.

Запазени са и спомени, представящи гърците от Западна Тракия като хора, познаващи милосърдието и човечността. В неофициалната си автобиография мъж от с. Чобанкьой отбелязва, че през есента на 1912 г. част от съселяните му се укриват в гръцкото село Макри, чиито жители ги спасяват от нападенията на башибозука³⁸. В един от изследваните спомени жена от с. Казлар разказва за спасяването си по време на бягството от турско семейство, което я отвежда в с. Козлукьой. „Там ме оставиха в някакъв гръцки поп, женен за българка. След няколко дни тук пристигнаха други българи-бежанци“³⁹. Подобни информации акцентират върху старите представи за човечност, моралните категории (добро и зло) и свързаните с тях помощ и съпричастност вместо отмъщение и жестокост. Л. Милетич също констатира, че сред гърците има и „голям процент добри хора, които са проявили човещина спрямо нещастното българско население и донегде са го закриляли“, че „мнозина от гражданите гърци“ „човешки са се отнасяли към окаяните български бежанци“⁴⁰.

Въпреки този тип сведения негативизмът на местните българи към гърците се засилва по време на първото българско управление на областта (1913–1919 г.). Под влияние на представите за националното, особеностите на местното съжителство и последствията от държавно-политическите и социалните промени, гърците все по-често се осмислят като *чужди*. Различни аспекти на напрежението, съперничеството и омразата могат да

³⁵ Различните автори представят някои гърци като пример за подпомагане на турците при изстъпленията им. Такива са одринският и дедеагачкият владика – те, водени от желанието си българите да бъдат прогонени, омаловажават дори издевателствата на турците над собствените си сънародници. Дедеагачкият владика е подробно описан от Л. Милетич (Miletich 2013: 254–255, 314–315).

³⁶ DA – Kardzhali, f. LS, sp. 121, l. 15–16.

³⁷ Според спомен на респондент от с. Съчанли, Гюмюрджинско, българите получават предложението живот срещу гръцко самоопределение от представител на друга официална институция – в случая това е „градската комисия“ (DA – Kardzhali, f. LS, sp. 89, l. 8).

³⁸ Spomeni, л. 9.

³⁹ DA – Kardzhali, f. LS, sp. 342, l. 4.

⁴⁰ Miletich 2013: 169–170, 314–315.

се проследят в изследването на Ст. Трифонов⁴¹. Към 1919 г. повечето местни българи подкрепят автономистката идея и не желаят да са част от гръцката държава⁴². Влошените отношения между двете групи от този период, рядко се коментират в спомените.

Предаването на Западна Тракия на Гърция през първата половина на 1920 г. драматично преобръща живота и за пореден път предефинира представите и взаимоотношенията. Само за около половин десетилетие съставът на населението на Западна Тракия претърпява огромни трансформации. Като резултат от пристигането на разнородни групи гърци от „Стара“ Гърция и най-вече, на настаняването на стотици хиляди бежанци от Източна Тракия, Мала Азия, Черноморското крайбрежие, Кавказ, България и егейските острови⁴³, броят на гърците силно се увеличава и те се превръщат в най-многочислената национална група. По същото време Гърция воюва и понася междупартийните борби между роялисти и венизелисти⁴⁴. Много скоро страданията на гръцките бежанци се превръщат в заплаха за политическата стабилност на държавата. Затова се налага тя да им освободи място и да ги снабди със земя, къщи и имущество. Както подчертава Ан. Каракасиду, Македония и Западна Тракия се оказват добър вариант за разрешаването на проблема – по това време те са сравнително рядко населени, разполагат с изобилна земя (собственост на изселващите се мюсюлмани и българи) и предлагат възможност за поемане на прииждащите човешки потоци⁴⁵.

Измеренията на новия живот предизвикват поредните мащабни трансформации при българите от Западна Тракия. В спомените, с които съм работила, началото на гръцката власт се разглежда най-вече негативно през оптиката на националното (само)определение⁴⁶ – жител на с. Манастир, Гюмюрджинско, пише, че *„през 1920 г. дойди новото робство. Тракия дадох на Гърция“*⁴⁷; мъж от с. Каяджик, Софлийско, емоционално съобщава, че *„Сетне пак дойдаха други мъжи. Пристигна Гърция. Наща земе зеха гърците [...] Стана още по-грозно“*⁴⁸. Преосмислени, промените са дефинирани като трудна ситуация, в която България е изоставила хората, а Гърция им е наложила своята власт („робство“).

Обобщението на проучените спомени показва, че след като вече са пристигнали в *своята* национална държава и говорят за въздействието на гръцките институции върху

⁴¹ Trifonov 1992: 211–212, 245–247.

⁴² Markova 2020; Markova 2021.

⁴³ Много от тези бежанци пристигат в Гърция в резултат на договорената размяна на население с Турция след Гръцко-турската война (1919–1922). Приема се, че броят на гръцките бежанци е около 1,5 милиона души. Анастасия Каракасиду сочи, че според официалното гръцко мнение към 1930 г. 90% от бежанците, изпратени в селските райони на Гърция, са концентрирани в двете новоприсъединени северни области – Македония и Западна Тракия (Karakasidu 2008: 193, 194). Българските автори представят различни данни за броя им в Западна Тракия – между 100000 (Stoyanova 2015: 151–152) и 180000 души (Trifonov 1988: 76–77), както и че напливът им е най-голям през 1922–1924 г. В огромната си част, по думите на Ан. Разбойников, това са „гладни и окъсани“ хора, търсещи спасение от физическото изтребление (Razboynikov 1940: 33).

⁴⁴ За носталгичната идеология на „загубените родини“ и представите за „загубените поколения“ в Гърция, вж. Konstantinova 2018 и Hristakudi 2020.

⁴⁵ Karakasidu 2008: 193, 194.

⁴⁶ В редки случаи се среща и по-неутрален разказ. Например мъж от с. Чадърли, Гюмюрджинско, говори, че в края на Първата световна война *„гръцката държава“ „пристигна“ „в Тракия“* (DA – Kardzhali, f. LF 271 – K, op. 1, a.u. 200, l. 19).

⁴⁷ DA – Kardzhali, f. LS, sp. 706, l. 6.

⁴⁸ DA – Kardzhali, f. LF 271 – K, op. 1, a.u. 213, l. 8, 15.

собствените си живот и съдба, българите от Западна Тракия акцентират върху политиката на асимилация, тормоза, дискриминацията, която е част от мащабния процес на национална хомогенизация в Гърция. Насилието се коментира активно и общо взето е единственият начин, чрез който в официалните спомени се говори за гръцката власт⁴⁹. Мъж от с. Голям Дервент, Софлийско, отбелязва: *„Но при тези режими живее ли се в друга държава! Започнаха да ни бият [...] Затова хората започнаха да бягат през границата“*⁵⁰. Подобен е разказът на жител на с. Чобанкьой, Дедеагачко: *„След проведеното преброяване започна масов терор над българския елемент [...] Създадох ударни войскови групи, които редовно обикаляха селата, тормозеха и малтретираха българите“*⁵¹. Подобна е информацията за с. Кушланли, Гюмюрджинско: *„През гръцката власт много от нашите хора бяха тормозени, арести, бой, рушвети и мене също арестуваха една вечер. Взеха ме към един часа през нощта и ме отведоха в Гюмюрджина, по едно чудо се спасих“*⁵². Мъж от с. Шапчи, Гюмюрджинско, съобщава: *„След демобилизацията българските младежи се завърнаха по домовете си и като видяха положението в техните домове, арестите и тормоза, започнаха да бягат в балканите, да се прехвърлят в България, да се връщат обратно и да отмъщават“*⁵³. В спомените преживените физически репресии, преструктурирането на пространството, въпросите за недвижимите имоти и имуществото са представени като страдание, понесено в името на застрашената от гръцката власт българска идентичност („българщина“), чиято демонстрация се наказва жестоко от новата гръцка власт. Правителството, армията и окупационните власти са описани като активно подпомагащи нашествието на бежанците и изтласкването на българите от имотите им и областта.

Проучените архивни спомени показват предимно драматичните отношения между българи и гърци в Западна Тракия през 20-те години на XX в. Там и тогава българите отново се оказват в ситуация, която сериозно застрашава хората от произвол и насилие извън старите им общности и която е типична за политически режими с ниска степен на безопасност. Фр. Барт отбелязва, че в подобни ситуации високият риск и липсата на взаимно доверие спират междулическите контакти и въздействат върху временната регионална безопасност и идентичността⁵⁴. Така се преобръща старият социален ред и граници, променят се ценностните системи, предефинират се понятия като идентичност и категории като „местни“ и „коренни“. Затова не е случайно, че българите, пристигнали в България като бежанци, приоритизират националното си самоопределение и категорично започват да определят Гърция и институциите ѝ като национално *чужди*. Те изграждат образите им чрез наслагване на негативни краски – способ, който е маркер за преживяната силна травма и може да е специално търсен.

⁴⁹ Единствено в неофициалната автобиография на мъж от с. Чобанкьой, Дедеагачко, се споменава, че гръцката държава обявява, че ще обезщети българите, които са интернирани: *„През м. януари 1924 год. властите издадоха едно нареждане, всички които са били интернирани да подадат искова молба за нанесените загуби при интернирането, но исковите молби на изселените ако не се завърнат по домовете си няма да бъдат приети и не ще бъдат дадени обезщетения за интернирането им. И ние бехме принудени домашните да са завърнат в село и подадат молба.“* (Spomeni, I. 52).

⁵⁰ DA – Kardzhali, f. LS, sp. 216, l. 8.

⁵¹ DA – Kardzhali, f. LS, sp. 207, l. 1, 2.

⁵² DA – Kardzhali, f. LF 271 – K, op. 1, a.u. 213, l. 6.

⁵³ DA – Kardzhali, f. LS, sp. 350, l. 4.

⁵⁴ Bart 2006: 45–47.

В същото време изворите, които съм проучила, съдържат предимно най-обща информация за новодошлите гърци, определяни принципно като „хора, които идват от най-различни места“⁵⁵. Конкретните сведения за местните гърци са рядкост. Един такъв пример се съдържа в някои неофициални сведения. Така мъж от с. Чобанкьой, Дедеагачко, разказва как, когато съседите му масово подават декларации за изселване, мъжът заминава да търси работа в Гюмюрджина:

*През есента на 1923 год. наех стая под наем и прибрах домашните в града. Почти повечето семейства постъпиха така, на онези които се дадоха паспорти заминаха за България, останалите по-голямата част се настаниха в градовете Гюмюрджина, Дедеагач и Шапчи*⁵⁶.

Жена, пристигнала като 14-15 годишно момиче в Кърджали от с. Кушланли в края на 20-те години на XX в., която разказва за живота непосредствено преди напускането на родното си село, отбелязва: „Татко, понеже нямаше имоти, си ходеше по селата, работеше това-онова и плащаха му за всичко. Много хубаво живеехме. Никак не видяхме зор ни от гърците, ни от турците“⁵⁷.

До тук се опитам да проследя динамиката на начина, по който българите от Западна Тракия възприемат гърците, с които съжителстват в областта. Показах също как отделният индивид предефинира категории и променя осмислянето си на близкия до себе си, с когото съжителства или няма да съжителства на една и съща територия, възприемайки го като пришълец или местен, характеризирайки го като *свой, различен, друг* или *чужд*, как се преосмислят представите за собствено и чуждо.

Част от факторите, които повлияват върху динамиката на възприемането на гърците от българите в Западна Тракия, са свързани с политиките на официалните институции (религиозни, държавни) и въздействието им върху хората. Безспорно макро-ниво и ситуацията в него катализират идентификационните процеси – при българите пред-националното определяне се измества от националното – и до голяма степен влияят върху мисленето. През периода, който разгледах, категорията на националното става приоритетната оптика, която пренастройва мисленето, определя взаимоотношенията и пренарежда традицията. Тук роля имат още старите модели на взаимодействие (индивидуални, групови), както и ситуативното формиране на паметта в зависимост от историческите и идеологически фактори.

Извори/ Sources

DA – Kardzhali, f. LS, sp. 89: ДА – Кърджали, ф. Лични спомени, сп. 89.

DA – Kardzhali, f. LS, sp. 121: ДА – Кърджали, ф. Лични спомени, сп. 121.

DA – Kardzhali, f. LS, sp. 207: ДА – Кърджали, ф. Лични спомени, сп. 207.

⁵⁵ В изследване на Ан. Разбойников, базирано върху разказите на пристигащите в България през 20-те години на XX в. българи бежанци от Западна Тракия, новодошлите гърци се сочат като хората, поставили началото на новото насилие в областта (хора от с. Домуздере, Дервент, Дедеагачко, с. Кушланли, Съчанли, Гюмюрджинско – Razboynikov 1940: 45–46, 53–54, 82, 91–92).

⁵⁶ Spomeni, I. 50–51.

⁵⁷ Terenno interview.

- DA – Kardzhali, f. LS, sp. 216: ДА – Кърджали, ф. Лични спомени, сп. 216.
 DA – Kardzhali, f. LS, sp. 248: ДА – Кърджали, ф. Лични спомени, сп. 248.
 DA – Kardzhali, f. LS, sp. 342: ДА – Кърджали, ф. Лични спомени, сп. 342.
 DA – Kardzhali, f. LS, sp. 350: ДА – Кърджали, ф. Лични спомени, сп. 350.
 DA – Kardzhali, f. LS, sp. 706: ДА – Кърджали, ф. Лични спомени, сп. 706.
 DA – Kardzhali, f. LS, sp. 767: ДА – Кърджали, ф. Лични спомени, сп. 767.
 DA – Kardzali, LF 271 – К, оп. 1, а.у. 200: ДА – Кърджали, Личен фонд 271 – К, оп. 1, а.е. 200.
 DA – Kardzali, LF 271 – К, оп. 1, а.у. 205: ДА – Кърджали, Личен фонд 271 – К, оп. 1, а.е. 205.
 DA – Kardzali, LF 271 – К, оп. 1, а.у. 213: ДА – Кърджали, Личен фонд 271 – К, оп. 1, а.е. 213.
 Spomeni: Спомени от миналото в живота ми: Непубликувана автобиография на Янко Запрянов Николов. – Личен архив на Ясен Николов. [Spomeni ot minaloto v zhivota mi: Nepublikuvana avtobiografia na Yanko Zapryanov Nikolov. – Lichen arhiv na Yasen Nikolov].
 Terenno interview: Теренно интервю на жена, родена през 1915 г. в с. Кушланли, Гюмюрджинко, Гърция, проведено през 2012 г. гр. Кърджали. [Terenno intervyyu na zhe-na, rodena prez 1915 g. v s. Kushlanli, Gyumyurdzhinko, Gartsia, provedeno prez 2012 g. gr. Kardzhali].

Библиография/ Bibliography

- Aretov 2006: Аретов, Н. Националната митология и националната литература. София: Кралица Маб. [Aretov, N. Natsionalnata mitologia i natsionalnata literatura. Sofia: Kralitsa Mab].
 Bart 2006: Барт, Ф. Введение. – В: Барт, Ф. (ред.) Етнически групи и социални граници. Сборник статей под редакцией Фредерика Барта. Москва: Новое издательство, 9–48. [Bart, F. Vvedenie. – V: Bart, F. (red.) Ètničeskie gruppy i socialnnye granicy. Sbornik statej pod redakciej Frederika Barta. Moskva: Novoe izdatel'stvo, 9–48].
 Batakliiev, Razboynikov, Ormandzhiev 1946: Батаклиев, Ив., Разбойников, Ан., Орманджиев, Ив. Тракия. Географски и исторически преглед (Библиотека „Тракия“ 14). София: Тракийски научен институт. [Batakliiev, Iv., Razboynikov, An., Ormandzhiev, Iv. Trakia. Geografski i istoricheski pregled (Biblioteka „Trakia“ 14). Sofia: Trakiyski nauchen institut].
 Georgieva 1995: Георгиева, Цв. Съжителството като система във всекидневния живот на християните и мюсюлманите в България. – В: Желязкова, А. (съст.) Връзки на съвместимост и несъвместимост между християни и мюсюлмани в България. София: МЦПМ, 137–164. [Georgieva, Tsv. Sazhitelstvoto като sistema vav vsekidnevnia zhivot na hristiyanite i myusyulmanite v Bulgaria. – V: Zhelyazkova, A. (sast.) Vrazki na savmestimost i nesavmestnost mezhdu hristiyani i myusyulmani v Bulgaria. Sofia: MTsPM, 137–164].
 Gruev 2003: Груев, М. Между петолъчката и полумесеца: Българите мюсюлмани и политическият режим 1944–1959. София: Кота. [Gruev, M. Mezhdru petolachkata i polumesetsa: Balgarite myusyulmani i politicheskijat rezhim 1944–1959. Sofia: Kota.].
 Gruev, Kalyonski 2008: Груев, М. Калъонски, А. Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим. София: Сиела. [Gruev, M. Kalyonski, A.

- Vazroditelniyat protses. Myusyulmanskite obshtnosti i komunisticheskiyat rezhim. Sofia: Siela].
- Danova 1995: Данова, Н. Взаимната представа на българи и гърци XV до средата на XIX век. – В: Данова, Н. и др. (ред.) Представата за „другия“ на Балканите. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 179–187. [Danova, N. Vzaimnata predstava na balgari i gartsii XV do sredata na XIX vek. – V: Danova, N. i dr. (red.) Predstavata za „drugia“ na Balkanite. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, 179–187].
- Detrez 2015: Детрез, Р. Не търсят гърци, а ромеи да бъдат. Православната културна общност Османската империя. XV–XIX в. София: Кралица Маб. [Detrez, R. Ne tarsyat gartsii, a romei da badat. Pravoslavnata kulturna obshtnost Osmanskata imperia. XV–XIX v. Sofia: Kralitsa Mab].
- Eriksen 1994: Eriksen, Th. Ethnicity and Nationalism. Anthropological Perspectives. New York: Pluto Press.
- Jenkins 2008: Jenkins, R. 2008: Rethinking Ethnicity. London: Second Edition.
- Karayovov 1903: Карайовов, Т. Материали за изучаване Одринския вилает. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина 19, 1–193. [Karayovov, T. Materiali za izuchvane Odrinskia vilyaet. – Sbornik za narodni umotvorenia, nauka i knizhnina 19, 1–193].
- Karamandzukov 1934: Караманджуков, Хр. Западнотракийските българи в своето културно-историческо минало, с особен поглед към тяхното политико-революционно движение. Книга първа историята им до 1903 година. София: Печатница на Б. А. Кожухаров. [Karamandzhukov, Hr. Zapadnotrakiyskite balgari v svoeto kulturno-istoricheskio minalo, s osoben pogled kam tyahnoto politiko-revolutsionno dvizhenie. Kniga parva istoriyata im do 1903 godina. Sofia: Pechatnitsa na B. A. Kozhuharov].
- Karakasidu 2008: Каракасиду, А. Житни поля, кървави хълмове. Преходи към националното в Гръцка Македония, 1870–1970. София: Сиела. [Karakasidu, A. Zhitni polya, kargvavi halmove. Prehodi kam natsionalnoto v Gratska Makedonia, 1870–1970. Sofia: Siela].
- Konstantinova 2018: Константинова, Ю. „Загубени родини“: бежанци, преселници, малцинства в Гърция през XX век. – В: Кайчев, Н., Бобев, Б., Константинова, Ю., Пеева, К., Прешленова, Р., Михайлова, А. (съст.) Маски долу! Национализмът на Балканите през XX век. София: Парадигма, 115–159. [Konstantinova, Yu. „Zagubeni rodini“: bezhantsi, preselnitsi, maltsinstva v Gartsia prez HH vek. – V: Kaychev, N., Bobev, B., Konstantinova, Yu., Peeva, K., Preshlenova, R., Mihaylova, A. (sast.) Maski dolu! Natsionalizmat na Balkanite prez HH vek. Sofia: Paradigma, 115–159].
- Lelyova 2017: Лельова, Р. Българските градски общини в Македония 1878–1903. София: Гутенберг. [Lelyova, R. Balgarskite gradski obshtini v Makedonia 1878–1903. Sofia: Gutenberg].
- Markova 1989: Маркова, З. Българската екзархия 1870–1879. София: Издателство на БАН „Проф. М. Дринов“. [Markova, Z. Balgarskata ekzarhia 1870–1879. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. M. Drinov“].
- Markova 2019: Маркова, М. „Спомени от миналото в живота ми“ – из всекидневния живот на българите в западнотракийските градове (1913–1919 година). – Балкани 8, 63–72. [Markova, M. „Spomeni ot minaloto v zhivota mi“ – iz vsekidnevnia zhivot na balga-rite v zapadnotrakiyskite gradove (1913–1919 godina). – Balkani 8, 63–72].
- Markova 2020: Markova, M. The Bulgarians in the Western Thracian Cities during 1913–1919. – Études Balkaniques 2, 341–357. [Markova, M. The Bulgarians in the Western Thracian Cities during 1913–1919. – Études Balkaniques 2, 341–357].

- Markova 2021: Markova, M. The dynamics of the identity of the Bulgarians in Western Thrace from 1913 to 1919. – In.: Konstantinova, Y., Naxidou, El. (eds.) *Greeks and Bulgarians. Parallels and Intersections in History and Culture*. Sofia: Institute of Balkan Studies & Centre of Thracology – Bulgarian Academy of Sciences, 261–284. [Markova, M. The dynamics of the identity of the Bulgarians in Western Thrace from 1913 to 1919. – In.: Konstantinova, Yu., Naxidou, El. (eds.) *Greeks and Bulgarians. Parallels and Intersections in History and Culture*. Sofia: Institute of Balkan Studies & Centre of Thracology – Bulgarian Academy of Sciences, 261–284].
- Mead 1934: Mead, G. *Self and Society*. Chicago: University of Chicago Press.
- Miletich 2013: Милетич, Л. Разорението на тракийските българи през 1913 година. София: Захарий Стоянов. [Miletich, L. *Razorenieto na trakiyskite balgari prez 1913 godina*. Sofia: Zahariy Stoyanov].
- Mitrinov 2015: Митринов, Г. Молби на българското население от Софлийско, Димотишско и Ортакьойско за приобщаване към Българската екзархия, датирани от 90-те години на XIX в. – Известия на Тракийския научен институт 11–12, 385–398. [Mitrinov, G. Molbi na balgarskoto naselenie ot Sofliysko, Dimotishso i Ortakyoysko za priobshtavane kam Balgarskata ekzarhia, datirani ot 90-te godini na XIX v. – *Izvestia na Trakiyskia nauchen institut* 11–12, 385–398].
- Pandeleev 1923: Панделеев, Ив. Възраждането на българите в Ксанти. – Родопс 2, 1–2. [Pandeleev, Iv. *Vazrazhdaneto na balgarite v Ksanti*. – *Rodopa* 2, 1–2].
- Razboynikov 1940: Разбойников, Ан. Обезбългаряването на Западна Тракия 1919–1924 (Библиотека „Тракия“ 12). София: Тракийският научен институт. [Razboynikov, An. *Obezbalgaryavaneto na Zapadna Trakia 1919–1924* (Biblioteka „Trakia“ 12). Sofia: Trakiyskiyat nauchen institut].
- Razboynikov 1965: Разбойников, Ан. Из борбите на българите в Маронийска епархия за признаване на български църковно-училищни общини и българска народност в Западна Тракия. – Известия на Тракийския научен институт 1, 93–116. [Razboynikov, An. *Iz borbite na balgarite v Maroniyska eparhia za priznavane na balgarski tsarkovno-uchilishtni obshtini i balgarska narodnost v Zapadna Trakia*. – *Izvestia na Trakiyskia nauchen institut* 1, 93–116].
- Razboynikov 1999: Разбойников, Ан. Населението на Южна Тракия с оглед народностните отношения в 1830, 1878, 1912 и 1920 година. София: Карина М. [Razboynikov, An. *Naselenieto na Yuzhna Trakia s ogled narodnostnite otnoshenia v 1830, 1878, 1912 i 1920 godina*. Sofia: Karina M.].
- Stoyanova 2015: Стоянова, В. Българите от Западна Тракия след Първата световна война. – Известия на Тракийския научен институт 13, 150–160. [Stoyanova, V. *Balgarite ot Zapadna Trakia sled Parvata svetovna voyna*. – *Izvestia na Trakiyskia nauchen institut* 13, 150–160].
- Taylor 1999: Тейлър, Ч. Мултикултурализъм. Изследване върху политиката на признаване. София: ИК Критика и Хуманизъм. [Taylor, Ch. *Multikulturalizam. Izsledvane varhu politikata na priznavane*. Sofia: IK Kritika i Humanizam].
- Trifonov 1988: Трифонов, Ст. Българското национално-освободително движение в Тракия (1919–1934). София: Наука и изкуство. [Trifonov, St. *Balgarskoto natsionalno-osvoboditelno dvizhenie v Trakia (1919–1934)*. Sofia: Nauka i izkustvo].
- Trifonov 1992: Трифонов, Ст. Тракия. Административна уредба, политически и стопански

- живот 1912–1915. София: Тракийска фондация „Капитан Петко войвода“. [Trifonov, St. Trakia. Administrativna uredba, politicheski i stopanski zhivot 1912–1915. Sofia: Trakiyska fondatsia „Kapitan Petko voyvoda“].
- Троева 2011: Троева, Е. Религия, памет, идентичност: българите мюсюлмани. София: Академично издателство „Проф. М. Дринов“. [Troeva, E. Religia, pamet, identichnost: balgarite myusyulmani. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. M. Drinov“].
- Hristakudi 2020: Христакуди, Ф. Проблеми на гръцкия литературен развой 1880–1930 (Етюди върху новогръцката поезия). София: Ни плюс. [Hristakudi, F. Problemi na gratskia literaturen razvoу 1880–1930 (Etyudi varhu novogratskata poezia). Sofia: Ni plyus].
- Shishkov 1907: Шишков, Ст. Из Беломорската равнина. Пътни бележки и впечатления. Пловдив: Печатница „Труд“ на Беловеждов. [Shishkov, St. Iz Belomorskata ravnina. Patni belezhki i vpechatlenia. Plovdiv: Pечатnitsa „Trud“ na Belovezhdov].
- Shishkov 1922: Шишков, Ст. Тракия преди и след европейската война: издирвания и документи. Пловдив: Печатница „Хр. Г. Данов“. [Shishkov, St. Trakia predi i sled evropeyskata voyna: izdirvania i dokumenti. Plov-div: Pечатnitsa „Hr. G. Danov“].

OWN AND/OR FOREIGN – THE GREEKS THROUGH THE EYES OF THE BULGARIANS OF WESTERN THRACE (THE LAST QUARTER OF THE 19TH CENTURY – THE 1920S)

Maria Markova

Abstract: The text traces how the Bulgarians of Western Thrace perceived the Greeks with whom they coexisted in the area. It is shown how the individual redefines the categories and conceptualizes the one close to him as a stranger or native, as ‘his own’, ‘different’, ‘other’ or ‘foreign’. An attempt is made to identify some of the factors that influenced the dynamics of these relations between the last quarter of the 19th century and the 1920s: the policies of the official institutions (religious, state) and their reflection on the people, the prioritization of the category of the national, the situational formation of memory depending on historical and ideological factors.

Key words: Western Thrace, Greeks, Bulgarians, mutual notions, relation

Maria Markova

Institute of Ethnology and Folklore Studies

with Ethnographic Museum

Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria

maria.markova@iefem.bas.bg; m_tarnovska@abv.bg

Фиг. 1. Събор в с. Карачкьой, Гюмюрджинско, провеждан на Илинден. 1911 г. Фотограф – К. Гунчев. (ДА – Кърджали, фонд 271К, опис 1, а.е. 333, л. 1).

Фиг. 2. Манастирът „Св. Никола“, разположен в залива Караагач, близо до пристанището Порто Лагос. 1916–1917 г. Фотограф и/или фотоателие – Сирманов. (ДА – Пловдив, фонд 972К, опис 1, а.е. 26, л. 3).

Фиг. 3. Младежи от с. Габрово, Ксантийско в Ксанти. 1908 г. Фотограф – неизвестен.
(ДА – Смолян, фонд 470К, опис 1, а.е. 41, л. 1).

Фиг. 4. Младежи от с. Габрово, Ксантийско.
1910 г. Фотограф – Унгарско художествено
ателие „Ренесанс“ (Д. Ст. Даскалов).
(ДА – Смолян, фонд 470К, опис 1, а.е. 51, л. 1).

Фиг. 5. Посрещане на Македоно-одринското опълчение на площада в Гюмюрджина на 8 ноември 1912 г. Фотограф – К. Гунчев. (ДА – Кърджали, ЧП 155, а.е. 4, л. 4).

Фиг. 6. Хора на гарата в Дедеагач през 1919 г. Фотограф – неизвестен. (ДА – Кърджали, фонд 266К, опис 1, а.е. 37, л. 9).

Фиг. 7. Българи от с. Чобанкьой, Дедеагачко, интернирани в с. Суда, окр. Хания, остров Крит, празнуват 24 май през 1923 г. Фотограф – неизвестен. (Личен архив на Ясен Николов).

Фиг. 8. Българи от с. Чобанкьой, Дедеагачко, заедно с гръцки военни в селото на Великден, 1922 г. Фотограф – неизвестен. (Личен архив на Ясен Николов).

ТОРЛАЦИТЕ В БЪЛГАРИЯ И СЪРБИЯ – СВОИ ИЛИ ЧУЖДИ В РАМКИТЕ НА НАЦИОНАЛНАТА ДЪРЖАВА (1878–1902). КРАТКИ ИСТОРИОГРАФСКИ БЕЛЕЖКИ

Ваня Иванова

Регионален исторически музей – Монтана

Пловдивски университет, Филиал „А. Каравелов“ – Кърджали, България

Изборът на визираната в заглавието тема бе провокиран от две становища, изготвени „по повод спекулациите, с които се оспорва българската национална идентичност на българите в Сърбия“. Въпросните документи са налични като публикации със свободен достъп на официалните интернет-сайтове на два института, част от Българската академия на науките (БАН) – Института за исторически изследвания (ИИИ – БАН)¹ и Института за български език (ИБЕ – БАН)². Текстовете на тези становища са подкрепени от учени, работещи в двата института, под тях стоят още подписи на историци и лингвисти, преподаващи в утвърдени български висши училища (СУ, НБУ, УниБИТ, ВА, ВТУ, ПУ – филиал Смолян, ЮЗУ), на известни български общественици и един евродепутат от България. Становищата получават институционална подкрепа от ръководството на цялата Българска академия³.

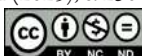
На 28 януари 2025 г. е дадена едночасова официална пресконференция в БТА с участието на 6-има изявени изследователи по темата на въпросните становища⁴. Възмущението им е предизвиквано от реактивираните опити за „измислянето на шопски/ торлашки етнос“ като специфична група между сърбите и българите, но винаги по-близо до първите. Според

¹ Stanovishte III 2025.

² Stanovishte IBE 2025.

³ Ucheni ot BAN 2025.

⁴ Това са проф. А. Кочева и проф. Л. Василева-Ангелова, които са изготвили текста на становището от името на ИБЕ – БАН, проф. Г. Николов от СУ, доц. А. Джонев и доц. Г. Ангелов от ИИИ – БАН и Л. Зидарова от Македонския научен институт (вж. целия видеозапис Nikolov 2025).

българските учени е налице „една и съща неизменна антибългарска, експанзионистична и хегемонистична политика“ от сръбска страна⁵.

Реакцията в България идва в отговор на писмо от българите в Западните покрайнини до сръбския президент Александър Вучич и посланиците на ЕС в Сърбия с протест срещу фалшификацията на историята и езика на българите, а също и срещу насаждането на език на омразата. По време на пресконференцията в БТА става ясно, че другият конкретен повод е книга с идентична тематика, излязла от печат в края на 2024 г., чието публикуване е финансирано от община Босилеград и Националният съвет на българите в Сърбия, респ. са дадени сръбски държавни пари⁶.

Като цяло и становищата, публикувани на сайтовете на ИИИ – БАН и ИБЕ – БАН, и участниците в пресконференцията, дадена в БТА на 28.01.2025 г., се обявяват категорично против опитите за изграждане на шопска нация. Въпреки че сръбските власти никъде не афишират това като свой явен приоритет, те на практика насърчават изготвянето на псевдонаучни трудове, „документални“ филми и пр., в които се лансира наличието на шопи вместо на българи. Крайният извод е, че, както в случая с македонизма, идеята за „шопска нация“ се използва като „помощно средство в борбата срещу българския етнос и държава“. Въпросната нация е обзаведена и със „собствен език“ – крайните северозападни български говори са обявени за „шопски говори“⁷.

Ако читателят, респ. слушателят, реши „да влезе в обувките“ на ответната българска страна, ще се окаже, че Сърбия системно и целенасочено се стреми да превърне в чуждо население, което след 1878 г. е мислено като национално *своє* в България. Това става, като сръбската страна обособява това население в поредната отделна нация, която не е сръбска, но не може да се отъждестви и с българската. Фактически отново е ре-актуализирана темата за „шопската нация“, традиционно съотнасяна с националнотворния процес при „македонската нация“. Семантичният дискурс и изложените за п-ти път научни аргументи (последно преди 2025 г. ИБЕ – БАН ги представя през 2015 г.) по същността си не добавят нова информация – нов е поводът, по който са представени в публичното пространство.

Междувременно в „Становището“ от 28.01.2025 г. на българските историци, въвлечени в казуса с „шопската нация“, се споменават като синоним на шопите т. нар. торлаци⁸. Тъй като за шопите е писано много, вкл. предвид техните незабравими стереотипни образи в българската художествена литература и публицистика, в последващите редове ще се спра по-подробно на корелацията *свой* – *чужд*, съотнесена към по-малко познатите торлаци, живеещи в днешна Северозападна България и Югоизточна Сърбия – тоест в очертания териториален ареал на пограничните говори от цитираното „Становище“ на ИБЕ – БАН.

⁵ Stanovishte IBE 2025.

⁶ Nikolov 2025.

⁷ В цитираното тук „Становище“ на ИБЕ-БАН крайните северозападни български говори са разделени на две части: погранични и моравски. Носителите на пограничните говори са локализиран в Белоградчишко, Трънско, Брезнишко (в Р България); в Кривопланско, Кумановско и Тетовско (Р Северна Македония); Царибродско и Босилеградско (Р Сърбия). Моравските говори са локализиран в Р Сърбия по поречието на някогашната р. Българска Морава, днес Южна Морава. Визираните диалекти са определяни още като преходни или у-говори от български езиковеди и като косовско-ресавски, ти-мошко-лужишки, и призренско-южноморавски от сръбските лингвисти (Stanovishte IBE 2025).

⁸ При последното преброяване на населението в Сърбия през 2022 г. като шопи са се определили 28, а като торлаци – 256 души, от общо 6 647 003 сръбски граждани (Popis stanovništva 2022). В България и Сърбия лексемите *торлак* и *турлак* се използват като дублети.

Населяваните от торлаците територии попадат в границите на двете национални държави през 1878 г., като концентрират върху себе си вниманието на свои и чужди учени в разнотипни тематични сфери. Сред изследваните проблеми е и изграждането на модерно национално съзнание, изразяващо се на практика в успешното побългаряване, съответно сърбизиране на едно „преобладаващо селско и православно християнско население“⁹. Горната хронологическа граница 1902 г. в настоящата статия е избрана предвид завършването на две ключови изследвания – на Ст. Младенов¹⁰ и Й. Цвийч¹¹, които очертават фактическите тематични полета, в които и до днес се разглежда семантичната детерминираност на лексемата *торлак* в България и Сърбия. В последващото изложение многозначният екзоним¹² *торлак* е съотнесен с корелацията *свой – чужд*.

Както и в останалите части на Европа, умелото използване на традиционните за националната държава институции като училище, църква, армия, община, държавна администрация и други подобни води до успешното моделиране на съответна национална идентичност – българска или сръбска. В пограничните райони с торлашко население единствените трудности, които се появяват, са свързани с налагането на съответния официален език, предвид използването от местното население преходни говори¹³.

Пътни бележки и очерци, научни и научнопопулярни съобщения, които са публикувани в периода от 1882 г. до 1902 г. в България, показват, че торлаците не се мислят като национално чужди, въпреки че по онова време е трудно да се определят с абсолютна точност населяваните от тях територии.

За К. Иречек *торлак* е „местно название“, с което се означават „жителите на дадена област“. Наред с торлаците и шопите, цитираният автор изброява още: „романци, загорци, рупалани, клинки, мърващи, бърсяци; кариоти; юруци, коняри, къзълбаши“¹⁴. Повечето от споменатите местни названия, както сочи и самият Иречек, са функционирали като пейоративни (обидни), а означените с тях общности се отличават с характерни компоненти на своята традиционна патриархална култура¹⁵. Сред често сочените разделителни

⁹ По Dechev 2011.

¹⁰ Статията на проф. Ст. Младенов излиза от печат през 1905 г., но в края ѝ са отбелязани годината и мястото на нейното изготвяне – „София, 1902 г.“ (Mladenov 1905: 116).

¹¹ През 1902 г. в „Сръбски етнографски сборник“ е публикувана една от най-известните студии на Й. Цвийч „Антропогеографски проблеми на Балканския полуостров“. Вж. Svijić 1902 (1987): 10.

¹² Терминът екзоним тук се използва, за да бъде означено наименованието на съответна общност или група, което наименование е дадено от друга общност/група. Най-известният термин, антоним на екзоним, е ендоним – самоназвание.

¹³ Вж. Dechev 2011.

¹⁴ Jireček 1883: 81.

¹⁵ *Загорци* са наричани онези, намиращи се „отвъд“, „през“, „зад“ планината. В България, под Загоре се разбира „мястото на север от Стара планина“ (по Геров 1897: 85). *Романец* е човек, който живее в Романия или такъв, който отива на работа там (да жъне или да прибира друга селскостопанска реколта срещу заплащане). Като Романе, Румане, Румелия е известна Тракия или Южна България (Gеров 1901: 108). В края на XIX век се смята, че *рупците* (*рупалани*/ *руполани*) населяват огромен район, който започва от Черно море, обхваща Странджа, Сакар, целите Родопи и цялото поречие на р. Марица, за да достигне до Рила и Пирин, значителни части от Беломорска и Одринска Тракия, а на юг до Мраморно и Егейско море. Постепенно наименованието стеснява териториалния си обхват и остава в Странджа и Родопите (Yankov 2018: 40–41). *Клинките*, известни още като *вариклечковци* и *турлаци*, са жители на подбалканските селища (Копривщица, Панагюрище, Карлово, Котел и др.), които през XVIII и нач. на

маркери, въз основа на изконната корелация *ние – те*, логично съотносима с бинарната опозиция *свой – чужд*, са местните говори, бит, облекло, хранене, обредно-празнична система и наративни фолклорни умотворения.

Същевременно тези местни названия на групи население, означаващи и като етнографски групи¹⁶, се оказват краен продукт на нееднозначни класификационни критерии. Най-често използваният диференциращ таксономичен фактор са обитаваните територии; по-рядко се отчитат различни по тип миграционни движения (*романци, загорци, клинки, коняри*), специфична професионална афилиация (*мърващи, юруци*) или конфесионална принадлежност (*кървабашии*).

При торлаците, съотнесени към корелацията *свой – чужд*, се идентифицират практически проявления на всеки един от горепосочените диференциращи фактори.

В преобладаващата част от случаите на своята употреба лексемата *торлак* е екзоним и се използва като обидно, подигравателно прозвище от представители на други общности, съседни на торлашката. В този семантичен контекст *торлак* функционира като прякор, предполагайки нежелани модели за публично поведение. Това превръща торлаците в *други* – и като обособена общност, и като отделни представители на тази общност.

Сред основните доказателства в подкрепа на горното твърдение са първите два речника на българския език¹⁷, където първото посочено значение на думата *торлак* е подчертано пейоративно – насмешливо прозвище за човек небрежен, простак, глупак¹⁸.

През 1882 г. П. Р. Славейков, който *de facto* въвежда в българската научна публицистика лексемата *торлак*, пише, че „по някои места наричаните рупци и рупалани „прекоръсват“ другите тракийски българи с названието *турлаци*“¹⁹. Две години по-късно, в превърналата

XIX в., се преселват в равнините на Източна Тракия (Georgiev 2019). *Мърващи* населяват районите на Сярско, Демирхисарко и Неврокопско. Смята се, че *мървак* идва от *мърва* – „сгур“ или „въглищна пепел“, и затова първоначално наричали *мърващи* само жителите на рударските села (по Salgadziev 1906: 109–110). *Бърсяци*, според В. Кънчов, живеят в Кичевско, но ареалът на техните местообитания е разширяван до централните и западни райони на днешната република Северна Македония. Бърсяците са смятани за преки потомци на славянското племе берзита (Voynikov 2014). *Кариотите*, малочислена етнографска общност, преселници от района на Елхово (Казълагачко) и Тополовград (Кавакли), са представяни за погърчени българи (вж. Daskalova-Zhelyazkova 1989). *Юруците* са турскоезични номади, чийто основен поминък е т.нар. трансхуманс – сезонна миграция на стада добитък (най-често овце, по-рядко говеда или кози) заедно с техните пастири, между летни и зимни пасища. Част от живеещите в Източните Родопи турци са наричани *коняри*, тъй като се вярва, че са дошли от Коня. *Кървабашии* (букв. „червеноглави“) е наименование, с което се означават привърженици на хетеродоксия (не сунитски) ислям, известни още като *алиани* или *алевити* (вж. Gramatikova 2012).

¹⁶ Терминът етнографска група е наложен в българското научноизследователско пространство през 70-те години на XX в. (вж. Simeonova 2003) и се приема като удачен компромис. Употребата му позволява съществуването на една и съща етнографска група в териториите на повече държави, тъй като влиза в действие т.нар. принцип на матрьошката.

¹⁷ Dyuvernoa 1899; Gerov 1901.

¹⁸ В Речника на А. Л. Дюверноа значението на *торлак* е обяснено синонимно през френски „careseux, negligent“, следват пояснения на руски и български: „с.м. насмешливое прозвище жителей северной Болгарии“; „Турлак и турлаци съм чувал от мнозина да наричат северните жители на България“; ... „Турлак означава дивак, простак“ (Dyuvernoa 1899). Същото се потвърждава и в Речника на Н. Геров, където *торлак* е: 1) дивак, простак, глупак, ахмак; 2) нечистник, мръсник; 3) насмешливо название, което жителите на една част на България дават на друга и обратно; 4) бели гащи, които носят селяните от някои кукушки села. *Като торлак, като торлаците. Яде торлашки, нечисто, мръсно* (Gerov 1901: 348).

¹⁹ Slaveykov 1882 (1999): 37.

се в своеобразна класика негова статия „Няколко думи за шопите“ той повтаря два пъти, че „турлак означава дивак, простак“, междувременно предлагайки собствени тълкувания за етимологията на лексемата²⁰.

Д. Маринов говори за кор (прякор) *торлаците*, описвайки конкретни случаи, които доказват стриктно спазвана ендогамия²¹ при архетипното²² противопоставяне планина – поле²³. Същата корелация е изведена преди това и от П. Р. Славейков, който констатира:

... турлак наричат в Източна Тракия обикновено всякой пришълец откъде Източна България, особено пък наричат турлаци тия българи, които малко по на запад от Сливен живеят по южните отлози на Балкана, до Бургас и отвъд Балканът пак от Варненско, та докъде Шуменско, Разградско и Ескиджумайско²⁴.

Други архетипни противопоставяния, които могат да се изведат въз основа на маркираната семантична опозиция, са *поле – планина*, са *долу – горе*; *юг – север*; *ниско – високо*. Към първите компоненти на така обособените корелативни двойки се отнасят тези, които са смятани за *свои*, тъй като живеят в усвоено, собствено културно пространство. Експлицитно или имплицитно те се противопоставят на торлаците – пришълци, които идват от друга чужда хронотопна²⁵ реалност. Емоционалната дистанцираност, видна в широко разпространената употреба на *торлак* като пейоратив, насочва към приложението на „универсален психологически подход, чрез който представителите на една субкултура отнасят членовете на другата към негодниците и глупаците, а себе си представят в благоприятна, героична светлина“²⁶.

Същевременно се оказва, че не са определени точните местожителства на торлаците чак до началото на XX век. Най-честата причина е невъзможността да се отграничат ясно торлаци от шопи заради близостта в облеклото и особеностите на говора.

Като територии, в които живеят, са сочени региони в Западна България и Източна Сърбия. В България това са окръзите Видински, Ломски, Врачански, Софийски, Кюстендилски и Трънски. В Сърбия са земите между реките Нишава, Българска Морава и Млава, съответно окръзите Неготински – с изключение на влашките села, Зайчарски, Гургосовачки (Княжевачки), Алексиначки, част от Нишки, Пиротски, Лесковачки и Вранянски, малки части от Парачински, Кюприйски и Ягодински окръг. Според Д. Маринов населението по тия места във всяко едно отношение съставлява едно племе, което:

²⁰ Slaveykov 1884: 108, 111.

²¹ Ендогамия означава, че е позволено сключването на брак или предбрачни отношения само в рамките на собствената социална, културна или религиозна общност.

²² Архетип – от гръцкото *ἀρχέτυπος* „оригинален модел“ или „първообраз“. Терминът е въведен в научно обращение от Карл Густав Юнг. Най-често, когато се говори за архетипи, се имат предвид универсални, наследени образи и идеи от общочовешкото колективно подсъзнаване. Те влияят върху човешкото поведение и възприятия, проявяват се в мисловни модели, сънища, митове, произведения на фолклора, художествената литература и изобразителното изкуство.

²³ Д. Маринов споделя, че никоя мома в Северозападна България, от село в полето не ще да иде за снаха в наскоро преселили се там планинци, които веднага получили прякора *торлаците*. Като реципрочно действие трябвало да убеждават хубава девойка „от торлаците“ да се ожени в полянска къща (Ivanova 2012: 56, 60).

²⁴ Slaveykov 1882: 42.

²⁵ Под хронотоп тук имам предвид най-общото разбиране на термина по М. Бахтин като време + пространство.

²⁶ За повече примери и съответни тълкувания виж Ivanova 2012: 56–61.

... се подразделя на множество по-малки племена, състоящи [се] много често от 20-50-60-100 села, от които всяко си има своя диалект (говор); своя носия (костюм) и някои тънки потребности в своите обичаи. Тия неща ... строго са се пазили ... На тия племена е дадено общо название шопи. Никъде обаче това име не се употребява. Има други названия: торлаци, загорци и други²⁷.

За разлика от Д. Маринов П. Р. Славейков и К. Иречек разграничават торлаците от шопите именно въз основа на обитаваните от тях райони. Според П. Р. Славейков:

... жителите от Кюстендилско, Радомирско и Софийско, като отблъскват от себе си това унижително за тях наименование (шопи – бел. моя, В. И.) и от своя страна го отдават на жителите от околните Брезнишка, Трънска, Царибродска, също и от окръж[ие] Пиротско, населението на тия места те наричат шопе. ... в Берковечко и Ломско, ... названието шоп и шопе не е даже в общо употребление; те наричат тези преселници, както и цялото население от тези обилжни тям околии – торлаци²⁸.

К. Иречек, когато изразява своите впечатления от шопите – „хора първобитни и затова в етнографическо отношение интересни“, в бележка под линия отбелязва:

Жителите на Цариброд и Пиротско, които другояче говорят и другояче се носят от шопите, често се наричат торлаци. В самата покрайнина не обичат да слушат това име като прякор; в Цариброд ... тамошните хора наричат торлаци тъкмо шопите в Софийско. [...] В Берковишко, селяните, които живеят от двете страни на Балкана, едни други се наричат торлаци²⁹.

Междувременно при своите пътувания из Македония през 90-те години на XIX в. В. Кънчов открива торлаци в изцяло противоположна на представяните за техни традиционни местожителства посока – в Солунско³⁰. Същото се случва и при М. Арnaudов. Докато обикаля Северна Добруджа през 1917 г., той разбира, че към „1845 г. ... в с. Долен Добромир имало ... преселници – българи от с. Твърдица³¹, наричани турлаци³². Явно това са хора, преминали Балкана, като миграционната вълна е дошла от юг и е вървяла на север.

Оказва се, че ареалът, в който названието *торлак* функционира като екзоним, е твърде широк и някои автори, главно чужденци, правят опити за отстраняване на *чуждостта* му чрез отхвърляне пейоративността на лексемата. Сред тях е К. Иречек, който не е съгласен с П. Р. Славейков, че *торлаци* и подобни „локални названия“ са „градски прякори на селяните“, които означават „хора диваци, простаци, дебелаци, хориати, селяни, колибари, балканджий“. Иречек е по-склонен да допусне, че тези названия са дошли от стари краища, племена или особености на говора³³.

²⁷ Marinov 1890: 60, 62.

²⁸ Slaveykov 1884: 119.

²⁹ Jireček 1899: 90.

³⁰ В. Кънчов описва как „реката Галик дели Поленинската епархия от Солунската, а ... „между Галик и хълмовете живее българско население наречено торлаци“ s.n. [Kanchov] 1892: 650. Сред българите в Македония В. Кънчов регистрира и „селяните от Морихово“, които прилепчани наричат на присмех *торлаци*, „прякор, който означава прости, диви хора“ (Kanchov 1970 (1900): 322).

³¹ Село Твърдица (от 1964 г. град) заема северната част на Твърдишката котловина, в подножието на Средна Стара планина.

³² Arnaudov 1923: 37.

³³ К. Иречек констатира, че докато „на запад, в Албания, Черна гора и Херцеговина, чувството за племе още

В. Добруски също пише, че „в тези названия се крият старите местни названия на области и племена“³⁴. Иван Басанович (Йован Банасавичюс) смята, че торлак е славянизирана форма на името, носено от „войнственото тракийско племе трали“, а торлаците – негови съвременници, съставляват „културен елемент (дюлгери, грънчаре) в придунавските градове“³⁵.

Във вече разгледаната негова публикация в СбНУНК от 1891 г. Басанович определя специфични професионални квалификации, свойствени на торлаците, но те са били известни не само като добри дюлгери и грънчари. Една година по-рано, през 1890 г. Ив. Ев. Гешов прокарва пряка връзка между професионална принадлежност и прозвище, пишейки, че „добруджанското овчарство е по-нова форма на турлашкото, че то се е родило от него чрез изоставяние на ония обичаи и наредби, които не са били нужни при постоянното местожителство и чрез съобразяване с новите условия“³⁶. Преди това пояснява:

... Котленските овчари, до заседаването си в равна Добруджа, са се скитали по тракийските полета и равнини, познати под името къде Бяло море. Тогава те са се наричали турлаци и са живели както днешните куцовласи (каракачани) по нашите балкански места, тоест нямали са постоянно местожителство, а са се скитали зиме из тракийските полета, а лете из балканските места до Черно море³⁷.

Ив. Ев. Гешов е отразил преход от трансхуманс към усядане в определен регион – факт, показващ последващо развитие на нова, макар и по-слабо известна линия в семантичните детерминанти на лексемата *торлак*, включително с оглед на отношението *свой – чужд*. От коледарска песен, записана в Котленско, става ясно, че окончателният избор на мома Стана е именно „овчар торлак“, очевидно чужд за местния социум: „подир тича един ювчер/ един *торлак*, един *ахмак*/ ... Стана мома него сгледа/ него сгледа, та го земна“³⁸.

Едва ли е случайно, че в населяваните от торлаците региони, чак до края XIX в., един от основните поминъци на местното население е скотовъдството, най-вече овцевъдство. Това добре развито овцевъдство, ползващо се с покровителството на османските власти заради задоволяването на непосредствените нужди на населението от месо и вълна, се превръща в основа на известното пиротско и чипровско килимарство.

Във връзка с развитието на овцевъдството Св. Гацович предлага и нова етимология на наименованието *торлак*. Той смята, че през Късното Средновековие, а до известна степен и в епохата на Османската империя, със своите стада на „торищата“ живеят власи точно там, където р. Среден Тимок се влива в Горен Тимок. Власите постепенно се славянизират,

живее, в България то е заглъхнало и имената на нациите и племената на места се произнасят с известен укор (напр. в Грахово, при Брезник). Други от тези названия са взети от особеностите на говора. В Пирот „казват на софиянци токунци от токѹ (в Пирот тикѹ, близко до чешкото *toliko*) ... прибавка в говорението; дебърските мияци се наричат тѹй от миѹе, наместо ниѹе (ние); подобен произход имат разни названия на краища в Тракия. Селяните на източния бряг на най-долното течение на река Осъм се наричат нињовци, защото казват нине, вместо сега.“ (Jireček 1899: 89).

³⁴ Dobruski 1890: 43–44.

³⁵ Basanovich 1891: 26.

³⁶ Geshov 1890: 311.

³⁷ Geshov 1890: 311.

³⁸ Stana vzema 2008.

но първоначално местното население нарича техния говор, „торлање“, а хората, говорещи така – *торлаци*³⁹.

Единствено в Речника на А. Дюверноа е посочено още едно значение на лексемата *торлак* – „**име на секта на турски монаси, които водят скиталчески начин на живот**“⁴⁰. Очевидно в речниковата статия са отразени фонетични дублети, тъй като сред привържениците на алевизма действително е имало скитащи дервиши – отшелници, придържащи се към целибата, с агресивно поведение и нетрадиционен външен вид, наричани *торлаци*⁴¹. Предвид принадлежността си към исляма, странстващите дервиши а priori остават чужди като мироглед и начин на живот, за което и да е християнско население, включително за православните българи и сърби. Въпреки че в топонимията на Северозападна България се откриват следи от алианско присъствие – напр. местност Ашиклар⁴² край Берковица, другояверците не намират място в колективната памет на торлашкото население нито в Северозападна България, нито в Източна Сърбия.

Доказват го и тезите на Радмила Тричкович. Според нея етимологията на *торлак* може да се изведе от турск. „*tor*“ – „мрежа, примка“ и следователно „насочва към нещо, което се лови с мрежа или примка“. Затова, смята тя, в бекташийския орден наричат торлак всеки по-млад последовател, който не е въведен във всички езотерични ритуали. Проф. Тричкович пише, че анадолските торлаци се придвижвали от град на град в големи групи още през XII–XIII в.⁴³

При сръбски автори от XIX в., се открояват **нови аспекти в семантичния обхват на лексемата *торлак***: подробно анализирани **диалектни особености**, повече **конкретика при определяне на обитаваните от торлаците територии**, стриктно **проследяване на миграционните им движения**.

Вук Караджич е първият, който разглежда специфичния диалект като основен отграничителен фактор, превръщащ торлаците в *други*, респ. в национално чужди, понеже говорят по друг, различен начин. Действително, и в двете издания на своя известен „Речник“⁴⁴, Караджич предлага като първо значение вече известното „самохвалство“, „хвалене, вдигане на шум“. Така срещу отлагалното съществително „торлање“ поставя нем. *das Großsprechen* и лат. *jactatio, clamitatio*, идентични обяснения съпътстват лексемата *торлак* – *ein Großsprecher, glorious*. Чак във второто издание на емблематичния Вуков „Речник“ се появява най-често цитираното дефиниране на *торлак* като „човек, който не говори чисто нито сръбски, нито български“⁴⁵.

³⁹ Gacović 2008: 77.

⁴⁰ Като второ значение на *торлак* е означено „Nom d’une secte du moines turcs qui meneut une vie vagabonde“ (Dyuvvernoa 1889).

⁴¹ Ivanova 2016: 166.

⁴² *Ашѣк, ашѣци* са наричани всички странстващи дервиши, без значение към кое идейно течение на алевизма принадлежат, а суфиксът *-lar* се използва за образуване на мн. ч.

⁴³ По Gacović 2008: 60–61.

⁴⁴ Оригиналното заглавие е „Српски рјечник истолкованих њемачким и латинским рјечима“. Първото издание, публикувано през 1818 г., съдържа 26 270 думи, взети от народните говори. Обясненията с помощта на латински и немски са дело на известния славист, работещ във Виена, словенеца Йерней Копитар. През 1852 г. излиза от печат второ преработено и допълнено издание с 47 427 думи. Помощник на Вук Караджич е Джуро Даниич. Речникът на Караджич с право е смятан за своеобразна енциклопедия, представяща в цялост живота на сръбския народ (Vuk Karadzich blog 2016).

⁴⁵ Karadić 1818: 824; Karadić 1852: 823.

След сръбското участие в Руско-турската война 1877–1878 г. към сръбското княжество са присъединени нови територии – общо 10 972 км, които са включени в 4 окръга – Нишки, Пиротски, Топлични и Врански. Точно това са териториите в Сърбия, за които се сочи, че са обитавани от торлаци. Общият брой на новите сръбски поданици е 299 640 души. Само че като национално *чужди* при първото им преброяване официалната сръбска статистика е отчела само 6567 турци и 1443 евреи⁴⁶.

Цитираните данни са публикувани от М. Миличевич в неговата монография „Кралство Сърбия. Новите земи. География. Орография. Хидрография. Топография. Археология. История. Етнография. Статистика“, излязла от печат през 1884 г. в Белград. Авторът е следвал методологическите принципи на т. нар. антропогеография, а изследването му понася едни от най-яроостните и пристрастни критики на български лингвисти и историци.

Представяйки историческата съдба на населението в новоприсъединените земи, М. Миличевич пише:

... Пирот се намира в средата на район, чието наименование е слабо познато у нас ... Торлак или по-често използваното Торлашко.

... билото на Стара планина (Коджа Балкан) върви от Свети Никола до Сребърна. Районът от това планинско било в северна посока до Дунава, се нарича Загоре, или Загорско, а хората, живеещи там – загорци. А районът на юг от Стара планина към Нишава и Пирот се казва Торлак, по-познат като Торлашко, а хората като торлаци.

Районът, наречен Торлак, според обясненията на селяните, се простира по-нагоре от Цариброд до Губеш ... Веднага след Губеш идва село Гинци или Джинци. Това село е вече шопско ... Шопите се различават по своя говор и облекло от торлаците, а се различават и от същинските българи. ... Докъде ... стига Торлашката земя ... Едни казват – на запад до Бела Паланка, а на юг – до Лужница. А други твърдят, че стига чак до Ниш и Знеполе. И загорците се различават от торлаците по своя говор и облекло; ...

Торлаците, откакто са попаднали под властта на турците, са търпели, ... и тези две неволи: бедната си земя и опустошенията от армии ... И едното, и другото ги принуждават да се изселват. ... по тези земи, за кратък период от време, населението се променя изцяло⁴⁷.

Именно при проследяване на големите миграционни потоци в Шумадия, резултат от австро-турските войни през XVII и XVIII в., и не спрели през целия XIX в., световноизвестният сръбски антропогеограф Й. Цвийч споменава торлаците, като очертава цяла торлашка зона около Белград (селата Яйнци, Баница, Раковица, Мали и Велики Мокри Луг). Според него има и „торлашки квартал“ в самата сръбска столица – Пали лула. Той е категоричен, че „преселниците са от областта на Ниш, Прокупле и Добрич“, като това население е останало

... доста чисто, не се е претопило сред шумадийците ... Макар да се е приспособило до някаква степен, е успяло да опази своя селищен тип, характерната си къща, част от обичаите, при някои се е запазил и специфичният говор⁴⁸.

⁴⁶ Miličević 1884: XVI–XVIII.

⁴⁷ Miličević 1884: 181–183.

⁴⁸ Cvijić 1902 (1987): 115.

Проследените от проф. Й. Цвийч миграционни движения, отнасящи се до Белград и неговите околности, дават възможен, логически издържан отговор, защо хълм в сръбската столица (с височина 308 м) носи името Торлак и оттам минава пътят за Ниш.

След всичко изложено не би могло да има никакво съмнение, че торлаците в пределите на Сърбия са възприемани от сърбите като национално свои. Отличава ги не толкова носията – голямата етнографска пъстрота от пределите на Османската империя първоначално се запазва и в новопоявилите се национални държави на бившите имперски територии. Различен, странен, будещ учудване, а донякъде и присмех както в Сърбия, така и в България, е торлашкият диалект.

През 1900 г. в Алексинац К. Н. Костич публикува „Из Торлашко. Фолклорни бележки от Пиротски окръг“. В действителност „бележките“ не са „фолклорни“, а лингвистични – Костич разглежда фонетиката, морфологията и лексикологията на местните торлашки говори⁴⁹.

Пет години по-късно в София излиза статия на проф. Ст. Младенов, който след лично участие в теренно проучване е категорично против посърбяването на българите торлаци, живеещи в Източна и Южна Сърбия. Според него пограничните говори, използвани от това население, са преходни: по ударение, форма и синтаксис те са чисто български, а с някои свои звукови особености напомнят сръбско-хърватския език. Ст. Младенов се обявява и срещу написаното от М. Миличиевич относно наличието на отделна област, наречена Торлак. Според българския професор – един от най-изявените лингвисти в общоевропейски мащаб по онова време – най-категоричният аргумент против съществуването на едноименната, териториално обособена област, е широкообхватното разпространение на лексемата *торлак* като пейоративно наименование, вкл. и в Македония⁵⁰.

Гореизложените данни и констатации, взети от различни по тип източници на историческа информация, показват, че през 80-те и 90-те години на XIX в. в България т. нар. торлаци не се възприемат като национално *чужди*. Негативното отношение към тях е наследено като резултат от друг тип мисловни нагласи, демонстрирани по отношение на мигриращи общности в една многонационална и поликонфесионална империя, каквато е Османската. Миграцията, сезонна или не, в преобладаващата част от случаите е предизвикана от търсенето на по-добър поминък, респ. водещата мотивация за появата на екзонима *торлак* (обикновено пейоратив) е от икономическо и социално, а не от държавно-политическо естество.

Идентична е ситуацията по отношение на базисните предпоставки, довели до масирани миграционни вълни към Шумадия, Нишко, Пиротско, а също и към други територии, които в някакъв момент стават част от новопоявилата се върху политическата карта на Европа Сръбска държава. Основната разлика в казуса с торлаците в сръбския случай е, че те са с точно определено географско местоположение – даже се посочват райони, смятани за тяхна прародина. В България обаче чак до началото на Първата световна война, липсва по-тясната териториална детерминираност на торлашките местообитания по северозападната държавна граница.

Иначе в двете балкански княжества – Сърбия и България, чиито управляващи елити

⁴⁹ Kostić 1908: 61–63.

⁵⁰ Mladenov 1905: 106–108, 116.

полагат значителни усилия да ги изградят като еднонационални държави, след 1878 г. превръщането на *торлака* в *свой* – сърбин или българин – става относително безпроблемно във вътрешнополитически план. Коренно различна е външно-политическата ситуация, където водещ мотив е неприкритото желание за анексия на население от погранични територии с преходни говори. Логичният резултат идва под формата на нескончаема поредица от перманентни сблъсъци между българската и сръбската национална кауза с лансиране на еднотипни аргументи, последният от които бе визиран в началото на настоящата публикация.

Следователно би могло да се заключи, че маркираните факти и направените изводи в по-горе предложената кратка историографска екскурзия препотвърждават цитираните становища на двата института от БАН относно липсата на реални научни аргументи, доказващи наличието на „торлашки етнос“ или „торлашка нация“ от двете страни на днешната българо-сръбска граница.

Библиография / Bibliography

- Arnaudov 1923: Арnaudов, М. Северна Добруджа. Етнографски наблюдения и народни песни. – СбНУН 35,1–49. [Arnaudov, M. Severna Dobrudzha. Etnografski nablyudenia i narodni pesni. – SbNUN 35, 1–49].
- Basanovich 1891: Басанович, И. Материяли за санитарната география на България. Ломският окръг (1880–1889). – СбНУНК 5, 3–185. [Basanovich, I. Materiyali za sanitarnata geografia na Bulgaria. Lomskiyat okrag (1880–1889). – SbNUNK 5, 3–185].
- Cvijić 1902 (1987): Цвијић, Ј. Антропогеографски списи. Сабрана дела. Београд: САНУ, Књижевне новине, Завод за уџбенике и наставна средства. [Cvijić, J. Antropogeografski spisi. Beograd: SANU, Knjževne novine, Zavod za uџbenike i nastavna sredstva].
- Daskalova-Zhelyazkova 1989: Даскалова-Желязкова, Н. Кариоти. Етническа принадлежност и културно-битови черти в края на XIX и началото на XX век. (Регионални етнографски проучвания на България 5). София: Издателство на БАН. [Daskalova-Zhelyazkova, N. Karioti. Etnicheska prinadlezhnost i kulturno-bitovi cherti v kraya na XIX i nachaloto na XX vek. (Regionalni etnografski prouchvania na Bulgaria 5). Sofia: Izdatelstvo na BAN].
- Dechev 2011: Дечев, С. Граници и идентичности – от „селяни“ и „християни“ до „българи“ и „сърби“. – Nota bene 21 [Dechev, S. Granitsi i identichnosti – ot „selyani“ i „hristiyani“ do „balgari“ i „sarbi“. – Nota bene 21]. <<https://notabene-bg.org/read.php?id=221>> (25.05.2025).
- Dobruski 1890: Добруски, В. Няколко историко-археологически бележки. – СбНУНК 3, 41–47. [Dobruski, V. Nyakolko istoriko-arheologicheski belezhki. – SbNUNK 3, 41–47].
- Djuvernoa 1889: Дюверноа, А. Л. Словарь болгарского языка по памятникам народной словесности и произведениям новейшей печати. Санкт Петербург: с.е. [Djuvernoa, A. L. Slovar" bolgarskogo jazyka po pamjatnikam narodnoj slovesnosti i proizvedenijam novejshej pečati. Sankt Peterburg: s.e.].
- Gatsović 2008: Гацовић, С. О етнониму Торлак и о романској и туркменској основи етногенезе Торлака и Шоп(ов)а. – Развитак 48 (229–230), 55–77. [Gatsović, S. O etnon-

- imu Torlak i o romanskoj i turkmenskoj osnovi etnogeneze Torlaka i Shop(ov)a. – Razvitak 48 (229–230), 55–77]. <https://www.paundurlic.com/pdf/Sl_Gacovich_TOPLAK_Razvitak_229_230_2008.pdf> (26.06.2025).
- Georgiev 2019: Георгиев, Г. Групи българско население в Южна България. [Georgiev, G. Grupi balgarsko naselenie v Yuzhna Bulgaria]. <<https://balgarskaetnografia.com/grupi-i-obshnosti/etnografski-grupi/grupi-balgarsko-naseleni-v-yuzna-balgaria.html>> (26.05.2025).
- Gerov 1897, 1901: Геров, Н. Речник на българския език. Т. 2; Т. 4. Пловдив: с.е. [Gerov, N. Rechnik na balgarskiya ezik T. 2; T. 4. Plovdiv: s.e.].
- Geshov 1890: Гешов, И. Ев. Овчарите от Котленско и жътварите от Търновско. Според бележките на Б. Райков и Д. Уста Генчов. – Периодическо списание 32–33, 310–326. [Geshov, I. Ev. Ovcharite ot Kotlensko i zhatvarite ot Tarnovsko. Spored belezhkite na B. Raykov i D. Usta Genchov. – Periodichesko spisanie 32–33, 310–326].
- Gramatikova 2012: Граматикова, Н. Неортодоксалният ислям в българските земи. Минало и съвременност. София: ИК „Гутенберг“. [Gramatikova, N. Neortodoksalniyat islyam v balgarskite zemi. Minalo i savremennost. Sofia: IK „Gutenberg“].
- Ivanova 2012: Иванова, В. За семантичната детерминираност на лексемата „торлак“ в българското научноизследователско пространство през 80-те и 90-те години на XIX век. – В: Юбилейна научна конференция с международно участие „Традиции, посоки, предизвикателства“. Смолян 19–21 октомври 2012. Т. 1. Хуманитарни науки. Пловдив: Пловдивско университетско издателство, 54–63. [Ivanova, V. Za semantichnata determiniranost na leksemata „torlak“ v balgarskoto nauchnoizsledovatelско prostranstvo prez 80-te i 90-te godini na XIX vek. – V: Yubiley nauchna konferentsia s mezhduнародно uchastie „Traditsii, posoki, predizvikatelstva“. Smolyan 19-21 oktomvri 2012. T. 1. Humanitarni nauki. Plovdiv: Plovdivsko universitetsko izdatelstvo, 54–63].
- Ivanova 2016: Иванова, В. Образи на „другите“ и Българският Северозапад. Велико Търново: Фабер. [Ivanova, V. Obrazi na „drugite“ i Balgarskiyat Severozapad. Veliko Tarnovo: Faber].
- Jireček 1883: Иречек, К. Упътване за събиране географически и археологически материяли. – Периодическо списание на БКД 5, 82–104. [Jireček, K. Upratvanie za sabiranie geograficheski i arheologicheski materiyali. – Periodichesko spisanie na BKD V, 82–104].
- Jireček 1899: Иречек, К. Пътвания из България. София: с.е. [Jireček K. Patuvania iz Bulgaria. Sofia: s.e.].
- Kanchov 1970 (1901): Кънчов, В. Македония. Етнография и статистика. София, 1901. – В: Кънчов, В. Избрани произведения. Т. 2. София: Наука и изкуство. [Kanchov, V. Makedonia. Etnografia i statistika. Sofia, 1901. – V: Kanchov, V. Izbrani proizvedenia. T. 2. Sofia: Nauka i izkustvo].
- Karadić 1818, 1852: Караџић, В. Српски рјечник истолкован њемачким и латинским рјечима. Беч (Виена): с.е. [Karadić, V. Srpski rječnik istolkovan njemačkim i latinskim rječima. Bech (Viena): s.e.]. <<https://digital.bms.rs/ebiblioteka/webroot/index.php?url=publications/view/1216>> <<https://pretraziva.rs/show/srpski-rjecnik-1852.pdf>> (26.05.2025).
- Kostić 1973 (1908): Костић, К. Историја Пирота. Пирот: Музеј Понишавља. [Kostić, K. Istorija Pirota. Pirot: Muzej Ponišavlja].

- Mladenov 1905: Младенов, С. За пограничните говори в Източна Сърбия. – Известия на Семинара по славянска филология при Университета в София 1, 101–116. [Mladenov, S. Za pograničnite govori v Iztochna Sarbia. – Izvestia na Seminara po slavyanska filologia pri Universiteta v Sofia 1, 101–116]. <<https://digital.libsu.uni-sofia.bg/bg/v/30982>> (26.05.2025).
- Marinov 1890: Маринов, Д. Политически движения и въстания в Западна България (Видинско, Ломско, Белоградчишко и Берковско). (Принос към българската история). – СбНУНК 2, 61–114. [Marinov, D. Politicheski dvizhenia i vastania v Zapadna Bulgaria (Vidinsko, Lomsko, Belogradchishko i Berkovsko). (Prinos kam balgarskata istoria). – SbNUNK 2, 61–114].
- Miličević 1884: Миличевић, М. Ђ. Краљевина Србија. Нови крајеви. Географија. Орографија. Хидрографија. Топографија. Археологија. Историја. Етнографија. Статистика. Просвета. Култура. Управа. Београд: Управне штампарије. [Miličević, M. Ђ. Kraljevina Srbija. Novi krajevi. Geografija. Orografija. Hidrografija. Topografija. Arheologija. Istorija. Etnografija. Statistika. Prosveta. Kultura. Uprava. Beograd: Upravne štamparije].
- Nikolov 2025: Николов, Ж. Новите „нации“ македонска и шопска се измислят от Белград и Москва. [Nikolov, Zh. Novite „natsii“ makedonska i shopska se izmislyat ot Belgrad i Moskva]. <<https://www.bgnes.bg/prof-joro-nikolov-novite-nacii-makedonska-i-shopska-se-izmislyat-ot-belgrad-i-moskva>> (25.05.2025).
- Popis stanovništva 2022: Попис становништва, домаћинстава и станова 2022 године. Становништво према националној припадности. Република Србија. Републички завод за статистику. [Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2022 godine. Stanovništvo prema nacionalnoj pripadnosti. Republika Srbija. Republichki zavod za statistiku <<https://data.stat.gov.rs/Home/Result/3104020102?languageCode=sr-Cyrl>> (25.05.2025).
- Salgandziev 1906: Салганджиев, С. Лични дела и спомени по възраждането на солунските и серски Българи или 12-годишна жестока неравна борба с гръцката пропаганда. Пловдив: Печатница „Труд“ на П. Беловеждов. [Salgandzhiev, S. Lichni dela i spomeni po vazrazhdaneto na solunskite i serski Balgari ili 12-godishna zhestoka neravna borba s grytskata propaganda. Plovdiv: Pechatnitsa „Trud“ na P. Belovezhzdov]. <http://www.promacedonia.org/bdobr/ss/ss_22.htm> (26.05.2025).
- Simeonova 2003: Симеонова, Г. Групи българско население и етнографски групи. [Simeonova, G. Grupi balgarsko naselenie i etnografski grupi]. <<https://liternet.bg/publish26/gatia-simeonova/grupi/grupi.htm>> (26.05.2025).
- Slaveykov 1882 (1999): Славейков, П. Р. Рупското или рупаланското българско население и наречие. Наука, 1882. – Във: Василева, М. (съст.) Извори за българската етнография. Т. 2. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 36–43. [Slaveykov, P. R. Rupsното ili rupalanskoto balgarsko naselenie i narechie. Nauka, 1882. – Vav: Vasileva, M. (sast). Izvori za balgarskata etnografia. T. 2. Sofia: Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”, 36–43].
- Slaveykov 1884: Славейков, П. Р. Няколко думи за шопите. – Периодическо списание 9, 106–124. [Slaveykov, P. R. Nyakolko dumi za shopite. – Periodichesko spisanie 9, 106–124.]
- s.n. [Kanchov] 1893: s.n. [Кънчов, В.] Великденска разходка из Поленинско. СбНУНК 9, 648–715. [s.n. [Kanchov, V.] Velikdenska razhodka iz Poleninsko. SbNUNK 9, 648–715].
- Stana vzema 2008: Стана взема овчар торлак. Народна песен от с. Медвен, Котленско. [Stana

vzema ovchar torlak. Narodna pesen ot s. Medven, Kotlensko]. <<https://bulgarfolklore.blogspot.com/>> (27.05.2025).

Stanovishte IBE 2025: Становище на учени от Института за български език при Българската академия на науките по повод спекулациите, с които се оспорва българската национална идентичност на българите в Сърбия, 28.01.2025 г. [Stanovishte na ucheni ot Instituta za balgarski ezik pri Balgarskata akademina na naukite po povod spekulatsiite, s koito se osporva balgarskata natsionalna identichnost na balgarite v Sarbia, 28.01.2025]. <<https://ibl.bas.bg/stanovishte-po-povod-spekulatsiite-s-koito-se-osporva-balgarskata-natsionalna-identichnost-na-balgarite-v-sarbiya/>> (26.05.2025).

Stanovishte III 2025: Становище на учени от Института за исторически изследвания при Българската академия на науките по повод спекулациите, с които се оспорва българската национална идентичност на българите в Сърбия, 28.01.2025 [Stanovishte na ucheni ot Instituta za istoricheski izsledvania pri Balgarskata akademina na naukite po povod spekulatsiite, s koito se osporva balgarskata natsionalna identichnost na balgarite v Sarbia, 28.01.2025]. <<https://ihist.bas.bg/%d1%81%d1%82%d0%b0%d0%bd%d0%be%d0%b2%d0%b8%d1%89%d0%b5-28012025/>> (25.06.2025).

Ucheni ot BAN 2025: Учени от БАН представиха становища по повод спекулации, с които се оспорва идентичността на българите в Сърбия, 28.01.2025. [Ucheni ot BAN predstaviha stanovishta po povod spekulatsii, s koito se osporva identichnostta na balgarite v Sarbia] <<https://www.bas.bg/?p=53954>> (27.05.2025).

Voynikov 2014: Войников, Ж. Бърсяците (берзити/бурджани) – барсилите или другите българи и единството на двете Бългarii в Мизия и Македония през VII–IX век. – Палитра 1–2 (53– 54) [Voynikov, Zh. Barsyatsite (berziti/burdzhani) – barsilite ili drugite balgari i edinstvoto na dвете Balgarii v Mizia i Makedonia prez VII–IX vek. – Palitra 1–2 (53–54).] <<http://www.palitrabg.net/53zv.htm>> (27.05.2025).

Yankov 2018: Янков, А. За рупците, Рупчос и ропката. – Пловдивски исторически форум 4 (2), 40–47. [Yankov, A. Za rupsite, Rupchos i ropkata. – Plovdivski istoricheski forum 4 (2), 40–47]. <<https://piforum.uni-plovdiv.bg/wp-content/uploads/2020/04/%D0%90%D0%BD%D0%B3%D0%B5%D0%BB-%D0%AF%D0%BD%D0%BA%D0%BE%D0%B2.pdf>> (25.05.2025).

TORLAKS IN BULGARIA AND SERBIA – *OWN* AND *FOREIGN* IN THE BORDERS OF THE NATION-STATE (1878–1902). SOME BRIEF HISTORIOGRAPHICAL NOTES

Vanya Ivanova

Abstract: The proposed article presents various receptions and attitudes regarding the so-called “Torlak”. Author’s research interest is concentrated on publications of different kind, that had been issued in Bulgaria and Serbia from 1878 to 1902. The chosen semantic correlation is *own* - *foreign*, and here, as a particular case, it is related to nation and nation-building processes on the Balkans. Various types of historical sources are used – among them are travelers’ detailed descriptions, official statistical data, and scientific works as anthropogeographic researches, lin-

guistic articles and historical papers. It turns out that in the 1880s and 1890s, in Bulgaria and Serbia, Torlaks met a pejorative attitude, i.e. like the predominant part of the migrating communities they were seen as “foreigners” but they had not been presented as unacceptable ones in a national sense. In 1878, the Torlaks were mainly Orthodox peasants, but soon after that, in the borders of a relevant nation state, they quickly became good Bulgarians or good Serbs.

Key words: Torlak Identity, Borders, Bulgaria, Serbia

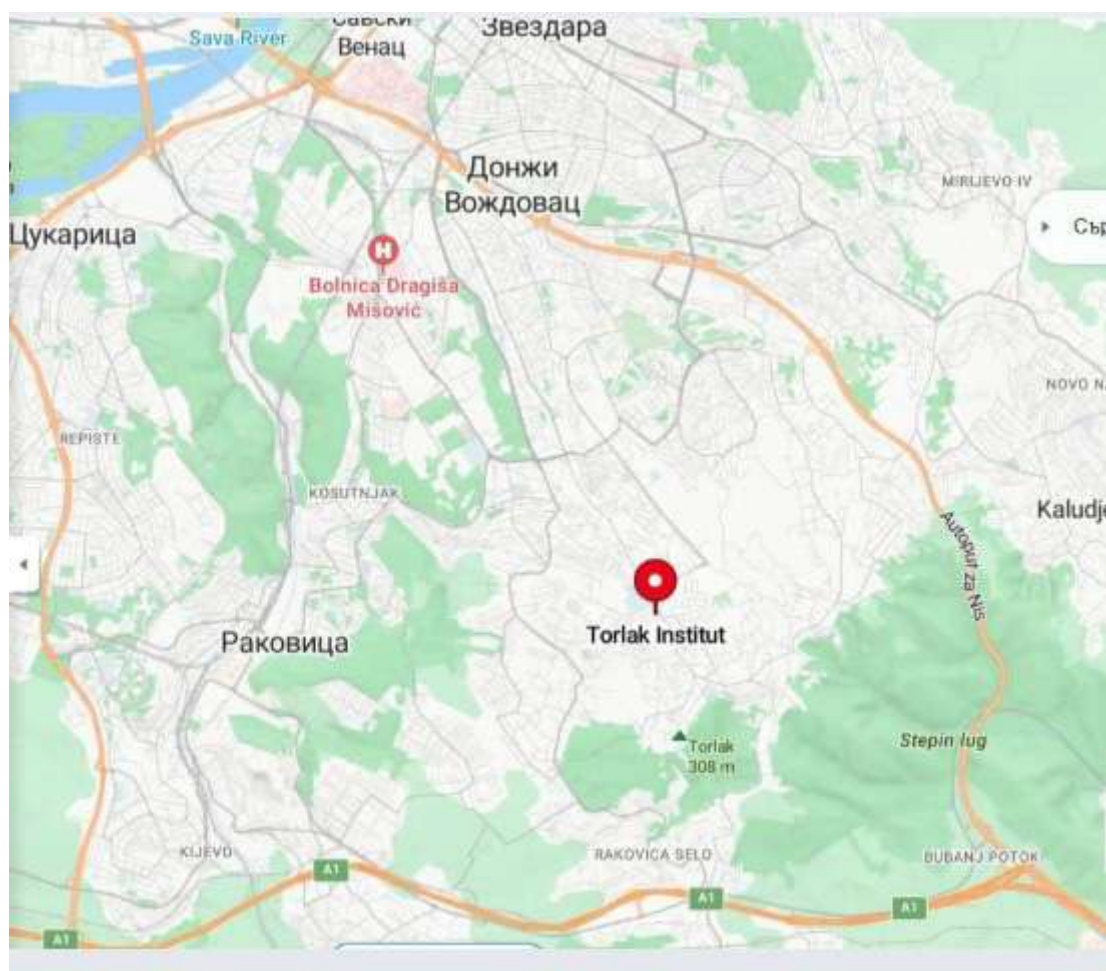
Vanya Ivanova

Regional Historical Museum – Montana, Bulgaria

“Lyuben Karavelov” Kardzhali Branch of Plovdiv University, Bulgaria

vanya_ivanova75@abv.bg; vanya_ivanova@uni-plovdiv.bg

ORCHID ID: 0009-0000-9035-5988

Фиг. 1. Конкретно обозначени местоположения на хълма „Торлак“, Института по имунология и вирусология „Торлак“, квартал Раковица и други в сръбската столица Белград. (Екранна снимка от Google maps).

Фиг. 2. Традиционна народна носия от Лесковац (мъжете не са белодрешковци).
<<http://acdvil.eu/%D1%81%D1%80%D1%8A%D0%B1%D1%81%D0%BA%D0%B8-%D1%84%D0%BE%D0%BB%D0%BA%D0%BB%D0%BE%D1%80%80>>

Фиг. 3. Илюстративна снимка към предстоящо издание на традиционния торлашки събор „Каде кум прасе и ти вречу“ през 2024 г. в с. Чупрене, област Видин. <<https://www.bulnews.bg/article/466201>>

ЗАПАДНИ ВЛИЯНИЯ В БЪЛГАРСКОТО И В ЮГОСЛАВСКОТО КИНО ПРЕЗ 60-те ГОДИНИ НА XX ВЕК

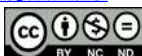
Гергана Дончева

*Институт за балканистика с Център по тракология
Българска академия на науките, България*

Интересът ми към динамиката на процесите в българското и югославското кино обуславя появата на настоящия съпоставителен анализ, в рамките на който изследвам значението на западните художествени влияния върху развитието на кинематографиите в България и Югославия. Ще започна с изводите: през втората половина на 50-те и през 60-те години в двете съседни държави, макар и не синхронно, назряват сходни тенденции в сферата на тяхното филмопроизводство, които обаче завършват с коренно противоположни резултати. В България крехките надежди за разхлабване на идеологическата хватка бързо угасват след провеждането на Априлския пленум през 1956 г. и последвалата разправа с два емблематични филма „Животът си тече тихо... (Партизани)“ от 1957 г. (сц. Христо Ганев, реж. Бинка Желязкова) и „На малкия остров“ от 1958 г. (сц. Валери Петров, реж. Рангел Вълчанов). Политическата власт „навреме“ взема мерки и не допуска да възникне артистично течение със силно критичен дух и подривни послания. В резултат през 60-те години на екран излизат само отделни „филми самотници“, които или са забранени, или показът им в разпространителската мрежа е толкова незначителен, че все едно, че са били забранени. Творците заплащат висока цена, като за дълъг период не им се позволява да снимат.

В Югославия няколко години по-късно, през периода 1968–1969 г. започва разправата с най-значимите представители на некомформисткото течение, наречено презрително от критиците, близки до властта¹, *черна вълна*: някои от най-знаковите режисьори като

¹ Терминът *черна вълна/crni val* е използван за първи път, разбира се, в пейоративен смисъл от Владимир Йовичич, който публикува на 3 август 1969 г. във в. „Борба“ своята статия, озаглавена „Черната вълна в нашето кино“ / „Crni val u našem filmu“, виж: DeCuir 2011: 24-25.

Фиг. 1. Александър Петрович

Александър Петрович, Желимир Жилник и Душан Макавеев са принудени да емигрират, а Лазар Стоянович – студент на Петрович е осъден и попада в затвора². Секретен доклад на ЦРУ обвързва тези събития с Пражката пролет и последвалите протести на студентите в Белград. Според доклада Тито се страхува, че Югославия е в уязвима позиция и че силите на Варшавския договор могат да нахлуят и на нейна територия. С други думи, той се опитва да избегне съдбата на Александър Дубчек³. Унищожаването на *черната вълна* задължително трябва да се разглежда в контекста на чистката, проведена във Философския факултет на Белградския университет, където група социолози и философи формират интелектуална група и издават прочутото международно списание „Праксис“. Членовете на „Праксис“⁴ открито ревизират интелектуалното наследство на Маркс и реабилитират неговите „Ранни работи“, в които авторът заявява своя метод на „сурова критика към всичко“⁵. Режисьорите от *черната вълна* охотно прилагат този метод в своите филми и иронично дебютът на Желимир Жилник носи заглавие „Ранни работи/ Rani radovi“, 1969 г., което е явна препратка към съчинението на немския мислител: Творбата на Жилник печели „Златна мечка“ в Берлин, но е забранена в Югославия.

² Vučetić 2012: 159.

³ Vučetić 2012: 25.

⁴ Групата на праксистите се състои от Светозар Стоянович – главен редактор, Михайло Маркович, Любомир Тадич, Загорка Голубович, Миладин Животич, Драголюб Мичунович, Небойша Попов, Тривун Инджич. От създаването си през 1963 г. до разгрома на изданието през януари 1975 г. неговите автори са под прицела на Тито, който от своя страна се намира под постоянния натиск на съветското ръководство, оглавявано от Леонид Брежнев, да бъде спряно списанието. Вж. Stojanović 2004: 29–31.

⁵ DeCuir 2011: 37.

Фиг. 2. Желимир Жилник

Какво сродява произведенията на българските и югославските творци? Младите дебютанти и от двете държави загърбват нормативната естетика на социалистическия реализъм, патетичния и епичен стил на колективно портретиране на народа и извеждат на преден план индивидуалните вътрешни преживявания и противоречия, разочарованията от подменената социална действителност, отчуждението.

Тази огромна промяна има своите причини: новото поколение автори търси вдъхновение в различни чужди образци, за да открие своя характерен почерк, теми и сюжети. Западните художествени влияния без съмнение имат важен принос за катализирането на този процес на трансформация и за намирането на нови теми и форми на художествен изказ.

Как проникват западните влияния?

Чуждите културни влияния (западни и други) навлизат чрез разнообразни механизми. На първо място бих отбелязала най-устойчивите – всички формални и неформални форми на образование, *т.е. чрез официалната институция на киноучилищата и посредством практиката на „чиракуването“*.

В епохата след утвърждаването на социалистическия режим на управление в България започва усилено изграждане на държавна киноиндустрия, чието функциониране изисква подготвени кадри и адекватна професионализация на отделните дейности. През 40-те години в страната все още няма висше киноучилище с традиции⁶, което да подготвя

⁶ През 1948 г. с постановление на МС от 28 януари 1948 г. Държавната театрална школа към Народния театър (основана с указ на цар Борис III през 1942 г.) се преобразува в Държавно висше театрално училище

специалисти и по тази причина мнозинството от българските младежи учат в Съветския съюз и по-точно в Москва – в Руския държавен институт за кинематография (ВГИК – Всероссийский государственный институт кинематографии имени С.А. Герасимова), а значително по-малка част в Полша и Чехословакия. На по-късен етап български студенти получават дипломи по режисура и от Унгария, ГДР, Югославия, Франция, Великобритания, Швеция, но делът на съветските възпитаници се запазва като най-съществен до края на комунистическата епоха.

Югославските младежи по онова време имат далеч по-големи възможности и в рамките на социалистическия лагер могат да избират между Факултета за драматични изкуства към Белградската академия за изкуства (Fakultet dramskih umetnosti – Akademija umetnosti u Beogradu) и прочутия Факултет за кино и телевизия към Академията за сценични изкуства в Прага (FAMU – Filmová a televizní fakulteta Akademie múzických umění v Praze). Например, Александър Петрович следва в чехословашката столица, но е принуден да прекъсне през 1948 г., когато настъпва разрывът в отношенията между Йосиф Сталин и Йосип Броз Тито. Като цяло ФАМУ упражнява огромно влияние върху формирането на индивидуалния артистичен почерк на няколко талантиви кинотворци от бивша Югославия като Горан Паскалевич, Горан Маркович, Лордан Зафранович, Райко Гърлич, Сърджан Каранович и Емир Кустурица, обединени под общото название чешка киношкола/ *Češka filmska škola* или пражка вълна/ *Pražski talas*. За духовната атмосфера на свободомислие във ФАМУ далеч преди появата на цитираните югославски режисьори свидетелства Милош Форман в своята автобиография:

... най-важното нещо, което получих в академията, е същото, което получавах и учителите ми от своето преподаване – подслон от бушуващата буря на сталинизма, която действаше разрушително върху всеки човек в страната⁷.

Най-младият сред преподавателите е обаятелният и ерудиран Милан Кундера, който „чете блестящи, иронични лекции върху любимите си френски писатели“⁸. Подривното влияние на западната култура прониква неусетно в съзнанието и художествените вкусове на студентите и за малко Форман не е изхвърлен от киноучилището заради увлечението си по френската литература: той коментира с възхищение Бодлер, Рембо и Верлен, а подтикнат от Кундера, прочита епистоларния роман на един генерал, служил в армията на Наполеон – Шодерло дьо Лакло⁹. Романът се казва „Опасни връзки“ и в политическия контекст на следвоенна Чехословакия разискването на споменатата литературна творба е изглеждало повече от скандално.

Някои представители на югославската кинематография се обучават на Запад – напр. Велко Булаич завършва киноучилището в Рим. За широката публика той е известен най-вече с партизанското си платно „Битката при Неретва“/ „Bitka na Neretvi“, 1969 г., филм, който е номиниран за „Оскар“¹⁰. Словенецът Бошан Хладник посещава Сорбоната и ра-

(ДВГУ), което от 1951 г. е преименувано във Висш институт за театрознание, по-късно през 1954 г. става Висш институт за театрално изкуство (ВИТИЗ), а от 1995 г. се нарича Национална академия за театрално и филмово изкуство „Кръстьо Сарафов“ (НАТФИЗ). Вж. Spassova-Dikova 2023: 73, 77.

⁷ Forman, 1995: 100.

⁸ Forman 1995: 100.

⁹ Forman 1995: 101.

¹⁰ DeCuir 2011: 33.

Фиг. 3. Тодор Андрейков

боти като асистент на Клод Шаброл – едно от големите имена на френската нова вълна. От посочените примери е очевидна разликата в достъпа до възможности за придобиване на специализирано обучение на студентите от България и Югославия.

Киноklubовете като модел за неформално образование са от ключово значение за кинотворците в цяла Европа и закономерно изиграват решителна роля за съзряването на режисьорите, които ще създадат *черната вълна* в СФРЮ. В тези аматьорски кръжоци младежите гледат филми, запознават се с историята на световното кино и снимат първите си непретенциозни произведения.

Възникването на *черната вълна* много напомня модела на появата на френската *нова вълна*: двете базови институции, които са в основата на нейното зараждане, са именно киноklubовете и Националната филмотека, която освен че е призвана да събира и съхранява огромен документален и визуален архив (снимки и филми), се явява и своеобразен „университет“, където се организират лекции, представят се ретроспективни изложби. На 1 април 1954 г. е организирана голяма изложба, както и ретроспектива от френски филми, съвместно с Френската национална филмотека. Пристига самият директор забележителният Анри Ланглоа, за да представи заглавията. Въздействието от посещението на Ланглоа има дълбок ефект върху младите югославски кинемани, така че естествено новото югославско кино ще попие влиянието на френската *нова вълна*¹¹. Подобен е и моделът на развитие в Гърция, свързан с появата на новото гръцко кино, Ланглоа активно си сътрудничи с Аглая Митропулу – основателката на Гръцката национална филмотека, която е негова близка приятелка.

В България киноklubовете също имат своето важно значение за оформянето на елитарна кинокултура. Ролята на Българската национална филмотека обаче придобива по-голяма видимост години по-късно, когато неин директор през периода 1976–1981 г. става

¹¹ DeCuir 2011: 45.

Фиг. 4. Душан Макавеев

„гражданинът Кино“¹² Тодор Андрейков. Негова е заслугата за възникването през 70-те на т.нар. киноуниверситет, който придобива популярност сред образованата и ентусиазирана столична младежка публика. В салона на филмотечно кино „Дружба“ (сега „Одеон“) се провеждат лектории и прожекции на избрани филми.

Официалната преподавателска работа в специализираните висши киноучилища също е един от ключовите канали, посредством които западните художествени влияния влизат в досег с творците от Източния блок. Александър Петрович, Душан Макавеев и Живойн Павлович интензивно се занимават с преподавателска дейност в Белградската академия. Петрович, който е роден в Париж, изпитва слабост към френската *нова вълна* и това безспорно се отразява върху собственото му творчество. Югославският режисьор искрено се възхищава от Франсоа Трюфо и Клод Шаброл, но не харесва Жан-Люк Годар. Годар категорично е много по-съзвучен на радикалния артистизъм на Душан Макавеев¹³.

Живойн Павлович пък е привлечен от италианския неореализъм, от новото бразилско кино и от произведенията на Луис Бунюел¹⁴. Павлович се дипломира в Академията за приложни изкуства със специалност декоративна живопис. Своето самообразование относно явленията в световното кино придобива благодарение на Югославската филмотека и нейната огромна колекция. През 1959 г. Павлович взема интервю от Клод Шаброл и отбелязва, че френската *нова вълна* е морална подкрепа за нас самите¹⁵.

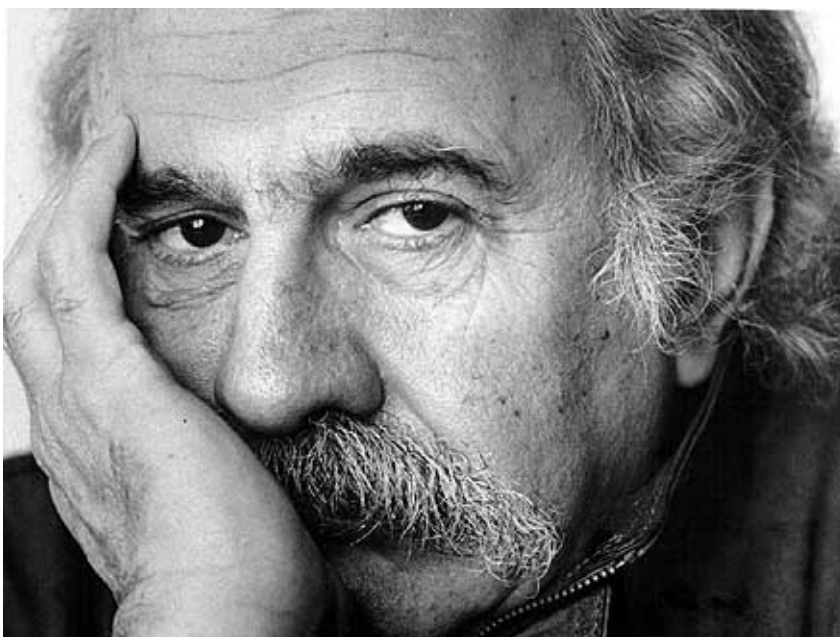
На второ място друг устойчив комуникационен механизъм, чрез който западните художествени влияния проникват в страните от социалистическия лагер, това са *кратките посещения на международни кинофестивали или по-дълъг престой извън страната, отново свързан с изпълнение на някакви професионални задачи*.

¹² „Гражданинът Кино“ е документален филм от 2014 г., посветен на личността и изключителната дейност на Тодор Андрейков в областта на кинознанието (сц. и реж. Коста Биков).

¹³ DeCuir 2011: 53.

¹⁴ DeCuir 2011: 55, 61.

¹⁵ DeCuir 2011: 66.

Фиг. 5. Живоин Павлович

Както за югославските, така и за българските кинотворци, посещенията на чужди кинофестивали представляват уникален шанс да се запознаят с най-доброто от западната продукция. Възможно обяснение за появата на изключително модерните по своята естетика произведения на Бинка Желязкова и Христо Ганев, на Рангел Вълчанов, на Ирина Акташева и Христо Писков е досегът им до филмите, заснети от техни именити колеги, благодарение на международните кинофоруми – за българските автори това е една от малкото свръхценни възможности.

През 60-те български филми участват в Кан, Венеция, Москва, Солун, Белград, но не постигат онази видимост, характерна за югославското кино през цитирания период. Ключов успех за югославската кинематография е „Голямата награда“ / „Grand Prix“ (втората най-значима награда след „Златна палма“ / „Palme d'Or“ в Кан през 1967 г. за творбата на Александър Петрович „Дори съм виждал щастливи цигани“ / „Skupljači perja“ / „I Even Met Happy Gypsies“ през 1967 г., която е само прелюдия към бляскавия триумф на Емир Кустурица, спечелил две „златни палми“ за „Баща в командировка“ / „Отац на službenom putu“ / „When Father Was Away on Business“ през 1985 г. и десетилетие по-късно за „Бндърграунд“ / „Podzemlje“ / „Underground“ през 1995 г.

През епохата на Студената война обаче съществуват и други форми за достъп до западноевропейското киноизкуство и някои от тях произтичат от шанса за престой в чужбина. Например Валери Петров работи в българското посолство в Рим, именно когато италианският неореализъм е в своя апогей. Неслучайно по време на разгрома на „На малкия остров“ едно от обвиненията е, че „в стила и сценария на филма се усеща силното влияние на неореализма“¹⁶. Филмът е определен да представи страната на фестивала в Кан, но поради скандала това не се случва. Изпратен е на по-скромен форум – Десетия международен фестивал на работническия филм в Прага, откъдето се завръща

¹⁶ Stanimitova 2012: 144.

Фиг. 6. Бинка Желязкова и Христо Ганев

с наградата за режисура. Младият Милош Форман по това време гледал филма и в едно интервю заявява, че се е учил на режисура от Рангел Вълчанов¹⁷.

Третият утвърден механизъм за запознаване с художествените постижения на западното киноизкуство е чрез *материалите от специализираната преса*, но при този случай не трябва да се забравя, че дейността на всички журналисти се реализира под зоркия идеологически контрол на съответните държавни институции, което означава, че информацията внимателно се филтрира преди да стигне до читателите.

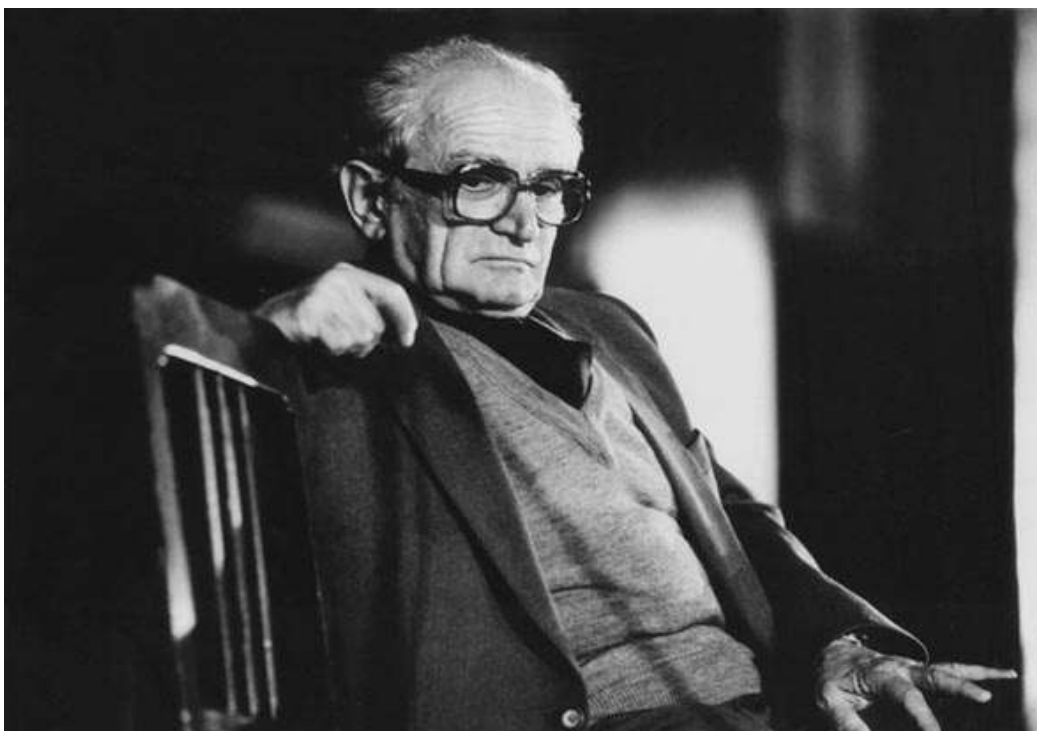
Към средата на 50-те години най-престижното специализирано списание „Киноизкуство“ все по-често започва да публикува материали за италианското кино. От неговите страници научаваме, че българските зрители са имали възможността да гледат на големия екран някои от популярните заглавия по онова време като „Крадци на велосипеди“ / „Ladri di biciclette“, 1948 (реж. Виторио Де Сика) и „Две пари надежда“ / „Due soldi di speranza“, 1952 (реж. Ренато Кастелани). Разбира се, обстоятелството, че италианският неореализъм поставя акцент върху социална проблематика е от решаващо значение, за да могат българските зрители да се запознаят със споменатото художествено течение, но въпреки това рецепцията по отношение на италианския неореализъм е негативна и парадоксално съвпада с оценката на най-десните консервативни сили в Италия, които критикуват тези вредни филми за нищетата¹⁸.

Интересът на българските кинематографисти към неореализма произтича от желанието за повече правдивост на екрана и е логична реакция срещу нормативната естетика на соцреализма. Киноразпространителите предпазливо подбират кои творби, принадлежащи към неореализма, ще прожектират пред своята публика, като отдават предпочитание предимно на филмите от т.нар. „розов“ неореализъм, при които краят обикновено е щастлив¹⁹.

¹⁷ Stanimitova 2012: 144.

¹⁸ Stanimitova 2012: 81.

¹⁹ Stanimitova 2012: 81.

Фиг. 7. Валери Петров

В Югославия тематичните ограничения в областта на кинознанието са далеч по-незначителни, което позволява на гражданите от СФРЮ да са информирани за последните новости от света на киното, включително и за такива с малко по-жълт привкус. Това обаче, което е особено важно в югославски контекст, е още една знакова прилика между режисьорите от *черната вълна* и техните колеги от френската *нова вълна*: почти всички започват своята кариера като кинокритици и впоследствие стават режисьори. В българската реалност подобна тенденция липсва. Трудно може да се говори дори за отделни изключения. Ударът на политическата власт е съвременен и достатъчно силен, за да не възникне артистичен феномен с критичен заряд, подобен на *черната вълна* в съседна Югославия.

Кои са най-силните западни влияния?

Италианският неореализъм намира по-широк отзвук в България, тъй като произведенията на френската нова вълна задълго остават непознати на българските зрители, а също и за част от киноголдията, тъй като малцина са онези, които имат възможност да пътуват на Запад. В Югославия и двете течения оказват въздействие върху творците²⁰, принадлежащи към авторското кино, като процесът на пренос се осъществява на две равнища: 1) теоретично – кинотворците дискутират и ангажирано концептуализират чуждите културни явления посредством текстове в специализирания печат; 2) практическо – в техните филми отчетливо се забелязва въздействието на европейския киноавангард от изследвания период.

²⁰ Vučetić 2012: 161.

Фиг. 8. Рангел Вълчанов

Постиженията на елитарната кинокултура, създадена в Западна Европа, както и на други места по света, не са единствените, които вълнуват творците и зрителите от Източния блок. И независимо, че Желязната завеса е плътно спусната, образците на популярното масово кино, макар и с различна интензивност, преминават границата и постепенно завладяват колективното въображение. Съвсем закономерно американската холивудска продукция доминира репертоара в югославските кинозалони, което съвсем не изключва прояви на цензура в тази посока. Например, знаменитият филм на Уилям Уайлър „Бен Хур“ / „Ben-Hur“ от 1959 г., който получава 11 „Оскара“ е забранен за определен период от време, защото през 1964 г. представителите на властта смятат, че религиозната тема е твърде силно застъпена в него.

На равнището на жанра партизанският филм адаптира естетическите конвенции на уестърна – основополагащият национален киножанр в САЩ, който изгражда американската национална митология. Югославската държава влага огромни финансови средства в производството на суперпродукции, снимани с най-модерните за епохата си технологии и ангажира звезди от международна величина, за да увековечи преекспонираната митология, свързана със съпротивителното движение по време на Втората световна война и водещата роля на маршал Тито. Филмите, принадлежащи към т.нар. „червен уестърн“, придобиват изключителна популярност и пълнят кинозалите из цялата страна, те са нагледен пример за специфичния модел на местно усвояване на западен образец, заимстван с оглед идеологическите цели на властта.

В българското кино също има опити да се приспособят жанрове от масовото кино, така че публиката да прояви по-голям интерес. В сравнение с югославския опит обаче интерпретацията на партизанската тема в българската кинематография претърпява сериозен зрителски неуспех, сред малкото изключения е драмата „Черните ангели“, 1970 г. (реж. Вълчо Радев), заснет в естетическия ключ на приключенския филм, като

главните герои са млади, красиви и облечени по последната мода от края на 60-те. Това решение е продиктувано от стремежа на режисьора подрастващите по-лесно да се идентифицират с протагонистите, които драстично се различават от типичните за партизанските произведения персонажи.

Шпионският жанр също намира своето място в българската масова литература и кино. Известност придобива поредицата шпионски филми с главен герой Емил Боев, които са екранизации по романи на Богомил Райнов и недвусмислено пренасят модела за приключенията на Джеймс Бонд на родна социалистическа почва. Поредицата представлява огледален образ на западния образец и свидетелства за пропагандното противоборство през Студената война, обслужвайки едната страна. Извън черно-белите интерпретации, характерни за жанровото кино, в българската кинематография могат да се открият и по-различни заглавия. Колоритен пример за нескрита ирония към Запада, но и явна проява на самоирония към себе си, е телевизионната продукция „Джеси Джеймс срещу Локум Шекеров“ от 1966 г. – хрумка, разбира се, на Рангел Вълчанов. Творбата експлицитно парадира филмите за Джеймс Бонд. Сюжетът се фокусира върху представители на Холивуд, които ползотворно си сътрудничат с мафията, обаче са силно обезпокоени от значимите международни постижения на българското кино. С оглед да се премахне конкуренцията в София пристига шпионинът Джеси Джеймс, натоварен с мисията да взриви Киноцентъра, но българският суперразузнавач Локум Шекеров попада в неговите следи и накрая го обезврежда. Комичният ефект допълнително се удвоява, тъй като Георги Калоянчев влиза в ролята на Джеси Джеймс, а Григор Вачков – в ролята на неговия идеологически противник Локум Шекеров.

Библиография/ Bibliography

- Bratоеva-Darkchieva 2013: Братоева-Даракчиева, И. Българско игрално кино: От Калин Орелът до „Мисия Лондон“, София: Институт за изследване на изкуствата, БАН [Bratоеva-Drakchieva, I. Balgarski igralno kino: Ot Kalin Orelat do „Misia London“. Sofia: Institut za izsledvane na izkustvoto].
- DeCuir, 2011: De Cuir, Gr. Jr. Yugoslav Back Wave: Polemical Cinema from 1963–1972. in the Socialist Federal Republic of Yugoslavia. Belgrade: Film Center Serbia.
- Forman, 1995: Форман, М., Ян Новак. Повратна точка. София: Анубис [Forman, M., I. Novak, Povratna točka. Sofia: Anubis].
- Spasova-Dikova, 2023: Спасова-Дикова, Й. Българският театрален двадесети век. София: Институт за изследване на изкуствата, БАН [Spasova-Dikova, J. Balgarskiyat teatralen dvadeseti vek. Sofia: Institut za izsledvane na izkustvoto].
- Stanimirova, 2012: Станимирова, Н. Кинопроцесът – „замразен временно“. Български игрални филми 1950–1970 в документи, спомени, анализи. София: Логис [Stanimirova, N. Kinoprotsesat – „zamrazen vremenno“. Balgarski igralni filmi 1950–1970 v dokumenti, spomeni, analizi. Sofia: Logis].
- Statulov, 2023: Статулов, Д. Самуел Финци – И Бекет не може да разгадае Радичков (Интервю). – Култура №3 /бр. 2996. [Statulov, D. Samuel Fintzi – I Beket ne mozhe da razгадаe Radichkov. – Kultura №3/ br. 2996]. <<https://www.kultura.bg/article/1356-i-beket-ne-mozhe-da-razgadae-radichkov-razgovor-sys-samuel-finci>> (28.05.2025).

- Stojanović 2004: Стојановић, С. От Титоник до срџбската демократична револуција. Софија: Изток-Запад. [Stojanović, S. Ot Titonik do srabskata demokraticha revolyutsia. Sofia: Iztok-Zapad].
- Vučetić 2012: Vučetić R. Koka-kola socijalizam: Amerikanizacija jugoslovenske popularne culture šestedetih godina XX vek. Beograd: Služebni glasnik.

WESTERN INFLUENCES IN BULGARIAN AND YUGOSLAV CINEMA DURING THE 1960^s

Gergana Doncheva

Abstract: The article takes a comparative approach to explore the processes in Bulgarian and Yugoslav cinema in the 1960s. During this time, films emerged with an explicit critical attitude toward the political reality and demonstrated a new aesthetic. These films were strongly influenced by two significant Western movements: Italian neorealism and the French New Wave. In Yugoslavia, an artistic movement defined as the Black Wave emerged, while in Bulgaria, the authorities thwarted such a trend. The paper analyses the mechanisms through which Western cultural influences spread to the Eastern Bloc countries.

Keywords: Bulgarian Cinema, Yugoslav Cinema, Western Influences

Gergana Doncheva

Institute of Balkan Studies & Center of Thracology
Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria

gergana.doncheva@baklanstudies.bg

ORCID: 0009-0008-0205-8675

© 2025 сп. Балкани

Creative Commons Attribution 4.0 International License

РАНЕН ДОКУМЕНТ ОТ 1887 Г. ЗА СЪЗДАВАНЕ НА УНИЩОЖЕНАТА ИСТОРИЧЕСКА УЛИЦА „ТЪРГОВСКА“ В ЦЕНТЪРА НА СОФИЯ И ДРУГИ ПЪРВОНАЧАЛНИ СЪПКИ В БЛАГОУСТРОЙСТВО НА СТОЛИЦАТА

Ивайло Начев

*Институт за балканистика с Център по тракология
Българска академия на науките, България*

Протоколите от заседанията на общинските власти в столицата се явяват един особено благодатен извор за изучаване на множество въпроси относно историческото развитие на София, включително основни етапи на градоустройство и развитието на градската среда. Макар и проучвани вече от различни изследователи, този тип документи все още крият множество съществени и слабо познати сведения както за историята на града, така и за цялостната модернизация на българското общество. Разглежданият тук документ датира от първото десетилетие на София в битието ѝ на столица – време, съвпадащо приблизително с периода преди мандата на първия голям реформатор, какъвто се явява кметът Димитър Петков (начело на столичното управление в периода 1888–1893 г.). Въпреки че за града това е време на кипещи и дълбоки промени в множество различни посоки, този период остава един от по-слабо проучените.

Настоящият материал представя с незначителни съкращения едно ранно решение на градските власти от 1887 г., засягащо оформянето на някои от първите ключови артерии в самия център на града, каквито са такива централни улици и булеварди като „Дондуков“, „Витоша“, „Солунска“ и други¹. Това е и първият важен административен акт на общинските

1 TsDA, DA-Sofia f. 1K

Ивайло Начев, „Ранен документ от 1887 г. за създаването на изчезналата историческа улица „Търговска“ в София и други първоначални съпки в благоустройство на столицата“, *Балкани* 14 (2025), с. 259–263.

<https://doi.org/10.62761/103.B.14.17>

дата на постъпване: 12.06.2024

финална дата на приемане: 02.10.2024

власти, с който започва оформянето на една от най-оживените улици в някогашна София, каквато е била изчезналата днес улица „Търговска“. От своя страна, тези първи съвременни улици са резултат от първия общ градоустройствен план на София, който е одобрен от Народното събрание през април 1880 г., но за неговото приемане значима роля изиграва и княз Александър I, който лично се ангажира с проекта и поне два пъти свиква министри и свои съветници за обсъждане на плана. Този план прекроява из основи структурата на града, очертавайки изцяло нова пътна мрежа от прави и широки улици, която драстично заменя лабиринта от тесни и криви улици от османската епоха².

Макар оформянето на първата част от улица „Търговска“, която свързва на този ранен етап създаващия се по същото това време площад пред княжеския дворец (пл. „Александър I“) и бул. „Дондуков“, да е фиксирано административно именно с разглеждания документ, след началото на 1887 г. на практика са били нужни още няколко години и значителни допълнителни усилия, включително и бавни процедури по отчуждавания на парцели и сгради, за да се стигне до фактическото окончателно завършване на „Търговска“ в началото на 1890-те години и съответно до нейното превръщане в една от ключовите улици в града. По времето на кмета Димитър Петков започва и е завършена също втората част от улицата в нейната отсечка от бул. „Дондуков“ до площада пред централната баня, с което тя става и една от главните и най-оживени артерии на града, свързваща няколко ключови места в новата столица.

В разглеждания документ прави впечатление огромната експедитивност, с която въпросът за новите улици е придвижен само в рамките на няколко дни, а общината взима решението на извънредно свое събиране още в деня, в който е изготвен и представен докладът на техническите служби. В по-общ план документът ясно свидетелства за твърде неуреденото положение, в което София все още се намира близо цяло десетилетие след избора на града за столица на Княжество България и седем години след приемането на първия градоустройствен план, останал дълго време само на хартия. Последното важи дори и за централните части около самия княжески дворец – „тая най-хубава част на града“. В документа се дават също така детайли за извършени към този момент първи градоустройствени дейности. Има някои сведения и за общото хигиенно състояние на столицата, а дори като цяло сухият бюрократичен изказ на подобен тип извори не спестява това, че отделни части са „заблатени“ с отпадни води заради неизградената все още инфраструктура в бързо растящия град. Споменати са редица изчезнали градски пространства, както и стари имена на улици, които от наша днешна гледна точка отдавна са забравени. Като по-дребен детайл може да се изтъкне първоначалното грешно споменаване в ръкописа на ул. „Кюстендилска“ вместо „Старо Загорска“ (поправено с друг почерк в самия документ) като бивше наименование на ул. „Миладиновска“. Това всъщност е улицата, която само месец по-рано е била именувана в чест на братята просветители от Струга и това става основно по инициатива на живеещите в района, а тази промяна явно първоначално създава затруднения дори за писарите в общината.

Трябва също да се отбележи, че след представяне на общото състояние и потенциалните обекти за благоустройство е направен нелесен избор кои от всички належащи пътни артерии в града да получат приоритет за изграждането им. С това решение улица „Търговска“ попада в първата дузина нови улици, по които започва интензивна работа още през 1887 г.

² Zheleva-Martins 2006.

Като цяло разгледаният документ може да бъде характеризиран като любопитна временна снимка на започваща трансформацията на София в съвременен град, носеща немалко ценна информация за по-общите процеси в градоустройството и модернизацията на градската среда.

Приложение

*Софийска Градско Общинска Комисия³
Извънредна Сесия
Протокол
№ 42
(заседание на 12-й февруарий 1887 година)
Присъстваха:*

*Председател: У. А. Ковачов
[...]*

Разглеждаха:

Въпроса за отварянето на някои от новите градски улици.

Г-н председател, преди да пристъпи към разискване на въпроса, съобщи, че предвид на незавидното положение в което се намира стария град от всяка точка зрение, той, между другото, с предписание от 5-того, [...] натоварил Директора на Техническото Отделение да изучи въпроса кои от новите, по плана на града, улици, би трябвало да се отворят в стария град, за да се прочисти [?] и той. В отговор, Директора на Техническото Отделение с рапорта си от днес [...] долага, че според него нужно е да се отворят на първо време следните от новите улици:

В I участък

- а) Да се отвори Александровската площад, 52.00 метра*
- б) Да се отвори улицата Булевард Дондуков от настоящето помещение на Окръжното Управление до Търговска улица, 122.00 метра*
- в) Да се отвори Търговската улица от Александровската площад до Дондуковския Булевард, 112.00 метра и*
- г) Да се отвори Берковска улица от Александровската площад до Бул. Дондуков 26.50 метра.*

Отварянето на тези улици и площади се диктува а) от постъпващите многобройни прошения на жителите от квартала, който лежи между тия улици за построяването нови здания и б) от това, щото да се свърши окончателно прилагането на плана на града в действие поне в тая най-хубава част от града – около Двореца.

В II участък

- а) Да се отвори Витошката улица, 740.00 метра*
- б) Да се отвори Булевард Скобелев от воденицата на Жюл Вайса до „Шарения мост“, 1500.00 метра*
- в) Да се отвори Миладиновската улица (бивша Кюстендилска) с площадът, 740.00 метра*
- г) Вратчанска улица от Витошка до Булевард Скобелев 470.00 метра*

³ Документът се публикува без правописни корекции.

д) Да се отвори Пиротска улица от Дубничка до Булевард Скобелев.

Втори участък на столицата, който е най-много населен в сравнение с другите участъци е единственият в който досега не е отворена нито една нова улица, вследствие на което по старите криви и тесни, но в същото време много модни [?] негови нечистоти. Въобще в този участък досега е напълно спазено положението му от преди освобождението ни. При това целия този участък през който минават не канализирани води е толкова блатист, щото от здравословна точка зрение, прилагането там плана на града може да се каже е неизбежно. От тук следователно и нуждата за отварянето на по-горе споменатите улици, които са избрани като най-подходящи да послужат на първо време за подобрене на положението на участъка.

В III и IV участъци.

а) Витошката улица от Булевард Скобелев до Съборната черква „Св. Крал“ - 840.00 м.

- Солунската улица от Витошка до Скобелев Булевард - 380.00 метра и улицата от Витошка улица до Самоковска, - 300.00 метра.

Витошката улица, още няколко отчуждения на частни недвижими имоти и ще се отвори напълно до Гурковска площад, и от там до черквата „Св. Крал“, като остава много късо пространство, нужно е в интереса на благоустройството да се продължи до „Св. Крал“. Болярската тоже улица трябва да се отвори за да може да се канализира така наречената Баш Чешменска река, за която цел в Общинското Управление са постъпили ред прошения от жителите и предписание от Министерството на Вътрешните Дела.

След като изслуша доклада на Директора на Техническото Отделение и като уважи гореизложените мотиви за отваряне на споменатите нови улици Общинският съвет

Постанови:

1) Да се пристъпи най-напред към отварянето на Витошката улица до черквата „Св. Крал“ и от Баня Баши до Шарения мост, и на площадите при черквата „Св. Крал“ и при баните; едновременно с това да се отчужди бившата Телак Хасанов, а сега Вайсова воденица и да се отвори новообразуваната „Миладиновска“ площад, да се отворят улиците Миладиновска (бивша Кюстендилска), Вратчанска, Съборна до Миладиновска.

2) Да се отворят Александровската площад напълно, както предвижда плана, Търговска улица от Александровската площад до Дондуковския Булевард и Дондуковския Булевард от настоящото помещение на Окръжното Управление до Търговска улица; Да се урегулира по възможност по-скоро местата от квартала, който лежи между тия улици, да се отвори Берковска улица от площадът Александровска до Булевард Дондуков.

Продължение от 1-й член: Да се отвори Солунската улица от Витошка до Самоковска и да се канализира дефинитивно водата от Баш-чешменската река.

3) Да се отвори Пиротската улица от Дубничка до Скобелев Булевард; Ск. Булевард да се отвори от новата воденица на Вайса до реката и от реката до Витошката улица.

Настоящото постановление придружено с един план на града, който да показва улиците споменати по горе с червено мастило, да се представи за одобрение Г-ну Министру на Вътрешните Дела и след одобрението му да се приведе в изпълнение. --

[подписи на членовете на градския съвет]

Благодарности

Материалът е подготвен в рамките на дейностите по проект „Расте, но не старее: семантични и 3D технологии за историята на улиците и сградите в София“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ (договор КП-06-Н90/2 от 10.12.2024 г.).

Извори/ Sources

TsDA, DA-Sofia f. 1K: Централен държавен архив (ЦДА), Държавен архив – София, ф. 1K., оп. 1, а.е. 63, 31–32. [Tsentralen darzhaven arhiv (TsDA), Darzhaven arhiv – Sofia, f. 1K, op. 1, a.e. 63, 31–32].

Библиография/ Bibliography

Zheleva-Martins 2006: Добринa Желева-Мартинс, *Биография на София: Исторически студии*. София: Пространство-форма, 2006. [Dobrina Zheleva-Martins, *Biografia na Sofia: Istoricheski studii*. Sofia: Prostranstvo-forma, 2006].

A DOCUMENT FROM 1887 FOR THE CREATION OF THE DISAPPEARED HISTORIC “TARGOVSKA” STREET IN SOFIA AND OTHER INITIAL STEPS IN THE DEVELOPMENT OF THE CAPITAL

Ivaylo Nachev

Abstract: The text presents and analyses a document that regulates the early development of Targovska Street, one of the primary streets in the newly established national capital city. The examined protocol of the municipal council offers a wider picture of the early urban modernization, including the process of setting up of main streets and squares, sanitation in the city and others. Besides the comments and contextualization, the item provides the full original text of the document.

Key words: Sofia, urban planning, municipal policies, Targovska Street, late 19th century

Ivaylo Nachev

Institute of Balkan Studies with Center for Thracology
Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria
nachev@balkanstudies.bg

ДОКУМЕНТ ЗА ИЗГРАЖДАНЕТО НА ДОМ НА ПРЕДПРИЕМАЧА ТОДОР БАЛАБАНОВ

Даниел Иванов

Регионален исторически музей – София, България

Настоящият текст има за цел да представи за първи път пред научната общност един документ, съхраняван в „Документалната сбирка“ на Регионален исторически музей – София (РИМ – София)¹. Документът е тясно свързан с именития търговец, предприемач и общественик Тодор Балабанов². Той е роден във Враца, като трябва да се отбележи, че в някои източници има разлика в посочената негова рождена година. Колегата от Регионален исторически музей – Враца Валерия Тарашоева отбелязва, че врачанският търговец е роден през 1852 г.³, същата година дава и Васил Харизанов в своята книга „Дарителство във Враца“⁴. Във връзка със смъртта на Балабанов в своята статия от 1912 г. в списание „Илюстрация Светлина“ Дякон П. Стефанов посочва като рождена година 1847⁵, а в Енциклопедия „България“ на БАН е дадена 1850 г.⁶.

Тодор Балабанов се реализира като едър предприемач и индустриалец, който съдейства за развитието на българската промишленост и търговия⁷. Съвременниците му се изказват доста ласкаво за него и го определят като „патриарх на новия ни търговско-промишлен свят“⁸. Още преди Освобождението на България той става чирак на врачанския търговец Янаки Чохаджиев, а впоследствие се захваща и със самостоятелна активна търговска дейност, която развива в големи размери след Руско-турската война от 1877–1878 г. През годините Т. Балабанов търгува с различни хранителни стоки, кожени изделия, спирт и дървен материал и се превръща в едър предприемач, успявайки да реализира различни проекти в страната – построяването на железопътната линия Перник – Радомир (1885 г.), участието в търга за строителството на железопътната линия София – Роман, участието

¹ MIS A № 1357.

² Stefanov 1912: 17.

³ Tarashoeva 1996: 187.

⁴ Harizanov 1989: 63.

⁵ Stefanov 1912: 18.

⁶ Georgiev 1978: 175.

⁷ Tarashoeva 1996: 192.

⁸ Stefanov 1912: 19.

Даниел Иванов, „Документ за изграждането на дом на предприемача Тодор Балабанов“, *Балкани* 14 (2025), с. 264–269.

<https://doi.org/10.62761/103.B.14.18>

дата на постъпване: 12.06.2024

финална дата на приемане: 02.10.2024

в анонимно акционерно дружество по направата на железопътната линия Радомир – Кюстендил – границата (1898 г.) и строителството на Львов мост в София (1891 г.). През 1894 г. той основава една от първите спиртни фабрики в Мездра, която влиза в редовна експлоатация през 1898 г. Четири години по-късно (1902 г.) в съдружие с брат си Коста Балабанов печели т. нар. Рилска концесия с цел производство на дървен материал, необходим за строителството и индустрията, който да се продава както в България, така и в чужбина. През 1906 г. братя Балабанови създават и индустриална парна дъскорезна фабрика за дървен строителен материал в с. Кочериново. През същата година Тодор става и съосновател и член на Управителния съвет на Износно-вносна банка в София, създадена за да съдейства за осигуряването на пазари за българските стоки в чужбина и вноса на суровини за българската промишленост. Освен за развитието на своята търговска и предприемаческа дейност Т. Балабанов активно работи за обединяване и подпомагане на всички индустриалци в страната. По негова инициатива на 31 август 1903 г. в столицата е основан Съюз на българските индустриалци, чиято цел е да пази общите морални и материални интереси на българската индустрия, а той е избран за негов пръв председател.

Освен като предприемач и търговец Тодор Балабанов остава в историята на България и със своята политическа, обществена и благотворителна дейност. Веднага след Освобождението (1878 г.) той е избран от своите съграждани за редовен член на градския съвет във Враца. По-късно е народен представител от листата на либералите, като през 1897 г. е член на временното централно бюро на Прогресивнолибералната партия, начело с Драган Цанков. През 1902 г. Т. Балабанов става общински съветник в София и член на комисията към Министерство на обществените сгради, пътищата и съобщенията. До края на живота си той е активен член на Прогресивнолибералната партия и участва в политическия живот на страната. Наред със своята обществено-политическа дейност Т. Балабанов развива и широка благотворителност. Най-голямото дарение, което прави фамилия Балабанови, е свързано с читалище „Развитие“ във Враца⁹.

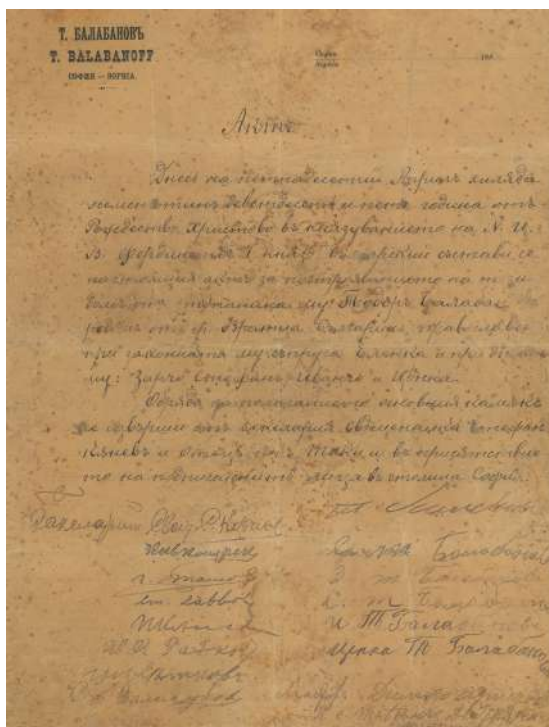
През 1879 г. Тодор Балабанов сключва брак със своята съгражданка Елена Печенякова, дъщеря на видния врачанин Захарий Печеняков. Двамата имат трима сина – Захарий, Стефан, Иван, и две дъщери – Цветанка и Зора (по мъж Дорст)¹⁰. След 1885 г. семейство Балабанови се установява в София¹¹, където построява свой дом в центъра на младата столица. Тази къща е част от множеството имоти на „Тодор Балабанов“ АД, за които свидетелства един документ от 1941 г. В него се казва, че компанията притежава *„Къща на „Дондуков“ и „Търговска“ – пететажно масивно здание на стойност 2 мил. и 230 хил. лв“*¹². За съжаление по време на бомбардировките над София по време на Втората световна война (1943–1944 г.) центърът на столицата търпи множество разрушения. Със значителни повреди е и семейната сграда, построена от Тодор Балабанов. След преврата от 9 септември 1944 г. и установяването на тоталитарната власт е взето решение за разчистване и преустройство на центъра на столицата. Сградите в участъка около кръстовището на бул. „Княз А. Дондуков“ и улиците „Търговска“ и „Лега“ заедно с пасажа „Св. Никола“ и сградите около ротондата „Св. Георги“ са премахнати и е оформен новият център на столицата, включващ днешните масивни сгради на бившия Партиен дом (дн. Народно събрание), Министерството на електрификацията (дн. Президентство) с хотел „Балкан“

⁹ Tarashoeva 1996: 187–203.

¹⁰ Tarashoeva 1996: 202.

¹¹ S.n. 1912: 2.

¹² DA-Sofia, f. 3K, op. 6, a.e. 3595, l. 156.

Фиг. 1. Акт за полагаането на основния камък на сградата на Тодор Балабанов (1895 г.).

до главния вход с колонадата на Министерски съвет. Според документа строителството на сградата е започнало на 15 април 1895 г., като първият камък е бил положен в присъствието на врачанския търговец и неговото семейство – съпругата му Елена (Еленка) и децата Захарий (Зарчо), Стефан, Иван, Цветанка (Ценка)¹⁶. В текста на писмото не се споменава втората му дъщеря Зора, тъй като тя е родена през 1900 г. Церемонията по полагаането на първия камък се ръководе-ла от сакеларий свещеник Стефан Кянев и отец Таки в присъствието на свидетели, чиито подписи (някои не се четат) са положени в края на документа¹⁷. За съжаление в текста не е посочен адресът на новостроящата се сграда. Благодарение на информацията за откриването му обаче може да се локализира и нейното местоположение, а именно на североизточния ъгъл на кръстовището на бул. „Княз А. Дондуков“ и ул. „Търговска“. Местоположението на сградата е публикувано и в книгата на Александра Монеджикова, където тя пише: „На ъгъла с ул. Търговска, към северната страна на булеварда [Дондуков] се издига сградата на [Т.] Балабанов“¹⁸. За неговия имот получаваме информация и от хандрис¹⁹ от края на XIX в.²⁰, където се вижда местоположението му на кръстовището²¹.

и Министерството на тежката промишленост (дн. Министерския съвет) с Централен универсален магазин¹³.

Във връзка със сградата на Тодор Балабанов в „Документалната сбирка“ на РИМ – София се съхранява документ, който представлява акт за полагаането на основния камък на къща в имот, притежание на българ-ския предприемач¹⁴. Текстът на акта е ръкописен, изписан с мастило на първата страница на двоен лист, който е силно омазнен. Според информацията от документацията по придобиване на архивната единица във фонда на музея, тя е открита в стара бутилка от олио при археологическите прочувания с ръководител Магдалина Станчева на обект „Подлез при Партийния дом“ (днес сградата на Народното събрание)¹⁵. Намерен е през месец юни 1969 г. пред сградата на тогавашния „Държавен комитет за планиране“ (днес ИА „Главна инспекция по труда“ и „Агенция по заетостта“), близо

¹³ Yakimova 2015: 219.

¹⁴ MIS A № 1357.

¹⁵ AA № 18.

¹⁶ MIS A № 1357.

¹⁷ MIS A № 1357.

¹⁸ Monedzhikova 1946: 173.

¹⁹ Хандрис – ортогонална скица на отделни части от града.

²⁰ NAG 1894: № 691.

²¹ Планът е изработен от Д. Иванов по хандрис № 691, изготвен от Т. Марков на 16.02.1894 г. – Архив на НАГ.

Фиг. 2. Сградата на Тодор Балабанов (високата) на ъгъла кръстовището на бул. „Княз А. Дондуков“ и ул. „Търговска“, 1912 г.

Фиг. 3. План на ситуацията по хандрис № 691 от 1894 г., съпоставена със ситуацията на пространството от 2025 г.

В своята книга „София през вековете“ А. Монеджикова описва сградата на Т. Балабанов като „известна постройка с много балкони и украси, издигната преди повече от четири десетилетия, чужда архитектурна работа всред старите отживели пазарни магазини и двуетажни къщи. В близко съседство е девететажната сграда на осигурителното дружество „Феникс“ [„Български феникс“]²². За красивия архитектурен вид на Балабановата къща може да съдим и от запазените фотографии²³. Сградата е 5-етажна с таванско помещение и в архитектурен план има форма на неправилен трапец. В края на XIX и началото на XX в. тя е една от най-високите постройки в центъра на столицата. Двете улични фасади гледат към ул. „Търговска“ и бул. „Княз А. Дондуков“, следвайки линията на двете градски артерии. Входът на сградата се намира в левия край на фасадата откъм ул. „Търговска“. И двете фасади между втория и четвъртия етаж са членени от еркери и красиви балкони, като вътрешните свързват двата еркера, завършващи с терасни площадки. На всеки от етажите външните ъгли на еркерите завършват с красиви пиласстри. Архитектурната украса на сградата е много богата и включва различни геометрични и флорални мотиви. Балконите също са декорирани с красиви парапети от ковано желязо. Над прозорците и балконските врати на петия етаж има дъговидни фронтони, чиито тимпани²⁴ са украсени с красиви релефни композиции. Този етаж завършва с изразен корниз и конзоли, който го отделя визуално от покривната конструкция. При нея са обособени две кулички, чиито покриви завършват с шпил²⁵. За съжаление липсва информация както за проектанта на сградата, така и за архитектурните ѝ планове, които може да са унищожени и никога да не бъдат открити.

²² Monedzhikova 1946: 173.

²³ Karastoyanov 1912: 11.

²⁴ Тимпан – вътрешното поле на фронтон.

²⁵ Шпил – тънък заострен връх на кула или камбанария подобен на острие.

Приложение

Акт за полагане на основния камък на къщата на Тодор Балабанов

Т. БАЛАБАНОВЪ

T. BALABANOFF

София – Sophia

София.....189....

Sophia

Актъ

Днесъ на петнадесетий Априлъ хиляда осемстотинъ деветдесетъ и пета година отъ Рождество Христово въ князюванието на Н.Ц. В. Фердинандъ I княз Българский състави се настоящия актъ за построяванието на този домъ от стопанина му Тодоръ Балабановъ родомъ отъ гр. Вратца, българинъ, православенъ при законната му съпруга Еленка и при децата му: Зарчо, Стефанъ, Иванчо и Ценка.

Обряда за полаганието основния камъкъ се извърши отъ сакелария свещеника Стефан Кяневъ и отецъ попъ Таки и въ присъствието на подписанните лица въ столица София.

[Следват подписи на присъстващите, като вдясно са имената на членовете на семейство Балабанови.]

Благодарности

Материалът е подготвен в рамките на проект „Расте, но не старее: семантични и 3D технологии за историята на улиците и сградите в София“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ (договор КП-06-Н90/2 от 10.12.2024 г.).

Извори/ Sources

АА № 18: Дневник на проучванията на обект Подлез при Партийния дом. – Археологически архив, № 18, Регионален исторически музей – София. [Dnevnik na prouchvaniyata na obekt Podlez pri Partiyina dom. – Arheologicheski arhiv, № 18, Regionalen istoricheski muzey – Sofia].

DA-Sofia, f.3K: Държавен архив – София, ф. 3K, оп. 6, а.е. 3595, л. 156. [Darzhaven arhiv – Sofia, f. 3K, op. 6, а.е. 3595, l. 156].

MIS A № 1357: Акт за полагане на основен камък, МИС А № 1357. – Документална сбирка, Регионален исторически музей – София. [Akt za polagane na osnoven kamak, MIS A № 1357. – Dokumentalna sbirka, Regionalen istoricheski muzey – Sofia].

NAG 1894: Хандрис № 691, изготвен от Т. Марков, 16.02.1894. – Архив на Направление архитектура и градоустройство. [Handris № 691, izgotven ot T. Markov, 16.02.1894. – Arhiv na Napravlenie arhitektura i gradoustroystvo]. <http://www.isofmap.bg/images/handris/R-SKICI_HANDRISI/HANDRISI/651-700/p651-700_scan/691.jpg> (28.07.2025).

Библиография/ Bibliography

Georgiev 1978: Георгиев, В. (съст.) Енциклопедия България. Т. 1. А–В. София: Издателство на БАН, 175-176. [Georgiev, V. (eds.) Entsiklopedia Bulgaria. T. 1. A-V. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 175-176].

- Harizanov 1989: Харизанов, В. Дарителство във Враца. Враца: ДОО Фонд 13 века България. [Harizanov, V. Daritelstvo vav Vratsa. Vratsa: DОО Fond 13 veka Bulgaria].
- Karastoyanov 1912: Карастоянов, Д. София – 1912. Албум. София: Народно застрахователно дружество Балкан. [Karastoyanov, D. Sofia – 1912. Album. Sofia: Narodno zastrahovatelno druzhestvo Balkan.]
- Monedzhikova 1946: Монеджикова, А. София през вековете. София: Печатница Камбана. [Monedzhikova, A. Sofia prez vekovete. Sofia: Pechatnitsa Kambana].
- S.n. 1912: Б.а. Тодор Балабанов. – Мир, 3508, 17.03.1912, 2. [S.n. Todor Balabanov. – Mir, 3508, 17.03.1912, 2].
- Stefanov 1912: Стефанов, Д. П. Тодор Балабанов († 15 март 1912 г.). – Илюстрация Светлина IV, 18–19. [Stefanov, D. P. Todor Balabanov († 15 mart 1912 g.). – Ilyustratsia Svetlina IV, 18–19].
- Tarashoeva 1996: Тарашоева, В. Тодор Балабанов (1852–1912 г.). – Известия на музеите в Северозападна България 24, 187–207. [Tarashoeva, V. Todor Balabanov (1852–1912 g.). – Izvestia na muzeite v Severozapadna Bulgaria 24, 187–207].
- Yakimova 2015: Якимова, И. От национален сецесион към социалистически реализъм. Как 9 септември 1944 г. промени архитектурния облик на София. – В: Баева, И. (съст.) 70 години от поврата на девети септември 1944 година – исторически предпоставки и последствия. Сборник с научни изследвания. София: Манта принт, 212–223. [Yakimova, I. Ot natsionalen setsesion kam sotsialisticheski realizam. Kak 9 septemvri 1944 g. promeni arhitekturnia oblik na Sofia. – V: Baeva, I. (sast.) 70 godini ot povrata na deveti septemvri 1944 godina – istoricheski predpostavki i posledstvia. Sbornik s nauchni izsledvania. Sofia: Manta print, 212–223].

DOCUMENT FOR THE CONSTRUCTION OF A HOME FOR THE ENTREPRENEUR TODOR BALABANOV

Daniel Ivanov

Abstract: This text aims to introduce, for the first time, a document preserved in the “Document Collection” of the Regional History Museum – Sofia to the academic community. The document is closely tied to the renowned merchant, entrepreneur, and public figure Todor Balabanov. According to available information, the document was discovered inside an old oil bottle during archaeological research at the site “Underpass near the Party House”, led by Magdalina Stancheva. It was found in June 1969 in front of the then “State Planning Committee” building (now the General Labor Inspectorate and Employment Agency), near the main entrance featuring the colonnade of the Council of Ministers. Additionally, a brief description of the architectural features of the Balabanov House is also presented.

Keywords: Documents, Building, Todor Balabanov, Targovska street, Architecture

Daniel Ivanov

Regional History Museum of Sofia, Bulgaria

daniel_ivanov1979@abv.bg

ORCID: 0000-0002-3307-9769

РЕЦЕНЗИИ И ОТЗИВИ/ REVIEWS AND RESPONSES

СЪВРЕМЕНЕН ПОДХОД ПРИ СЪЗДАВАНЕТО НА РЕЧНИЦИ КЪМ СРЕДНОВЕКОВНИ СЛАВЯНСКИ ПРЕВОДНИ ТЕКСТОВЕ: УЧИТЕЛНОТО ЕВАНГЕЛИЕ НА КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ

Учителното евангелие на Константин Преславски. Т. 1. Старобългарско-гръцки речник. Лора Тасева, Добрисла Котова, Иван П. Петров, Екатерина Дикова, Петра Станковска, Георги Митов. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“ / ИБЦТ-БАН, 2024, 704 с. ISBN: 978-619-7179-54-5; 978-619-245-490-6 (print); 978-619-7179-55-2; 978-619-245-491-3 (pdf); DOI: <https://doi.org/10.62761/552.UE.v1>

Учителното евангелие на Константин Преславски. Т. 2. Гръцко-старобългарски речник. Лора Тасева, Добрисла Котова, Иван П. Петров, Екатерина Дикова, Петра Станковска, Георги Митов. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“ / ИБЦТ-БАН, 2024, 544 с. ISBN: 978-619-7179-56-9; 978-619-245-492-0 (print); 978-619-7179-57-6; 978-619-245-493-7 (pdf); DOI: <https://doi.org/10.62761/576.UE.v2>

*Камелия Христова-Йорданова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“, България*

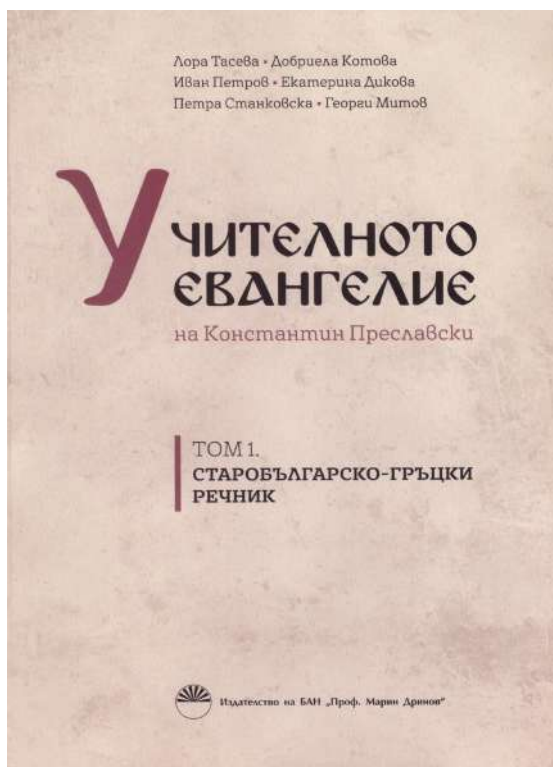
A CONTEMPORARY APPROACH TO COMPILING DICTIONARIES FOR MEDIEVAL SLAVONIC TRANSLATIONS: CONSTANTINE OF PRESLAV'S DIDACTIC GOSPEL

Constantine of Preslav's Didactic Gospel. Vol. 1. Old Bulgarian-Greek Dictionary. Lora Taseva, Dobriela Kotova, Ivan P. Petrov, Ekaterina Dikova, Petra Stankovska, Georgi Mitov. Sofia: Prof. Marin Drinov Publishing House of Bulgarian Academy of Sciences / IBSC-T-BAS, 2024, 704 p. ISBN 978-619-7179-54-5; 978-619-245-490-6 (print); 978-619-7179-55-2; 978-619-245-491-3 (pdf); DOI: <https://doi.org/10.62761/552.UE.v1>

Constantine of Preslav's Didactic Gospel. Vol. 2. Greek-Old Bulgarian Dictionary. Lora Taseva, Dobriela Kotova, Ivan P. Petrov, Ekaterina Dikova, Petra Stankovska, Georgi Mitov. Sofia: Prof. Marin Drinov Publishing House of Bulgarian Academy of Sciences / IBSC-T-BAS, 2024, 544 p. ISBN 978-619-7179-56-9; 978-619-245-492-0 (print); 978-619-7179-57-6; 978-619-245-493-7 (pdf); DOI: <https://doi.org/10.62761/576.UE.v2>

*Kameliya Hristova-Yordanova
Sofia University "St. Kliment Ohridski", Bulgaria*

<https://doi.org/10.62761/103.B.14.19>

През 2024 г. излязоха от печат два образцови двуезични речника, които събират на едно място лексикалното богатство на един от най-ранните паметници на старобългарското книжовно наследство – Учителното евангелие на Константин Преславски. Изданията са резултат от проекта „Словното богатство на Учителното евангелие на Константин Преславски: старобългарско-гръцки и гръцко-старобългарски речници индекси“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ (договор КП-06-Н50/2 от 30.11.2020).

Още от самото начало проектът беше приет с възторг от славистичната и медиевистична научна общност. В резултат от него бяха направени редица значими открития, бяха организирани множество събития, бяха публикувани важни научни трудове. Това се дължи на неуморната съвместна работа на екипа на проекта: Лора Тасева, Ахим Рабус, Добриела Котова, Петра Станковска, Екатерина Дикова, Иван П. Петров, Георги Митов и Христина Давидкова.

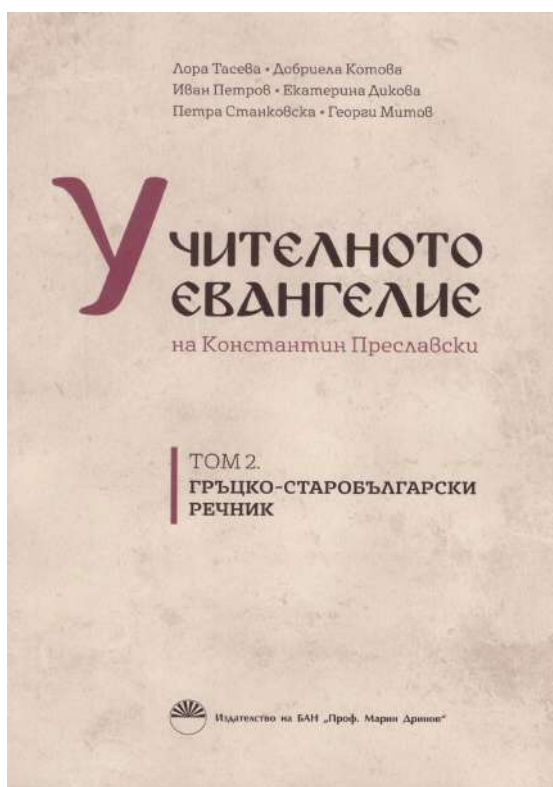
Макар проектът да е основно български, в него участват и чуждестранни колеги, което също допринася за високата научна стойност и международното признание на резултатите от него. Като своеобразен венец на съвместното дело може да се отчете изданието на двата речника – старобългарско-гръцки и гръцко-старобългарски.

Първият том съдържа предговор (с. 7–15), написан от ръководителя на проекта Лора Тасева. В него авторката представя обекта на изследване – Учителното евангелие, историята на текста, познатите ръкописи и историята на изследванията върху паметника с фокус върху неговата лексика. Тя изтъква приноса на всеки участник и акцентира върху плодотворното сътрудничество в екипа, който успешно съчетава „утвърдени и иновативни за палеославистичната двуезична текстообвързана лексикография подходи“ (с. 13). Един от важните резултати на проекта е откриването на византийски източници за части от сбирката, които в течение на почти две столетия са считани за оригинални Константинови текстове.

В началния етап от подготовката на речниците помощ оказва проф. Ахим Рабус, който чрез платформата *Transkribus* осъществява дигитализирането на издадения от М. Тихова текст на паметника. Програмното осигуряване на лексикографското начинание е дело на д-р Мартин Русков, който разработва специални софтуерни продукти по филологическото задание на Лора Тасева. Тези програми са предоставени за публичен достъп чрез уебсайта на проекта¹ и на Института за балканистика с Център по тракология². Те позволяват на други изследователи да ги използват за свои цели с минимални модификации.

¹ <<https://uchitelnoevangelie.eu/>> (01.08.2025).

² <<https://drive.google.com/drive/folders/1rNtNwtcu-lAZ3WEZZnY91HSosfsewBw>> (01.08.2025).

В частта „Лексикографска концепция“ (с. 61–84) подробно са изложени принципите, които са използвани при съставянето на двата речника. В старобългарско-гръцкия индекс са включени 3806 лексеми, засвидетелствани в 50 668 словоупотреби. Това е значителен по обхват речников корпус, който може да бъде съпоставим със словния инвентар на най-обемните старобългарски паметници. Гръцко-старобългарският речник е съставен въз основа на старобългарско-гръцкия. В него гръцките лексеми са 3328, засвидетелствани в 38 774 словоупотреби.

Източниците за старобългарския текст са четирите ръкописа, които съдържат пълни преписи на Учительното евангелие, тъй като са представителни за единна текстова традиция. Основен е Синодалният препис, който екипът използва най-вече според изданието на Мария Тихова³. Включени са още Виенският препис, Гилфердинговият

и Хилендарският. За гръцкия текст като основен източник е използвано изданието на Крамер⁴ от средата на XIX в., но са приведени допълнително данни от над 40 катенни ръкописа, хомилии на Йоан Златоуст, а също и паралели за цитати от Стария и Новия завет.

Библиографията (с. 17–33) е обширна и е разделена в три категории: 77 заглавия на кирилица, предимно публикации на български, 49 са на латиница – чуждоезични, а третата част са „дигитални библиотеки, сборки и други ресурси в интернет“ (с. 32), които наброяват 18. Така използваните източници стават общо 144 на брой. В частта със съкращения и сигли (с. 34–39) са обособени раздели за библиотеки, ръкописи, издания, библейски книги и други съкращения, което улеснява читателя.

Прегледът на източниците (с. 40–60) е изчерпателен, с отделни подраздели за старобългарския и гръцкия текст. В табличен вид са представени гръцките източници за отделните слова в Учительното евангелие (с. 56–60). Онлайн версията на речниците осигурява лесен достъп както до тях, така и до използваните източници. Активните линкове към Синодалния, Виенския и Гилфердинговия препис са особено полезни за изследователи, които не разполагат с изданието на М. Тихова.

Корекциите към текста на Учительното евангелие и възстановените четения (с. 85–118) са дело основно на екипа, като там, където са използвани чужди публикации, те са коректно цитирани – най-често рецензията на В. Криско от 2017 г. за изданието на М. Тихова⁵.

Старобългарско-гръцкият речник (с. 119–664) е съставен прецизно с ясно структурирани преводни корелации в рамките на всяка лема. Със специални

³ Tihova 2012.

⁴ Cramer 1840-1841.

⁵ Krys'ko 2017.

знаци са маркирани свободните и неточните преводни решения, отделно място имат фразовите съответствия. Удобно допълнение към речника е старобългарско-гръцкият ономастикон (с. 665–669), в който са включени лични имена, прозвища и прилагателни от антропониими, а отделно са обособени топонимите и съответните производни от тях прилагателни.

Изданието е снабдено с обратен старобългарски речник (с. 670–702), в който е отбелязана честотата на употреба на лексемите. Научни рецензенти на първия том са проф. Искра Христова-Шомова и проф. Елка Мирчева.

В Гръцко-старобългарския речник списъкът със съкращения и сигли (с. 7–12) от първия том е публикуван повторно за удобство на читателите, които използват само втория том. След като концепцията е представена в първия том, тук директно се преминава към основната част Гръцко-старобългарски речник (с. 13–462). Томът включва още Обратен гръцки речник (с. 463–489) и Показалец на евангелските четива (с. 491–499), представен в табличен вид.

Частта за библейските цитати (с. 501–542) съдържа както точни, така и по-свободни отправки към библейския текст. Разпознаването им се основава на вече утвърдени в науката принципи. Екипът идентифицира немалко старозаветни и новозаветни цитати, които досега не са били отбелязвани. Списъците са два – по реда на библейските книги и по реда на словата в Учителното евангелие, като е посочено дали цитатът се намира в уводната, централната или заключителната част на словото. Научни рецензенти на втория том са проф. Веселка Желязкова и доц. Анета Димитрова.

Двата речника са истински подарък за научната общност. Всеки изследовател с

интереси в областта на старобългарското книжовно наследство би могъл да открие в тях ценна информация за своите проучвания и бъдещи изследователски търсения. Систематизираният в двата речника материал позволява в бъдеще да се изследват майсторството на Константин Преславски като преводач, тънкия му филологически усет, новаторството му като строител на езика, да се извършват съпоставителни наблюдения между неговия словен инвентар и този на други оригинални и преводни текстове от старобългарската епоха.

Наличието на хартиени издания е удобно и предпочитано от любителите на традиционния книжен формат, докато достъпът до pdf-версията онлайн значително улеснява сравнителните анализи и работата с източниците. Целият екип заслужава искрени адмирации за огромния обем свършена работа, както и пожелания речниците да бъдат активно използвани и да вдъхновяват поколения бъдещи изследователи на средновековната ни книжовна традиция.

Библиография/ Bibliography

- Cramer 1840–1841: Cramer, J. *Catenae Graecorum patrum in Novum Testamentum*. T. 1. *Catena in evangelia S. Matthaei et S. Marci ad fidem Codd. Mss.*; T. 2. *Catenae in evangelia S. Lucae et S. Joannis ad fidem Codd. Mss. Oxonii*.
- Krys'ko 2017: Крысько, В. Учителное евангелие Константина Болгарского: editio princeps. – Известия РАН. Серия Литературы и языка, 76 (5), 52–62 [Krys'ko, V. *Uchitel'noe evangelie Konstantina Bolgarskogo: editio princeps*. – *Izvestiia RAN. Seriiia Literatury i iazyka*, 76 (5), 52–62].
- Tihova 2012: Тихова, М. Старобългарското Учително евангелие на Константин

Преславски. (= Monumenta linguae slavicae dialecti veteris, 58). Freiburg i. Br.: Weiher [Tihova, M. Starobalgarskoto

Uchitelno evangelie na Konstantin Preslavski. (= Monumenta linguae slavicae dialecti veteris, 58). Freiburg i. Br.: Weiher].

ПРИНОС КЪМ ИСТОРИЯТА НА ПРОТЕСТАНТСКИТЕ МИСИИ НА БАЛКАНИТЕ

Елмира Василева. Протестантски мисии в европейските провинции на Османската империя: дейността на Американския съвет на пълномощниците на мисиите в чужбина (XIX век – до Първата световна война). София: Институт за балканистика с Център по тракология – Българска академия на науките, 2025, 408 с. ISBN: 978-619-7179-63-7

Орлин Събев

*Институт за балканистика с Център по тракология,
Българска академия на науките, България*

CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF PROTESTANT MISSIONS IN THE BALKANS

Elmira Vassileva. Protestant missions in the European provinces of the Ottoman Empire: the activities of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (19th century to the First World War). Sofia: Institute of Balkan Studies & Center of Thracology – Bulgarian Academy of Sciences, 2025, 408 p. ISBN: 978-619-7179-63-7

Orlin Sabev

Institute of Balkan Studies & Center of Thracology, Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria

<https://doi.org/10.62761/103.B.14.20>

Книгата на Елмира Василева представя сериозно и задълбочено изследване на историята на американските протестантски мисии на Балканите в контекста на националното самоосъзнаване на балканските народи и сложните им религиозно-политически взаимоотношения с Османската държава и Константинополската патриаршия. Използвана е богата вторична литература, както и ценен изворов материал, произхождащ от архива на Американския съвет на пълномощниците на мисиите в чужбина (АСПМЧ) и от Централен държавен архив – София.

Трудът е структуриран в увод, пет глави, които представят изчерпателно дейността на американските мисии на Балканите в религиозно, образователно и културно отношение, както и заключителни бележки.

Уводът съдържа пространно изложение и анализ на изследванията по темата и анализ на богатата изворова база на изследването – архиви, мемоари, кореспонденция и пр. Целта на изследването според авторката е да проследи дейността на АСПМЧ в европейските провинции на Османската империя през XIX и първите две десетилетия на XX в. (до Първата световна

война), като се представи цялостна картина на протестантската мисионерска дейност на Балканите, каквато до момента липсва.

Първата глава „Характер на американските протестантски мисии“ е посветена на дейността и структурата на създадения през 1810 г. АСПМЧ – „първата, най-влиятелна и дълго време най-голяма американска организация за мисионерска работа“ извън САЩ. Разгледана е ролята му в контекста на протестантското мисионерство, развило се по-забележимо през XVII и XVIII в., но придобило по-сериозен институционален облик в началото на XIX в. във връзка с идеологията на постмилениализма и обусловената от нея необходимост от рехристиянизирание на Обетованата земя. Елмира Василева анализира характера и целите на АСПМЧ, обърнато е внимание на теологичните аспекти на неговата мисия.

Втората глава „Мисиите в Османската империя“ проследява проникването на хри-

стиянски (католически) мисии в Османската империя още през XVI в. и обстоятелствата (кризата в католическата мисионерска дейност в края на XVIII и началото на XIX в., породена от разпускането на Йезуитския орден), които обуславят и улесняват дейността на по-късните протестантски мисионери, и конкретно на тези, изпратени от АСПМЧ през XIX в. Представена е дейността на първите американски протестантски мисионери в пределите на Османската империя, разкриването на мисионерски станции в Измир и Бейрут, особено важната издателска дейност в Малта (1822–1833), осигуряваща възможност за разпространение на печатни материали с прозелитистка насоченост, превод на библийски, богословски и литургични текстове на местните езици, както и разкриването на учебни заведения.

Следващата глава „Мисионерските опити в Гърция и сред гърците. Протестантите и православно духовенство“ разкрива детайлно и изчерпателно ранната американска протестантска мисионерска дейност сред гръцките поданици на империята, както в контекста на Гръцката война за независимост (1821–1829), когато тя печели симпатии заради благотворителните инициативи, така и в контекста на проблемните и нееднозначни отношения с Гръцката православна църква, основана през 1833 г. Силното влияние на последната в процеса на изграждане и утвърждаване на гръцката национална държава на практика обрича на неуспех усилията на АСПМЧ в тази част на Балканите до закриването на дейността му в Гърция през 1844 г. и до фокусирането му върху териториите, които продължават да са под османска власт.

В Четвърта глава „Константинополската станция на АСПМЧ – център на мисионерските операции в Османската империя“

авторката представя подробно дейността на основаната през 1831 г. в Истанбул станция сред местните християни (арменци, гърци), евреи и мюсюлмани. Обърнато е внимание на важни елементи като учебната, преводаческата и публикационна дейност, които са израз на желание да се прокара по-скоро културен (американски), а не обезателно протестантски прозелитизъм. Проследени са сложните взаимоотношения между американските протестантски мисионери, от една страна, и арменското апостолическо и гръцкото православно духовенство в Истанбул, а също и официалната османска власт, от друга. Въпреки подчертано антагонистичната среда, в която представителите на АСПМЧ са принудени да работят, те все пак постигат забележителен успех с формирането на арменска протестантска общност, официално призната от османските власти през 1846 г. като „протестантски милет“ без национална определеност.

В Пета глава „Мисионерската дейност на АСПМЧ в европейските провинции на Османската империя“, която по същество покрива проблематиката на книгата и затова обхваща две трети от нейния обем, фокусът е насочен към мисионерската дейност на Балканите в периода след Кримската война (1853–1856) до Първата световна война. Елмира Василева подчертава засилването на протестантската мисионерска дейност сред българите след официалното признаване на българска католическа общност (милет) през 1860 г. Подробно е представено установяването на мисионерски станции сред българите в Одрин, Пловдив, Стара Загора, София, Самоков, Банско, Битоля, Солун, както и сред албанците. Специално внимание е отделено на разкритите там протестантски учебни заведения. Проследено е и отношението на мисионерите към национал-

ноосвободителното движение на българите и усилията им за формиране на самостоятелна църковна йерархия, увенчали се с успех с официалното признаване на Българската екзархия през 1870 г.

В Заключението са представени резултатите от дейността на АСПМЧ на Балканите. Елмира Василева изтъква, че тази дейност постига определен успех – разкриват се протестантски общности и църкви в Истанбул (1846), Одрин (1862), Банско (1871) и други селища на Балканите. „Но макар и да обхващат един обширен в географско отношение район, – посочва авторката – евангелските църкви далеч не са толкова многобройни, нито пък многочислени, за да изглежда мисията наистина успешна“ (с. 377). Въпреки радущия прием на печатната литература, издавана от мисионерите на местни езици, и на учебните им заведения, предлагащи модерно за времето си образование, малцина възприемат протестантството като своя деноминация. Както пояснява авторката, основната причина за това е, че периодът, в който се разгръща най-усилено американската протестантска мисионерска дейност на Балканите – втората половина на XIX и началото на XX в., съвпада с времето на налагането на националната идея сред подвластните на султана народи, която преследва възраждането на предосманската държавна традиция и на самостоятелната православна църковна йерархия. По ирония на съдбата, в търсене на последователи сред местните християни американските протестантски мисионери стимулират националните им възжелания, но това не води до реципрочно възприемане на тяхната доктрина. Като други съществени фактори за относително слабите резултати на дейността на АСПМЧ на Балканите Елмира Василева изтъква прагматичния менталитет и ниската религи-

озност сред местното население, както и проявяващото се понякога високомерно отношение на мисионерите. Авторката подчертава обаче тяхното безспорно „културно и непряко протестантско влияние“ (с. 385), постигнато чрез различни канали, особено чрез образователна и издателска дейност. За силата и устойчивостта на това културно влияние свидетелстват някои престижни колежи, основани от американски мисионери, които функционират и днес в Истанбул, София, Солун.

Книгата на Елмира Василева представя първо по рода си академично изследване, което проследява детайлно и изчерпателно дейността на американските протестантски мисионери на Балканите. По своя териториален обхват тя се отличава от предходните изследвания по темата, които са фокусирани предимно върху териториите на отделни съвременни балкански държави или върху анадолските и блискоизточни провинции на Османската империя. Авторката умело и балансирано представя един процес, развил се в динамичното време на разпад на империята, разрастване на регионалните конфликти, подем на балканските национализми, сблъсък между имперските и колониалните интереси, от една страна, и въжделенията за национална еманципация, от друга.

Автор на дисертационния труд „Босненските францисканци. Организация, дейност, мисионерство в Югоизточна Европа (1463 – 1688)“, защитен през 2013 г., в новото си изследване за американските протестантски мисионери на Балканите Елмира Василева демонстрира методологична подготвеност, историографски опит и изследователска увереност, които ѝ позволяват да проследи с необходимия усет за баланс между контекст и детайл, общо и частно, строго научно и любопитно още един важен аспект на активната мисионерска дейност на Балканите, част от чиито резултати и постижения все още са валидни и в нашето съвремие. В този смисъл, книгата безспорно запълва съществена празнина не само в българската, но и в регионалната и световната историография по въпроса. Едно по-подробно резюме на английски език, каквото липсва в настоящото издание, би било от полза за читатели и изследователи, които не владеят български език. Въпреки това книгата е полезен труд, заслужаващ да заеме достойно място в университетските курсове и в бъдещите академични изследвания, посветени на мисионерската дейност в тази част на света.

НОВО ИЗСЛЕДВАНЕ ЗА КНИГОПЕЧАТАНЕТО В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ

Orlin Sabeв. The Müteferrika Press: Arabic Typography in an Ottoman Context. Berlin/
Boston: Walter de Gruyter, 2025, 404 p. ISBN: 978-3-11-138491-7

Християн Атанасов

Университет за национално и световно стопанство, България

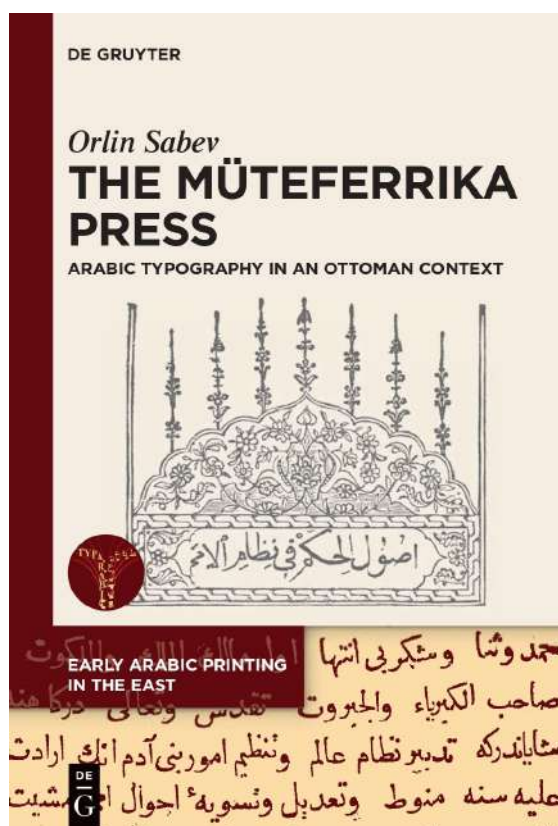
A NEW STUDY OF PRINTING IN THE OTTOMAN EMPIRE

Orlin Sabeв. The Müteferrika Press: Arabic Typography in an Ottoman Context. Berlin/Bos-
ton: Walter de Gruyter, 2025, 404 p. ISBN: 978-3-11-138491-7

Hristiyan Atanasov

University of National and World Economy, Bulgaria

<https://doi.org/10.62761/103.B.14.21>

Посветена на първата османотурска печатница, основана от Ибрахим Мютеферика в Истанбул през 1727 г., книгата е петото издание от поредицата “Early Arabic Printing in the East (EAPЕ)”, включваща резултати от изследователския проект “Early Arabic Printing for the Arab Christians. Cultural Transfers between Eastern Europe and the Ottoman Near-East in the 18th Century (TY-PARABIC)”, осъществяван в Института за югоизточноевропейски изследвания към Румънската академия с ръководител Йоана Феодоров и финансиран от Европейския научен съвет (ERC). Авторът Орлин Събев, професор в ИБЦТ-БАН, е член на изследователския колектив.

Първа глава „The Adoption of Printing in the Ottoman World“ („Въвеждането на печатарството в османския свят“) се фокусира върху книгопечатането сред немюсюлманските общности в Османската империя преди основаването на печатницата на Мютеферика. Разглежда се отношението на османския управляващ елит, мюсюлманските религиозни функ-

ционери, учените и интелектуалците към книгопечатането, което не е било изцяло враждебно, а по-скоро неутрално, защото ръкописната култура е била достатъчно развита, за да отговори на нуждите от писмени текстове с религиозно, образователно и научно значение. През втората половина на XVII в. обаче вече съществува осъзната нужда от по-точни копия на географски карти, което налага използването на по-лесен начин за възпроизвеждането им, а именно печатарския способ. Постепенното осъзнаване на предимствата на печатарството набира скорост едва през първата половина на XVIII в., когато щастливата комбинация от по-окуражаваща политическа среда по време на така наречената Епоха на лалетата (1718–1730) и появата на личности като Ибрахим Мютеферика правят възможно въвеждането на печатарството в османска мюсюлманска среда.

Втора глава „Setting up the Mütfeferrika Press“ („Създаване на печатницата на Мютеферика“) представя препятствията, пред които Ибрахим Мютеферика е бил изправен заради съпротивата на по-консервативните мюсюлмански среди. За да се преодолее тяхната опозиция, на печатницата е позволено да печата само секуларна литература, докато копистите запазват вековния си монопол върху възпроизвеждането на ислямски религиозни текстове в ръкописна форма. Разглежда се правният статут и организацията на печатницата, произходът и уменията на нейния персонал, перипетиите на нейната дейност до закриването ѝ в началото на 1747 г., както и продължаването на печатарския бизнес от следващите поколения печатари през втората половина на XVIII в.

Трета глава „Mütfeferrika's Printed Books“ („Печатните книги на Мютеферика“) съдържа подробно библиографско и кодикологично описание и анализ на кни-

гите, отпечатани в тази печатница. Както е обичайно и за ранното европейско печатарство, Ибрахим Мютеферика е бил не само печатар, но и издател. Изборът на автор, произведение, тема и жанр е показателен за неговата издателска програма, защото отразява преди всичко неговите собствени – и не само неговите – възгледи и предпочитания, от една страна, и очакванията и нуждите на читателите, от друга. Разглеждат се съдържанието, тиражите, цените и продажбите на отпечатаните от Мютеферика книги.

Четвърта глава „Mütfeferrika's Art of Printing“ („Печатарското изкуство на Мютеферика“) проследява дали делото на Мютеферика е постигнало търговски успех. Тъй като социалното възприятие на книгите, отпечатани от Мютеферика, е зависело не само от тяхното съдържание, но и от типографското им качество, са обсъдени важни типографски аспекти като дизайна на арабския шрифт и оформлението на книгите. Това оформление е претърпяло постепенна, но необратима трансформация – от дизайн, по-близък до традиционния изглед на ръкописа, до такъв, който следва западните печатни модели. Специално внимание се обръща на някои специфични характеристики, заради които книгите, отпечатани от Мютеферика, изглеждат уникални и различни както от традиционното оформление на ръкописа, така и от новоразработените печатни модели. Тези характеристики са проява на търсенето на нови визуални изрази – експериментални и иновативни, но не непременно дълготрайни и продължени от следващите поколения печатари. Обсъждат се също гравюрите и географските карти, публикувани от Мютеферика.

Приложение 1 съдържа кратко библиографско и кодикологично описание на всички печатни книги и географски карти

на Мютеферика. То е предназначено да помогне на изследователите по история на печатарството и арабската типография, както и на библиотекари, колекционери, куратори и аукционери да идентифицират и каталогизират оцелелите до днес екземпляри. Приложение 2 включва английски превод на откъси от описа на имуществото на Ибрахим Мютеферика, регистриран след смъртта му в началото на 1747 г., съдържащ информация за броя и състоянието на непродадените екземпляри от неговите публикации. Приложение 3 се състои от три таблици, които обобщават наличната информация за печатницата на Мютеферика и нейната продукция: Таблица 1 дава общ преглед на активите на

Мютеферика, включително печатарското му оборудване, както е записано в изготвения след смъртта му опис; Таблица 2 съдържа всички географски карти, приложени към най-престижното му издание „Джиханнюма“ от Кятиб Челеби; в Таблица 3 са посочени обществените библиотеки и архиви, в които се съхраняват екземпляри книгите и картите, отпечатани от Мютеферика.

В книгата са включени сто черно-бели и цветни репродукции на заглавните страници на общо шестнадесетте книги, както и на всички гравюри, географски карти и диаграми, приложени към тях или отпечатани отделно в печатницата на Мютеферика.

НОВ ПОГЛЕД КЪМ АРХИТЕКТУРАТА НА ТРАКИЙСКИТЕ СГРАДИ ПОД МОГИЛЕН НАСИП

Адриана Сърбова. Морфология на тракийските сакрални пространства под могилен насип. София: Институт за балканистика с Център по тракология – Българска академия на науките, 2024, 203 с. ISBN: 978-619-7179-48-4

Малвина Русева

Институт за изследване на изкуствата, Българска академия на науките, България

A NEW APPROACH TO THE ARCHITECTURE OF THE THRACIAN BUILDINGS IN TUMULI

Adriana Sarbova. Morphology of the Thracian Sub-Mound Sacred Spaces. Sofia: Institute of Balkan Studies and Center of Thracology – Bulgarian Academy of Sciences, 2024, 203 p. ISBN: 978-619-7179-48-4

Malvina Rousseva

Institute of Art Studies, Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria

<https://doi.org/10.62761/103.B.14.22>

Книгата на А. Сърбова „Морфология на тракийските сакрални пространства под могилен насип“ (2024 г.), издание на ИБЦТ-БАН, за първи път в българската архитектурна наука поставя и разглежда въпросите за значението на природните фактори и елементи за създаване на специфична мултисензорна сакрална атмосфера в тракийските култови сгради под могилен насип. Според авторката „Като най-важен момент от изследването на тези пространства отчитам връзката им с природата, изразяваща се в най-различни материални и нематериални начини на включване на природните елементи в структурата и концепцията на култовите сгради.“ (с. 169). За да защити тезата си, тя използва научна литература от различни области на познанието, включваща архитектурни, исторически, археологически, изкуствоведски, астрономически, етнографски и философски публикации, пряко или косвено свързани с темата. Интердисциплинарният подход на изследване и анализ е принос както за архитектурната наука, така и за всички науки, свързани със сътворяването, реализирането и изследването на култовата архитектура изобщо.

Във *Въведението* Сърбова представя научните си идеи, причините, подтикнали я да напише настоящия труд, и използваната от нея терминология. Тя подкрепя тезата, че чрез изследване, анализ и тълкуване на архитектурата може да се постигне научно знание за епохата, през която тя е била създадена. Това нейно разбиране за архитектурата фокусира вниманието ѝ върху изучаване и тълкуване на тракийските култови сгради под могилен насип. Авторката приема хипотезата, че голяма част от тези съоръжения са светилища или хероони, поради което въвежда обобщаващия термин *сакрални пространства*. Тя счита, че архитектурният анализ на тракийската *сакрална архитектура* ще помогне за изясняване на функционирането ѝ. Акцент в нейния труд е твърдението, че античните сгради са „система от архитектурни модели и похвати, които освен пространство, създават и преживяване“ (с. 15). Използването на термина *морфология* в заглавието отразява структурния подход на авторката към тракийските култови сгради под могилен насип, разглеждани „като съвкупност от архитектурни модели и постановки, смесица от природни стихии, абстракции и обвързаности“ (с. 15). Още в самото начало А. Сърбова изяснява значението на използваните от нея понятия *време, материална и нематериална граница, културен, исторически и социален контекст*, както и на термините *елемент* и *синестезия*, обект на изследване и анализ в монографията.

В първа глава „Контекст“ авторката разглежда философския и ситуационния контекст на тракийската култова архитектура под могилен насип. За изясняване на културно-историческата среда на тази архитектура тя използва подбрани текстове от старогръцки и латински автори, ко-

ито разказват за обичаите на траките и вярата им в безсмъртието на душата. В коментарите си към античните текстове тя поставя въпроса „Доколко може да се търси буквално описание на архитектурна постановка, или идеята за пътя и безсмъртието на душата трябва да се мисли като тема, подлежаща на различни архитектурни интерпретации“ (с. 34). А. Сърбова изяснява особеностите на ситуационния контекст на тракийските култови сгради под могилен насип, като разграничава тракийските сакрални места в зависимост от степента на човешката намеса в тях, а именно: изцяло природно формирани, с частична човешка намеса и изцяло сътворени от човека. Предложената от нея класификация е важна за изясняване на връзката между култовата архитектура на траките и заобикалящата я природа. Изследването на ситуационния и философски контекст показва особености и модели, свързани с местоположението, с епохата на създаване и използване на тракийските култови сгради. Констатациите на авторката за превръщане на някои от описаните принципи в архетипи за сакралната архитектура днес обосновават стремежа на архитекти от ХХІ в. да прилагат античните идеи и строителни традиции за възстановяване на хармонията между човека и природата. Според нея това явление определя съвременния контекст на тракийските култови сгради под могилен насип, на което е посветена друга нейна книга – „Архитектурни диалози. Тракийските култови сгради в контекста на съвременни сакрални пространства“.

А. Сърбова избира нестандартен подход в архитектурното изследване на структурата на тракийските култови сгради под могилен насип, който ги представя като последователност от материални и нематериални граници, определящи степените на сакралност. На тази тема е

посветена следващата глава „Структура на сакралното. Граници в тракийските подмогилни култови сгради“. Според нея по този начин може най-добре да се обоснове смисълът им на сакрални пространства. Дефинираните десет граници – отдалеченост, кръгло ограждение, могила и материална обвивка на сградата, високо разполагане, вход и праг, системата от помещения, хоризонти, светлина – сянка и „втора врата“ – са анализирани според последователността на възприемането им. Всяка една от тях е илюстрирана с богат графичен и снимков материал. Тракийската култова сграда под могилен насип е разгледана като структура от последователно разположени граници, чиято крайна цел е чрез архитектурата да се създаде модел на вселената, който пряко въздейства за хармонизиране на човека с ритмите на природата. Според Сърбова за синхронизиране с природата играят роля и друг вид елементи, които са обект на изследване в трета глава „Четири природни елемента и „Алхимичната формула“ на тракийската култова сграда под могилен насип“. Тя е посветена на изследване на елементите *вода*, *огън*, *земя* и *въздух* и специфичната атмосфера, която те създават в архитектурата на култовата сграда. Научният анализ на материалното им присъствие, ред и символично значение в тракийските култови сгради под могилен насип се допълва със снимков и графичен материал. Авторката счита, че тяхната композиция създава вид „алхимична формула“, която е в основата на тракийската сакрална архитектура. Според нея изследванията в тази глава доказват, че: „тракийската култова сграда под могилен насип може да се възприеме и като конкретно съчетаване, пропорциониране и подреждане на природните елементи, така че да се създаде преживяване, което води до извисяване над

материалното, до духовно израстване“ (с. 102).

Четвъртата глава „Време и памет в тракийската култова архитектура“ е забележителна с анализа, който Сърбова прави на тракийските подмогилни съоръжения по отношение на етапите им на съществуване: създаване – функциониране – затваряне (окончателно насипване), които интерпретира като раждане – живот – смърт. Следвайки тази формула, тя последователно разглежда различни особености и етапи в „живота“ на куловата сграда под могилен насип, която отъждествява с жив организъм, носител на памет и информация във вечността. Тази глава е посветена на различните аспекти на взаимодействие между време и пространство в тракийските култови сгради под могилен насип. Изводите за съществуването на сакралното пространство отвъд човешките представи за време и принадлежност са валидни и за могилата, която се припознава като маркер за сакрално не само за траките, но и за други култури.

Последната част „Сакралната атмосфера в тракийските култови сгради като мултисензорна среда. Синестезия“ е посветена на атмосферата, която архитектурата на тракийските култови сгради под могилен насип генерира чрез визуалното (светлина, тъмнина, цвят, рамка), допира (ръцете, пода, стъпките), звуците, аромата (земята, смолите, билките) и вкусовете усещания. Авторката разглежда последните научни трудове върху теорията на архитектурата, въвеждащи термините атмосфера, осъзнато физическо присъствие, синестезия и прилага тези теоретични разбирания в своите изследвания на тракийските сакрални пространства. Спо-

ред нея сакралната атмосфера в тракийските култови сгради под могилен насип трябва да се възприема като мултисензорно преживяване, което позволява цялостно разбиране на този вид мистични пространства.

В *Заключението* на монографията А. Сърбова обобщава резултатите от своето изследване и подчертава, че целта на направения морфологичен анализ на тракийските култови сгради под могилен насип е да предложи тълкуване на техните пространства и послания, използвайки семантичния език на епохата, в която са създадени, както и вникване в логиката на сътворяването на сакралното пространство, чиято същност се изявява основно като разграничаване от профанното. „Преживяването на този тип пространства приличат на разходка в подсъзнанието, където всяка форма, звук, аромат, цвят или движение имат символично значение“ (с. 170).

Монографията „Морфология на тракийските сакрални пространства под могилен насип“ представлява научен интерес за специалисти от различни области на знанието. Оригиналните идеи и анализи, интердисциплинарният подход при изследването, професионалният поглед върху архитектурата на тракийските култови сгради под могилен насип, подкрепен с най-новите архитектурни теории, дават възможност за разширяване на познанията ни за скрития смисъл и послания на тракийската сакрална архитектура. Книгата има принос за научната дисциплина теория и история на архитектурата не само за периода на Античността, но за изследване на куловата архитектура изобщо.

ТРАКИЙСКИТЕ КУЛТОВИ СГРАДИ В ДИАЛОГ СЪС СЪВРЕМЕННА АРХИТЕКТУРА

Адриана Сърбова. Архитектурни диалози. Тракийските култови сгради в контекста на съвременни сакрални пространства. София: Институт за балканистика с Център по тракология – Българска академия на науките, 2024, 175 с. ISBN: 978-619-7179-47-7

Веселина Пеневска

Институт за изследване на изкуствата, Българска академия на науките, България

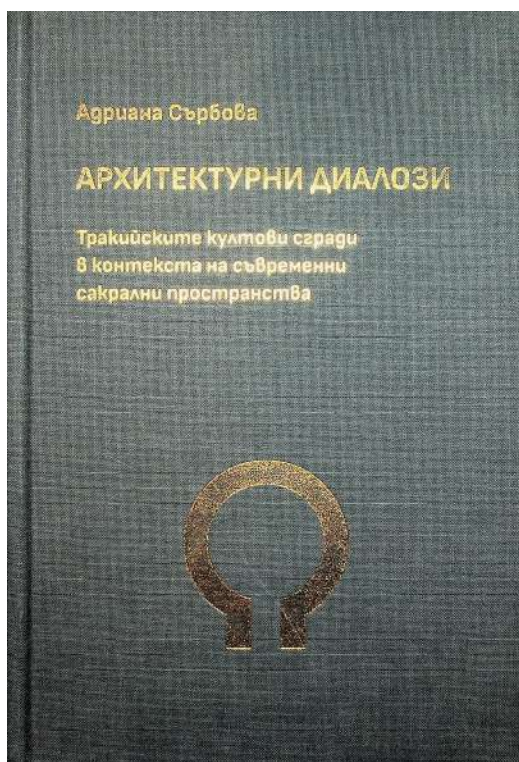
THE THRACIAN CULT BUILDING IN A DIALOGUE WITH CONTEMPORARY ARCHITECTURE

Adriana Sarbova. Architectural Dialogues. Thracian Cult Buildings in the Context of Contemporary Sacred Spaces. Sofia: Institute of Balkan Studies and Center of Thracology – Bulgarian Academy of Sciences, 2024, 175 p. ISBN: 978-619-7179-47-7

Vesselina Penevska

Institute of Art Studies, Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria

<https://doi.org/10.62761/103.B.14.23>

Монографията на Адриана Сърбова „Архитектурни диалози. Тракийските култови сгради в контекста на съвременни сакрални пространства“ (2024 г.), издание на ИБЦТ–БАН, е първопроходец в три направления. *Първо*, за първи път у нас се предприема сравнителен анализ между композиционните образци на тракийската култова и съвременната сакрална архитектура. *Второ*, коментира се от научна позиция ново поколение архитектурни творби, обозначаващо от авторката с понятието „съвременна сакрална архитектура“ и обединяващо пространствени композиции, които материализират отношението към природата и духовността в синхрон с динамиката на днешното общество. *Трето*, конструирана и тествана е авторска методика за изследване на антична и съвременна сакрална архитектура.

Книгата картографира неизследвани области в теоретичното осмисляне на архитектурата: повтарящите се модели в обемно-пространствените решения на тракийските култови сгради; репликирането на заложените в тях принципи чрез инструментариума на съвременните сакрални композиции; факторите – социални и културни, които предпоставят зараждането на нова кохорта сакрални пространства. Дискутират се и актуалните виждания за природата на архитектурната среда, за съдържанието на понятията „сакралност“ и „сакрално пространство“ в архитектурата. Убедително е проведена тезата, че средоточие на съвременните сакрални композиции са природата и общуването с нея, а „духовното изживяване в тях е пряко свързано с общуването с природата“.

Авторката показва детайлно познаване на концептуалните предпоставки и емпиричния контекст, в които ситуира изследването си. Оперира с литература на три езика с мащабен предметен и дисциплинарен обхват – от мегалитното наследство до динамиката на времевия градеж в модерната епоха, от пространствената топология на Античността до днешните взаимоотношения етика-архитектура, от духовността на античното до колективното несъзнавано в съвременността. Познава се на широк спектър автори – от водещи в сферата български учени и изследователи със световен авторитет, до култови съвременни творци и именити философи.

Книгата има както концептуален и методологически принос, така и приложна стойност. В концептуален план нейна заслуга са експлицирането, наименоването и анализът на новозародил се поток в архитектурната типология – съвременните

сакрални композиции – и креативните пътища, по които в тях се превъплъщават антични прототипи. Ефективно е приложен полидисциплинарен подход, който успява да хомогенизира няколко дисциплинарни перспективи към изследваната проблематика: архитектурна, историческа, антропологична, психологическа, философска.

В методологически план авторката изгражда и прилага своя методика за сравнителен анализ на тракийските и съвременните култови сгради. Два са ключовите ѝ компоненти. *Първо*, система от параметри, конструиращи изследователската оптика към обхванатите творби: ситуиране на сградата, взаимоотношения с исторически формирано сакрално място или природно обкръжение, предназначение, композиция, материали и структура, фасадно решение, интериор. Функцията на този комплект параметри е да синхронизира разнородните превъплъщения на сакралното в двата отдалечени във времето архитектурни типа, за да стане възможен сравнителният анализ между тях. *Второ*, набор от критерии, с чиято помощ да се отграничат съвременните сакрални сгради (в разбирането на авторката) от по-широкия спектър архитектурни творби. Така методиката добавя още един инструмент към съществуващите подходи за проучване на тракийските култови сгради.

В приложен план книгата може да бъде добра основа за бъдещи изследвания на тракийската и съвременната сакрална архитектура. Би могла да е и оперативно полезна на архитекта, проектиращ култови сгради, или на техния реставратор. Нейните констатации биха обогатили всеки академичен курс, подпомагайки преподавателите по граничещи с проблематиката ѝ дисциплини.

В ПАМЕТ НА САНЯ ВЕЛКОВА-КОЖУХАРОВА

Гергана Дончева, Людмила Миндова (съст. и ред.) История и култура на Балканите: чужди влияния, контекстуална адаптация, хибридни явления (Сборник в памет на д-р Саня Велкова-Кожухарова). София: : Институт за балканистика с Център по тракология - Българска академия на науките, 2024, 281 с. ISBN: 978-619-7179-51-4; DOI: <https://doi.org/10.62761/514.ICB>

Лиляна Бейлери

Факултет по славянски филологии, СУ „Св. Климент Охридски“, България

IN MEMORY OF SANYA VELKOVA-KOZHUHAROVA

Gergana Doncheva, Lyudmila Mindova (eds.) History and Culture of the Balkans: Foreign Influences, Contextual Adaptation, Hybrid Phenomena. Collection of papers in memory of Sanya Velkova-Kozhuharova. Sofia: Institute of Balkan Studies and Center of Thracology, BAS, 2024, 281 p. ISBN: 978-619-7179-51-4; DOI: <https://doi.org/10.62761/514.ICB>

Liliana Bejleri

Sofia University St. Kliment Ohridski, Faculty of Slavic Studies, Bulgaria

<https://doi.org/10.62761/103.B.14.24>

Институционална памет е първата асоциация в съзнанието на читателя, когато разгърне страниците на сборника, озаглавен „История и култура на Балканите: Чужди влияния, контекстуална адаптация, хибридни явления“. Тази колективна монография отдава почит на живота и научните приноси на д-р Саня Велкова-Кожухарова в областта на балканистиката. Книгата съдържа статии от възпоменателната кръгла маса, организирана от Института за балканистика с Център по тракология при БАН през периода 2-3 ноември 2023 г. Кръглата маса имаше широк отзвук сред научни институции в България и чужбина и събра учени от всички нива на академичната йерархия – от докторанти до професори.

Гергана Дончева, ръководител на секция „Култура на Балканите“ и Людмила

Миндова – член на същата секция, организираха събитието и по-късно, в качеството си на съставители и редактори, подготвиха сборника. Забележително е колко бързо успяха да преминат през целия процес: те привлякоха повече от двадесет учени, осигуриха финансова подкрепа, редактираха и накрая публикуваха издание с богато и разнообразно съдържание – и всичко това се случи в рамките на по-малко от година. Тяхното благородно начинание позволи да бъдат събрани лични спомени и научни текстове, които днес вече са достояние на професионалната общност.

Като докторантка на проф. Марин Жечев и дългогодишна изследователка в споменатата секция, Саня Велкова-Кожухарова остави значително наследство в сферата на модерната гръцка култура, сравнителното литературознание – нейните публикации са изброени в началото на тома (с. 11–20) след словото, произнесено по време на откриването на форума от проф. Кирил Топалов.

Сборникът формално е разделен на четири тематични области. Първата част включва статии, посветени на балканската книжнина през XIX в. Калин Михайлов в „Мотивът „Не трае нищо!“ в сонетите на Стоян Михайловски“ демонстрира навлизането на чужд културен и литературен модел в българската култура. Стихотворението „Не трае нищо!“ е избрано като представително сред сонетите на автора. Андриана Спасова в „Алегорично и памфлетно говорене през Българското възраждане. Петко Р. Славейков“ предлага преглед на баснята в България през XIX в., като поставя акцент върху ролята на Петко Р. Славейков при нейната адаптация на говоримия език. Статията на Владимир Игнатов „Межкултурни влияния и редакторски послания, или за една „чюдесна игра на непостоянна судбина“ разглежда

в съпоставителен план издателската дейност на Георги Сава Раковски. Текстът на Славя Неделчева изследва образа на *Другия* в поемата „Историята на Скендербег“ от емблематичния автор на албанската възрожденска литература Наим Фрашери.

Вторият тематичен кръг поставя Балканите в историческа перспектива. Статията на Рая Заимова „Из творчеството на Жан-Александър Бюшон и Спиридон Палаузов (XIX в.): В търсене на национално достойнство“ анализира специфични аспекти от работата на двама историци от деветнайсетото столетие с едни и същи западни средновековни извори и по-точно извори, свързани с управлението на цар Калоян (1197–1207). Мария Литина изследва един документ от архива на йерусалимския патриарх, засягащ българската схизма (1872). Проучването на Стаматия Фотиаду е посветено на динамиката в българо-гръцките отношения през XIX в. и показва как Първата балканска война обединява за кратко двата народа посредством религията. Раймонд Детрез е озаглавил своята статия „Хибридни Балкани като „център на периферии““. Статията изразява позицията, че Балканите исторически заемат периферна позиция, което предполага чести контакти с близки културни зони и по-ограничен контрол от страна на нормативния център. Изложението проследява по какъв начин това е свързано със сферата на народната култура – музика, устни традиции, обичаи и вярвания, които, подобно на езика, се развиват естествено и без преднамерена намеса.

Третата тематична част е най-обемна и се състои от седем текста в областта на литературознанието. Фотини Христуки-Константинову е сред българските изследователи с най-близък научен профил до този на Саня Велкова-Кожухарова.

Нейната статия съдържа „Бележки върху новогръцкия литературен модел (от неговите начала до 30-те години на XX век)“. Изследването поставя специален акцент върху съществуващата приемственост между народната традиция и модерната гръцка литература поради избора на димотики като езикова форма за изграждането на художествена литература. Статията на Нели Попова „Памет, идентичност и другост в романа „Житието на Исмаил Ферик паша: Spina Nel Cuore““ на Рея Галанаки отразява обновлението на гръцкия исторически роман и посочва елементите на новаторство в жанра, осъществени от тази бележита съвременна гръцка писателка. Изследването на Людмила Миндова, озаглавено „Гръцки топоси в лириката на Бранко Милкович и Иван Лалич“ всъщност се отнася до средиземноморската поезика на Светоазар Игов. Първата среща на българските читатели с Бранко Милкович и Иван Лалич се реализира в една антология от 1968 г., подготвена от тогава младия славист Игов, който успява да я публикува. Текстът „История и памет в романите на Габриела Адамещяну“ на Румяна Л. Станчева осветлява чрез примери от шест различни романа на Г. Адамещяну преднамерената употреба на събитията от близкото минало в Румъния като декор за идеологическите сблъсъци на нейните персонажи, както и за да бъдат изобразени вярванията на отделните групи и фикционалните версии на колективната памет. Антоанета Балчева се фокусира върху впечатленията на двама хърватски пътешественици в навечерието на Първата световна война – „България през очите на Мариян Алкович и Франьо Хорват-Киш“. Техните съчинения са анализирани в контекста на интензивните промени в социалните, психологическите и по-

литическите нагласи на различните национални общности. Надежда Стоянова представя „Малка цариградска мозайка“ на Атанас Далчев: Завръщане в града на детството“. Авторката изследва седем прозаични миниатюри, публикувани от Далчев през 1956 г. в списание „Септември“ с оглед на факта, че след 1947 г., в течение на почти десет години, забележителният поет публикува малко и то не оригинални текстове. „Млекарницата на Енаке или за *Lactobacillus Bulgaricus* в румънския авангардизъм“ на Маламир Спасов разказва за кръчма, наречена Млекарницата на Енаке, която в миналото подслонявала много от представителите на румънския артистичен ъндърграунд, но за която малцина знаят. Била кръстена на реално съществувала млекарница в Букурещ в междувоенния период. Нейната история е много интригуваща и свързана с България чрез съдбата на емигрантско семейство, което отваря въпросното заведение.

Последната част интегрира теми, свързани с образованието и визуалната култура на Балканите през XX в. Статията на Юра Константинова „Да учиш зад Желязната завеса: Гръцките студенти в България (1973-1990)“ показва как и защо гърците изпращат своите деца да следват в България и как това обстоятелство оказва положителен ефект върху двустранните отношения. Жоржета Назърска в „Черноморски туризъм и Ориент: Български визуални образи (1920–1980-те години на XX век)“ провокира необикновен интерес със своите визуални материали – редки пощенски картички и снимки от периода, придружени от убедителен анализ. Николай Чернокожев в текста си „Балканите и техните визуални измерения в книгата на Dr. Albrecht Wirth. Der Balkan. Seine Länder und Völker... 1914“ илюстрира как балканистът д-р Албрехт Вирт смесва

разказа в своята книга от 400 страници с многобройни визуални примери. Балканите в неговата интерпретация са представени като колоритно пространство и загадъчна примамлива територия.

Финалната статия в сборника е написана от Гергана Дончева „Бриджит Бардо и нейните иконици в употреби в балканския киноконтекст от 60-те години на XX век“. Авторката демонстрира една специфична форма на усвояване на западен културен феномен от страна на две балкански кинематографии. Текстът е концентриран върху френската звезда Бриджит Бардо и нейния медиен образ през 60-те години, когато се превръща не само в глобална

икона, но същевременно е симптоматичен социален и културен феномен – символ на новата модерна, независима жена, чиято поведение не се възприема от многобройните консервативни зрители в родната ѝ страна и в чужбина. Този характерен и лесно разпознаваем образ съзнателно се използва и адаптира в Гърция и България.

В заключение, настоящото издание заслужава специално внимание от страна на научната общност – първо, защото почита с дълбоко уважение академичните качества и научното наследство на Саня Велкова-Кожухарова и второ, защото събира заедно някои от водещите изследователи в областта на балканистиката.

ПОД ЗНАКА НА 120-ТА ГОДИШНИНА ОТ УСТАНОВЯВАНЕТО НА ДИПЛОМАТИЧЕСКИ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ БЪЛГАРИЯ И САЩ

Александър Костов, Анисава Милтенова, Трејси Спийд (ред.) Живи мостове във времето. XII-та съвместна конференция на български и американски учени. София: Българска академия на науките, Съвет за чуждестранна българистика; Институт за балканистика с Център по тракология – Българска академия на науките; Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2025, 282 с. ISBN: 978-619-245-543-9; 978-619-7179-65-1

Бисер Петров

*Институт за балканистика с Център по тракология,
Българска академия на науките България*

MARKING THE 120TH ANNIVERSARY OF THE ESTABLISHMENT OF DIPLOMATIC RELATIONS BETWEEN BULGARIA AND THE UNITED STATES

Alexandre Kostov, Anissava Miltenova, Traci Speed (eds.) Living Bridges Across Time. 12th Joint Conference of Bulgarian and North American Scholars. Sofia: Bulgarian Academy of Sciences, Council for Bulgarian Studies Abroad; Institute of Balkan Studies & Centre of Thracology – Bulgarian Academy of Sciences; Prof. Marin Drinov Publishing House of Bulgarian Academy of Sciences, 2025, 282 p. ISBN: 978-619-245-543-9; 978-619-7179-65-1

Bisser Petrov

Institute of Balkan Studies & Center of Thracology, Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria

<https://doi.org/10.62761/103.B.14.25>

Сборникът „Живи мостове във времето“ / “Living Bridges Across Time” съдържа докладите от Дванадесетата съвместна българо-американска конференция, проведена под същия надслов на 15 и 16 юни 2024 г. в София. Организатори на събитието бяха Съветът за чуждестранна българистика при Българската академия на науките (СЧБ–БАН) и Асоциацията на българистите в САЩ (АБС). Изданието се посвещава на 155-та годишнина от основаването на Българската академия на науките и е по повод 120-та годишнина от установяването на дипломатически отношения между САЩ и България, навършени през 2023 г. То е осъществено в изпълнение на Националната научна програма „Развитие и

утвърждаване на българистиката в чужбина“ при Министерството на образованието на Република България. В сборника са включени 21 доклада на български и американски учени, изследващи широк кръг въпроси от взаимен интерес.

В публикацията си „Българските дипломати в САЩ (1914–1941): Социален профил и професионална дейност“ Алека Стрезова разглежда периода от откриването на българската легация през 1914 г. в навечерието на Първата световна война до началото на Втората. През това време България е представена във Вашингтон от четирима пълномощни министри. Мисиите им минават под един и същ знак: защита на българската кауза, привличане на

американските политически и обществени кръгове към справедливите национални стремежи, поддържане на активни контакти с българската колония и спечелването ѝ за решаването на общонародните дела. В американската столица Царството е представено от достойни, интелигентни и добре образовани дипломати.

В статията „Декolonизация и разпространение: връзката между отслабващата османска имперска сила и зараждащите се български имигрантски траектории в Съединените щати в периода 1858–1890 г.“ Уилям Зиске проследява произхода на най-ранната българска миграция в Съединените щати. По-конкретно в изследването са включени последните две десетилетия от Българското Възраждане, довели до освобождението на България от османско владичество през 1878 г., както и десетилетието след Освобождението. В текста се разкриват процесите на разпространение на американските евангелски протестантски мисии в Северна България и Източна Румелия и обучението на млади мъже от българските земи в Робърт колеж в Константинопол, като се подчертава тяхното въздействие върху културната и политическата консолидация на България като модерна нация.

Бенедикт Е. Де Доминичис е включен в сборика със статията си „Напрежение в публичната администрация и обществените представи в България: въздействието на евроатлантическата интеграция“. В нея той концептуализира предизвикателството на корупцията в българския вътрешнополитически контекст след нахлуването на Делян Пеевски на политическата сцена през 2014 г. Фокусът е върху България като казус в сравнителен контекст по отношение значението на европеизацията сред хегемонията на САЩ. Хегемонното господство на САЩ в глобалната икономическа система приема своята европейска регионална форма в евро-

атлантическата интеграция. За исторически русофилска България националният икономически растеж и просперитет изискват приемането на национални рамкови закони, както и подкрепата на регионалните и глобални външнополитически цели на САЩ.

Целта на статията на Симона Самуилова „Програмите на Корпуса на мира в България: ефективен инструмент на публичната дипломация на САЩ“ е да изследва програмите на Корпуса на мира в България в качеството му на „инструмент“ на американската публична дипломация и „мека сила“. Тя е изградена въз основа на проучване на годишните доклади и оценки на агенцията в периода 1991–2013 г., а също и на анализ на документи от архива на Министерството на външните работи на Република България. Историческата реконструкция на програмите на Корпуса на мира в страната показва главните цели на доброволческите програми по отношение на държавите от бившия Източен блок след края на Студената война.

Кристиан Кафозов разглежда и оценява в публикацията си „Българското излъчване на Радио „Свободна Европа“ около краха на комунизма и края на Студената война“ общественото мнение през 80-те и началото на 90-те години на миналия век въз основа на Отдела за медии и обществено мнение към Изследователския институт на Радио „Свободна Европа“, който тогава е работил съвместно с българската служба, за да наблюдава и документира настроеността на потенциалната си аудитория. Тези проучвания демонстрират променящите се с течение на времето обществени нагласи, но също така и дневния ред на *RFE/RL*, а в по-широк смисъл опитите му да оформи перспективите на политическата опозиция след падането на комунизма през 1989 г. Ситуацията по отношение на демокрацията в България след края на Студената война е също така контекстуализирана накратко в статията.

„Образът на САЩ в българските учебници по история (1878–1944)“ – предимно в тези по нова и най-нова обща история, които винаги включват синтезирано изложение за миналото на Съединените щати, е анализиран от Наум Кайчев. До 1914 г. учебните книги по нова история предлагат разказ за основаването и развитието на северноамериканските колонии и за тяхната Война за независимост. От 1914 г. учебниците прибавят и втори пласт: първите издания по най-нова обща история започват да представят и историята на Съединените щати през XIX в., включително тяхното териториалното континентално разширение, демографски и икономически растеж, Гражданската война и нейните последици, вътрешното и външното развитие, водещо до Американско-испанската война от 1898 г. и до откъсване на територии. От средата на 20-те години на XX в. учебниците започват да включват трети важен пласт, свързан с решителната намеса на САЩ и президента Удроу Уилсън в Първата световна война, подчертавайки американската глобална сила и висока морална позиция. Те започват да внушават и някакво специално отношение на симпатия между България и САЩ.

Пенка Пейковска очертава демографския профил на откъсването на емиграция от България към Америка през първата половина на XX в. в статията „Българската официална статистика за емиграцията в Америка през първата половина на XX век“. Тя анализира данните от официалната българска статистика през разглеждания период. Изтъкнати са също влияещите фактори и особено действащото българско законодателство, както и това на приемащите страни. Ако се вземе под внимание обстоятелството, че значителна част от тази емиграция произхожда от територии извън грани-

ците на националната държава, следва да се отбележи, че използваните тук статистически извори дават възможност да се охарактеризира само емиграционният поток откъм България.

Текстът на Дияна Иванова Зиске „Индивидуални и групови прояви на носталгия в една българска имигрантска общност“ се фокусира върху биографичните източници на българите мигранти от епохата на Студената война и след 1989 г., включително интервюта, публикувани автобиографии, лични архиви и снимков материал. Акцент при анализирането на тези материали е носталгията и процесът на приспособяване към новата среда и техните полови и поколенчески измерения и прояви. Работата очертава някои от тематичните ядра, свързани с носталгията като емоционален механизъм за свързване на миналото и настоящето, на родината и приемащата държава. В изложението колективните прояви на носталгия са засегнати като значим начин за поддържане и проява на груповата и индивидуална идентичност в процеса на адаптиране и търсене на видимост в новата среда.

Даря Уайт в есето си „Българо-македонската имиграция в САЩ: Концептуално разбиране за „дом“, национална носталгия и изграждане на общи устои“ се фокусира върху чувството за принадлежност на българо-македонските емигранти в САЩ и трудностите при създаването на единна формация на идентичност в рамките на диаспората и Македонската патриотична организация. Концепцията за *дом* и копнежът за *дом* са предложени като обединяваща психологическа конструкция за нов диалог на споделени нужди и общи цели. Копнежът се изразява в „силно желание за идеални състояния: далечни и непостижими“ (Kotter-Grühn et al. 2009). Копнежът за дом при емигрантите е вид

национална носталгия при търсенето на дом в ново място и родина. „Да създадеш дом“ и „да се чувстваш като у дома си“ са част от връзката и принадлежността при установяване на нов живот.

Изследването на Мила Маева „Българският медицински персонал в чужбина като привилегирани лица през периода на държавния социализъм (1944–1989 г.)“ е фокусирано върху трудовата миграция като привилегия за медицинския персонал от България през периода на държавния социализъм. Възможностите за работа зад граница на лекарите не само издигат престижа им, но и повишават икономическото и социалното им положение чрез придобиването на материални блага. Авторът проследява и мотивите за заминаването и резултатите от работата на българските лекари зад граница. Освен това в проучването се представя подобряването на стандарта им на живот след завръщането в България, който е в рязък контраст с този на медиците, останали в България и лишени от подобни възможности.

Ана Лулева в статията „Съживяване на „Традицията“ – свързване на времена, места и идентичности“ проследява повишаването на интереса на хора от различни възрасти и с различен социален статус към българските народни носии, танци, песни и обичаи. Хората се организират в читалищни групи и клубове – у нас и в чужбина. Като превръщат участието в тези групи по интереси в част от своето ежедневие и свободно време, те не само изграждат социални отношения помежду си, но и създават връзки между времена, места и идентичности. Как социалните актьори си представят, живеят, възприемат и изобретяват традицията, на какви потребности отговаря възраждането на традицията – са част от изследователските въпроси, разгледани в този текст.

Десислава Тихолова в текста си „Случаят „Еберхард Унджиян“ – от миграция към мобилност“ представя първоначален анализ на биографичния модел на Еберхард Унджиян – дете на смесен брак (германка и арменец) и трето поколение в арменски род на мигранти. Целта на изследването е посредством механизмите на метода *case study* да постави житейската история в контекста на сложните исторически, политически, социални и културни процеси от началото на XX до първите десетилетия на XXI в. Родът Унджиян открива своята алтернатива за живот в България подобно на множество мигранти от Османската империя. Развиващата се с бързи темпове следосвобожденска България дава не само убежище на мигрантите, но и възможности за просперитет.

Светлина Денова в статията „Любка Рондова, да осиновиш песни, да родиш свой“ предлага нов аналитичен подход към музикалния репертоар на една от най-обичаните български народни певици – Любка Рондова (1936–2016). Чрез семантичен анализ на корпус, състоящ се от три независими един от друг раздела, се достига до предположението как понастоящем се осъществява трансмисията на този музикален репертоар. Изследваният материал включва: четирите индивидуални албума на Любка Рондова, два документални филма, посветени на нея, и дузина от нейните медийни интервюта. Потвърждава се първоначалната хипотеза, че културната трансмисия е най-ефективна, когато човекът, който предава културно съдържание, е успял да вложи в него свое лично съдържание.

Статията на Катерина Ламбринова „Естетически и тематични влияния на американското независимо кино върху българските игрални филми след 1989 година“ изслед-

ва тематичните препратки, стилистичните влияния и производствените практики, възприети от българските игрални филми, създадени след 1989 г. и вдъхновени от независимото американско кино. Текстът поставя акцент и върху успеха на някои съвременни български филми на престижни американски филмови фестивали като *Sundance*, *Slamdance* и *SXSW*.

Александър Донев в публикацията си „Бърза американизация: американски филми и американски идеи в България в междувоенния период“ констатира, че отделни американски филми започват да се показват в България скоро след края на Първата световна война, но за истинско масирано проникване на американското кино в българската филмова култура можем да говорим едва от началото на 1920-те. Причините за това са разностранни. Американската филмова индустрия е готова за своята международна експанзия едва в края на Първата световна война. Предпочитанията на българските филмови зрители следват жанровата еволюция на американското кино: от преобладаващите екшън сериали и късометражни комедии към пищни приключенски, библейски и салонни суперпродукции.

В статията „Мостовите на превода“ Мария Пилева разглежда значимостта на първите писмени преводи от английски на български език, направени от американските мисионери. По този начин те установяват първите връзки между двете култури към средата на XIX в. С тези директни преводи, без посредническата роля на друг език, мисионерите утвърждават принципите на превода и поставят висок стандарт за качество още в периода на Българското Възраждане. В статията се споменават и преводи на мисионерите на английски – някои български народни песни, поговорки, исторически и художествени текстове и др., с което укрепват двустранните връзки между тях.

Людмила Миндова в статията „Преводност и непреводност между стария и новия свят в „Американски речник“ от Дубравка Угрешич, „До Чикаго и назад“ от Алеко Константинов и „Нова земя“ от Иван Вазов“ прави извода, че въпреки различните поетически стратегии на Алеко Константинов и Дубравка Угрешич, те показват силно сродство в основната си писателска нагласа към иронията, пародията, гротеската. Тъкмо „културата на иронията“ (и „иронията на културата“) е във фокуса на вниманието на Миндова в този текст, която освен това припомня и за едно незаслужено подценявано произведение от българската класика, което има връзка с интерпретацията на темата за Новия свят – романът на Иван Вазов „Нова земя“, появил се само три години след прочутия пътепис на Щастливеца.

Целта на изследването на Светла Коева „Приложение на американските теории за евентуалните типове към описанието на българските глаголи“ е да се демонстрира приложимостта на различни лингвистични тестове, първоначално разработени за английски език, за разграничаване на състояния (*states*), действия (*activities*), изпълнения (*accomplishments*) и постижения (*achievements*) на български език. На базата на внимателно подбрани лингвистични тестове се показва, че основната причина, поради която те не могат да бъдат приложени директно към български език, е видът на глагола. Накрая се правят изводи за кореспонденцията на българските глаголи от свършен и несвършен вид към различните аспекти класове.

Обект на съавторската работа на Йовка Тишева и Марина Джонова „Фрази с наречия със стативни и дейностни предикати (с данни от българския език)“ са някои от особеностите на глаголи, изразяващи предикати за дейности и за състояния. Основната цел на анализите е да се

провери приложимостта на два от диагностичните тестове, обобщени от Даути (Dowty 1979), върху данни от българския език. Избраните от авторите тестове се основават върху наличието на ограничения за съчетаване на глаголи от различни класове с някои видове наречия. Стативите не се срещат с агентивни (субектно ориентирани) наречия и с локативните наречия, докато глаголите за дейност могат да имат модификатори от тези групи.

В изследването си „Логоними на погребалните агенции: привличане на клиенти за окончателната покупка Трейси Спийд“ проследява имената (логонимите) на новите фирми от този бранш в България и ги сравнява с логонимите на подобни фирми в Съединените щати. Във всеки български град има множество различни погребални бюра или агенции, но за разлика от САЩ, тук няма наследена традиция как да се наименува погребалният бизнес; резултатът е езиков пейзаж от имена, които често са творчески и разнообразни. Те имат значение и като част от културната антропология в нашата съвременност.

В колективния труд на Андрей Бояджиев, Анисава Милтенова и Дейвид Бирнбаум „Към историята на българо-американското

сътрудничество в областта на цифровите хуманитарни изследвания“ се прави преглед на българо-американското сътрудничество в областта на дигиталните технологии и по-специално, на инициативата за електронно описание на славянските ръкописи, известна като Репертоар на старата българска литература и книжнина с дигитални средства. Стартирала през 1994 г., тази инициатива е в основата на всички съвременни практики в областта. Прегледът включва кратка история на проекта, характеристика на свързаните с него инициативи и идеите за неговото бъдещо развитие.

В заключение, като един красен и обобщаващ анализ, мога да потвърдя, че сборникът „Живи мостове през времето“ / “Living Bridges Across Time” се отличава с подчертан интердисциплинарен характер, той разширява познавателното пространство на българо-американските взаимоотношения и притежава значима научна стойност. Със своята наситена фактология и концептуални приноси сборникът ще бъде полезен не само за учените хуманитаристи от България и САЩ, но също и за по-голям брой читатели с интерес към дългогодишните връзки между двете държави.

НОВ РАКУРС ОТ БАЛКАНИТЕ КЪМ ВОЙНАТА В УКРАИНА

Александър Костов, Бисер Банчев (съст. и ред.) Войната в Украйна и Балканите (2022–2023). София: Институт за балканистика с Център по тракология – Българска академия на науките, 2024, 190 с. ISBN: 978-619-7179-60-6 (print); 978-619-7179-52-1 (online); DOI:10.62761/521.WUB

Бисер Петров

*Институт за балканистика с Център по тракология,
Българска академия на науките, България*

A NEW BALKAN PERSPECTIVE ON THE WAR IN UKRAINE

Alexandre Kostov, Biser Banchev (comps. and eds.) The War in Ukraine and the Balkans (2022–2023). Sofia: Institute of Balkan Studies with Center for Thracology – Bulgarian Academy of Sciences, 2024, 190 p. ISBN: 978-619-7179-60-6 (print); 978-619-7179-52-1 (online); DOI:10.62761/521.WUB

Bisser Petrov

Institute of Balkan Studies & Center of Thracology, Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria

<https://doi.org/10.62761/103.B.14.26>

Представената на вниманието на читателската аудитория колективна монография „Войната в Украйна и Балканите (2022–2023)“ представлява логично продължение на до-сегашната изследователската работа на учениите от ИБЦТ (и особено от секция „Съвременни Балкани“) и техните партньори от други академични звена. Тя допълва по естествен начин серията от колективни монографии, чието основно ядро се състоеше именно от публикации на тази група учени, които са автори и в настоящото издание. Някои от предишните трудове също бяха посветени на последиците на значими международни кризи върху балканските държави. Сред тях следва да се открият „Украинската криза и Балканите“¹, издадена през 2017 г., и „Бежанската криза и Балканите“, издаде-

на през 2018 г.² Настоящата монография може да се разглежда като разбиращо се от само себе си продължение на първото от посочените издания. Същевременно незавършеният характер на процесите, свързани с трагичната война в Украйна, предпоставят и перспективата за продължаване на изследванията в тази насока.

Авторският колектив разкрива потенциала си като вещ и продуктивен научен екип. Монографията съдържа 12 студии и статии на 11 автори, осем от които са от ИБЦТ. Всички те са утвърдени и авторитетни изследователи на съвременните исторически събития и процеси и въздействието им върху страните от Югоизточна Европа.

Възприетият научен анализ съчетава едновременно методологиите на дедук-

¹ Бойко Маринков, Бисер Банчев (съст.) Украинската криза и Балканите. София: Парадигма, 2017.

² Александър Костов, Ирина Огнянова, Бисер Банчев (съст.) Бежанската криза и Балканите (2015–2016). София: Парадигма, 2018.

тивния и индуктивния подход. Отражението на войната в Украйна върху балканските държави е анализирано в два аспекта: общи тенденции и специфични особености за всяка от разглежданите държави. Сборът от частните случаи на отделните национални реакции позволява да бъде представена една обща картина на ефекта от войната върху тези държави и техните общества. Хронологичният обхват на изследването включва първата година и половина от началото на военния конфликт в Украйна.

Първите четири глави се фокусират върху предизвикателствата, които войната в Украйна генерира върху Балканите в един по-широк контекст. Михаил Станчев представя геополитическото измерение на войната на Русия срещу Украйна с акцент върху ролята на Европейския съюз в разрешаването на конфликта. Анализът му изхожда от тезата, че човечеството е навлязло в епохата на локални войни в различни региони на света. Авторът подчертава важността на актуализирането на идеята за създаване на Балтийско-Черноморски съюз. Също така той извежда заключението, че Украйна се превръща в решаващ геополитически фактор и от нейната победа ще зависи и съдбата на Европа.

Пламен Димитров разглежда отражението на руското военно нападение срещу Украйна върху енергийната геополитика на Балканите, едновременно с това очертавайки различния подход на Москва спрямо отделните балкански държави. Той дефинира понятието „специална енергийна операция на Русия срещу ЕС“ и разкрива роля на Турция като най-голям регионален купувач на руски енергоресурси, който не участва в санкциите срещу Москва.

Димитър Добрев анализира стратегическата промяна, при която Черно море се трансформира в оспорван регион от голяма важност за националната сигурност

на САЩ, заемащ основно място във военно-политическото противопоставяне между НАТО и Русия. Това от своя страна налага увеличаване на усилията за възпиране на Москва в зона, която ще става все по-милитаризирана и оспорвана в бъдеще. Китайската политика към войната в Украйна е предмет на разглеждане в главата с автор Йордан Баев, според когото поведението на китайското ръководство след началото на руската военна интервенция в Украйна се предопределя от отношенията в геостратегическия триъгълник Вашингтон – Пекин – Москва. Те, заедно с други дългосрочни стратегически инициативи на Китай, – смята авторът – са определящи за позицията на ръководството му след началото на руската военна интервенция в Украйна.

Останалите глави от колективната монография представят специфичните реакции на балканските държави спрямо конфликта в Украйна.

Статията на Боби Бобев анализира сходните позиции на Албания и Косово към създадената след руската агресия срещу Украйна от февруари 2022 г. обстановка, изхождащи от становището, че Русия чрез Сърбия се стреми да дестабилизира и Балканите, за да отклони общественото внимание от ставащото в Украйна. Авторът застъпва гледището, че не са налице причини това отношение на Албания и Косово да бъде променено в бъдеще.

Позицията на Гърция се разглежда от Юра Константинова, според която Атина се опасява от възможността за незачитане на съществуващите граници на европейския континент и от повишаване тежестта на Турция на международната арена. Едновременно с това Гърция, с оглед на възобновеното геополитическо противопоставяне, се стреми да се доближи до една от основните си геополитически

цели – да се превърне в енергиен хъб в Източното Средиземноморие, Европа, а и в по-глобален план.

Статията на Марияна Стамова разкрива раздвоението между поведението на правителството в Република Северна Македония, което заявява твърда подкрепа на Украйна, и обществените настроения, характеризиращи се с колебливост по отношение на официалната позиция поради икономически и политически причини. Обяснението за това се крие в това, че РСМ дълги години се е опитвала да влезе в системата за доставки на руски природен газ, от една страна, а от друга – в заплахите от руска страна, че държавата, подобно на другите членки на НАТО, е легитимна цел на евентуален руски удар.

Според Анета Михайлова профилът на Румъния се оформя като значим член на НАТО чрез засилването на стратегическото партньорство със САЩ, категоричната подкрепа на всички пакети от санкции на ЕС срещу Русия, активната подкрепа за Украйна и украинските бежанци и всестранната помощ, която Румъния оказва на Република Молдова. Всичко това я превръща заедно с Полша в най-силната държава от Източния фланг на НАТО и първостепенен партньор на САЩ.

Мариян Карагьозов разглежда Турция като необходим медиатор във войната в Украйна. Страната защитава своя стремеж към стратегическа автономия, запазвайки баланс между Киев и Москва. Анкара не приема анексията на Крим и развива военно сътрудничество с Украйна. Същевременно обаче отношението ѝ към западните санкции срещу Русия е двояко и тя продължава да проявява многостранно сътрудничество с Москва.

Ирина Огнянова-Кривошиева разкрива категоричната поддръжка, която Хърватия оказва на Украйна чрез хуманитарна, военна и експертна помощ, както и под-

крепата ѝ за приобщаването на Киев към ЕС. Правителството в Загреб многократно декларира, че няма да приеме анексията на Донбас и Крим и за него краят на военния конфликт ще настъпи с изтеглянето на руската армия от цялата територия на Украйна.

Бисер Банчев участва с два текста в монографията. Първият анализира позицията на Сърбия по отношение на войната като отражение на драматичното раздвоение, което е характерно за сръбската стратегическа култура. Вторият текст е посветен на политиката на Черна гора, която поставя рекорд, предоставяйки 11% от разходите си за отбрана като субсидия за Украйна и класирайки се на първо място в Европа по относителния дял на приети украински бежанци, на фона на разпространените в част от обществото исторически формирани проруски симпатии.

Както става ясно от всичко изнесено дотук, предлаганата колективна монография представлява сбор от усилията и познанията на представения екип от учени, водени и обединени от стремежа си да дадат една кохерентна и обективна представа за отзвука на войната в Украйна върху Балканите, разкрита благодарение на приложения ситуационен и критичен анализ. Актуалността на нейното съдържание, както и качеството на предложените материали, дават основание да се предположи, че тя би задоволил интереса не само на анализаторите и коментаторите, занимаващи се по силата на професионалните си задължения с балканската проблематика, но и този на по-широк кръг любознателни читатели с отношение към събитията и процесите в региона. Потребността от подобно издание е извън съмнение, а съставителите и авторите заслужават поздравление и за навременността на появата му.

НОВ ПРИНОС КЪМ АВСТРИЙСКО-БЪЛГАРСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ ПО ВРЕМЕ НА СТУДЕНАТА ВОЙНА

Alexandre Kostov, Nadia Boyadjieva, Peter Ruggenthaler (eds.) Austrian-Bulgarian Relations During the Cold War. Sofia: Tendril, 2024, 200 p. ISBN: 978-619-92218-3-9 (online); 978-619-92218-8-4 (print)

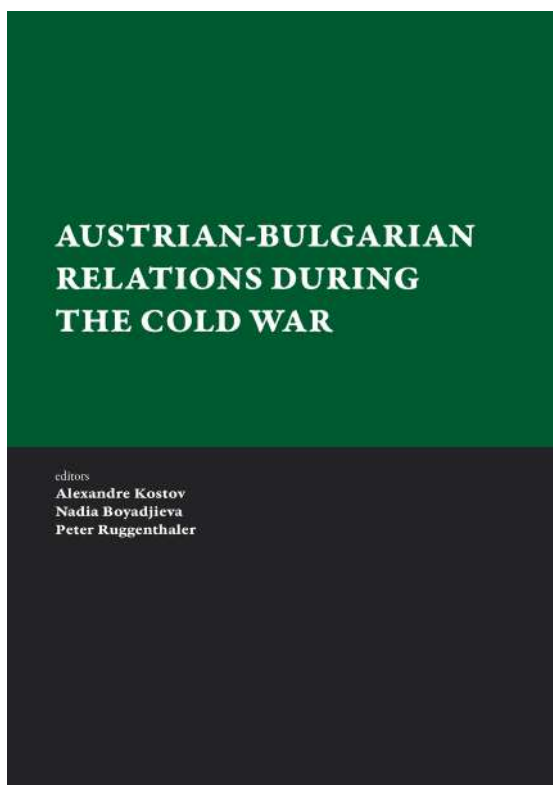
Мариян Карагьозов
Институт за балканистика с Център по тракология,
Българска академия на науките, България

A NEW CONTRIBUTION TO AUSTRIAN-BULGARIAN RELATIONS DURING THE COLD WAR

Alexandre Kostov, Nadia Boyadjieva, Peter Ruggenthaler (eds.) Austrian-Bulgarian Relations During the Cold War. Sofia: Tendril, 2024, 200 p. ISBN: 978-619-92218-3-9 (online); 978-619-92218-8-4 (print)

Marian Karagyozov
Institute of Balkan Studies & Center of Thracology, Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria

<https://doi.org/10.62761/103.B.14.27>

Този колективен сборник представя резултатите от изследователски проект, финансиран от Австрийската агенция за международно сътрудничество в областта на образованието (ОеАД) и от Националния фонд за научни изследвания на Република България (НФНИ), който е реализиран в Института за балканистика с Център по тракология към Българската академия на науките и Института за изследване на последиците от войната „Лудвиг Болцман“ (Грац и Виена, Австрия). Сборникът се състои от осем статии, които са посветени изключително на преоценката на двустранните отношения между Австрия и България по време на Студената война. Десетимата автори представят анализи на сложните двустранни отношения между неутралната държава Австрия и държава членка на съветския блок – Народна република България, като проследяват дипломатическите, политическите, иконо-

мическите, търговските и др. отношения по време на двуполюсната международна система след Втората световна война. Всички статии се основават предимно на изследователска работа с разсекретени български и австрийски архивни колекции в Австрийския държавен архив/Архив на републиката, Централния държавен архив на Република България, Архива на Министерството на външните работи на Република България, Архива на фондация „Бруно Крайски“. Книгата се издава в исторически момент, когато се отбелязва 145-годишнината от установяването на дипломатически отношения между двете страни, като по този начин се спазва дългогодишната традиция на изследване на двустранните отношения и се допринася с цялостна научна оценка на отношенията по време на Студената война.

Сборникът започва със статията на Димитър Добрев, озаглавена „Отношенията на Народна република България с Австрия през 50-те години на XX век“. Авторът представя картина, в която, въпреки че след края на Втората световна война традиционните контакти между България и Австрия са бързо възстановени, двустранните им отношения стават заложници на геополитическите промени, предизвикани от Студената война. До смъртта на Сталин отношенията между София и Виена са в най-ниската си точка. Подписването на Австрийския държавен договор на 15 май 1955 г. и XX конгрес на КПСС от 1956 г. са стимул за положителна промяна. Изхождайки от новите акценти в съветската външна политика, София се опитва да намери пътя към прагматична политика спрямо Виена. Намерението на българското държавно ръководство е да подобри климата в областта на търговските и икономическите отношения, за да положи основите за по-близки културни, а

впоследствие и политически връзки. Австрия е възприемана не само като традиционен пазар, но и като „врата“ към Западна Европа. Авторът аргументира извода, че десетилетието от 1950 до 1960 г. се оказва ключов период за подобряване на връзките между двете страни, в който се поставят основите на доброто сътрудничество, което през следващите десетилетия се разглежда като пример за мирно съжителство на държави с различни социални и икономически системи.

Във втората статия, озаглавена „Австрия като мост за България към Запада, 1969–1990 г. Модел на „мирно съжителство“ по време на Студената война?“, екип от трима учени – Надя Бояджиева, Анна Граф-Щайнер и Петер Ругенталер – изследват хода на политическите и дипломатическите отношения, а донякъде и състоянието на икономическите и културните връзки след Пражката пролет до 90-те години на XX век и края на Студената война. Разкрито е, че в началото единствената пречка в отношенията на Австрия с България от гледна точка на Виена е нерешеният въпрос за загубите на австрийски имоти в България. Едва след окончателното подписване на договора за собствеността през май 1963 г. отношенията набират скорост. България е първата държава от Варшавския договор, която предприема тази стъпка. Забележителен резултат, който далеч изпреварва времето си, е сключването на договор за премахване на взаимните визови изисквания през май 1967 г. Тодор Живков става първият лидер на страна от Варшавския договор, който открито подкрепя Виена като възможно място за провеждане на конференция по европейска сигурност. Засилването на икономическите отношения, от друга страна, е приветствано в Австрия, особено за да не се допусне България да бъде тласната още повече в

обятията на Москва след нахлуването на Варшавския договор в Чехословакия през август 1968 г. Въпреки това търговията остава небалансирана, тъй като търсенето на български продукти в Австрия е слабо, независимо от взаимните усилия за установяване на по-дълбоки икономически връзки. Хуманитарните въпроси са друг важен аспект в отношенията между двете страни. Темата е често поставяна от австрийски официални лица. В същото време София планира да използва решаването на представените от Виена хуманитарни казуси като разменна монета в замяна на сътрудничество срещу насочените против Народната република акции на политическите емигранти в Австрия. Дневният ред на двустранните отношения след Заключителния акт от Хелзинки (1975 г.) е насочен към по-нататъшното разширяване на икономическото и културното сътрудничество. Последното достига своя връх през 70-те години и продължава до смъртта на Людмила Живкова през 1981 г. Възприемането на силно националистически курс от Тодор Живков през 80-те години на XX в. обтяга приятелските отношения, но не ги прекратява. Заключението на тази задълбочено написана статия аргументира тезата, че австрийско-българските отношения могат да се разглеждат като своеобразен „модел“ на „мирно съвместно съществуване“ по време на Студената война.

Както беше отбелязано, отношенията през 50-те години на XX в. се оказват ключов период за двете страни, в който са положени основите на доброто сътрудничество през следващите три десетилетия. Двустранните отношения през 60-те години на XX в. са изследвани задълбочено от Максимилиан Граф и Анна Граф-Щайнер в текста им „Експериментално поле на източната политика. Австрийско-българските отношения от края на Втората

световна война до последиците от потушаването на Пражката пролет. Както е изведено в заглавието, двамата автори защитават хипотезата, че България е била експериментално поле в австрийската „Ostpolitik“ (Източна политика).

Изследването на друг важен аспект в двустранните отношения – икономическите и търговските връзки между България и Австрия през Студената война, е основна задача на трима учени, които разглеждат тази тема в три статии. Статията на Щефан Карнер е озаглавена „За икономическите отношения на Австрия със Съвета за икономическа взаимопомощ (СИВ) от 1955 до 1964 г.“. Веднага след като през 1955 г. Австрия придобива суверенитет, тя започва да урежда своята търговия с държавите от СИВ. Пример за това е Договорът за търговия и корабоплаване със Съветския съюз от октомври 1955 г. През 50-те и 60-те години австрийската икономика се развива по-бързо от съседните държави в Източна Европа. Карнер обяснява, че в основата на това са различни програми за помощ (напр. планът „Маршал“) и либерализацията на търговията. В тази връзка през периода 1956–1964 г. търговията на Австрия с Източна Европа се развива по-бързо от външната търговия в други направления. Австрия внася предимно хранителни продукти, суровини, селскостопански продукти, а изнася промишлени стоки за държавите от ЦИЕ. В този период, съпоставено спрямо всички държави от СИВ, Австрия има най-голям дял на търговия със Съветския съюз, а с България – най-малък.

Статията на Кристоф Хубер „Австрийско-български икономически и търговски отношения 1947–1969 г.“ се фокусира върху икономическата история и дипломатията, които стоят зад обмена на стоки между двете страни. По време на Студената война Съветският съюз и другите страни от

СИВ доминират във външната търговия на България. Търговията с Австрия като доставчик на промишлени продукти обаче има значителна роля за България. В същото време Виена внася предимно селскостопански стоки. Първата официална търговска спогодба между двете страни след Втората световна война е сключена през 1947 г., като тя е компенсационна. Една година по-късно, през 1948 г., е сключена „Спогодба за взаимен обмен на стоки“. През 1955 г. Австрия все още е вторият по важност чуждестранен пазар за цигари за българския „Булгартабак“. Търговското споразумение от 1960 г. между Австрия и България е дългосрочно, също действащо на клирингова основа и със списъци на стоки и квоти. Между 1960 г. и 1970 г. излишъкът по търговския баланс на Австрия с България се увеличава от 13 млн. на 405 млн. австрийски шилинга. Хубер отделя специално място на загрижеността на българските власти от диспропорцията във взаимния търговски баланс с Австрия.

В статията си „Австрийско-български икономически и търговски отношения 1970–1983 г.“ Александър Костов представя цялостен анализ на търговските и икономическите връзки между двете страни. Той стига до извода, че българо-австрийските отношения отбелязват по-нататъшно успешно развитие по време на „ерата Крайски“ (1970–1983 г.). Двете страни, принадлежащи към различни „икономически семейства“ в Европа и водени от собствените си интереси, активизират отношенията си. През първата половина на 70-те години на XX в. се наблюдава преход към либерализация в двустранната търговия. Търговският обмен между тях нараства при постоянно пасивно салдо за България. Въведени са и нови форми на икономическо сътрудничество, а австрийските кредити се увеличават. Като

цяло Австрия се утвърждава като един от важните икономически партньори на Народна република България.

Дитер Бахер представя изследване с интригуващото заглавие „Иглата в купа сено Българското разузнаване в Австрия по време на Студената война – първи подходи“. Той дава първоначален принос за дейността на българските тайни служби в Австрия по време на Студената война. До средата на 50-те години на XX в. българската Държавна сигурност в рамките на Министерството на вътрешните работи и главно нейната „Секция Б“ (сигурност в чужбина), след това нейното Първо главно управление провеждат подобно на службите на другите комунистически сателитни държави на Съветския съюз редица външноразузнавателни дейности в Централна и Западна Европа. Но сведенията за дейността на българското разузнаване на австрийска територия са много оскъдни. Докато чехословашките и унгарските служби, погледнато от съветска гледна точка, са били основно „отговорни“ за австрийския оперативен театър, българските дейности изглеждат играят само незначителна роля тук. Бахер стига до заключението, че първите системни проучвания в разсекретените български досиета за Австрия от време на Студената война показват, че фокус на българските секретни служби са били, от една страна, икономическо разузнаване, главно в областта на достъпа до западните пазари и технологиите, а от друга – наблюдения върху български дисиденти, бежанци и български граждани, живеещи на австрийска територия, особено във Виена. Според Бахер миграционните движения от България през Австрия на Запад са представлявали особен интерес за българското разузнаване. Това са първоначални изводи, но те показват, че въ-

просът за българските специални служби е важен за разбирането на цялостната картина на Австрия като оперативна зона на „тихия фронт“ по време на Студената война.

Бисер Банчев предлага подробен очерк, озаглавен „Общи предизвикателства пред България и Австрия в отношенията им с Югославия през 1968–1980 г.“. Той изследва хипотезата, че през последното десетилетие от живота на Йосиф Броз Тито България и Австрия са изправени пред сходни предизвикателства в отношенията си с общия съсед Югославия. Влиятелна група югославски лидери през 60-те и 70-те години на XX в. разглеждат Австрия и България по един и същи начин – като

възможност за постигане на териториално разширение на Югославия за тяхна сметка. Белград има еднакво отношение към Виена и София, въпреки че по време на Студената война те се намират от различни страни на Желязната завеса. По тази причина преди и след смъртта на Тито България разглежда Австрия като „естествен съюзник“ в спораси с Югославия. Банчев прави предварителни изводи, че общите интереси са признати както от София, така и от Виена.

Всички представени проучвания в колективния сборник могат да се разглеждат като сериозен принос и откриване на нови полета за изследване на Студената война отвъд рамката, поставяна от отношенията на суперсилите САЩ и СССР.

ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИ ПОДХОДИ КЪМ НАУКАТА И ИЗКУСТВОТО В БЪЛГАРСКИЯ СЕВЕРОЗАПАД

Александър Костов (съст.) Българският Северозапад в научните изследвания и художествената литература. Доклади от конференция, проведена на 25 юни 2024 г. в гр. Монтана. София: ИК „Тендрил“, 2025, 218 с. ISBN: 978-619-7812-00-8

Симеон Симеонов

*Институт за балканистика с Център по тракология,
Българска академия на науките, България*

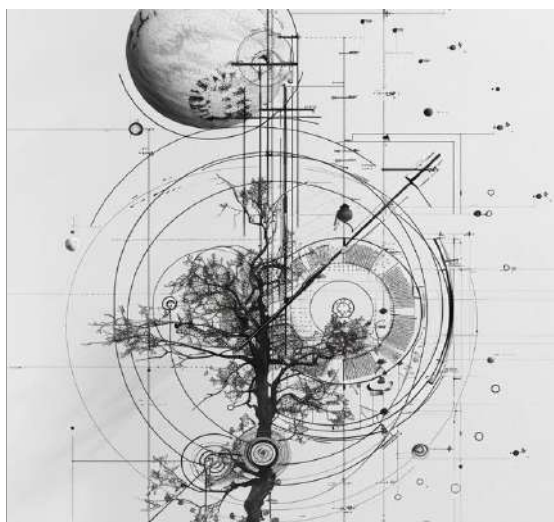
INTERDISCIPLINARY APPROACHES TO SCIENCE AND ART IN NORTHWESTERN BULGARIA

Alexander Kostov (ed.) Northwestern Bulgaria in Scientific Research and Fiction. Proceedings from a conference held on June 25, 2024, in the town of Montana. Sofia: Tendril Publishing House, 2025, 218 p. ISBN: 978-619-7812-00-8

Simeon Simeonov

Institute of Balkan Studies & Center of Thracology, Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria

<https://doi.org/10.62761/103.B.14.28>

**Българският
Северозапад**
в научните изследвания и
художествената литература

В дългата си история българският Северозапад е предоставял плодородна почва за научна дейност и художествени изяви. Именно на тези аспекти в развитието на региона е посветен и сборникът с доклади от научна конференция, проведена в Монтана на 25 юни 2024 г. Статиите в сборника предлагат многоаспектен поглед върху приноса на Северозападна България в областите на науката и изкуството, откроявайки значението на региона за националния напредък в различни сфери, от геологията и ландшафтното инженерство до архивистиката и художествената литература. Те предоставят също така актуални критично-аналитични перспективи върху развитието на региона в национален и международен план.

В своята уводна статия Ячко Иванов синтезира приноса на бележити учени от Северозападна България в историята на родната наука, като изтъква наследството на Петър Богдан и продължаващото влияние

на изследователи и университетски преподаватели, произхождащи от този регион. Изследването му подсказва наличието на приемственост в интелектуалните усилия на българите в региона, която е оставила следа не само в българските академични институции, но и на по-широката историческа и научна сцена. Заключение на автора, че регионът е създал забележителни личности, чиито трудове имат национално и международно значение, се възприема като мощна заявка за регионална значимост и академично наследство.

Статията на Иван Загорчев е посветена на развитието на геоложкото картиране в България, като специално внимание е отделено на ролята на Северозападна България в този научен процес. Авторът очертава ясна хронология на усилията за картографиране – от първите чуждестранни експедиции в региона през XIX в., през проучванията след края на Втората световна война, до интегрирането на съвременни геонаучни методологии като изотопно датироване и тектоника на плочите. Подробното позоваване на различните мащаби и издания на картите отразява дълбока ангажираност както с техническите, така и с историческите аспекти на геоложката наука. Този принос е особено ценен, тъй като показва как регионалните геоложки данни са допринесли за напредъка на националните научни стандарти и как Северозападна България неизменно е била важен регион в производството на геоложки познания. Авторът не пропуска и някои обезпокоителни тенденции в сферата на геологията, като например отсъствието на Национална геоложка служба и пренебрегването на науката в българската образователна система, които, според него, оказват отрицателно въздействие върху цялостното развитие на нацията.

Приносна по отношение на критично-аналитичния подход към Северозапада като специфично регионално пространство е и статията на Мария Гуркова, Емил Галев и Иван Илиев, изследваща състоянието и перспективите на селищните паркове в Северозапада. Трудът е посветен на градските паркове и ландшафтната архитектура в няколко северозападни селища – Видин, Монтана, Лом и Вършец, като се подчертава значението им за повишаване на качеството на живот и като културни и туристически ценности. В изследването е възприет мултидисциплинарен подход, който съчетава анализа на околната среда с историческа контекстуализация, социално-икономически съображения и стратегическо планиране. Статията отразява както настоящите условия, така и бъдещите перспективи, обвързвайки развитието на зелените площи с по-широки тенденции в териториалното и градското развитие като например необходимостта от създаване на специализирани отдели „Ландшафтна архитектура“ към общинските администрации в региона. Изследването схваща ландшафтната архитектура не само като естетическа дейност, но и като решаващ фактор за устойчив регионален растеж и туризъм, съгласувайки местното планиране с приоритетите на националната политика.

След като маркира историко-географските научни координати на Северозападна България, сборникът отправя поглед и към литературния и културния пейзаж на региона, осветлявайки приноса му към националната памет, идентичност и наука. В този смисъл, статията на Владимир Зарев е посветена на въстанието от 1850 г. в Северозападна България, като подчертава историческото му значение и нуждата от по-широкото му популяризиране, например чрез романа „Лето 1850“. Текстът

служи не само като лична рефлексия на автора върху създаването на творбата, но и издига на по-високо ниво един по-малко известен, но ключов момент от българската революционна история. Централно място в повествованието заема философският размисъл за силата на словото при превръщането на историческите събития в трайна културна памет.

Статията на Митко Новков навлиза в митопоетичния образ на Стара планина в българското културно съзнание. В него се преплитат литературен анализ, културна история и препратки към по-обхватни европейски традиции, като се показва как Балканите функционират като географска и символна ос в българската идентичност. Чрез интегриране на психология, критика и анализ на различни форми на изкуството – включително филмово и изобразително изкуство – статията позиционира Балканите като повтарящ се митичен и художествен топос.

Друг принос в това направление е статията на Людмила Миндова, посветена на поезията на Ани Илков, един от влиятелните съвременни български литературни гласове. Творчеството му е дълбоко свързано със Северозапада (един от „най-мощните генератори на смисъл в последните десетилетия в литературата ни“), позиционирайки региона едновременно като муза и рана. Лирическото наследство на Христо Ботев и Иван Вазов оставя дълбок отпечатък в творбите на Илков, подпомагайки запазването и продължаването на културното и революционното наследство на региона. В този смисъл творчеството на Илков е радикално, защото „деконструира и демистифицира комунистическата идеология и практика именно, за да възстанови България и нейните похищения“ (с. 114). Поезията на Илков е мислена като акт на себепознание и артистична автономия, ко-

ето потвърждава трайната значимост на Северозападна България в поетичното въображение на нацията.

Статията на Ваня Иванова, анализираща историческата интерпретация на град Монтана и околностите му чрез многотомните „Известия на музеите от Северозападна България“ предлага структуриран подход към развитието на краеведството в региона от края на 70-те години на миналия век до началото на настоящия. Като категоризира изследванията въз основа на хронология, семантика и методология, трудът подчертава как институционалните рамки и академичните тенденции оформят разбирането за местната история. Авторката отделя особено внимание на прекомерната идеологизация на краеведските изследвания в периода до 1989 г., в чийто ход те губят своята самостоятелност и интердисциплинарност и се превръщат в помощна дисциплина на историята – една от „най-силно товарените с идеологически и превъзпитателни функции“ науки (с. 127). Тази тенденция се преобръща след 1990 г., когато краеведството постепенно завръща интердисциплинарния си характер на самостоятелна научна дисциплина, а текстовете в „Известия на музеите от Северозападна България“ са „освободени от задължителната идеологизация и едностранчивост“ (с. 135). За съжаление, неблагоприятните финансови условия по време на прехода към многопартийна политическа система не позволяват на изданието да достигне пълния си творческо-интелектуален потенциал, с което всъщност са прекъснати възможни алтернативи за развитието на музейното дело в северозападния регион.

Нови ракурси в изследването на ролята, която играе Северозападна България за развитието на българската художествена

литература, предоставя и статията на Светлана Кръстева, посветена на непубликувани досега документални свидетелства от личния архив на бележития български автор Йордан Вълчев в Държавен архив – Видин. На базата на неизследвани досега архивни единици – творчески документи, биографични сведения, изобразителни материали, лична кореспонденция и автобиография на писателя – са запълнени известни празнини в житейския му път и творчеството му, свързани с периода на Втората световна война. По този начин наследството на родения в Кула писател изпъква със своята оригиналност и дръзновение на фона на репресивния комунистически режим.

Непо-малкозначима е и обзорната статия на Даниел Йорданов за османското архивно наследство в България с особен акцент върху Регионалния исторически музей в Монтана. В нея се очертава еволюцията на османските архивни традиции в страната, като се акцентира върху дипломатическата и палеографската стойност на различни видове документи като билети, тескерета, тапии и др. Статията на Даниел Йорданов разкрива как османските архиви са от решаващо значение за изучаването на сложното, многоетническо наследство на Османската империя, като по този начин поставят Северозападна България в по-широк имперски и постимперски контекст.

Накрая, но не по важност, следва да изтъкнем приносното изследване на Мариус Георгиев върху тема със специфичен регионален и транснационален характер – а именно, отразяването на българо-югославския партизански съвет в местността Каца камък в регионалния вестник „Септемврийско слово“. Статията предлага актуален микроисторически поглед върху партизанските дейности и

дипломатическите усилия през социалистическата епоха, като поставя акцент върху дейността на потънали в забрава местни политически и обществени дейци, които полагат усилия за запазване на спомена за яташката съпротива по времето на Втората световна война. Обхващайки периода от 1964 до 1989 г., авторът съчетава анализа на печатни издания с устната история, като изследва символичните и практическите измерения на трансграничното сътрудничество между Михайловград (Монтана), Ниш и Пирот. Статията по своеобразен начин улавя ниските ешелони на регионалната дипломация по време на Студената война, в духа на „новата“ дипломатическа история, като същевременно осветлява приноса на срещите събори в Каца камък за „българо-югославското сближаване, след разрива на отношенията между Тито и Сталин“ (с. 208).

В обобщение, тези текстове предоставят цялостен и многопластов портрет на Северозападна България като пространство на памет, съпротива, творчество и научни търсения. Те утвърждават трайната роля на региона в развитието на българската художествена литература и наука с особен акцент върху историята, геологията, ландшафтното инженерство, краеведството, музеологията и архивистиката. С този пореден приносен в научно отношение седми сборник под съставителството на чл.-кор. проф. д.и.н. Александър Костов, монтанският филиал на Института за балканистика с Център по тракология при Българската академия на науките способства за пълноценната интеграция на Българския Северозапад в съвременните научни, художествени и обществени проекти и мероприятия с национална и международна значимост.

БАЛКАНИСТИЧНИ ХРОНИКИ/ BALKAN STUDIES CHRONICLES

ПРЕДСТАВЯНЕ НА СБОРНИК ЗА МНОГОВЕКОВНИТЕ ВРЪЗКИ И СЪТРУДНИЧЕСТВО МЕЖДУ ХЪРВАТИ И БЪЛГАРИ

Ирина Огнянова

*Институт за балканистика с Център по тракология,
Българска академия на науките, България*

PRESENTATION OF A COLLECTION ON THE CENTURIES-OLD CONNECTIONS AND COOPERATION BETWEEN CROATS AND BULGARIANS

Irina Ognyanova

Institute of Balkan Studies & Center of Thracology, Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria

В рамките на многогодишното международно сътрудничество между Българската академия на науките (БАН) и Хърватската академия на науките и изкуствата (ХАНИ) на 22 май 2025 г. в гр. Загреб в сградата на Библиотеката на ХАНИ се състоя официалното представяне на сборника „Хървати и българи. Дипломация, политика, култура и наука. Съст. Дамир Карбич, Тихана Луetic. Загреб: Хърватска академия на науките и изкуствата, 2024“. Той е резултат от проведената през 2022 г. в Загреб конференция на същата тема и е посветен на 30-годишнината от установяването на дипломатическите отношения между Република България и Република Хърватия и 25-годишнината от научното сътрудничество между БАН и ХАНИ. Темите, представени в сборника, са изключително разнообразни и

са от сферата на историята, политиката, културата и религията на българите и хърватите през различни исторически епохи – от Средновековието до наши дни. Дванадесет от докладите са от български учени (девет с историческа и три с културна проблематика) и единадесет – от хърватски. Това е 15-тият поред издаден сборник, който официално бе представен пред българската научна аудитория веднага след излизането си от печат през юни 2024 г. – по време на провеждането в София на поредния българо-хърватски научен форум: „Българо-хърватски диалози. Времена, събития, личности“.

В представянето на сборника в Загреб през май 2025 г. участваха трима колеги от двата международни проекта на ИБЦТ с Хърватската академия на науките и изкуствата – „Общество, дър-

жава и църква при българи и хървати през вековете“ и „Български и хърватски културни маршрути в Югоизточна Европа. Пресечни точки и взаимодействия“ – проф. д-р Румяна Прешленова, доц. д-р Ирина Огнянова и гл. ас. д-р Александра Миланова. Представянето бе съпроводено и от откриването на изложбата „Хървати и българи през вековете. Културна дипломация и междоакадемично сътрудничество“, която е изработена по проекта

„Културната дипломация на Балканите през XX и XXI век: постижения, проблеми, предизвикателства за бъдещето“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“. В 16 пана изложбата представя резултатите от дългогодишното българо-хърватско научно сътрудничество – 15 срещи и конференции между учените от двете страни и 15 сборника с докладите на участниците.

НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА БАЛКАНИСТИКА С ЦЕНТЪР ПО ТРАКОЛОГИЯ И РЕГИОНАЛНИЯ АКАДЕМИЧЕН ЦЕНТЪР – МОНТАНА

Мариус Георгиев
Регионален исторически музей – Монтана
Институт за балканистика с Център по тракология,
Българска академия на науките, България

SCHOLARLY CONFERENCE OF THE INSTITUTE OF BALKAN STUDIES WITH CENTER OF THRACOLOGY AND THE REGIONAL ACADEMIC CENTER - MONTANA

Marius Georgiev
Regional Historical Museum – Montana
Institute of Balkan Studies & Center of Thracology, Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria

На 6 юни 2025 г. в гр. Монтана се проведе конференцията „Българският Северозапад в Европейския Югоизток през вековете“, организирана от филиала на ИБЦТ-БАН и местния Регионален академичен център (РАЦ) в партньорство с Община Монтана и Регионален исторически музей (РИМ) – Монтана.

Форумът беше открит от чл.-кор. проф. дин Александър Костов (ИБЦТ-БАН). С приветствие към участниците се обърна кметът на града г-н Златко Живков, след което отправиха поздрави инж. Валери Георгиев, координатор на РАЦ и доц. д-р Ваня Иванова, директор на РИМ.

Конференцията събра изследователи от институти на Българската академия на науките и историци и краеведи от региона. Една от темите беше свързана с миграционните процеси в българския Северозапад в миналото и днес. Докладът на проф. дин Рая Заимова и гл. ас. д-р Маргарита Добрева (ИБЦТ-БАН) запозна публиката с унгарската емиграция във Видин според документи, съхранявани в

Османския архив в Истанбул (1849–1850 г.). Експозето на Владимир Пауновски (ИБЦТ-БАН) беше посветено на „Евреите от Видин като мигранти през XVI–XVIII век“. Нели Стоянова (РИМ–Враца) говори за преселническите вълни в българския Северозапад през Възраждането.

Изнесени бяха доклади от сътрудници на историческите музеи от региона, които се отнасяха до различни аспекти на общата тема в широк хронологичен диапазон. Акад. Ячко Иванов (БАН) представи развитието на висшето образование в Северозапада посредством редица проекти и реализации след 1989 г.

Представените доклади, както и разискванията по тях, не само предизвикаха интереса на местната публика, но и затвърдиха още веднъж приноса в научните изследвания на региона на станалите вече традиционни съвместни конференции между Института за балканистика с Център по тракология „Проф. Александър Фол“, Регионалния академичен център – Монтана и РИМ – Монтана.

ЦЕРЕМОНИЯ ЗА ВРЪЧВАНЕ НА „ДИПЛОМ ЗА ЧУЖДЕСТРАНЕН ЧЛЕН НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ“

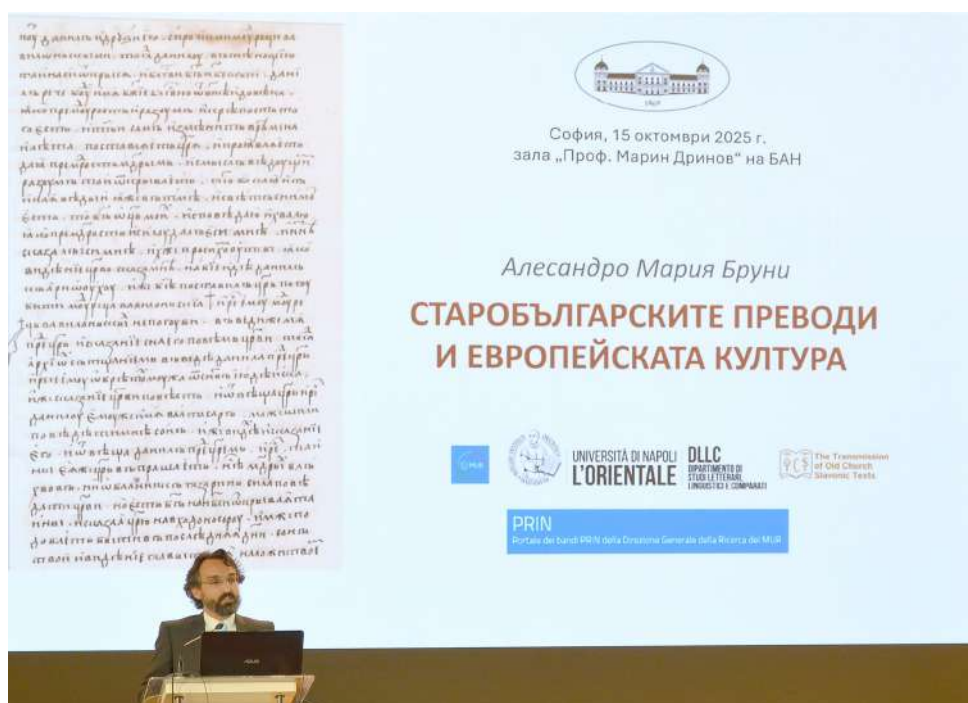
Лора Тасева

*Институт за балканистика с Център по тракология,
Българска академия на науките, България*

AWARDS CEREMONY FOR THE “DIPLOMA FOR FOREIGN MEMBER OF THE BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES”

Lora Taseva

Institute of Balkan Studies & Center of Thracology, Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria

На 15 октомври 2025 г. в зала „Проф. Марин Дринов“ се състоя официална церемония, на която чл.-кор. дн Евелина Славчева, Председател на БАН, връчи на проф. Алесандро Мария Бруни „Диплом за чуждестранен член на Българската академия на науките“. Той е редовен професор по славистика в Департамента за литература, лингвистични и сравнителни

изследвания на Университета „Ориентале“ в Неапол, който е признат за най-значимия център за източни езици и култури в Италия. Класически филолог по образование с по-късна палеославистична специализация, проф. Бруни има широк кръг научни интереси не само в области на византистиката и славистиката като палеография, кодикология, текстология,

историческа лингвистика и химнография, но и на грузинологията. Основните му приноси в славистичната медиевистика са свързани с текстовата история на старобългарските преводи на Словата на Григорий Богослов, на старозаветните книги Царства и Книга на пророк Даниил, житията на светите Кирил и Методий, „За буквите“ от Черноризец Храбър. Той поддържа дългогодишни контакти с редица български колеги, партньорство с Кирило-Методиевския научен център при БАН, а преди по-малко от година избра Института за балканистика с Център по тракология за домакин на изследователския престой на неговата докторантка Паола Грасо в рамките на Националната програма „Развитие и утвърждаване на българистиката в чужбина“.

Академичната лекция на проф. Бруни, изнесена на отличен български език пред Събранието на академиците и член-кореспондентите (САЧК) и на присъстващите в залата многобройни учени от БАН и Софийския университет, бе посветена на „Старобългарските преводи и европейската култура“. Централно място в нея бе отделено на съставлящите ок. 90 % от цялата книжовна продукция през Средновековието преводи от гръцки и по специално на възникналите през IX и X в. в двата книжовни центъра на Първото българско царство – Преслав и Охрид. От една страна, бе подчертана тяхната роля за усвояването на късноантичната и раннохристиянската литература, а от друга – с конкретни примери бе доказана несъстоятелността на разпространеното мнение, че пореди своя по-късен произход те нямат значение за реконструкцията на текстовата история на оригиналните произведения. Проф. Бруни показва, че въвеждането на методите на съвременната текстова критика в палеославистичните проучвания може да разкрие важни филологически факти, които да осветлят моменти от трансмисията на гръцките късноантични, библейски и средновековни текстове.

Накрая италианският професор развълнувано благодари за оказаната му високата чест и подчерта, че изборът му за чуждестранен член на БАН го задължава да продължи с още по-голям жар проучванията си върху старобългарската писмена култура и да работи за още по-интензивно и ползотворно сътрудничество с българската научна колегия, за да може историческият принос на България към развитието на европейската цивилизация да намери своето заслужено признание.

ПЕРСПЕКТИВИ/ PERSPECTIVES

Обучение / Education

ДОКТОРСКА ПРОГРАМА „НОВА И НОЙ-НОВА ОБЩА ИСТОРИЯ“

За програмата

Докторската програма „Нова и най-нова обща история“ на Института за балканистика с Център по тракология при Българска академия на науките е гръбнакът на балканистичните проучвания за модерната и съвременната епоха в България. Тя е насочена към интердисциплинарно изследване на Балканите от османския период до съвременността и уникалният ѝ характер се дължи на големия брой специалисти за всяка една от балканските страни, които са обединени в нея. Програмата дава задълбочени познания за османските институции и социалния живот на региона през периода XV–XIX век; възникването и налагането на разбирането за национална идентичност; модернизационните процеси; политическото, социалното, икономическото, етническото и религиозното развитие на Балканите и в Източното Средиземноморие в модерната и съвременната епоха; етно-религиозните проблеми и национално-освободителните движения в региона, както и съпътстващите ги международни отношения. Специфика на програмата е мултидисциплинарният ѝ характер, който

произтича от факта, че за изграждането на специалисти балканисти е необходимо не само отлично познаване на историческите процеси и съвременните явления в региона, но и задълбочени фило-логически познания по езика на съседните на България държави, както и на техните културни особености.

Основна цел на обучението в докторската програма „Нова и най-нова обща история“ е подготовка на висококвалифицирани специалисти, които да притежават солидни теоретични, практически и езикови познания в областта на новата и най-нова обща история с акцент върху историята и културата на държавите от Югоизточна Европа и Източното Средиземноморие. От докторантите се очаква да усвоят утвърдени и съвременни изследователски методи в хуманитаристиката, както и да осъществяват научни изследвания на високо академично ниво в областта на модерната и съвременната история на Югоизточна Европа, културните взаимодействия в региона, международните отношения и съвременните предизвикателства пред обществата на Балканите. Приемът и обу-

чението на докторанти в програмата е възможен в следните форми: редовна докторантура (държавна поръчка или платена), задочна докторантура (държавна поръчка или платена) и докторантура на самостоятелна подготовка (само платена).

Защо да се включите?

Защото ще придобиете полезни професионални качества и компетенции като:

- задълбочени знания в областта на новата и съвременната история на Югоизточна Европа;
- умение да се събира, систематизира, анализира и интерпретира информация;
- способност да се изграждат ясни концепции и да се подлагат на критична преценка;
- организационни способности;
- умения за работа в международна и мултикултурна среда;
- умения за работа в екип, за науч-

ноизследователска, творческа и експертна дейност в областта на модерната и съвременна история на Югоизточна Европа;

- умения за спазване на академичната и професионалната етика.

Придобитите качества и компетенции са полезни за професионална реализация като:

- преподаватели по история и култура на Югоизточна Европа, по международни отношения и по общи исторически дисциплини в сферата на средното и висшето образование;
- изследователи в научни институти и изследователски центрове в областта на балканистичните проучвания (към университети или самостоятелни), международните отношения и културните политики;
- специалисти и експерти за нуждите на държавни, общински или международни институции и организации, включително структурите, свързани със сигурността

и провеждането на външната политика, а също и такива, които развиват дейност в областта на регионалните и международни отношения;

- експерти към фондации и други неправителствени организации;
- журналисти, редактори, консултанти на печатни или електронни медии;
- експерти в администрирането на образователни, научни, национални, регионални и други проекти и програми;
- предприемачи или служители в частния бизнес.

Ако се присъедините към настоящите четиримаредовни докторанти в програмата, ще имате възможност:

- да работите с водещи учени в областта на балканистичните изследвания;
- да получите качествено обучение чрез съвременни образователни форми и методи;
- да станете част от национални и международни проекти и програми;
- да участвате в специализации, семинари, конференции и други;
- да получите подкрепа за публи-

кации в рецензирани и реферирани издания;

- да бъдете част от колектив, в който цари атмосферата на отвореност и активна комуникация между докторанти и учени.

С какво се гордеем

Гордеем се с **екипа от учени**, специалисти по нова и най-нова история на Югоизточна Европа. Те са представители на школите по османистика, елинистика, славистика, тюркология и албанистика, специалисти по история на Сърбия и Румъния, по международни отношения, градска и социална история, дигитална хуманитаристика и т.н. За последните шест години десетте хабилитирани учени и седемте главни асистенти в докторската програма са публикували 21 научни монографии, 15 тематични сборника и 443 статии и студии в реферирани и индексирани научни издания. Тематичният им обхват покрива всички аспекти на социално-икономическото, политическото и културното развитие на Югоизточна Европа, а научните трудове на изследователите са насочени към създа-

ването на оригинално и обективно научно познание за мястото и ролята на региона в Европа и в глобализацията се свят. Съществена част от научната продукция е заложена в основата на практическото обучение на студенти, дипломанти, докторанти и специализанти в областта на балканистиката. Едновременно с това тя е разпознаваема на национално и международно ниво, както личи от факта, че за последните шест години изследванията на учените от докторската програма са цитирани 1520 пъти. За същия период учените от докторската програма са организирали 20 конференции, 5 кръгли маси, няколко цикъла дискусии и публични лекции. Те са ръководили общо 33 проекта с външно финансиране, от които 16 международни.

Стратегически приоритет на докторската програма е включването на докторанти в колективните научни публикации, в провежданите научни форуми, в договорите за академичен обмен на национално и международно ниво, както и участието им във всички институтски, национални и европейски научни проекти. Резултатите от тази политика са видими в **успехите на нашите докторанти**. През 2022 г. гл. ас. д-р Александра Миланова и докторант Георги

Юри Дикин от докторската програма „Нова и най-нова обща история“ на Института за балканистика с Център по тракология спечелиха конкурсите съответно за млади учени „Професор Марин Дринов“ и за най-млади учени „Иван Евстратиев Гешов“ на Българска академия на науките. През 2023 г. докторантът Калоян Константинов, изследващ отношенията между Балканите и Ислямска република Иран, получи награда за журналистика на международния конкурс *Jour-You*. Церемонията се проведе в Атина, където присъстваха финалисти от Италия, Албания, Тунис, Египет и Йордания. Калоян получи отличието за своята поредица от репортажи за демократичните протести, културата и политиката на Иран, които са част и от изследванията му в БАН. Малко по-рано, материалите му бяха отличени и в конкурса за журналистика „Валя Крушкина“ и „Агент на промяната“ за добротворчество и принос в обществото. През същата година Калоян бе удостоен с наградата за изгряващ лидер на Кралския лондонски колеж за своята дейност като международен лектор по медийна грамотност, дезинформация и международни отношения, както и за журналистическата си работа, пряко обвързана и с изследванията му в ИБЦТ-БАН.

ПОРЕДИЦАТА

НЕПОЗНАТИТЕ БАЛКАНИ / OBSCURED BALKANS

През декември 2023 г. излезе първият брой на новото издание на ИБЦТ *Непознатите Балкани / Obscured Balkans*. Електронната поредица е със сво-боден достъп, създадена е и се реализира от млади изследователи – докторанти, млади учени и постдокторанти, в рамките на проект BG16RFPR002-1.014-0011 „Устойчиво развитие на Център за върхови постижения „Наследство БГ“.

Всеки брой от поредицата е тематично обособен и се предшества от кръгла маса, на която се представят и дискутират статите, които впоследствие се предлагат в него. Първият брой е на тема „Непознатите Балкани“, вторият – „Примамливият радикализъм, а третият ще бъде посветен на ролята на водата в появата и развитието на човешката цивилизация – „Изпървом бе водата“. Изданието е организирано в няколко тематични рубрики: „Мрежи на влияние“, „Войната – идеология и практика“, „Обществото – динамика, елити и обикновени граждани“, „Паметниците говорят“, „Вкусовете на Балканите“, „Магическият свят на Балканите“. Всяка рубрика

има свой редактор, като екипът включва двама докторанти, двама доктори и двама хабилитирани учени, все още в началото на кариерното си развитие. Поредицата има главен редактор – чл. кор. проф. дин Александър Костов, и изпълнителен редактор – доц. д-р Златомира Герджикова, чиято роля е да напътстват и подпомагат основните редактори в реализирането на кръглите маси и публикуването на отделните томове от поредицата *Непознатите Балкани / Obscured Balkans*.

Основната задача на изданието е да се даде възможност на младите изследователи да представят и дискутират научните си хипотези сред учени, изследващи близки до техните проблеми в различни исторически периоди и научни области. Целта е да се създадат трайни научни взаимодействия между младите изследователи. Регулярността и отвореният достъп на изданието дават възможност за бързо включване на публикациите в научно обръщение.

<https://www.obscuredbalkans.com/journal-bg/>